

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

El diaconat en la papirología documental grega i copta

Xavier Maria Vicens Pedret

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

EL DIACONAT EN LA PAPIROLOGIA
DOCUMENTAL GREGA I COPTA
(VOLUM 1)

Doctorand: Xavier Maria Vicens Pedret

Directores: Montserrat Camps Gaset i Sofia Torallas Tovar

Tutora: Montserrat Camps Gaset

Programa de doctorat: Cultures i llengües del món antic i la seva
pervivència.

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE FILOLOGIA

DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CLÀSSICA, ROMÀNICA I SEMÍTICA

2017

RESUM

El diaconat és una institució abundantament representada en el corpus de la papirologia documental que, tanmateix, no havia estat fins ara objecte d'un estudi específic.

Els documents que ens han pervingut, procedents bàsicament d'Egipte, ens permeten tenir una visió de l'evolució del lema διακ- i de la institució del diaconat durant més d'un mil·lenni.

En primer lloc, ens il·lustren sobre l'ús quotidià del mot διάκονος i les corresponents formes verbals i variants en el context del grec precristià o no cristià. Una de les constatacions més evidents és que, si literàriament conviuen des del segle I un ús general i un tecnicisme cristià utilitzat per indicar un grau de la jerarquia eclesiàstica, a partir del segle IV i de la cristianització de l'Imperi Romà l'ús cristià esdevé hegemònic i bandeja, en els textos documentals, qualsevol altra utilització del mot. Esmert a part mereix el seu ús en els papirs màgics, on la seva utilització està marcada pel caràcter fortament transgressor d'aquestes pràctiques.

Pel que fa al diaconat cristià, el corpus documental ens ofereix un gruix important de textos que comencen el segle IV, amb algun cas anterior discutit, i s'incrementen de manera important en el període següent.

A través d'aquests documents podem reconstruir en part aspectes relatius a la pràctica de l'ordenació diaconal i la seva evolució al llarg del temps, així com de la participació dels diaques en la vida litúrgica de l'Església. Igualment, reflecteixen la seva participació en el fenomen del monaquisme, que precisament tingué el seu bressol a Egipte.

Els documents també ens permeten comprovar quin era el grau de participació dels diaques en l'administració eclesiàstica, especialment en el seu vessant econòmic, així com funcions de caràcter civil que assoliren gradualment, especialment en les poblacions petites i en matèria fiscal.

També podem resseguir l'activitat privada dels diaques: la seva participació en la vida econòmica a través de l'exercici de l'activitat agrícola i el de diverses professions artesanals o liberals. És especialment significativa l'una especialització en la redacció de documents i l'assumpció de funcions notariales, que implica també l'exercici de potestats públiques.

Aquesta activitat en el món econòmic es manifesta també en la participació en diversos negocis jurídics recollits en diferents tipologies contractuals, així com en les seves relacions amb l'administració de justícia per diverses causes penals.

Els documents examinats permeten igualment tenir una visió de la vida familiar dels diaques que hi són representats, especialment pel que fa a les relacions de filiació.

Finalment, la documentació ens confronta amb una institució diferent del diaconat, malgrat que amb una relació etimològica, la dels diaconetes. Aquest mot, tot i que molt menys documentat, també sofrirà un procés d'especialització semblant al del mot "diaca" per esdevenir un mot tècnic cristià.

ABSTRACT

Diaconate is a wide represented institution in the corpus of documental papyri. Nonetheless it had not been object of specific study until now.

Documents we have, most of them coming from Egypt, allow us to have a vision of the evolution of lemma δΙΑΚ- and of diaconate for more than a millenium.

First of all, they give us a glance over the everyday use of the word δΙΑΚΟΝΟΣ and its related verbal and variant forms in pre-Christian or no-Christian context. In literary texts a general and a specialised Christian meaning were developing aside from the 1st century, but in the 4th century the Christian meaning overwhelmed the other one. The case of the magical papyri deserves a special reference as it is deeply marked by its transgressive nature.

As for Christian diaconate, documental corpus offers us an important number of texts growing from the 4th century onwards.

These documents help us reconstructing some details about deaconal ordinations and their evolution all over time, and also about deacons' liturgical life in the Church. They reflect too their involvement with monasticism.

Documents also give us the chance to check responsibilities assumed by deacons in Church administration, especially in aspects regarding economy. They also inform us about their assumption of leading functions in civil administration, in villages and in tax collecting.

Thanks to papyri we can also consider deacons' private activity. They took part in economic life as farmers, craftsmen or professionals. They show special skills in document writing, and they also worked as notaries.

All these business were documented through various types of contracts, and some documents witness their relationship with justice courts.

We can also have a vision of deacons' family life.

Finally, documents show us some diaconetes, an institution other than the diaconate. This word, much less documented, endured an evolution parallel to that of the word "deacon" to become a Christian specialized term.

INDEX

1.- INTRODUCCIÓ	5
1.1.- JUSTIFICACIÓ	5
1.2.- ESTAT DE LA QÜESTIÓ	8
1.3.- ÀMBIT DE LA RECERCA	13
1.4.- OBJECTIUS	19
1.5.- METODOLOGIA	19
1.5.1.- LA PROSOPOGRAFIA	21
2.- EL TERME δῆκονος EN ELS PAPIRS	24
2.1.- USOS NO REFERENTS AL DIACONAT CRISTIÀ	25
2.1.1.- ÚS DEL TERME δῆκονος EN EL GREC NO CRISTIÀ	25
2.1.2.- EL TERME δῆκονος EN TEXTOS DOCUMENTALS NO CRISTIANS	28
2.1.3.- EL LEMA δῆκ- EN ELS PAPIRS MÀGICS	39
2.2.- EL DIACONAT CRISTIÀ EN ELS PAPIRS	50
2.2.1.- PRIMERS ESMENTS DEL DIACONAT EN TEXTOS DOCUMENTALS	50
2.2.2.- EL DIACONAT EN EL MARC DE LA VIDA RELIGIOSA	54
2.2.2.1.- ORDENACIÓ	54
2.2.2.1.1.- CARACTERÍSTIQUES FORMALS DELS DOCUMENTS	56
2.2.2.1.2.- INICIATIVA DE L'ORDENACIÓ	57
2.2.2.1.3.- ASPECTES FORMALS DE L'ORDENACIÓ	62
2.2.2.1.4.- COMPROMISOS DELS ORDENANDS	64
2.2.2.1.4.1.- Sotmetiment a l'autoritat del bisbe, als cànons de l'Església i als usos de l'estat clerical	64
2.2.2.1.4.2.- Obligacions relatives a les seves funcions i a la vida espiritual	67
2.2.2.1.4.3.- Obligacions econòmiques	71
2.2.2.1.5.- ALTRES: GARANTS, TESTIMONIS I ESCRIBES	71
2.2.2.1.6.- SORTIDA DEL DIACONAT PER ORDENACIÓ PRESBITERAL	72
2.2.2.2.- FUNCIONS LITÚRGIQUES	76

2.2.2.2.1.- LA LITÚRGIA EN EL PERÍODE D'ESTUDI	76
2.2.2.2.2.- PRECEDENT: LES LITÚRGIES CIVILS	78
2.2.2.2.3.- LA PARTICIPACIÓ DEL DIACA EN LA LITÚRGIA	80
2.2.2.2.4.- LA PREGÀRIA EXTRALITÚRGICA	91
2.2.2.2.4.1.- PREGÀRIA PERSONAL	92
2.2.2.2.4.2.- OBJECTES PREGANTS: AMULETS	96
2.2.2.2.5.- LA SEPARACIÓ DE LES FUNCIONS LITÚRGIQUES	97
2.2.2.3.- ADMINISTRACIÓ ECLESIASTICA	99
2.2.2.3.1.- LA διακονία COM A ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA	102
2.2.2.3.2.- DIAQUES EN L'ADMINISTRACIÓ ECLESIASTICA	112
2.2.2.3.3.- SUPERIORS MONÀSTICS	127
2.2.2.3.4.- L'ADMINISTRACIÓ CIVIL	140
2.2.2.4.- RELACIÓ AMB PREVERES I BISBES	142
2.2.2.4.1.- DIAQUES I PREVERES	142
2.2.2.4.1.1.- PRECEDENTS	143
2.2.2.4.1.2.- SUBORDINACIÓ DEL DIACA AL PREVERE	146
2.2.2.4.1.3.- POSICIÓ EQUILIBRADA ENTRE DIAQUES I PREVERES	149
2.2.2.4.1.4.- PARENTIU NATURAL ENTRE DIAQUES I PREVERES	166
2.2.2.4.1.5.- INFERIORITAT DE PREVERES RESPECTE A DIAQUES?	168
2.2.2.4.2.- DIAQUES I BISBES	171
2.2.2.5.- ELS DIAQUES I EL MONACAT	192
2.2.2.5.1.- CENOBITES	193
2.2.2.5.2.- ANACORETES	209
2.2.3.- ELS DIAQUES I L'ECONOMIA CIVIL	215
2.2.3.1.- L'AGRICULTURA	215
2.2.3.2.- ALTRES PROFESSIONS	229
2.2.3.2.1.- METGES	230
2.2.3.2.2.- ARTESANS	233
2.2.3.3.- EL COMERÇ	237
2.2.3.4.- ESCRIBES	253
2.2.3.5.- NOTARIS	270
2.2.3.6.- TESTIMONIS	278

2.2.3.7.- LA RECAPTACIÓ D'IMPOSTOS	279
2.2.4.- ELS DIAQUES I LA LLEI	299
2.2.4.1.- ELS CONTRACTES	299
2.2.4.1.1.- LA COMPRAVENDA	300
2.2.4.1.2.- L'ARRENDAMENT	308
2.2.4.1.3.- EL PRÉSTEC	318
2.2.4.1.4.- LA GARANTIA	325
2.2.4.1.5.- ALTRES CONTRACTES	337
2.2.4.2.- LES SUCCESSIONS	341
2.2.4.3.- ELS DELICTES	345
2.2.5.- VIDA PERSONAL I FAMILIAR	364
2.3.- ELS DIACONETES	378
2.3.1.- IDENTIFICACIÓ I FONTS	378
2.3.2.- FUNCIÓ DELS DIACONETES EN ELS TEXTOS CONSERVATS	379
2.3.3.- ELS DIACONETES EN EL MARC DEL CORPUS DOCUMENTAL	387
2.3.4.- ELS TEXTOS DOCUMENTALS I LA TRADICIÓ LITERÀRIA	390
3.- CONCLUSIONS	393

Apèndixs

FIGURES	398
RELACIÓ DE TEXTOS	399
BIBLIOGRAFIA	421

Volum 2

PROSOPOGRAFIA	1
NO CRISTIANS O NO REFERITS A DIAQUES	1
CRISTIANS O MOLT PROBABLEMENT CRISTIANS	41
FRAGMENTARIS	370
ANÒNIMS – COL·LECTIUS	379
TOPÒNIMS	424

1.- INTRODUCCIÓ

1.1.- JUSTIFICACIÓ

Els diaques i el diaconat en general han merescut relativament poca atenció entre els estudiosos de l'antiguitat cristiana.

Tanmateix, no es pot deixar d'advertir que la institució del diaconat presenta un interès especial des del punt de vista de l'organització eclesiàstica en els seus orígens. És un dels tres graus en què s'estructura el sagrament de l'ordre i, per tant, la jerarquia eclesiàstica, però alhora és el més baix d'entre ells, ja que per sobre té el presbiterat i l'episcopat¹.

La posterior evolució històrica que, a Occident, va conduir a la pràctica desaparició del diaconat com a orde independent (LTK vol. 3 p. 180; per reduir-lo, pràcticament, a un grau més en una mena de *cursus honorum* dels que eren promoguts als graus superiors del sagrament fins culminar en l'episcopat² fa que s'hagi perdut la perspectiva de la importància que tingué en la primitiva organització eclesiàstica.

Tradicionalment s'ha vist en el relat de la institució dels set ajudants dels apòstols al llibre dels Fets dels Apòstols (Fets 6, 1-6), l'origen del diaconat cristià, tot i que el text no els designa amb aquest mot. Al contrari, aquesta arrel s'utilitza per designar la missió de predicació que es reserven els apòstols (ἡμεῖς

1 Es pot trobar una introducció general a la institució del diaconat amb una orientació històrica a Th. Klauser, RAC vol. 3, s.v. *diakon* p. 887-909, a P. Philippi, TRE vol. 8, s.v. *diakonie I*, p. 621-644, i a E.M. Faber, a LTK vol 3, s.v. *diakon*, p. 179-181.

2 Wipszycka (1992c) p. 226.

δὲ τῆ προσευχῆ καὶ τῆ διακονίᾳ τοῦ λόγου πορσκαρτερήσομεν)³. Tot i així la institució del diaconat està ja present als escrits neotestamentaris⁴.

A part de les diverses persones que les cartes paulines designen com *διάκονοι*, és evident que si més no el passatge de 1 Tm, on es donen normes de vida per als diaques (1Tm 3, 8-13), respon ja a una situació en què aquest mot ha passat a designar una institució especialitzada en el si de la naixent comunitat cristiana.

En l'època immediatament postapostòlica ja es posa de manifest el diaconat com un dels graus de la jerarquia eclesiàstica, juntament amb l'episcopat i el presbiterat. És ben coneguda l'aparició de l'episcopat monàrquic ja consolidat a les cartes d'Ignasi d'Antioquia, mort a principis del s. II sota Trajà, acompanyat sempre del presbiterat i el diaconat tal com reflecteix a l'epístola als Filadelfis: *εἷς ὁ ἐπίσκοπος ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ διακόνους, τοῖς συνδούλοις μου*⁵, és a dir, *el bisbe és un, juntament amb el presbiteri i els diaques, els seus que serveixen amb ell*. I, encara més clarament, destacant el caràcter sacramental dels ministeris, a l'epístola als Tral·lians: *Ὅμοίως πάντες ἐντραπέσθωσαν τοὺς διακόνους ὡς ἐντολὴν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὸν ἐπίσκοπον ὡς Ἰησοῦν Χριστὸν, ὄντα Υἱὸν τοῦ Πατρὸς, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους ὡς συνέδριον Θεοῦ καὶ συνέδριον ἀποστόλων*⁶, o sia, *Que tots reverenciïn igualment els diaques com una ordre de Jesucrist, i el bisbe com Jesucrist, que és Fill del Pare, i els preveres com senat de Déu i senat dels Apòstols*. (Collins 1999 p. 235-244).

3 Fets, 6, 4.

4 En el sentit clarament institucional: Ef. 6, 21; Fil. 1, 1; Col. 1, 7; 1 Ti 3, 8 i 12; 4, 6. Vid. Schmoller (1949) p. 116. Per a l'origen del diaconat cristià, vid. Th. Klauser a RAC vol. 3 p. 890-893 o P. Philippi a TRE vol. 8 p. 621-622.

5 Ignasi d'Antioquia, *Ad Philadelphios* MPG 5, 700.

6 Ignasi d'Antioquia, *Ad Trallianos* MPG 5, 677.

Aquest mode d'organització es va generalitzar a tota l'església, tant a Occident com a Orient, i el diaconat esdevingué una institució de gran importància durant l'antiguitat tardana i la primera edat mitjana, fins el punt que es pot afirmar que hi havia un diaca a cada comunitat cristiana⁷. En concret, pel que fa a l'Egipte copte, trobem textos literaris que donen fe que el diaconat, juntament amb el presbiterat i l'episcopat, integrava el clergat. En paraules de Xenute: ΠΟΥΑ ΠΟΥΑ ΚΑΤΑ ΠΕΡΤΑΞΙΣ ΝΦΟΡΠ ΜΕΝ ΝΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΟΜΟΙΩΣ ΜΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΑΥΦ ΝΔΙΑΚΟΝΟΣ ΕΤΦΟΟΠ ΣΜΠΕΙΚΛΗΡΟΣ ΝΟΥΦΤ⁸, és a dir *cadascun segons el seu ordre, primer els bisbes, igualmen els preveres i els diaques, que estan en el mateix clergat*.

L'estudi de la institució diaconal ha estat fonamentalment obra de teòlegs i s'ha centrat naturalment en els aspectes més religiosos, eclesiàstics i canònics del diaconat, amb un treball fonamentat essencialment en les fonts literàries.

Al llarg dels darres 150 anys s'han anat editant una quantitat ingent de textos documentals en paper i altres suports entre els quals hi ha també abundants referències al diaconat.

Tanmateix, manca un estudi exhaustiu de les referències documentals al diaconat, en una línia semblant a la investigació duta a terme per Maria Jesús Albarrán en relació amb les monges en el seu treball doctoral que culminà en la *Prosopographia Asceticarum Aegyptiarum* (2010).

Cal remarcar que els texos documentals permeten conèixer aspectes de la realitat concreta de la vida de les persones i les

7 Wipszycka (2001) p. 1308.

8 Xenute l'Arximandrita, *De iudicio finali*, 47.5.

institucions. Aquests aspectes, normalment, no es troben ben reflectits en les fonts literàries, que acostumen a tenir el centre d'interès en qüestions que depassen els àmbits quotidians.

Abans, però, cal examinar quin és l'estat de la qüestió.

1.2.- ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Com s'ha dit, no existeix cap treball que s'hagi proposat l'estudi exhaustiu del diaconat en els textos documentals.

Des del començament de l'edició sistemàtica amb criteris moderns de textos papiracis han anat apareixent documents que aportaven informació sobre la jerarquia eclesiàstica i els diaques en particular. Tanmateix, l'interès principal en l'estudi d'aquests textos tenia a veure amb altres disciplines, com ara els estudis litúrgics, teològics, històrics o la crítica textual neotestamentària o patristica, mentre que els fets relacionats amb el diaconat rebien un interès incidental (Schmelz 2002, p. 19).

De fet, l'interès dels teòlegs per aprofundir en termes relacionats amb el Nou Testament es va intensificar a partir de l'inici de la publicació del *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, per Gerhard Kittel a partir de 1933, que proporcionà una eina fins aleshores inexistent per accedir als conceptes que forjaren la trama intel·lectual i teològica del cristianisme primerenc (Collins 1990, p. 5).

L'estudi del terme dut a terme per H.W. Beyer per al *Wörterbuch* de Kittel, publicat en el 2 volum l'any 1935, ha esdevingut l'estàndard en la comprensió del diaconat en el cristianisme primitiu, i és la font d'on beuen els estudis posteriors de Jürgen

Roloff, Jean Colson, Manuel Guerra, Eduard Schweizer, Dieter Georgi i André Lemaire (Collins 1990, p. 7-8).

Tots aquests estudis analitzen, amb diferents enfocaments, el significat cristià a partir dels primers textos literaris, en alguns casos enllaçant-lo amb el significat del terme en els textos no cristians i en d'altres remarcant la originalitat de l'ús cristià ja des de bon començament. En qualsevol cas, tots foren publicats durant la dècada de 1960 i principis de la de 1970, en un context de forta renovació teològica tant en el món protestant, especialment alemany, com en el catòlic. La influència d'aquests treballs no es cenyí, doncs, a l'àmbit acadèmic, sinó que tingué ressò també en la vida eclesiàstica, que culminà, en el camp catòlic, en la restauració del diaconat com a grau permanent al Concili Vaticà II⁹.

En qualsevol cas, aquests desenvolupaments són aliens a l'objecte d'aquest treball.

Tornant a l'àmbit pròpiament papirologic, l'interès per les qüestions relatives a la jerarquia eclesiàstica es va anar desenvolupant al ritme de la publicació de textos, en principi com eina hermenèutica que fornís les *realia* precises per llur correcta interpretació (Schmelz 2002 p. 19 i ss).

La primera obra de consideració és la d'A. Deissmann que en la seva monografia *Licht von Osten* (1924) fa un recull de papirs i

⁹ CVII, LG 29: *Cum vero haec munera, ad vitam Ecclesiae summopere necessaria, in disciplina Ecclesiae latinae hodie vigenti in pluribus regionibus adimpleri difficulter possint, Diaconatus in futurum tamquam proprius ac permanens gradus hierarchiae restitui poterit.* Traduït: *i com que en la disciplina ara vigent en l'Església llatina aquestes funcions tan necessàries per a la vida de l'Església són molt difícils d'assegurar en moltes regions, en endavant es podrà restaurar el diaconat com a grau independent estable de la jerarquia*

òstraca grecs i coptes, entre ells 26 dels publicats per Crum (*Coptic Ostraca* 1902) pertanyents a l'arxiu del bisbe Apa Abraham d'Hermontis, que acompanya d'un estudi on aprofundeix en el context històric dels textos en gran mesura referents a la jerarquia eclesiàstica.

El mateix W.E. Crum publicà un important estudi introductorï com a pròleg al primer volum de *The monastery of Epiphanius at Thebes*, publicat per ell mateix i H.E. Winlock. En ell, Crum fa una anàlisi aprofundida de la les circumstàncies que envolten la vida eclesiàstica del personatges que apareixen als papirs i òstraca que ell mateix edità en el segon volum, publicat el 1926.

Sense estar centrats en la jerarquia, marcaren una fita important per poder organitzar el material i tenir una visió de conjunt de l'Església a l'Egipte tardoantic i altmedieval els reculls de monestirs i d'esglésies publicats per Paola Barison el 1938 i per Luciana Antonini el 1940, respectivament. Són treballs bàsics per proporcionar un escenari geogràfic on ubicar les recerques sobre la jerarquia, malgrat que per llur antiguitat han estat superat pels nous descobriments.

Una altra aportació fonamental al coneixement de la jerarquia eclesiàstica, la seva organització i les seves relacions internes i externes es troba en l'obra de l'historiador del dret Artur Steinwenter. Les seves obres més significatives pel que fa a la jerarquia i els diaques en particular són *Kinderschenkungen an koptische Klöster* (1921), on estudia la institució de la donació de nens als monestirs centrant-se en el d'Apa Phoibammon a Tebes, que era regit per un diaca, *Die Ordinationsbitten koptischer Kleriker* (1931) on analitza novament els documents d'ordenació de l'arxiu d'Apa Abraham, molts dels quals fan referència a diaques,

i, com a obra final, *Das Recht der koptischen Urkunden* (1955), que pretén reconstruir, en la mesura del possible, el dret canònic i civil del món copte tal com es desprèn dels documents papiracis.

Cal esmentar també els estudis introductoris de Paul Kahle, especialment als dos volums de *Coptic Texts from Deir El-Bala'izah in Upper Egypt* (1954), on analitza les institucions reflectides en els textos publicats. Són objecte del seu estudi diversos aspectes de la institució monàstica d'on procedeixen els textos: qüestions relatives a la denominació dels monestirs, la natura i personalitat jurídica dels seus òrgans administratius, els càrrecs desenvolupats pels monjos i el règim impositiu.

Són importants també els estudis previs de Martin Krause a les edicions de documents de diversos monestirs, ja des de les seves tesis doctorals *Apa Abraham von Hermonthis. Ein Oberägyptischer Bischof um 600* (1956) i *Das Apa-Apollon Kloster zu Bawit* (1958). En treballs posteriors continuà editant documents d'altres monestirs, com el d'Apa Mena a Assiut, el de Bala'iza o els d'Apa Phoibammon a Tebes, o Kel·lia, a l'Oasi Magna.

Tots aquests treballs, i d'altres, limiten el camp d'estudi a aspectes concrets de la vida eclesiàstica i en general es circumscriuen a una ubicació geogràfica o a un corpus objecte d'edició.

Entre les obres de caràcter més generals destaca l'obra de Rémondon *L'Église dans la société égyptienne à l'époque byzantine*, 1972, que ha esdevingut una obra clàssica, especialment important per l'estudi de les institucions caritatives i socials, algunes d'elles regides per diaques.

La seva deixeble Ewa Wipszycka destaca també pels treballs sobre l'economia i les estructures eclesiàstiques de l'Església egípcia en tres obres destacables on fa ús profús de la documentació papiroològica: *Les ressources et les activités économiques des églises en Egypte du IV au VIIIe siècle* (1972), *La chiesa nell'Egitto del IV secolo: le strutture ecclesiastiche* (1983) i *Fonctionnement de l'Eglise égyptienne aux IVe – VIIIe siècles (sur quelques aspects)* (1992). L'obra de Wipszycka s'ha convertit en l'obra de referència per la situació econòmica de l'Església egípcia en el període tardoantic. A partir de l'anàlisi d'un volum important de documentació procedent de les zones més ben representades (Arsinoïta, Hermopolita, Oxirinquita i Afroditó) reconstrueix amb detall la vida econòmica de l'església, el clergat i els laics, la construcció i reparació d'edificis, el culte, les institucions caritatives, els impostos, etc. Estudia també aspectes de l'organització interna de l'església i de la mateixa jerarquia.

Cal deixar de banda per un moment els estudis estrictament papiroològics per fer esment de l'obra de John N. Collins, resultat també de la seva tesi doctoral: *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources* (1990). Aquest és pròpiament el primer estudi dedicat en exclusiva al diaconat que no té una orientació primordialment teològica sinó que se centra en l'anàlisi filològica, antropològica i social exhaustiva de les fonts literàries antigues. L'estudi comprèn també un capítol dedicat a les fonts papiràcies (p. 177-191), tanmateix, l'ús que en fa dista d'ésser exhaustiu i més aviat les tracta com a referència auxiliar per a la interpretació de les fonts literàries.

Finalment, arribem a l'estudi més complet fins al present, tot i que no es dedica exclusivament a la institució del diaconat sinó a tota la jerarquia eclesiàstica. Es tracta de la monografia de

Georg Schmelz *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten* (2002). L'autor es refereix a l'existència d'un corpus de més de 6000 papirs que contenen notícies referents a la jerarquia eclesiàstica, tanmateix, per al seu estudi en selecciona només els 1179 que considera més significatius pel paper que hi juguen els clergues. L'estudi fa referència a tots els aspectes de la vida de la jerarquia eclesiàstica, des de l'entrada a l'estat clerical, passant per la vida litúrgica i espiritual, la funció de govern en l'església i l'activitat econòmica, tan pública com privada. Es tracta d'una obra fonamental i per tant de constant referència.

Tot i la importància de les obres al·ludides, manca encara un estudi que prengui en consideració, de manera exhaustiva, la totalitat dels textos documentals relacionats amb el diaconat.

Per aquesta raó, m'he proposat emprendre un estudi en la línia indicada, amb ànim d'exhaustivitat i amb l'ànim que pugui ésser útil en la ulterior investigació del diaconat antic i medieval.

1.3.- ÀMBIT DE LA RECERCA

La recerca s'ha adreçat a les dades contingudes en els papirs documentals antics i medievals.

Cal precisar que per "papirs documentals" s'entén tot allò que tradicionalment ha englobat la papirologia (Montevecchi 1981 p. 3-6; Bagnall 2011, p. xvii-xx), és a dir, tots els textos documentals escrits en un suport portàtil de qualsevol natura.

Aquesta definició exclou l'epigrafia (Montevecchi 1981 p. 7), distinció que aquesta autora considera purament exterior i tècnica perquè ambdues contribueixen a la reconstrucció de la vida antiga.

Tanmateix, cal tenir en compte que l'epigrafia normalment sol respondre a un propòsit diferent, el de fer perdurar la memòria mitjançant el caràcter en principi fix i inamovible de les inscripcions i, per tant, l'observació de Montevecchi és aplicable, sobre tot, a l'epigrafia de tipus més informal o popular, com els grafitos.

Inclou, en canvi, tots els suports d'escriptura destinats a usos pràctics, escrits no amb vistes a la posteritat sinó a la immediatesa, i normalment efímers, però que les especials circumstàncies climatològiques i geogràfiques d'Egipte ens han preservat.

Dintre de la papirologia, doncs, a banda dels textos en paper, els més abundants i els que donen nom a la disciplina, s'inclouen també els textos escrits sobre òstraca o còdols, tauletes de fusta, pell o pergami (Bagnall 2011, p. 3 i ss).

La immensa majoria dels textos procedeixen d'Egipte, si bé n'existeixen alguns que, per circumstàncies excepcionals, ens han estat preservats en altres àmbits geogràfics (Montevecchi 1981, p. 24-28). S'hi han inclòs tots aquells que figuren en els reculls de papirs documentals¹⁰, com els procedents de l'exarcato bizantí de Ravenna. Per contra, per la mateixa raó, és a dir, per no estar inclosos en els reculls papirologics documentals, se n'han exclòs els documents occidentals llatins, malgrat que alguns, singularment les butlles pontifícies¹¹, estiguin redactats en paper (Montevecchi 1981, p. 29).

10 El recull més modern i permanentment actualitzat és el que es troba a: *Checklist of greek, latin, demotic, and coptic papyri, ostraca and tablets*. Ed. Sosin, J.D, Bagnall, R.S, Cowey, J. Depaw, M. Wilfong, T.G. Worp, K.A. Edició electrònica a: <http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist.html>

11 El recull de les 26 butlles conservades, amb transcripció de les 11 que són a Catalunya, es pot trobar a Auriga 46 (2007), p. 2-18.

Pel que fa a l'àmbit temporal, la recerca, en principi dirigida al diaconat cristià, s'ha centrat en el conjunt del que abasta la disciplina papirologica. En general, el gruix de la documentació es circumscriu al que la historiografia tradicional designa com edat antiga i alta edat mitjana; tanmateix, en la mesura que estan inclosos en els reculls papirologics documentals a l'ús, s'ha respectat la presència d'alguns documents coptes posteriors, que podríem qualificar d'extravagants.

Malgrat el propòsit enunciat anteriorment, és a dir, la recerca referida al diaconat cristià, s'hi han inclòs tots els textos que fan referència als lemes δίακονος, διακονία, διακονεῖν i altres relacionats, i no només aquells que són explícitament cristians.

Això ha estat així per dos motius:

El primer, motiu ha estat la dificultat de determinar el caràcter cristià d'alguns dels personatges esmentats com a δίακονοι en el període precedent a l'Edicte de Milà (313)¹². Així, sobretot al segle III, trobem textos que podrien ser cristians, o que ho són amb un elevat grau de probabilitat, mentre que n'hi ha d'altres que clarament no ho són i, finalment, una tercera categoria sobre la que no es pot emetre cap pronunciament al respecte. Evidentment, deixar de banda aquests textos suposaria el risc d'ometre testimonis cristians i, a més, testimonis de l'època transcendental en què s'està produint un canvi social profundíssim, que deixarà enrere el que entenem per «antiguitat»

¹² L'edicte promulgat per Constantí a Milà l'any 313 suposà la llibertat de culte per als cristians que es trobaven a les zones sota el seu control i, arran de la seva victòria contra Licini i Maxenci, per a tot l'Imperi. Marca també l'inici del procés que portarà el cristianisme d'ésser un culte perseguit a esdevenir la religió oficial i única de l'Imperi Romà. Una bona síntesi de la seva significació es troba a Sotomayor-Fernández Ubiña (2003), vol. 1, p. 339-343.

per afaïçonar la cultura cristiana, que va esdevenir hegemònica a Egipte fins la conquesta islàmica (639-642) i a Europa fins l'època moderna. És el moment, a més, en què qualla definitivament l'estructura de l'Església cristiana amb les institucions amb què serà poc després reconeguda per l'Estat i esdevindrà religió oficial de l'Imperi. El diaconat forma part d'aquest entramat institucional i per tant no seria admissible ignorar els primers testimonis documentals de la seva aparició.

El segon motiu és l'interès obvi que presenta l'estudi de l'ús del mot en un àmbit no cristià, tant per complementar i il·lustrar allò que ja es coneix per fonts literàries, com per comprendre millor el procés que porta a l'especialització del mot *διάκονος* com un terme tècnic del vocabulari cristià.

D'aquesta manera, l'estudi s'estén a textos que es remunten fins al segle III aC, quan tenim testimoniat el lema per primera vegada a *P.Lond 7.2052*.

Com era esperable a partir de la seva utilització literària, en aquest període la utilització del lema és infreqüent i no són massa els textos que ens el transmeten¹³.

La situació, però, experimenta un primer canvi a partir del segle IV, en què l'autorització (313) i el posterior reconeixement del cristianisme com a religió oficial (380)¹⁴ provoquen un increment

13 D'acord amb la base de dades TLG, el mot *διάκονος* apareix 6.401 vegades en el corpus de la llengua grega fins el segle XVI. Tanmateix, les aparicions anteriors a la difusió del cristianisme són relativament escasses: 35 al segle V aC, 15, al segle IV aC, absent fins el segle I dC en què apareix 149 vegades, 226 el segle II dC, 37 el segle III dC, per augmentar fins a 1.403 aparicions el segle IV dC (consulta efectuada en línia el dia 26.03.2017).

14 El 28 de febrer de 380 Teodosi promulgà a Tessalònica l'edicte mitjançant el qual determinava la voluntat que tots els seus súbdits fossin cristians; l'edicte fou recollit al Còdex Teodosià, 16,1,2.; vid. H. Leppin a TRE vol. 33, p. 258. Posteriorment, a partir de 391, amb una sèrie d'edictes (Còdex Teodosià 16,10,10; 16,10,11 i 16.10.12), Teodosi prohibí de fet el culte

molt important del nombre de textos referits al diaconat.

El segle V, d'una banda, veu la consolidació definitiva del cristianisme com a religió única de l'Imperi Romà i, d'altra, és el moment en què el cristianisme, com a resultat de les tendències divergents que cristal·litzen en la recepció o el rebuig del Concili de Calcedònia de 451 s'escindeix a Egipte entre una comunitat calcedoniana, de tradició grega i fidel a Constantinoble, i una comunitat no calcedoniana, de tradició egípcia, que contestarà contínuament la supremacia constantinopolitana i que s'expressarà en llengua copta¹⁵.

A partir d'aquest moment, la societat egípcia es cristianitza de manera general, malgrat la persistència de nuclis pagans de caire intel·lectual i d'una religiositat popular que manté molts elements de la religió autòctona, que es manifesten de diverses maneres i, pel que fa al camp de la papirologia, molt especialment en el món dels papirs màgics¹⁶.

Durant els segles posteriors es produeix un increment molt notable del volum de textos, que com més va més adquireixen un caràcter decididament indígena. Aquest fenomen certament està magnificat pel fet que els textos conservats provenen especialment de l'interior del país i no tant d'Alexandria, on es concentrava el cristianisme d'arrel hel·lènica i fidel a Calcedònia (Janeras 2011 p. 54). Això no obstant, és indubtable que la prevalència de

pagà, fins i tot a nivell privat, i convertí el cristianisme en religió única. Vid. F.J. Lomas a Sotomayor-Fernández Ubiña (2003) p. 495-502.

15 Una visió sintètica del Concili de Calcedònia es pot trobar a Wickham, L. TRE vol. 7 p. 668-676, amb especial referència a l'Església egípcia a p. 673-674. Sotomayor-Fernández Ubiña (2003) descriuen l'Església hel·lènica d'Alexandria (vol. 1 p. 849-851) per contrast amb el cristianisme copte del rera país egipci (vol. 1 p. 851-854), que se separen progressivament a partir de Calcedònia.

16 Sobre la implantació i expansió del cristianisme a Egipte, vid. TRE vol. 1, p. 517.

l'element indígena en els textos més tardans reflecteix sens dubte el caràcter egipci de l'Església no calcedoniana, reforçat per la incorporació massiva al cristianisme de la massa camperola (Janeras 2011, p. 130-131).

És en aquest ambient rural i indígena que sorgeix el monaquisme, que a partir del segle V pren tal volada a Egipte que hom pot legítimament pensar si no ha passat a ocupar el lloc dels ara abolits temples egipcis que, més enllà de simples llocs de culte, exerciren durant mil·lenis funcions administratives, econòmiques i culturals de primer ordre. Els papirs d'aquesta època reflecteixen clarament l'expansió del monaquisme i la funció del diaconat en aquesta institució.

Igualment, la conquesta islàmica d'Egipte (639-642) assenyala un altre punt d'inflexió, marcat per la desaparició dels textos grecs, que són substituïts pels coptes, fins que la paulatina expansió de la llengua àrab arribi a arraconar el copte vers el segle IX, malgrat l'existència de textos documentals esparsos en períodes posteriors¹⁷; fins el segle XIX en l'àmbit d'estudi.

En aquest estudi s'han inclòs tots els documents escrits en grec, en copte i en llatí, malgrat que els testimonis papiரசis del diaconat en aquesta llengua siguin molt minoritaris, però no comprèn els textos àrabs.

¹⁷ Aquests fets constatats en la documentació papirològica responen al desenvolupament polític i social dels primers segles de la dominació àrab. En un primer moment els àrabs mantenen bona relació amb els coptes per oposició al cristianisme hel·lènic, dependent de Bizanci (vid. TRE vol. 1 p. 530; T.Orlandi, TRE vol. 19 p. 599 ss) fet que marca l'auge de la documentació copta i el declivi de la grega. A partir dels anys 689/690 es comença a promulgar legislació discriminatòria, que culminarà amb la dictada per Al-Muttawakil l'any 850, així com disposicions fiscals gravoses, com la imposició als monestirs l'any 700. Tot aquest període està marcat per revoltes coptes (sis entre 725 i 773, i l'anomenada revolta basmurítica al Delta el 829/830) i la consegüent repressió que comportarà la imposició de l'àrab en la documentació a partir del segle IX (vid. T.Orlandi a TRE vol 19, p. 601 i ss).

1.4.- OBJECTIUS

L'objectiu central de l'estudi és furnir una visió completa de la informació proporcionada per la papirologia documental en relació amb la institució del diaconat, amb l'ànim que pugui esdevenir un element útil en estudis ulteriors.

Això no obstant, el treball també aporta conclusions per si mateix i per tant es planteja com a objectiu complementari també la confecció d'una prosopografia dels diaques coneguts per fonts papiràcies i un estudi dels principals fets que es desprenen dels documents estudiats en relació amb la institució del diaconat i, més àmpliament, amb l'ús del lema $\delta\iota\alpha\kappa$ -en els papirs documentals.

1.5.- METODOLOGIA

Per tal d'identificar els textos objecte d'estudi en llengua grega s'ha utilitzat els índexs electrònics del *Duke Databank of Documental Papyrology* i de l'*HGV*. Pel que fa als textos coptes, per als que de moment aquestes eines informàtiques només estan disponibles en part, he d'agrair l'ajut del professor Alain Delattre, de la Universitat de Lovaina, director del projecte *Banque de données des textes coptes documentaires*¹⁸, que m'ha facilitat els llistats necessaris per complementar aquesta mancança.

D'aquesta manera, s'ha determinat un corpus de 1052 textos que contenen alguna referència als diaques o al lema $\delta\iota\alpha\kappa$ -. La relació

18 Accessible en línia a: <https://dev.ulb.ac.be/philo/bad/copte/base.php?page=accueil.php>, tot i que a data 28.03.2017 no era encara possible fer una consulta a partir del text contingut en els papirs.

completa dels textos, amb indicació de la sigla que els identifica, la localitat i *nomós*¹⁹ de procedència, l'any i el segle, la llengua i el material escriturari es troben en una taula annexa. S'ha descartat, no gensmenys, incloure la reproducció íntegra dels textos atès que poden ser consultats en llurs publicacions originals i, en la majoria dels casos, estan disponibles a través del cercadors papirologics (www.papyri.info).

Tanmateix, en el curs del treball es reproduïen els textos més significatius, sigui en tot o en part, acompanyats d'una traducció, que en tots els casos és de l'autor.

Cal precisar que les edicions papirologiques es caracteritzen per una enorme dispersió tant en els formats de l'edició dels textos -publicació de col·leccions, catàlegs, monografies, congressos, articles en revistes, etc- com en els llocs de publicació i en la disponibilitat dels textos a les diverses biblioteques. L'aparició d'internet, que ha permès, d'una banda, consultar lliurement edicions antigues, moltes d'elles conservades a pocs llocs, i d'altra, disposar d'eines informàtiques que permeten un intercanvi constant entre els membres de la comunitat papirologica, regits sempre per l'*amicitia papyrologorum* que la caracteritzà des del començament, ha estat un factor indispensable per tal de poder emprendre aquest treball amb garanties d'èxit.

A partir de l'estudi dels textos el treball s'ha estructurat en

19 Els *nomoi* eren les unitats administratives en què es dividia Egipte. Tenien orígens antiquíssims. Tot i que durant la seva existència van experimentar nombroses variacions, romangueren fonamentalment estables. El segle IV foren dividits en *pagoi*, corresponents al territori de les ciutats, administrats per *pagarques*, tot i que els *nomoi* continuen en ús fins la invasió àrab (639-642), Montevicchi 1998, p. 95-96. En aquest treball, per mor de la claredat en l'origen geogràfic de les fonts, fem servir la denominació grega establerta durant el període ptolemaic (332-30 aC), per més que els documents coptes facin servir la denominació egípcia o en obres modernes s'utilitzi la denominació àrab contemporània.

dues parts: l'estudi general de diversos aspectes que emergeixen de la documentació papiràcia, i que constitueixen el cos de la tesi, i la prosopografia, que conté al relació exhaustiva de tots els diaques i les ocurrencies dels mots derivats de l'arrel δῆακ- localitzades en el corpus objecte d'estudi.

1.5.1.- LA PROSOPOGRAFIA

La part del treball que en formava l'objectiu original, és a dir el diaconat cristià, ha donat lloc a una prosopografia dels diaques recollits en fonts papirologiques. Aquesta prosopografia inclou tots els personatges amb nom conegut identificats de manera segura o probable com a diaques cristians. S'hi inclouen també aquells personatges el nom dels quals ens ha pervingut fragmentàriament, així com els anònims o els esments genèrics de diaques en papirs documentals.

La prosopografia s'ordena alfabèticament segons el nom del diaca, transliterat al català²⁰.

Cada article conté el nom original, restituint al nominatiu i sense signes crítics, atès que es pot consultar la forma exacta en què surt en els textos que s'adjunten com annex. En cas que la

²⁰ El criteri de transliteració dels noms de les persones esmentades en els papirs ha estat fonètic, sense tenir en compte el fenomen de la iotització. En la transcripció la sèrie aspirada s'ha fet servir la corresponent combinació de lletres: la lletra χ es transcriu per KH, θ per TH i φ per PH, però la ϣ copta per F. L'única excepció són els noms d'origen llatí, per als quals, malgrat estiguin escrits en grec o copte, s'ha respectat l'ús de F, V i C. S'ha evitat l'ús de diacrítics, de manera que la transcripció no distingeix entre η i ι, ni entre ο i ω; no obstant, les dobles λ es transliteren amb una L·L. La lletra ω es translitera per la xeix catalana, x per TX i ϣ per la Q. Així, la combinació SH en la transcripció del copte equival a c₂ i no pas a ω. Els noms es restitueixen al nominatiu, en el cas del grec, i es respecten en la forma en què apareixen en el cas del copte. Per als noms de personatges històrics o topònims no coneguts exclusivament pels papirs documentals, i per al cas del poeta Diòscor d'Afrodito, quan no es cita la transcripció d'un text, s'han adoptat les convencions de transcripció dels noms grecollatins, cf. Alberich-Ros-Morera, 1993.

conjectura de l'editor sigui remarcable, se'n fa esment en el cos de l'article.

S'indica també la població de procedència, o el *nomós*, quan es coneix. En la immensa majoria dels casos no es pot distingir l'origen geogràfic del diaca del lloc de procedència del document. En els casos en què sí que es pot establir la distinció es comenta al cos de l'article.

La data s'indica amb l'any o amb el segle segons la datació que figura als documents o l'establerta per l'editor amb criteris paleogràfics o altres.

Al cos de cada article es fa una descripció de les dades que la documentació permet conèixer de cada personatge en un breu comentari.

Immediatament a sota se cita la font o les fonts documentals que ens han transmès la notícia de cada persona. La cita amb les abreviatures habituals de les edicions papirologiques i s'hi inclou tant l'*editio princeps* com les edicions posteriors o les correccions que s'hagin fet posteriorment en els textos, essencialment les contingudes a la *Berichtigungsliste der Griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten (BL)*.

A la línia, o línies, següents es cita la bibliografia que tracta sobre els textos en qüestió, incloent-hi comentaris, traduccions o referències al contingut.

Els diaques dels que només ens ha arribat el nom de manera fragmentària es llisten a continuació dels primers i, finalment, un nou apartat recull els diaques anònims o les referències a

col·lectius.

Com a antecedent, que s'avantposa a la prosopografia, es recullen tots els documents precristians o que no fan referència a la institució del diaconat cristià.

La primera raó que ha motivat la inclusió d'aquests textos ha estat la dificultat de distingir de manera precisa, en alguns casos, bàsicament en documents del segle III, si determinats personatges eren diaques cristians o no. Quan sembla que no hi ha cap raó que recolzi la pertinença a l'orde diaconal s'han inclòs en aquest grup, però no es pot excloure que ho fossin, i per tant convenia que figuressin en el recull.

En segon lloc, aquest apartat recull tots els documents que utilitzen mots de l'arrel $\delta\iota\alpha\kappa$ - malgrat que sigui en un context palesament no cristià o no referit a l'orde diaconal. L'interès de recollir aquests documents rau en el fet que permet il·lustrar l'ús profà d'aquesta paraula i resseguir el procés d'especialització que experimentarà (Montevecchi 1998 p. 79).

En aquest apartat hi ha una entrada per cada document, en la que s'indica, transcrit, el mot que s'usa, i es donen les mateixes dades que a les entrades de la prosopografia. Els documents van ordenats cronològicament.

També han estat raons cronològiques, en tant que es tracta d'antecedents de l'ús del terme per al diaconat cristià, les que han determinat que aquest apartat s'insereixi abans de la prosopografia.

2.- EL TERME $\delta\iota\acute{\alpha}\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma$ EN ELS PAPIRS

La papirologia documental ens permet donar una ullada a la quotidianitat, fins i tot a la banalitat, d'una societat antiga. En aquest sentit es tracta d'una oportunitat d'esbrinar si tot allò que coneixem per les fonts literàries, les que tradicionalment han sustentat de manera gairebé exclusiva el coneixement del món antic, tenia un efectiu ressò en la societat i, al mateix temps, d'entrellucar fenòmens que per la seva intranscendència a ulls dels seus contemporanis han estat completament silenciats pels autors clàssics.

La primera cosa que sorprèn quan hom s'acosta a aquests textos és la quasi absoluta manca de referències als fets o personatges històrics amb què nosaltres hem bastit la imatge del món antic (cf. Burnet 2003 p. 37-38). En els 1052 documents estudiats, que cobreixen un ventall de més d'un mil·lenni, si deixem a part l'ús del nom de governants per datar els documents, amb prou feines es troben referència a tres fets històrics coneguts a través de fonts literàries: l'edicte de Constantí en ocasió de la seva victòria sobre Licini (324), recollit a *SB 6.9218*, el concili provincial convocat per Constantí a Cesarea de Palestina, a què es refereix *P.Strasb. 3.154*, i els disturbis ocasionats pel cisma meleciana a Alexandria, que descriu *P.Lond 6.1914* (primera meitat del s. IV). Si traiem la possible identificació de l'anacoreta Ioannes citat a *P.Lond 3.981* amb Joan de Licòpolis²¹, la resta ens informa de persones i fets que només la casualitat ha fet arribar fins nosaltres.

21 Sobre Joan de Licòpolis, eremita reclús del segle IV, cf. P. Devos a CE vol. 5, 1363b-1366a. Les notícies literàries més immediates es troben a Rufí d'Aquileia, *Historia monachorum in Aegypto*, MPL 21, 391-405, Joan Cassià, *Institutiones coenobiticae* 4.23, MPL 49, 183-186 i *Collationes* 24.26, MPL 49, 1320-1328, i a Pal·ladi, *Historia Lausiaca*, cap. XXXV, MPG 34, 1107-1131. En concret, sobre la identificació amb el personatge esmentat al text, Zuckerman, *BASP* 32 (1995).

D'altra banda, la papirologia documental ens permet accedir a unes formes d'expressió molt més properes al mode de comunicació natural o habitual de les persones. Si bé el fet d'escriure ja pressuposa una instrucció prèvia i un intent d'ajustar-se a un model fixat, l'escriptura dels documents no ha passat normalment per un tamís literari i deixa entreveure amb molta claredat la manera de parlar de la gent. Això es fa més evident com menys formació té l'escriba i, així, la llengua dels papirs, a través de fenòmens com l'itacisme i molts altres (Hoffmann-Debrunner-Scherer 1969-1981 p. 312-314; especialment en referència als papirs, Montevecchi 1998 p. 74-76), resulta preciosa per als estudis lingüístics.

També des del punt de vista lèxic l'ús dels mots en els papirs reflecteix en gran manera el mode en què les paraules eren emprades per la comunitat de parlants i en permet traçar l'evolució semàntica (Montevecchi 1998 p. 76-80).

Tot i que el propòsit de l'estudi és centra en la institució del diaconat en l'Església antiga i altmedieval en base a la notícia que ens ens en forneix el corpus papirologic documental, s'hi ha inclòs tot el conjunt de documents d'aquest tipus que utilitzen l'arrel διακ-.

La raó d'aquesta decisió és triple. D'una banda, la dificultat objectiva, a què ja s'ha fet al·lusió, per distingir possibles diaques cristians d'altres personatges que utilitzessin aquest apel·latiu en els documents anteriors a l'Edicte de Milà (313), especialment els del segle III i principis del IV: establir un criteri arbitrari implicaria el risc de deixar de banda possibles casos de diaconat molt primerencs, o, per contra, donar per segur el caràcter cristià de determinats casos en els que només es pot

parlar de probabilitat. En segon lloc, l'ús de termes derivats d'aquesta mateixa arrel en el context cristià, com ara διακονία i διακονητής, ofereix interès no sols per si mateix, és a dir, pel contingut concret de les institucions que designen, sinó també per la relació que poden tenir aquests conceptes amb el mateix diaconat. I finalment, pel que fa als usos del lema en documents manifestament no cristians o directament precristians, perquè permet contrastar l'ús que en feia la societat en general, com a mot no especialitzat, i la seva evolució fins a esdevenir un terme tècnic cristià.

El treball, doncs, comença amb l'estudi de l'ús del terme en els documents en què no fa referència al diaconat cristià i, seguidament, es centra ja en aquesta institució eclesiàstica.

2.1.- USOS NO REFERENTS AL DIACONAT CRISTIÀ

2.1.1.- ÚS DEL TERME ΔΙΑΚΟΝΟΣ EN EL GREC NO CRISTIÀ

El diccionari grec (LSJ) defineix el mot διάκονος²², que presenta una variant tardana δίακων abundantament representada en els papirs, en primer lloc, com a *servant*, que tindria una variant específica *messenger*. A continuació hi ha una segona accepció ja més especialitzada que designa un *official* o *attendant* en un temple; d'aquí es deriva l'ús cristià, que esdevindrà pràcticament exclusiu, per designar el grau de l'orde sagrat immediatament inferior al de prevere, incloent-hi la versió femenina, que els papirs no testimonien. A manera d'adjectiu es recull la definició *servile* i *menial*. Com a verb els usos recollits són equivalents, servir, prestar un servei o ésser diaca.

22 LSJ, p. 398.

El *Diccionario Griego Español*²³, encara en curs de publicació, distingeix tres idees bàsiques en la noció expressada pel substantiu δῆκονος: intermediació, activitat assistencial i delegació. Vegem amb una mica més de detall el contingut de cadascuna.

En primer lloc, con idea de **intermediación**, les accepcions *emisario, mensajero, correo; encargado, recadero* (també en femení); *tratante, corredor*.

En segon lloc, con idea de **actividad asistencial**, les accepcions de *asistente, ayudante real en el ámbito iranio* (també en femení, *cómplice*); en l'àmbit nàutic *ayudante o lugarteniente; servidor, sin connotación servil, servidor público, funcionario*; en el àmbit religiós, *servidor, persona dedicada a la divinidad, donado*, amb una utilització en ambient pagà i una específicament cristiana, *servidor, sirviente, criado encargado de las tareas domésticas, frecuentemente de los que se encargan de servir comida o bebida*, amb una accepció específicament cristiana dentro del *concepto de servicio y misión*.

Finalment con idea de **delegación**, *agente, ejecutor, ministro*, amb un sentit específic cristià de *ministro, institucionalizado: diácono; unido y/o diferenciado de otros cargos; a veces combinado con oficios*; amb la corresponent variant femenina amb el sentit de *diaconisa o madre superiora en una comunidad de monjas*.

23 Consultat en línia el 31.03.2017: <http://dge.cchs.csic.es/xdge/%CE%B4%CE%B9%E1%BD%B1%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CF%82>. El recent DGC (2015) té un abast més limitat i no aporta cap novetat al lema.

2.1.2.- EL TERME ΔΙΑΚΟΝΟΣ EN TEXTOS DOCUMENTALS NO CRISTIANS

Els papirs donen fe de l'ús de la paraula per designar un esclau: *P.Lond 7.2052*, redactat a Alexandria aproximadament l'any 245 aC, el papir més antic del recull, es refereix a un cas d'esclavatge sense matisos: en una carta adreçada a Zenon es diu: ...ἔάν τις παραβάλῃ, / συνσχεῖν καὶ ἡμῖν γράψαι. / Πίνδαρον Λύκιον διάκονον / ὡς (ἔτῶν) κθ μέσον μελίχρουν / σύνοφρυον ἐπίγρυπον, οὐλή / ὑπὸ γόγυ ἀριστερόν...²⁴, és a dir *si algú els atrapa, que els retingui i m'escrigui: Pindaros Lykios, «servent», d'uns 29 anys, d'estatura mitjana, bru, cellajunt, amb nas corb i una cicatriu sota el genoll esquerre.*

De tota manera, el mateix text esmenta altres esclaus amb els quals no empra el terme, de manera que probablement més que a la pròpia condició servil devia referir-se a les seves funcions domèstiques exercides per aquest esclau concret (Collins 1991, p. 183-184).

Igualment apareix referit a un esclau, tot que utilitzat de manera adjectival, en un text procedent de Karanis, de l'any 130, *P.Sijp 44*: ...[τ]ὴν ὑπάρχουσαν αὐ[τ]ῶι παιδίσκην δούλην Ἰσαροῦν, ἐφ' / ᾧ καὶ αὐτὴ ἢ Ἰσαροῦς παρέξεται τῇ γυναικὶ Ταμύσθα τὰς / διακονικὰς χρείας...²⁵, és a dir, *la noia esclava que té, Isarous, en tant que la mateixa Isarous li presta serveis servils.* El mot διακονία, com en el cas anterior, sembla referir-se més a la natura del treball assignat a l'esclaveta que no pas a la seva condició servil (cf. Collins 1991, p. 96-98).

Tanmateix, aquest ús del mot relacionat amb l'esclavatge no torna a aparèixer testimoniats en papirs posteriors, que més aviat es refereixen als esclaus amb el terme δοῦλος, com a *SB 1.5124* (Collins

²⁴ *P.Lond 7.2052*, 5-10.

²⁵ *P.Sijp 44*, 4-6.

1991, p. 92-93).

El terme, tal com apareix a nombrosos papirs, permet entendre que el personatge a qui s'aplica prestava serveis per a altres persones, si bé no queda clar en quina condició jurídica ho feia. Probablement no en la d'esclau, sinó com a treballador assalariat o persona que prestava serveis per compte propi.

Un dels exemples més propers al treball esclau podria ser el de BGU 2.597, de l'any 75 dC, una lletra remesa per Khairemon al seu germà Apol·lonios que fa referència a l'encarregat del bestiar en una explotació agrària, en aquests termes: εὖ ποιήσεις συντυχῶν / Πε[θ]εῦτι τῶι / διάκωνι, ἵνα βάληι τὸν μόσχον πρὸ / τῶν προβάτων²⁶, és a dir, *faràs bé d'anar a trobar Petheus, el «diakon», perquè posi el vedell davant les ovelles.*

També hi seria proper el de O.Ashm.Shelt 16, un rebut fiscal de la taxa sobre les palmeres procedent d'Elefantina i datat l'any 118 dC, en què el mot, en funció de la interpretació que es faci del text, podria anar acompanyat del nom d'una altra persona en genitiu, el que podria indicar pertinença des d'un punt de vista jurídic: διέγραψ(εν) Πετορζμητις / Παχομπαβιήνχ(ιος) Ψύρου διάκ(ωνος)²⁷, que traduït d'acord amb el text proposat per Shelton seria: *ha registrat Petorzmetis, fill de Pakhompabienkhis, fill de Psiros «diakon»²⁸.*

També podria considerar-se propera al treball servil la feina que

26 BGU 2.597, 3-5.

27 O.Ashm.Shelt, 16, 1-2.

28 Cal fer notar que aquesta traducció depèn de la resolució de l'abreviació διακ- com el genitiu de διάκων. Tanmateix, si es resolgués pel nominatiu διάκων o διάκονος concordaria amb el subjecte, Petorzmetis, personatge que resultaria ser «diakonos» de Psiros. Aquesta possibilitat ens sembla més coherent que una successió de patronímics que farien remuntar fins l'avi del personatge en un escrit tan prosaic com un rebut fiscal.

exercia el βαλανείου διάκονος, *servidor del bany*, citat a *P.Mil.Vogl 3.188*, un document procedent de Tebtynis, datat aproximadament l'any 127 dC, que recull els comptes dels pastòfors²⁹ que administraven els banys ; tanmateix el text del papir ens permet assegurar que es tractava d'un assalariat, ja que figura el sou de quatre òbols que se li pagava.

Utilitzat com a verb, es refereix normalment a un tipus de relació voluntària, d'ajut o col·laboració entre persones, especialment referida a la intermediació, fins i tot en context eròtic (Collins 1991 p. 84-85 i 115-124).

Aquest seria el sentit probable a *PSI 5.495*, un carta remesa per Herakleitos a Kriton, datada l'any 258/257 aC a Filadèlfia (*nomós Arsinoita*), però que fa referència a la missió a Palestina de Zenó de Caunos (cf. Claysse-Vandorpe 1995, p. 24). La carta refereix determinats problemes a Zoilos i, al respecte, hi llegim σ]υνθήσειν εἴ τις βούλεται διακονῆσαι³⁰, que podriem traduir per, *si algú vol ajudar a arribar a un acord*.

També es tracta d'un ajut voluntari a *P.Phrur.Diosk 15*, datat l'any 155 o 158 aC. Es tracta d'una carta de Sosos a Dioskorides on el primer exposa tot un seguit de dificultats que travessa. Entre elles diu: ἐν γὰρ τῷ Θεσμοφορίῳ οὔσης Ῥοδοκλήας/ / ἀνακάζομαι ἐκὶ αὐτῆ διακονῖν, οὐ γὰρ <ρ> ἔχο / μεν οὐθένα, és a dir *perquè em veig obligat a ajudar Rodoklea, que es troba al Tesmofòrion*³¹, car no

29 Els pastòfors eren un tipus de sacerdots egipcis encarregats de portar els reliquiariis en les processons. LSJ 1345 s.v. παστοφόρος: *carrying a παστός* (perh. *Shrine*). En el cas de Tebtynis, com ens demostra aquest papir, tenien a llur càrrec l'administració d'uns banys públics.

30 *PSI 5.595, 11*.

31 El Tesmofòrion era un santuari dedicat a Demèter com a legisladora, cf. KP 5.751. Tot i que el santuari per antonomàsia era a Atenes, en tenim testimoniat almenys 4 a Egipte: a Oxirinc (*P. Oxy. vol. 82, p. 137*), a Fis, a l'Herakleopolita (*BGU 20, p. 59-60*), així com a Alexandria i Menfis (LSJ p. 795 s.v. θεσμοφόριον).

tenim ningú. Pel context de la carta podem deduir que Rodoklae era una parenta de Sosos i per tant l'ajut s'inscriuria en el marc de les relacions de bona voluntat en un àmbit familiar.

Pertany també a l'àmbit familiar l'ús del verb que trobem a *UPZ 1.18 R*. El text, datat a Memfis l'any 163 aC, és una carta de queixa redactada per dues bessones, anomenades Thauges i Thaus, contra la seva mare Neforis. Aquesta, abandonà llur pare i s'ajuntà amb un soldat anomenat Philippos, que acabà assassinant el pare de les bessones, que es refugiaren al Serapeu (cf. Guilmot 1962 p. 359-381). Els coneguts de la mare les convenceren aleshores perquè rebessin el seu germanastre Pankrates, perquè els ajudés: οἱ δὲ γνώριμοι / αὐτῆς ἀναπίθουσιν ἡμᾶς δέξασθαι [τὸν υ]ἱὸν αὐτῆς / Παγχράτην, εἶνα δειακονεῖ ἡμῖν³². En el mateix sentit reapareix l'expressió a *UPZ 19, 25*. L'ajut, indicat pel verb διακονεῖν, s'ha d'emmarcar en l'àmbit de la col·laboració familiar voluntària, malgrat que en la pràctica acabés perjudicant les bessones, ja que finalment Pankrates els va robar els béns que tenien al Serapeu (Collins 1991, p. 127-128).

La carta de Thermouthas a Apol·linarios, el seu germà, conservada a *BGU 1.261*, datada a l'Arsinoïta, probablement l'any 105 dC, utilitza també el verb per designar la col·laboració en l'àmbit familiar: σὺ οἶδες σὺν / τῇ ἀδελφῇ σοι ὡς ἔγρα / ψες Ἡρᾶτι τουνεῖν τιτοσ / σεν ἡμῶν, ἵνα διακονέ/ σοι ἱμῖν³³, és a dir: *ja saps amb la teva germana que vas escriure a Heras (intraduïble) perquè ens ajudés*.

Un cas en què el servei es presta manifestament entre iguals i en una ocasió festiva, fins i tot eròtica, és el de l'ús del mot per referir-se a l'ajut o "servei" que presten al nuvi els convidats a un casament: *P.Oxy 46.3313*. El text diu així: χαρ[ᾶς ἡμ]ᾶς

³² *UPZ 1.18 R, 21-23*.

³³ *BGU 1.261, 23-27*. Respectem l'ortografia del paper.

ἐπλήρωσας εὐαγγελισαμένη / τὸν γ[άμον] τοῦ κρατίστου Σαραπίωνος καὶ εὐθέως / ἂν ἦλθ[ομε]ν διακονήσοντες αὐτῷ ὡς ἐν εὐκταιοτάτη / ἡμῖν ἡμ[έ]ρα καὶ συνευφρανθησόμενοι, ἀλλὰ ... οὐκ ἠδυνήθημεν ἐλθεῖν³⁴ és a dir: *Ens has omplert de goig en anunciar-nos la bona nova del casament del nobilíssim Sarapion, i de seguida hauríem vingut a ajudar-lo en el dia més destjat i a alegrar-nos amb ell, però ... no hem pogut venir.*

En un altre cas, *P.IFAO 2.9*, el text sembla referir-se a l'administració dels afers d'una persona i probablement s'emmarcaria en els sentit comercial destacat per Collins (1991), p. 78-79, però la pèrdua de text ens impedeix arribar a conclusions segures.

Hi ha també un ús molt específic, testimoniats només per un model de contracte utilitzat a la ciutat d'Oxirinc al segle I dC, en el que s'utilitza el mot per indicar l'actitud de servei que ha d'observar l'aprenent d'un ofici envers el mestre artesà que l'acull al seu taller: *SB 10.10236, P.Wisc 1.4, P.Oxy 2.275 i SB 24.16253*.

Com que tots els documents segueixen el mateix patró, només citarem, a títol d'exemple, el contracte d'aprenentatge subscrit entre Thamounion, pare d'Onnophrios, i Abaros, un teixidor, pel qual el primer li lliura el seu fill per dos anys a fi que aprengui l'ofici, es diu que el noi treballarà διακονοῦν/τα κ[αὶ] ποιοῦντ[α τὰ] ἔργα πάντα τὰ ἐπι/τα[σσο]μένα α[ὐτῷ] ὑπὸ τοῦ Ἀβάρου³⁵, és a dir, *servint i fent tots els treballs que li siguin ordenats per Abaros*.

El mot διακονία s'empra també per designar un servei, que pot ser

³⁴ *P.Oxy 46.3313, 3-6.*

³⁵ *SB 10.10236, 12-14.*

una prestació de tipus econòmic, com a *BGU 6.1240*, un text del segle II aC i de procedència desconeguda, que conté una relació de quantitats i funcionaris al servei de l'estrateg, encapçalada, després d'un fragment perdut, amb l'expressió *τοῖς διακονία*³⁶, que podem interpretar *per als que estan de servei*.

En aquest context podria inscriure's el cas d'una relació de noms datada a la segona meitat del segle II i procedent de l'Arsinoïta, *P.Strasb 5.333R*, on llegim *Μῶρος διάκων Πκι*³⁷, que podem interpretar com *Moros servidor de Pki*. Probablement es tracta d'una relació d'allistats a una *δεκανία*³⁸, grup de treball o de guàrdia compostat per deu homes, atesa la divisió de la llista en desenes.

Un text també fragmentari, *SB 16.12830*, datat al segle II aC i de procedència desconeguda, ens transmet una relació de pagaments, a la meitat de la qual trobem el mot *διακονία*; malauradament, el papir presenta una llacuna que no ens permet saber amb certesa a què es referia, si bé és suggerent que a la línia precedent es llegeixi: *διὰ Λίχου συνποσι(άρχου)*, és a dir, *per Likhos, cap dels banquets*, cosa que fa pensar immediatament en un servei domèstic.

També pot referir-se al culte dels déus, com la *διακονία θεῶν* de *P.Fouad 1.25*, on apareix l'expressió en el context de la transcripció de la declaració d'una part en un procés testamentari en que, sembla pel text conservat, s'acusa d'impietat algun dels litigants.

Aquesta accepció és comuna a diferents corrents religiosos, com testimonia *P.Kell.Copt 34*, una carta maniquea procedent de Kel·lia

36 *BGU 6.1240, 2*.

37 *P.Strasb 5.333R, 12*.

38 Cf. *BGU 834.11* i *P.Fay.156*, ambdós també del segle II.

i datada el segle al segle IV, on llegim:]ΤΑΔΙΑΚΟΝΙΑ ΜΠΝΟΥΤΕ ΕΤΑΥΤΕΣ ΑΤΟΥΤΚ ΖΗ Ο|Υ³⁹, és a dir, *el servei de Déu que ha estat confiat a les teves mans per...*, i que naturalment pot tenir alguna relació amb l'ús cultural que en féu Flavi Josep en un context jueu (Collins 1991, p. 164).

També tenim testimoni en els papirs l'ús del mot per designar un càrrec en l'organització religiosa dels temples egipcis. Així, a *P.Harr 1.69*, datat en els anys 189 o 199 i que conté una petició adreçada a l'Assemblea d'Oxirinc en referència a la divisió de l'herència d'un sacerdot, s'utilitza el mot per referir-se, amb tota probabilitat, als encarregats de l'administració econòmica del temple: εἰς τὸ ἱερώτατον ταμεῖον τοῦ κυρίου ἐν τοῖς τοιού[τοις δια]κόνου[ς]⁴⁰, que podríem traduir com *al sacratíssim tresor del senyor en els seus servidors*; el fet, però, que el text presenti llacunes immediatament abans i després d'aquest fragment en dificulta la interpretació.

A *P.Mil.Vogl 3.188*, ja citat, apareix el mot relacionat també amb un temple egipci, que administrava uns banys públics a Tebtynis, si bé aquí sembla referir-se a un treballadors dels mateixos banys i no del temple.

Un papir datable en els anys 456-474, ja en un context plenament cristià com es desprèn per la mateixa lletra del text, que conté un jurament per Déu Totpoderós (ὁμνύουσα Θεὸν Παντοκράτορα⁴¹, és a dir, *tot jurant per Déu Omnipotent*), que precedeix el tradicional de la sort de l'emperador, ens forneix un exemple de l'ús del mot διακονία en un context encara profà, en el sentit de servei prestat entre persones. Llegim, per exemple, el següent: [ἐγκ]εχειρηκέναι δὲ

39 *P.Kell.Copt 34, 13-14*.

40 *P.Harr 1.69, 12*.

41 *SB 8.9763, 12*.

αὐτῷ Ἀχιλλεῖ τὴν διακονίαν τῆς ἀναδόσεως τῶν χρυσέων κοσμίων τῇ αὐτῇ Αὐξονίᾳ⁴², és a dir, *encomanar al mateix Akhil·leus el servei de lliurar els ornaments d'or a la mateixa Auxonia.*

Cal fer esment que aquest és el mot que empra el mateix emperador Constantí per designar la seva missió històrica com a debel·lador de la impietat: ἀρίστην διακονίαν⁴³, és a dir, *òptim servei*, en l'edicte transmès fragmentàriament a SB 6.9218 el text del qual ens ha estat transmès íntegrament per Eusebi de Cesarea a la seva Vida de Constantí⁴⁴.

En molts casos, però, el mot διάκονος o διάκων apareix simplement acompanyant en aposició un nom propi, identificant-lo. En els contextos en què apareix, normalment els personatges s'identifiquen mitjançant el seu nom propi i un patronímic, o bé mitjançant el nom propi i el nom de la professió, amb o sense patronímic, o bé també per la procedència geogràfica i, de vegades, també amb el nom de la mare.

Davant d'aquestes situacions, és difícil determinar quin era el sentit de l'apel·latiu διάκονος aplicat a aquestes persones.

Una possibilitat, que Collins, (1990, p.179-182) generalitza bastant, és que es tracti d'un nom propi.

En els nostres textos només el tenim testimoniats de manera segura una vegada: *P.Bour 42*, que recull el cadastre de Hiera Nesos, al nomós Arsinoita, datat l'any 166/7, a la línia 599 esmenta un Διάκων Δημητρίου que, pel context, no es pot interpretar com a "servent de Demetrios" i per tant s'ha d'entendre com "Diakon fill

42 SB 8.9763, 15-16.

43 SB 6.2918, 22.

44 *De vita imperatoris Constantini*, 2.29, ed. Winkelmann (1975), vol 1.

de Demetrios".

A *Chr.Wilck 265*, text procedent del *nomós* Arsinoita i datat l'any 166/7 designa un sobrenom: en efecte, un personatge del que s'ha perdut el nom és ἐπικαλούμενος Διάκων⁴⁵, però és evident que un sobrenom podia ser també un nom comú.

En la resta de supòsits que s'ha volgut identificar com a nom propi, figura en segon lloc de la denominació, i per tant s'hauria d'interpretar com un patronímic⁴⁶. Tanmateix, cap de les vegades en què apareix en aquesta posició no està de manera indubitada en cas genitiu, com és la regla general en els patronímics. En la meua opinió, juga contra la possibilitat que es tracti d'un nom propi el fet que només aparegui, llevat del cas esmentat abans, en el patronímic, perquè si realment fos un nom propi, esperaríem trobar-lo també en primera posició del doble nom, amb una freqüència estadísticament igual.

A *SB 1.5662*, procedent de l'Arsinoita i del segle II, malgrat que l'editor l'identifiqui com a nom propi i el posi amb majúscula inicial, figura en nominatiu: [...]ις Διάκων⁴⁷, fet certament estrany si es tractés d'un nom patronímic, per tal com va precedit d'una llista de 28 noms amb patronímic que sí que figuren en genitiu, com és habitual⁴⁸.

És la mateixa situació que trobem a la relació fiscal de Karanis, datada l'any 173; en ella llegim el nom: Ἡρων διάκων⁴⁹, que, en

45 *P.Chr.Wilck 265*, 2, 24.

46 Sobre el sistema onomàstic de nom i patronímic, Cf. Calderini, R. 1941, p. 221-260.

47 *SB 1.5662*, 29.

48 Existeix en aquesta relació algun cas en què podria haver-se tractat de noms indeclinables, com Σαγματ o bé de genitius plurals, o noms abreujats que l'editor no ha desenvolupat, com Πολίων, que podria llegir-se Πολίων(ος), possibilitat que certament podria també aplicar-se a Διάκων.

49 *P.Mich 4.1.222,36,1546*.

aquest cas, l'editor transcriu en minúscula, interpretant-lo no com un nom propi sinó com una professió.

A *P.Berl.Leihg 2.39*, procedent de Teadèlfia, a l'Arsinoita, de l'any 160, apareix com a segon membre de la designació de dues persones, Ἀτρῆς Διάκ(ονος), i Σαραπ(ίων) Διάκ(ονος)⁵⁰, l'abreviatura διακ- que l'editor resol per Διακ(ονος) entès com a genitiu de Διάκων. Aquesta solució és coherent si s'interpreta el mot com a patronímic, però podria també tractar-se d'una professió, que el mateix text presenta, com ara el σπερματ(οπωλης) (venedor de llavors, de la línia 190, que el mateix editor restitueix en nominatiu.

És el mateix cas que trobem a la relació fiscal continguda a *P.Berl.Frisk 1*, procedent del nomós Arsinoita i datada l'any 150: s'hi esmenta: Ἡρακλῆς Σαρα() καὶ Καμῆς Διάκ(ονος) (πυροῦ ἀρτάβας) γ⁵¹, és a dir *Herakles fill de Sara... i Kames fill de Diak(on)*, 3 artabes de blat, traduït segons la interpretació de l'editor, que es justifica per un context en què les persones van individualitzades mitjançant llur patronímic.

Tanmateix, l'abreviatura διακ- és freqüentíssima per substituir el relativament abundant nom comú διάκονος (Montevecchi 1998, p. 472; pel que fa al copte, Forster 2002 p. 181); en canvi, sembla més estrany que s'utilitzés per un nom propi relativament rar.

Derivat de la mateixa arrel és el nom propi Diakoneus, que tenim testimoniats només una vegada en un òstracon, *O.Strasb 1.625*. Igualment, trobem la variant Διέκων com a nom d'un mulater en un rebut procedent de l'Arsinoita i datat dels anys 312-314; en aquest cas sembla cert que es tracta d'un nom propi, o un

50 *P.Berl.Leihg 184 i 207*.

51 *P.Berl.Frisk 1,28,17*.

sobrenom, atès el tenor de l'expressió: Αὐρήλιος Διέκων ὄνελάτης i ὁ αὐτὸς Διέκων ὄνελάτης⁵².

Un cop examinats els casos anteriors, la possibilitat més segura és que en quasi tots els noms propis acompanyats de δiάκων, aquesta designació es refereixi a la professió o activitat de la persona que el porta, en un ús que continuarà sense solució de continuïtat en els documents cristians, en els que, ja sense cap mena de dubte, la designació es refereix a l'orde diaconal⁵³.

És difícil determinar quin era el contingut o la funció d'aquesta professió o ocupació en un context no cristià. La natura dels documents on apareix exclou pràcticament que es tracti d'esclaus o persones de poca categoria social, atès que porten aquesta denominació persones que paguen impostos, tenen propietats o fins i tot ocupaven una posició social rellevant, com Sarapion, fill d'Hermias, Σαραπίων Ἐρμίου δiάκ(ων)⁵⁴, el *pitaquiarca* de *P.Strasb 9.829*, procedent de Teadèlfia i datat el segle II; o Ankhofis i Sansneus, que figuren com a candidats a *sitòlegs* de Karanis en el text de *P.Col 8.230*, procedent de Karanis i datat a principis del segle III: Ἀγχῶφ[ις] δiάκων i Σανσνεῦς δiάκων⁵⁵.

52 *SB 5.7621*, 2, 52 i 57.

53 No obstant, pel que fa als documents coptes, els editors interpreten freqüentment les abreviatures ΠΔΙΑΚ, ΠΙΑΚ, ΠΙΑΚΟΥ, com a noms propis, fins i tot en contextos en què sembla evident que es tracta del nom comú; a tall d'exemple, vid. Crum a *P.Fay.Copt*, 1893, p. 77, 80 i 85. on sembla clar que el text es refereix a un càrrec de la persona: ΠΙΑΚ ΜΗΝΑ, *el diaca Mena*; o, més modernament, Hasitzka, a *SBKopt II*, 2004, p. 64, on davant l'expressió ΠΙΑΚΟΥ ΙΩΣΑΝΗ(Σ), que traduiríem per *el diaca Ioanes*, remarca: ΠΙΑΚΟΥ *statt* δiάκων [ed.], scl. Turaiev, i tanmateix, ΠΙΑΚΟΥ *ist ein häufig begegnender Personennamen* [Hasitzka], cf. Hasitzka 2007, p. 79. Cf. també WL p. 140 en referència a CPR 22. Tanmateix Forster (2002) p. 181, recull la forma com equivalent faíumic de δiάκονος. Trobem francament estrany que el nom s'utilitzés com a nom propi exclusivament en els documents coptes i no aparegui en cap cas testimoniats en els coetanis grecs.

54 *P.Strasb 9.829*, 31.

55 *P.Col 8.230*, 18 i 47. S'ha plantejat la possibilitat que aquests dos personatges fossin cristians: Bagnall-Worp a *P.Col 8*, p. 134: *the appearance of δiάκονες in lines 18 and 47 opens the question whether the persons involved belong to Christian diaconate, in which case de appearance of the*

L'expressió *διάκων* en aquest context devia fer referència probablement a la denominació d'un servei a la ciutat, com posa de manifest l'aparició de Sotas, fill de Dioskoros, als comptes mensuals dels *sitòlegs* de Teadèlfia. La referència que hi trobem és d'aquest tenor: Σώτας Διοσκόρου διάκ(ων) Θε(αδελφείας) δη(μοσίων) (πυροῦ ἀρτάβαι) οα⁵⁶, és a dir, *Sotas, fill de Dioskoros, «diakon» de Teadèlfia, pel demòsion 71 artabes de blat*. La designació guarda la mateixa estructura que és general en el seu context, és a dir, nom amb patronímic, procedència i import degut, amb l'afegit en aquest cas del mot *διάκων*, que ha d'ésser interpretat com una professió o un càrrec, potser relacionat, com s'ha dit, amb l'administració municipal.

2.1.3.- EL LEMA ΔΙΑΚ- EN ELS PAPIRS MÀGICS

Malgrat que no es tracti pròpiament de papirs documentals sinó de textos que s'han inclòs habitualment en la categoria híbrida de «paraliteraris», és oportú fer breument esment de l'ús que fan del terme els papirs màgics.

Queda fora de l'abast d'aquest treball fer una anàlisi exhaustiva de tots els textos màgics publicats fins el moment, per aquesta raó s'ha optat per estudiar els publicats per Karl Preisendanz a *Papyri Graecae Magicae* i per Angelicus Kropp a *Ausgewählte koptische Zaubertexte*, que constitueixen una mostra representativa dels textos grecs i coptes més importants i han estat la base de l'estudi de la matèria (Scibilia 2002 p. 71).

designation in an official document would be unlikely before about 313. Possibilitat que acaba rebutjant per l'existència de precedents en l'ús no cristià (esmenta *P.Lond 7.2052* i *P.Strasb 5.333*), així com per raons paleogràfiques.

56 *P.Berl.Leihg 1.4,5,9,16*

Per la seva natura, aquests textos tenen una forta relació amb el món del més enllà (Montevecchi 1998, p. 275-278), cosa que en fa especialment pertinent la referència en parlar del diaconat, que és una institució religiosa.

No és objecte d'aquest treball estudiar la distinció, sempre complexa, entre màgia i religió. Aquesta distinció, que té les arrels en l'antiguitat grecoromana (Bremmer 2002 p. 1-10), va fixar-se amb el sorgiment de l'antropologia al segle XIX, des d'una perspectiva eminentment eurocèntrica i amb una forta càrrega pejorativa (Meyer-Smith 1999, p. 3-4). Podem referir-nos a la màgia utilitzant el concepte proposat per Meyer i Smith: serien màgics els textos que han de pronunciar-se d'una manera ritual per adquirir o dominar algun poder en benefici propi, de manera privada, però no aliena a un context social que és el que els dóna força (Meyer-Smith 1999 p. 6).

Una de les característiques més rellevants dels textos màgics, en fort contrast amb els qualificats de religiosos, és que pretenen sotmetre la divinitat o les forces sobrenaturals per posar-les al servei del màgic mitjançant procediments coercitius, no pas obtenir-ne el favor mitjançant un intercanvi de béns, com els sacrificis, ni encara menys expressar reverència o veneració⁵⁷.

Els límits, però, resten indefinits; així, hi ha amulets⁵⁸ amb finalitats protectores que clarament qualificaríem de màgics, com per exemple el contingut al número K 7093 de la col·lecció de l'arxiduc Rainer (Stegemann 1933 p. 38-40; Kropp 1931, vol. 2 pag. 222), que tot i contenir una invocació a Crist comença amb el

57 Festugière (1932) p. 284-285.

58 Sobre el poder apotropaic dels amulets i el seu ús per protegir-se en general d'un món poblat de demons i forces invisibles que amenacen l'home, i també per evitar determinats mals en concret, vid. Meyer-Smith 1999, p.105-109.

palíndrom màgic⁵⁹ ΚΑΤΩΡ ΑΡΕΤΩ ΤΕΝΕΤ ΟΤΕΡΑ ΡΩΤΑΚ, mentre que altres amb prou feines es poden distingir d'una pregària personal o un signe religiós, com el contingut a *P.Lond.Copt 370*.

En qualsevol cas, els textos reflecteixen un ambient d'un exhuberant pluralisme religiós i cultural, amb presència d'elements egipcis, jueus, hel·lènics i cristians, amb forta presència de les cosmovisions gnòstiques, fins i tot un cop ben instaurat el cristianisme (Betz 1986-1992, p. xiv).

Dintre del conjunt de textos etiquetats com a màgics, en trobem bàsicament de dos tipus, els que constitueixen formularis a utilitzar per dur a terme rituals màgics (Meyer-Smith 1999 p. 259) i els que són testimoni de la pràctica particular i concreta d'una acció màgica (Stegemann 1933, p. 4).

En els papirs publicats per Preisendanz i Kropp només trobem els mots διακονέω i διακονία. És remarcable el fet que no hi aparegui cap vegada el substantiu διάκονος.

Vegem per començar el sentit que adopta el verb. S'utilitza, en primer lloc, per referir-se al *parhedros*⁶⁰, entitats sobrenaturals, com dèmons, àngels o difunts redivius, en tant que es demana que es posin al servei del màgic que els invoca.

En el primer cas que trobem, el verb, referit a una entitat espiritual de caire diví, va directament lligat al servei a la taula⁶¹:

59 Sobre l'ús de paraules de diversos tipus i categories a les que s'atribueix poder màgic, vid. Kropp 1931 vol. 3 p. 195-256.

60 Scibilia (2002) p. 76 el defineix com *the figure of a supernatural assistant who collaborates with the magician*.

61 No obstant cal tenir en compte que, segons l'estudi de les fonts literàries, el servei a taula no seria l'origen principal de l'ús cristià, que derivaria més aviat d'una noció més general del servei a una altra persona. Cf. Collins

Αὕτη ἡ ἱερὰ λῆψις τοῦ παρέδρου. γινώσκεται, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ θεός, πνεῦμά ἐστιν ἀέριον, ὃ εἶδες. ἐὰν ἐπιτάξης, παραυτὰ τὸ ἔργον ἐπιτελεῖ. ὄνειροπομεῖ, ἄγει γυναῖκας, ἄνδρας δίχα οὐσίας, ἀναιρεῖ, καταστρέφει, ἀναρίπτει ἀνέμους ἐκ γῆς, βαστάζει χρυσόν, ἄργυρον, χαλκόν, καὶ δίδωσί σοι, ὅταν χρεῖα γένηται, λύει δὲ ἐκ δεσμῶν ἀλύσει φρουρούμενον, θύρας ἀνοίγει, ἄμαυροῖ, ἵνα μηδεὶς καθόλου σε θεωρήσῃ, πυροφορεῖ, ὕδωρ φέρει, οἶνον, ἄρτον καὶ ὃ ἂν ἐθέλῃς ἐκ τῶν ἐδεσμάτων ... καὶ ὅτε βούλει δεῖπνον ποιῆσαι, λέγε ... κέλευε τούτῳ στρῶσαι ταχέως καὶ συντόμως. εὐθὺς περιθέσει χρυσόροφα δώματα, τοίχους τούτοις μαρμαρωθέντας ὄψη - καὶ ταῦτα ἡγεῖ τὰ μὲν ἀληθῆ, τὰ δὲ βλέπεσθαι μόνον - οἶνον δὲ πολυτελεῖ, καθὼς πρέπει ἐξαρτίσαι τὸ δεῖπνον λαμπρῶς, συντόμως δαίμονας οἴσει καὶ τοὺς ὑπηρετοῦντας σοι ζωστοὺς κοσμήσει. ταῦτα συντόμως ποιεῖ. Καὶ ὁπότεν αὐτὸν κελεύσῃς διακονῆσαι, ποιέσει, καὶ ὄψη προτερήσαντα ἄλλοις...⁶²

El que es tradueix així:

Aquesta és la sagrada invocació de l'ajudant: se'l reconeix perquè és un déu, és un esperit aeri, el que hauràs vist. Si li dones una ordre, la compleix immediatament. Fa venir somnis, condueix dones i homes sense l'essència, mata, destrueix, llença vents a la terra, porta or, argent, coure i te'ls dona quan en tens necessitat, deslliga el que està custodiat amb cadenes, obre portes, t'obscurix perquè ningú no et vegi, porta foc, porta aigua, vi, pa o el que vulguis per menjar ... i quan vols fer un àpat, digues-ho ... ordena-li que et pari taula ràpid i d'immediat. De seguida col·locarà cortinatges daurats, veuràs les parets brillar amb ells - i portarà aquestes coses, unes veritables, altres que només són aparença - vi excel·lent, per tal com cal preparar un sopar brillant; tot seguit portarà dèmons i els prepararà perquè et serveixin

(1991), p. 336-337.

62 PGM I, 96-113.

cenyits. Això ho farà de seguida. I quan li ordenis que et serveixi, ho farà, i veuràs que ho fa el primer de tots...

Veiem, doncs, que de tots els amplis poders que posseeix l'entitat divina que el màgic posa al seu servei, el verb διακονέω, s'utilitza exclusivament en el context de servir a taula, una taula màgica⁶³.

És escaient remarcar la relació d'aquest context amb el de l'origen del diaconat en els primers documents literaris cristians, que s'institueix precisament per *servir a les taules*, (διακονεῖν τραπέζαις), segons expressió de Fets 6, 2. I també cal recordar que les funcions litúrgiques del diaca no són altra cosa que el servei a una taula de caràcter sobrenatural, la taula de l'altar on se celebra la Cena del Senyor.

A l'anomenat Gran Papir Màgic de París trobem un altre cop el mot, però ara deslligat del context de la taula. L'expressió es troba a l'encanteri de Pitis, que consisteix a invocar l'ajut del dèmon d'un difunt (νεκυδάμον)⁶⁴. Després de descriure els complexos rituals que el nigromant ha de fer per invocar-lo, el text ens diu que l'esperit del mort πάρεσται καὶ παρασταθήσεταιί σοι ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτί, ἀπαγγελλεῖ δέ σοι, πῶς ἐτελεύτησεν, καὶ ἔρεῖ σοι πρότερον, εἰ σθένει τι πρᾶξαι ἢ διακονῆσαι⁶⁵, és a dir *se't presentarà i se't posarà dret al costat en aquella nit i t'anunciarà com va morir, i et dirà, primer, si pot fer alguna cosa o servir-te*. En aquest cas, el servei que denota el mot διακονῆσαι és de caire genèric.

63 Convé, tanmateix, considerar el passatge en el seu context íntegre, constituït per PGM I 42-195; en ell, el *parhedros* ultrapassa les meres funcions d'ajudant material per adquirir un sentit soteriològic en garantir la supervivència del màgic després de la mort: línies 173-189. Paradoxalment, es tracta d'una actuació salvífica de l'entitat divina forçada per les paraules coercitives, ἐπάναγκοι λόγοι, del mag. Cf. Scibilia (2002) p. 79-86.

64 La invocació dels δαίμονες dels difunts és una de les formes típiques d'obtenir un ajudant sobrenatural. Cf. Scibilia (2002) p. 79.

65 PGM IV 2041-2046.

En un altre text, en aquest cas un conjur eròtic⁶⁶ adreçat a una estatueta d'Afrodita-Selene, trobem també l'expressió per indicar els serveis que l'invocant pretén obtenir de la divinitat: ἐπικαλοῦμαί σε, δέσποινα τοῦ σύμπαντος κόσμου ... ἐξακούσασα τὰ ἱερά σου σύμβολα δὸς ῥοῖζον καὶ δὸς ἱερὸν ἄγγελον ἢ πάρεδρον ὅσον διακονήσοντα τῇ σήμερον νυκτί, ἐν τῇ ἄρτι ὥρᾳ ... καὶ κέλευσον ἀγγέλω ἀπελθεῖν πρὸς τὴν δεῖνα, ἄξαι αὐτὴν τῶν τριχῶν, τῶν ποδῶν· φοβουμένη, φανταζομένη, ἀγριπνοῦσα ἐπὶ τῷ ἔρωτί μου καὶ τῇ ἐμοῦ φιλίᾳ, τοῦ δεῖνα, ἦκοι σηκῶ⁶⁷, és a dir *T'invoco, senyora de tot el món ... havent escoltat els teus sagrats símbols, mostra'm el teu estrèpit, dóna'm un sagrat missatger o ajudant que em serveixi en la nit d'avui, ara mateix ... i ordena al missatger anar fins a «nom de la dona», portar-la agafada dels cabells, dels peus. Que tement, tenint visions i desvetllada pel desig i l'amor de mi, «nom de l'invocant», arribi a la meva habitació.* En aquest cas, els serveis que s'expressen amb el mot διακονῆσαι no tenen cap relació amb la taula sinó que fan referència directa i explícita a la col·laboració en la satisfacció del desig sexual sense consentiment de l'altra part.

El mateix sentit, naturalment, és el del servei que el màgic sol·licita d'Eros⁶⁸ en persona, a qui es dirigeix amb aquestes paraules després d'haver-li ofert sacrificis durant diversos dies: Ἐπικαλοῦμαί σε, τὸν ἐν τῇ καλῇ κοίτῃ, τὸν ἐν τῷ ποθεινῷ οἴκῳ· διακόνισόν μοι καὶ ἀπάγγελον ἀεὶ, ὅτι ἂν σοι ἔιπω, καὶ ὅπου ἂν ἀποστέλλω, παρομοιούμενος θεῶ ἢ θεᾶ, οἷω ἂν σέβωνται οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες⁶⁹, és a dir *T'invoco, el del bell llit, el de la casa del desig: serveix-me i anuncia'm*

66 Sobre la màgia eròtica o sexual, que adquireix trets molt semblants als de les malediccions pures conservades en les *tabellae defixionis* generals en el món antic, vid. Meyer-Smith, 1999 p. 157-151.

67 PGM VII 881-890.

68 Una de les formes típiques en què s'invoca un *parhedros* és assimilant-lo a una divinitat, especialment Eros, com en aquest cas. Cf. Scibilia (2002) p. 77.

69 PGM XII 40-43.

allò que et digui, i allà on t'enviï, adoptant l'aparença del déu o la deessa que veneren els homes i les dones. El caràcter eròtic del servei es veu remarcat pels altres dos llocs on s'utilitza el mot en aquest text: ὡς σὺ διακονήσεις μοι, πρὸς οὓς θέλω ἄνδρας καὶ γυναῖκας⁷⁰, és a dir, per tal que em serveixis en relació als homes o dones que jo vulgui i, encara més explícitament: ἦκέ μοι, ὁ δεσπότης τοῦ οὐρανοῦ, ἐπιλάμπων τῇ οἴκουμένη, διακόνησόν μοι εἴτε πρὸς ἄνδρας καὶ γυναῖκας, μικροὺς τε καὶ μεγάλους, καὶ ἐπαναγκάσης ἀεὶ αὐτοὺς ποιεῖν πάντα τὰ γεγραμμένα ὑπ' ἐμοῦ⁷¹, és a dir, vine a mi, senyor del cel, que il·lumines l'univers, serveix-me sia en relació amb homes o dones, petits o grans, i obliga'ls a fer tot el jo hagi escrit.

D'un tenor semblant són els serveis que es sol·liciten d'una mòmia rediviva⁷² en aquest text: σῦρε, ὧσον πᾶν μέλος τοῦ νεκροῦ τούτου καὶ τὸ πνεῦμα τούτου τοῦ σκηνώματος καὶ ποιήσον αὐτὸν διακονῆσαι πρὸς τὴν Κάρωσα, ἣν ἔτεκε Θελώ. Ναὶ, κύριε δαῖμον, ἄξον, καῦσον, ὀλεσον, πύρωσον, σκότωση καιομένην, πυρουμένην, κέντει βασανιζομένην τὴν ψυχὴν, τὴν καρδίαν τῆς Κάρωσα, ἣν ἔτεκεν Θελώ, ἄχρισ ἂν ἐκπηδήσασα ἔλθη πρὸς Ἀπαλῶς, ὃν ἔτεκεν Θεονίλλα, ἐπὶ ἔρωτι καὶ φιλίᾳ ἐν τῇ ἄρτι ὥρᾳ, ἦδη, ἦδη, ταχὺ ταχύ⁷³, és a dir, Arrossega, empeny cada membre d'aquest mort i l'esperit d'aquesta mòmia i fes que em serveixi en relació amb Karosa, filla de Thelo: sí, senyor «daimon», porta-la, crema-la, destrueix-la, crema-la, mata-la un cop cremada, encesa de foc, torturada en l'ànima i en el cor de Karosa amb un fibló, fins que salti per anar a buscar Apalos, fill de Theonil·la, amb desig i amor ara mateix, ja, ja, ràpid, ràpid.

En altres casos, el verb va referit a elements materials que hom vol dotar de poder sobrenatural perquè puguin ésser utilitzats per

70 PGM XII 47.

71 PGM XII 49.

72 Sobre la utilització de cadàvers i les seves parts en pràctiques màgiques, vid. Kropp 1931, vol. 3 p. 110-111.

73 PGM XIXa 49-53.

les conveniències del màgic, la *materia magica* (Kropp 1931 vol. 3 p. 107-109; Scibilia 2002 p. 77-78).

En tenim un exemple referit al sofre: σὺ εἶ τὸ θεῖον, ὃ ἔβρεξεν ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον Σωδόμεων καὶ Γομώρων, Ἀδαμὰ καὶ Σεβουίη καὶ Σηγώρ, σὺ εἶ τὸ θεῖον, τὸ διακονῆσαν τῷ θεῷ, οὕτω κάμοι διακόνησον πρὸς τὴν δεῖνα⁷⁴, és a dir, *tu ets el sofre que Déu va fer ploure sobre Sodoma i Gomorra, Adama i Sebuie i Segor, tu ets el sofre que has servit a Déu, així serveix-me també a mi en relació amb «nom de la dona»*. Està clar que les pretensions del màgic que pronuncia el conjur és obtenir un servei de submissió absoluta, com el que els elements presten a Déu mateix.

El mateix papir conté també un encanteri adreçat a la mirra, amb el qual es pretén que en cremar-la, es cremi de manera paral·lela la persona objecte de la màgia. El text que ha de pronunciar el màgic comença dient: Ζμύρνα, Ζμύρνα, ἡ παρὰ θεοῖς διακονοῦσα⁷⁵, és a dir, *Mirra, Mirra, tu que serveixes entre els déus*. Els déus a qui la mirra serveix i la natura del servei prestat s'esmenten a continuació: ἡ σύμμαχος τοῦ Ὀρου, ἡ προστάτις τοῦ Ἀνούβεως, ἡ καθοδηγὸς τῆς Ἰσιδος⁷⁶, això és, *l'aliada d'Horus, la protectora d'Anubis i la guia d'Isis*. Veiem, doncs, que els serveis de la mirra entre els déus⁷⁷ no són en absolut servils, sinó que més aviat denoten una superioritat respecte de les entitats divines que se'n beneficien. En aquest cas, però, el màgic no demana explícitament que la mirra el serveixi a ell, només l'efecte simpàtic sobre la persona que vol perjudicar.

En un altre text adreçat també a la mirra, sí que se li demana

74 PGM XXXVI 301-304.

75 PGM XXXVI, 336.

76 PGM XXXVI, 339-340.

77 Sobre el protagonisme d'aquestes divinitats en les pràctiques màgiques a Egipte, cf. Kropp 1931 vol. 3 p. 7-9.

expressament que serveixi el màgic, que en aquesta ocasió no pretén la destrucció del destinatari del conjur, ans el seu amor: οὐ πέμπω σε μακρὰν εἰς τὴν Ἀραβίαν, οὐ πέμπω σε εἰς Βαβυλῶνα, ἀλλὰ πέμπω σε πρὸς τὴν δεῖνα τῆς δεῖνα, ἵνα μοι διακονήσης πρὸς αὐτήν, ἵνα μοι ἄξης αὐτήν⁷⁸, que traduït fa: *no t'envio lluny a l'Aràbia, no t'envio a Babilònia, sinó que t'envio a «nom de la dona» filla de «nom de la mare», per tal que em serveixis en relació amb ella, perquè me la portis.*

Finalment, tenim un text màgic ja plenament cristià, que utilitza el mot διακονία per referir-se a la relació de submissió dels àngels⁷⁹ envers Déu: ἔξαπόστειλόν μοι, δέσποτα, τοὺς ἁγίους σου ἀρχαγγέλους, ... πρὸς τὰς ἁγίας σου διακονίας τεταγμένους⁸⁰, és a dir, *envia'm, Senyor, els teus sants arcàngels ... que estan destinats als teus sants serveis.*

Un text copte, *P.Lond MS.OR. 6795*, ens presenta un cas en què el verb s'utilitza per denotar la manera com els apòstols⁸¹ serveixen Jesús i, de pas, per demanar un arcàngel que el serveixi a ell en una tasca tan prosaica com pescar⁸²:

ΕΤΒΕ ΠΑΙ ΟΝ ΑΝΤΙΡΝΤ̄Κ ΧΕ ῙC̄Ν

ΑΚΤΩΦ ΝΑΚ Ἰ̄ΝΕΚΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΕΤΟΥΑΑΒ ΑΥΤΙΑΚΟἸ̄ ΝΑΚ

ΤΩΦ ΝΑἸ̄ ΖΩΦΤ̄ Ἰ̄ΠΟΥ ΑΝΟΚ ΣΕΥΗΡΟΣ ΠΩΕ ΝΙΩΑΝΝ[Α Ἰ̄]ΖΡΑΦΑΝΗ ΠΕΚΑΡΧΑΓΓΕΛΟ

ΝΗCΩΦΟΥZ ΝΑἸ̄ ΕΖΟΥΝ Ἰ̄ΓΕΝΟΣ ΝΙΜ Ἰ̄ΤΗΒΤ̄⁸³

78 PGM IV, 1507-1509.

79 Els àngels i arcàngels són entitats sovint invocades en les pràctiques màgiques (Kropp 1931 vol 3 p. 67, 72 i 76; Scibilia 2002 p. 77).

80 PGM Christliches 21,13.

81 Els apòstols són els sants més invocats en la màgia cristiana (Kropp 1931 vol. 3 p. 102-103).

82 Aquest tipus d'encanteri es pot classificar en el grup dels que pretenen atreure beneficis sobre el subjecte, sense perjudicar ningú (Meyer-Smith 1999, p. 227)

83 *P.Lond MS.OR 6795*, 40-45.

Que traduït fa:

Així doncs, oh Déu, hem invocat el teu nom de Jesús.

*Tu m'has designat els teus sants apòstols, que t'han servit.
Designa'm avui a mi mateix, Severos, fill de Ioanna, el teu
arcàngel Raphael, perquè em reuneixi tot tipus de peixos.*

Sense haver-ne fet un estudi exhaustiu, podem afirmar que els papirs màgics, reflecteixen alguns dels usos del lema διακ- que s'acabaran incorporant al diaconat cristià.

En primer lloc, com ja s'ha apuntat, una relació molt directa, en algun cas, del servei expressat mitjançant el verb διακονέω amb el servei a taula, que està en l'origen de la institució mateixa tal com ens la presenten els textos fundacionals cristians i la mateixa pràctica cùltica d'un banquet ritualitzat.

En segon lloc, l'assumpció per part del que originàriament es concebia com un servei, de trets que el fan esdevenir una institució de govern i fins i tot de dominació. Veiem això particularment reflectit en el text de PGM XXXVI 336-340, on podem comprovar que el servei que la mirra presta als déus adquireix funcions de lideratge i, fins i tot, de govern d'aquestes divinitats, que arriben a posar el servidor per sobre del qui teòricament és servit: és clar que un aliat, un protector, i un guia, estan, com a mínim, al mateix nivell, quan no per damunt, del qui és protegit o guiat. En aquesta inversió de papers manifestada en l'orde diví, és fàcil veure un paral·lelisme amb la progressiva assumpció de poder sobre la comunitat cristiana d'aquells que tenien primordialment la funció de servir-la, el clergat en general i el diaconat en particular. Aquesta assumpció progressiva de funcions d'administració i govern queda

abundosament reflectida en els textos que s'analitzen en aquest treball.

Pel que fa als dos textos cristians esmentats, no fan altra cosa que reproduir el llenguatge bíblic i litúrgic amb què el cristianisme es refereix a la relació dels àngels i Déu⁸⁴, i per tant no aporta més a l'estudi del diaconat que els textos d'aquesta categoria que n'han estat la font. En qualsevol cas, posa de manifest la vigència de les pràctiques màgiques entre una població que ha assumit plenament els esquemes culturals cristians, cosa, no obstant, que no és objecte d'aquest treball.

D'altra banda, per contrast, cal remarcar que la majoria d'actuacions que es demanen sota el concepte expressat pel verb $\delta\iota\alpha\kappa\omicron\nu\acute{\epsilon}\omega$ tenen un fort contingut sexual, sovint lligat amb la violència i la coerció física. Aquest fet sobta en una societat com l'egípcia que serà pionera en fomentar un ideal de vida cristiana basada en la continència i la renúncia al matrimoni que encarna el monaquisme, que no només sorgeix a Egipte, sinó que hi ateny un desenvolupament extraordinari. Hom no pot deixar de pensar en el caràcter fortament transgressor que revesteixen les pràctiques màgiques i que, en certa manera, podria veure's reflectit en el contingut donat a l'expressió.

Finalment, continuant amb el caràctre transgressor de la màgia, cal referir-se al fet que el màgic, en dur a terme els seus encanteris, pretén operar un capgirament de l'ordre natural i de les relacions entre el món diví o sobrenatural i l'humà. D'aquesta manera, la divinitat o les entitats sobrenaturals o ultraterrenes, habitualment superiors a l'home, temibles i inabastables en els seus designis, esdevenen lligades i obligades a la voluntat del

84 Sobre l'ús del terme per referir-se als serveis angèlics, cf. Kahle a P. Bal (1954) p. 37.

màgic. Aquest, així, mitjançant la coacció que deriva el conjur, redueix aquestes entitats als seus interessos i designis i s'aprofita del poder sobrenatural, que no obstant conserven, per violentar la natura i obtenir els seus objectius. Que aquesta relació s'etiqueti amb l'expressió διακονῆσαι només té relació amb els casos, escadusseramet documentats, en què el verb denota una condició servil, però contrasta fortament amb el sentit bàsic de col·laboració voluntària que reflecteix habitualment en els textos documentals no cristians i, encara més, en els cristians.

2.2.- EL DIACONAT CRISTIÀ EN ELS PAPIRS

2.2.1.- PRIMERS ESMENTS DEL DIACONAT EN TEXTOS DOCUMENTALS

No hi ha en els papirs referències segures al diaconat cristià abans del segle IV. De fet, aquest fenomen és comú a tots els textos documentals referits a la jerarquia eclesiàstica. Schmelz (2002 p. 15) només identifica un text de mitjans del segle III pertanyent a aquesta categoria i 6 més datables entre el darrer quart del III i el primer del IV⁸⁵. El text segur més antic, tot i que no referit a diaques, seria una carta comercial, *P.Amh 1.3*, dels anys 264/265-282/283 (Bagnall 2011, p. 602-603). A partir d'aquest moment, el nombre de textos es multiplica fins el segle VIII, en què comença a declinar, fenomen que és comú tant als textos referits a la jerarquia en general (Schmelz 2002 p. 16) com als textos que esmenten el diaconat.

Aquesta sobtada aparició de la documentació no significa que el cristianisme no fos present a Egipte amb anterioritat, com tampoc la sobtada desaparició de textos explícitament pagans a partir de

⁸⁵ Sobre el particular, vid. Montevecchi (1988) p. 291, on identifica més textos primerencs referits a la jerarquia, malgrat que, en concret sobre el diaconat, situi les primeres referències també el segle IV.

finals del segle IV no significa la desaparició del paganisme. El cristianisme estava ja ben assentat a Alexandria i la vall del Nil abans de l'Edicte de Milà (313) i a partir d'aleshores anirà esdevenint hegemònic, però el paganisme hi oposarà una forta resistència, tant de caire intel·lectual com popular, que donà lloc a situacions de gran tensió i violència, fins a finals del segle V i no serà fins a l'imperi de Justinià (527-565) que esdevindrà un fet marginal⁸⁶. Tot i així, Bagnall ha fet una estimació del percentatge de població cristiana a partir de l'onomàstica, on s'aprecia una conversió massiva en el segle transcorregut entre 275 i 375, en què el nombre de cristians passaria del 10 al 80% de la població egípcia (Bagnall 1982 p. 124). L'absència de documentació explícita tant cristiana, abans, com pagana, després, obeeix més aviat a la necessitat de discreció en una situació d'hostilitat oficial (Rémondon 1952, p. 67-68).

Tot i així s'ha proposat el caràcter cristià dels «diaques» citats a *P.Col 8.230*, ja esmentat, que es dataria amb seguretat al segle III si no fos precisament pel dubte que suscita el cristianisme.

Un altre papir del segle III, *P.Hamb 4.259*, que no conté cap referència religiosa, ni pagana ni cristiana, parla de πρεσβύτεροι i de διάκονοι. Es tracta d'una carta remesa per Aurelios Eudaimon a Aurelios Kasios i Hieron, en referència als treballs en els dics supervisats pel governador. En ella diuen que convé a les obres en curs τοὺς πρεσβυτέρους / ποιῆσαι ἐκθῆναι / τὸ κατὰ τὸ<ν> διάκονα⁸⁷, és a dir, que els «presbiteroi» exposin allò que es refereix al «diakon». Més endavant, una segona mà escriu: χαῖρε, ἄδελφε. / περὶ τῶν ἔργων μελέτω σοι, καὶ ποιήσῃ / τοὺς πρεσβυτέρους / ἀπαλλάξαι τὸν διάκονα⁸⁸, és a dir, Salut, germà. Ocupa't dels treballs i fes que

86 Wipszycka (1988) p. 70-103.

87 *P.Hamb 4.259*, 13-15.

88 *P.Hamb 4.259*, 17-22.

els «presbiteroi» alliberin el «diakon». Malgrat el context completament aliè, resulta frapant que apareguin en el text uns πρεσβύτεροι en relació amb un διάκων, així com la utilització de l'apel·latiu «germà», que esdevindrà comú en el cristianisme (Lampe, p. 30). En un context no cristià hom esperaria trobar els πρεσβύτεροι relacionats més aviat amb els νεώτεροι (Bailly p. 1620; Schmelz 2002 p. 4).

Aquesta absència de notícies documentals contrasta amb les fonts literàries que, com s'ha esmentat abans, ja en els Fets del Apòstols recullen la institució d'uns «diaques», que esdevindrà normalitzada a principis dels segle segon tal com es desprèn de les cartes d'Ignasi d'Antioquia.

A partir del segle IV, les referències al diaconat cristià en els papirs documentals esdevenen cada cop més abundants i el mot διάκονος s'especialitza i el de "diaca" arriba a ésser l'únic sentit en què es fa servir, com veurem en examinar la documentació.

Finalment, és un fet a destacar que els papirs documentals no ens hagin transmès cap cas de diaconessa⁸⁹. Sabem, pels escrits neotestamentaris, que el terme s'aplicava al segle II a unes dones que exercien una certa funció en l'església, que els mateixos escrits no ens permeten determinar amb precisió. Les trobem a les epístoles paulines: Συνίστημι δὲ ὑμῖν Φοίβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, οὗσαν διάκονον τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς⁹⁰.

Els textos literaris posteriors, ens donen a entendre que la

89 Schmelz (2002) p. 38. Wipszycka (1993) p. 232-233, malgrat analitzar un text del gran Eucologi del Monestir Blanc que podria referir-s'hi, conclou que l'absència de textos documentals és definitiva per concloure l'absència de diaconat femení a Egipte.

90 Epistola als Romans 16, 1.

institució s'havia extingit en l'època de què els papirs documentals ens aporten notícies. Tanmateix, la consciència de la seva existència i fins i tot la seva eventual necessitat romania viva en la comunitat cristiana, com ens posa de manifest aquest text de Joan Moscos, del segle VI-VII:

Ἦν τις Κόνων ὀνόματι, Κίλιξ, πρεσβύτερος εἰς τὸ βάπτισμα. Καὶ ὡς μέγαν ὄντα τὸν γέροντα, ἔταξαν αὐτὸν ποιεῖν τὰ βαπτίσματα, αὐτὸς δὲ ἔχριεν, καὶ ἐβάπτιζεν τοὺς ἐπὶ τοῦτο παραγενομένους. Καθ' ὅτι οὖν ἔχριεν γυναῖκα, ἐσκανδαλίζετο, καὶ διὰ τοῦτο ἤθελεν ἀναχωρῆσαι τοῦ κοινοβίου. Καθ' ὅτι οὖν ἔσχεν λογισμὸν τοῦ ἀναχωρῆσαι, ἐφίσταται αὐτῷ ὁ ἅγιος Ἰωάννης, λέγων· καρτέρησον, καὶ κουφίσω σε τοῦ πολέμου. Ἐν μιᾷ οὖν ἦλθεν κόρη Πέρσις, ἐπὶ τὸ βαπτισθῆναι· ἦν εὐειδῆς πάνυ ὠραία, ὥστε μὴ δυνηθῆναι τὸν πρεσβύτερον αὐτὴν χρίσαι τῷ ἁγίῳ ἐλαίῳ· καὶ ποιησάσης αὐτῆς δύο ἡμέρας, ἤκουσεν ἀρχιεπίσκοπος Πέτρος, ἐξεπλάγη ἐπὶ τῷ γεγονότι, καὶ ἤθελεν ἀφορίσαι διάκονον γυναῖκα ἐπὶ τῷ αὐτῷ. Ἀλλὰ τοῦτο οὐκ ἐποίησεν, διὰ τὸ μὴ ἐπιδέχεσθαι τὸν τρόπον⁹¹.

Que traduït fa:

Hi havia un tal Conó, cilici, prevere, dedicat al baptisme. Com que el vell era gran, li encomanaren fer els batejos; ell ungia i batejava els que acudien amb aquest propòsit. Però cada vegada que ungia una dona, s'escandalitzava i per això volia marxar del monestir. Quan va prendre la determinació de marxar, se li va presentar Sant Joan i li va dir: «aguanta, i et lliuraré d'aquest combat». Un dia, vingué a batejar-se una noia persa; era molt bella i bonica, fins el punt que el prevere no fou capaç d'ungir-la amb el sant oli. Quan ja havien passat dos dies, el fet arribà a oïdes de l'arquebisbe Pere, que en va quedar admirat i va voler ordenar una dona diaca per aquesta

91 Joan Moscos, *Pratum Spirituale*, MPG 87c, 2854.

funció, però no ho va fer perquè aquest procedir no era admès⁹².

2.2.2.- EL DIACONAT EN EL MARC DE LA VIDA RELIGIOSA

El diaconat cristià és una institució de caire religiós, directament lligada a l'estructura de l'Església. Està testimoniada des dels escrits neotestamentaris i immediatament postapostòlics fins el dia d'avui.

Interessa, doncs, veure en primer lloc les notícies que el corpus documental ens ofereix en relació amb la vida dels diaques com a membres de la comunitat cristiana, en tant que partíceps de les activitats pròpiament religioses, com la pregària i la litúrgia, les de caire caritatiu, així com les relacionades amb l'organització administrativa de l'Església i la seva participació en el moviment monàstic, que, com és sabut, va tenir el primer focus a Egipte i hi va assolir un desenvolupament extraordinari (cf. Schmelz p. 33-39).

2.2.2.1.- ORDENACIÓ

L'ordenació és l'acte mitjançant el qual els clergues són constituïts en llur estat i per tant passen a formar part de la jerarquia religiosa (Krause a CE vol. 6, 1844a-1845a).

Com en la resta de clergues, els diaques també entren a formar part del seu ordre a través de l'ordenació que els confereix el bisbe responsable de la seva església. Aquesta ordenació no era en principi de caràcter absolut, sinó restringida a la jurisdicció del bisbe ordenant⁹³, norma que fou no obstant relativitzada

⁹² La versió llatina del mateix text ens aclareix que qui no ho admetia eren els canons: *sed id non fecit, ne contra canones fecisse videretur.*

⁹³ L'altra cara d'aquesta restricció era, però, una llibertat absoluta del bisbe per ordenar qui desitgés; podia consultar els seus col·laboradors

(Wipszycka 2015b p. 277). Els nostres textos ens en donen prou indicis.

Malgrat que, com a element que marca un canvi important en l'estatus jurídic de la persona en el si de la comunitat eclesial i, cada vegada més, en el si de la societat en general, l'ordenació és un acte que convida a ésser registrat per escrit, i de fet ho era⁹⁴, tanmateix el corpus papiraci documental ens n'ha deixat rastres bastant escadussers.

En la pràctica, els testimonis de l'ordenació diaconal estan constituïts per un grup de textos de l'arxiu d'Apa Abraham, bisbe d'Hermontis⁹⁵, procedent del monestir de Sant Phoibammon, a la Tebaida, que es poden datar en el pas dels segles VI al VII, en llengua copta (Schmelz 2002 p. 48-58; Steinwenter 1931 p. 29-34), i per tres documents més, un papir en grec de procedència desconeguda, datat el segle IV (Schmelz 2002 p. 42-47), i dos documents del segle XIV, molt tardans doncs, procedents de Panòpolis i redactats en copte amb traducció àrab (Schmelz 2002 p. 66-67)⁹⁶.

Malgrat ser tant pocs, aquests documents ens permeten obtenir una visió acceptable de diversos aspectes de l'ordenació diaconal en èpoques ben diverses.

Cal fer notar, també, que tot i ser pocs els documents referits a

eclesiàstics o laïcs, però no hi estava pas obligat. Wipszycka (1994) p. 158-159 i (1992b) p. 205

94 Steinwenter (1931) p. 34, assenyala, però, que Xenute pressuposa que l'ordenació és merament oral, però en un text del s. IV, *P.Lond 1917*, ja figuraria una referència a l'escriptura.

95 Till (1962) p. 52.

96 Podria afegir-se aquí el text que conserva *P.Giss 55*, carta grega procedent de Tebes, del segle VI, entre eclesiàstics, en què s'al·ludeix a l'ordenació de Sanseutis per part del bisbe Foibadios i el remitent demana que se l'envii temporalment com a diaca.

ordenacions diaconals són molt més abundats que els que ens conserven el testimoni d'ordenacions presbiterals o episcopals, fet remarcable, per tal com les referències a preveres en la documentació papiràcia gairebé tripliquen les referències a diaques. Aquest pot ser degut a la casualitat en la conservació dels textos, factor que cal tenir sempre present, però podria també obeir a la major importància de l'ordenació diaconal en el sentit que determinava un canvi d'estatus -de laic a clergue- més important que l'ordenació presbiteral, que normalment requeia en diaques, persones doncs que ja formaven part del clergat.

2.2.2.1.1.- CARACTERÍSTIQUES FORMALS DELS DOCUMENTS.

El papir *CPR 5.11*⁹⁷, el primer testimoni d'una ordenació i únic durant quasi 300 anys, i els ostraca de l'arxiu d'Apa Abraham⁹⁸ són, des del punt de vista formal, cartes adreçades pel diaca, o el candidat a l'ordenació, al seu bisbe, en les quals li exposa els compromisos que assumeix amb la seva nova condició. El fet que els diaques o candidats s'adrecin directament al bisbe respon al fet que el diaca estava directament al servei del bisbe, sense cap intermediari (Schmelz 2002, p. 44).

Els textos s'inicien amb una salutació pròpia de l'estil epistolar i tot seguit s'hi exposa la situació que la motiva introduïda per la paraula ἐπειδή. El compromís que s'adquireix s'exposa a continuació mitjançant les expressions ὁμολογῶ, τὸ νῆστοιμος o d'altres anàlogues⁹⁹.

97 Sobre aquest text, cf. l'estudi específic d'E.Wipszycka a JJP 22 (1992).
També Martin (1996) p. 784.

98 No deixa d'ésser curiós, respecte del bisbe Abraham, que en el seu testament, que conservem al papir *P.Lond 1.77*, el prevere que fa d'escriba declari expressament ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὴ ἐπισταμένου, essent una persona que ens ha llegat una correspondència tan abundant. Possiblement s'hagi d'entendre el seu desconeixement com referit a la llengua grega en la que testa, atès que tot el seu arxiu està en copte.

99 Una estructura semblant és habitual en els documents de tipus jurídic dels

Per contra, els documents de Panòpolis, escrits en paper, constitueixen un certificat o patent expedit pel bisbe que ha conferit l'ordenació, en el qual es dóna fe d'aquest acte i s'hi formulen un seguit de desitjos a propòsit del nou diaca en forma de pregària. El text copte dóna a entendre que ha estat la resta del clergat qui ha demanat al bisbe l'ordenació dels candidats (Schmelz 2002, p. 67).

CPR 5.11 està en grec i els ostraca de l'arxiu d'Apa Abraham en copte sahídic. Els documents de Panòpolis també estan redactats en copte, amb protocol grec, i els acompanya una traducció en àrab. Hi ha diversos detalls que revelen que l'àrab era ja la llengua d'ús habitual i que el copte s'utilitzava per raons de tradició o prestigi¹⁰⁰, malgrat que, formalment, el text copte sigui l'original i l'àrab figuri al marge, com una traducció. Entre aquests indicis, es poden assenyalar els següents:

-El dialecte utilitzat és el bohairic, malgrat que els documents provinquin de l'àrea acmímica. D'això es pot inferir que, extingida la parla vernàcula, el copte que s'utilitza és l'oficial del patriarca, extès ja ha tot Egipte com a llengua purament eclesiàstica (Reintges 2004 p. 4).

-La traducció àrab presenta "Bifam" (بفام) pel copte ⲪⲓϥⲀⲖⲌⲚ (sic)¹⁰¹, forma que, en no ésser una mera transcripció del nom a l'alifat,

segles IV a VII; a títol d'exemple es pot esmentar BGU 3.945, del segle IV, SB 5.8029, del segle VII, o SB Kopt. III 1370, de datació desconeguda. Potser per això l'editor de CPR 5.11 el va titular «Deacon's work contract», títol que sembla equivocat per tal com no es tracta de cap contracte de treball, sinó de la declaració d'obediència del diaca acabat d'ordenar al seu bisbe; tot i així, cf. el parer favorable de Wipszycka (2001) p. 1310. En un dels casos, O.Crum 33 i potser 37, el compromís del candidat es plasma amb l'expressió «garanteixo», que en la resta de casos queda reservat als garants. Cf. Steinwenter 1931 p. 32 nota 4.

100Im 14. Jh, als die Urkunden entstanden, das Koptische zu einer Sakralsprache geworden war, die selbst von vielen Klerikern nur noch schlecht verstanden wurde (Schmelz 2002 p. 67).

101P.Heid.inv. 1673, 11 y 7 del text àrab.

fa suposar un ús habitual de la forma àrab del nom i una traducció posterior al copte de prestigi.

-Apareix un diaca que porta un nom directament àrab, fins el punt que el text copte utilitza la lletra àrab *ain* per transcriure'l:

ΜΕC ΞΟΥΑ.¹⁰²

-La influència àrab es deixa notar fins i tot en el protocol grec, que presenta reminiscències del *bismillah*: σὺν θεῶ ἐκθέρμων ἐλεήμων.¹⁰³

Per acabar, aquests dos documents posen de manifest un profund desconeixement de la llengua grega, que s'utilitza sense atendre a les mínimes normes de concordança sintàctica; així, el protocol del document de Heidelberg diu literalment: Σὺν θεῶ ὦ ἐκθέρμος. Ἐν ὀνόματι τοῦ πρὸς κὲ τῷ υς κὲ τῷ ἁγίου πνατι τοῦ θυ μίαν¹⁰⁴.

2.2.2.1.2.- Iniciativa de l'ordenació.

Els documents no fan referència en cap cas a possibles motivacions espirituals o vocacionals dels candidats, més enllà d'una referència formulària a «la voluntat de Déu» (βεν φουωω μφ†)¹⁰⁵.

Els textos de l'arxiu d'Apa Abraham posen de manifest l'existència de diverses persones que tenen la possibilitat de prendre la iniciativa de proposar al bisbe l'ordenació d'un diaca (Steinwenter 1931 p. 32-33).

Per regla general, és el mateix candidat qui pren la iniciativa de

102 P.Lond.inv. Or 5464, 44

103 P.Lond.inv. Or 5464, 2. L'àrab, línia 1, té *بِسْمِ اللَّهِ الرَّؤُفِ الرَّحِيمِ*

104 P.Heid.inv. 1673, 3-6. En grec gramatical l'expressió resultaria: Σὺν Θεῶ ἐκθέρμω. Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Θεοῦ ἑνός: *Amb Déu misericordiós. En nom del Pare i del Fill i de l'Esperit Sant, un sol Déu.*

105 P.Heid. Inv. 1673, 12; P.Lond.inv. Or 5464, 10-11.

postular-se per a rebre l'orde. Es texos no ens revelen si aquesta proposta neix del mateix postulant o bé fou suggerida en un ambient monàstic o religiós concret.

El document mateix que se'ns ha conservat no és estrictament la petició d'ordenació, sinó que fa referència en temps passat a una sol·licitud ja s'ha formulat prèviament, molt probablement de manera oral. En els documents es recullen els compromisos que els candidats assumeixen com a conseqüència d'aquesta petició (Schmelz 2002 p. 53).

La fòrmula utilitzada és «ja que t'he demanat que m'ordenis diaca» (ΕΠΕΙΔΗ ΑΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΜΜΟΚ ΕΤΡΕΚΧΙΡΟΔΟΝΕΙ ΜΜΟΙ ΝΔΙΑΚ) ¹⁰⁶.

En un dels casos, la petició és col·lectiva. Es tracta del document que adrecen a Apa Abraham els candidats Samuel, Jacob i Aron, que, per aquesta raó, presenta la fòrmula escrita en plural. Més enllà d'això, no presenta altres diferències respecte dels anteriors.

També es donen supòsits en què la petició no ha estat formulada pel candidat mateix, sinó per terceres persones.

Hi ha un altre cas ¹⁰⁷, en què qui ha formulat la petició és el pare del candidat. Malgrat que es tracti d'un document fragmentari en

106 *O.Crum* 33 i *P.Moscow.Copt* 45, amb ortografia diversa; altres ostraca contenen variants de la mateixa: *O.Crum* 30, 31, 34, 35 i 37, que presenta el verb *ordenar* en copte: ΑΚΠΑΘΗΕΥ.

107 *O.Crum* 32. Tenim en el mateix arxiu testimoni d'altres casos en què un pare es dirigeix al bisbe en relació amb les obligacions eclesiàstiques del seu fill: a *O.Crum* 38 és el prevere Dios que garanteix que el seu fill celebrarà la litúrgia i vetllarà pel santuari; d'un fill que respon de les accions del seu pare, com a *O.Crum* 41, on Hllo es compromet per ell o pel seu pare a pernoctar a l'església i mantenir-ne encesa la làmpada; o fins i tot el cas d'un pare que es compromet a no pledejar contra el bisbe en favor del seu fill, expulsat de l'església, com fa el diaca Ezequias a *O.Crum* 44.

què, entre altres qüestions rellevants, no sapiguem per a quin,, grau de l'orde es demana l'ordenació, ens trobem també un cas¹⁰⁸ en què el peticionari és un tercer, que formula la seva demanda en l'interès propi, com dóna a entendre l'ús del datiu *per a mi* (ΝΑΙ). Molt possiblement es tracta d'un clergue (un bisbe o un prevere) que proposa la bisbe l'ordenació d'un prevere o un diaca perquè l'ajudin en la seva tasca diària¹⁰⁹.

Es dóna encara el cas que la petició no la formuli directament l'interessat, ans que es serveixi d'un intermediari: *essent així que he demanat a la vostra paternitat, a través dels homes que es diuen Víctor i Sabí, que duguin la petició que ordenis de diaca la meva petitesa* (ΧΕ ΕΠΕΙΔΗ ΑΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΤΕΚΜΝΤΕΙΩΤ ΣΙΓΝΣΕΝΡΩΜΕ ΕΤΕΒΙΚΤΩΡΠΕ ΜΝCΑΒΙΝΟC ΣΩCΤΕ ΔΕ ΕΤΡΕΥΧΙΓΤΟΥΠΑΡΑΚΛΗCΙC ΕΤΡΕΚΧΙΡΟΔ.ΟΝΕΙ ΝΤΑΜΝΤΕΛΑΧ Η.Δ.ΙΑΚ)¹¹⁰. No sabem la raó per la que Abraham, el candidat, va haver de valer-se d'aquestes persones per dirigir la seva petició al bisbe, en comptes d'adreçar-se-li directament com altres companys seus.

En allò que ateny la situació eclesiàstica prèvia dels candidats a l'ordenació, els textos majoritàriament no ens donen cap informació. Només en un cas¹¹¹, ens assabentem que el candidat a l'ordenació és lector¹¹² de l'església de The. Per tant, no es pot determinar si aquestes ordenacions es donaven en el marc d'una «carrera eclesiàstica», una mena de *cursus honorum* en què el

108 *O.Crum* 37.

109 Malgrat que referit a una ordenació presbiteral, tenim un document, *O.Crum* 36, en què el prevere Johannes, l'escriba David i el lector Simeon, del poble de Pihoe, es dirigeixen al bisbe tot demanant-li que ordeni de prevere un tal Isaak, per tal com l'església de Santa Maria en té necessitat.

110 *O.Crum* 31.

111 *O.Crum* 31.

112 El mot ἀναγνώστης, que fins el segle V havia designat una funció de fet, el llegir en públic un text, com fan els pregoners, esdevé a partir d'aleshores un mot especialitzat per designar el lectorat, que constituïa ja un orde menor dintre de la jerarquia eclesiàstica. Wipszycka (1992c) p. 238.

diaconat seguiria el lectorat i precediria el presbiterat¹¹³.

Normalment, l'ordenació no és com a diaca sense més, sinó que a l'orde l'acompanya el nom de l'església o el santuari en el qual l'ordenand ha d'exercir el seu ministeri¹¹⁴. Així tenim testimoniada l'ordenació de diaques per al «santuari de Sant Apa Victor» (ΕΠΤΟΠΟΣ ΝΦΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΒΙΚΤΩΡ)¹¹⁵, l'església de *The* (ΝΘΕ; ΝΤΞΕ)¹¹⁶, el santuari de Sant Georgios (ΕΜΑ ΝΠΞΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙ[ΟC])¹¹⁷, l'església de *Shim* (ΕΤΕΚΚΛ/ ΟΗΜ)¹¹⁸. En quatre dels documents de l'arxiu d'Apa Abraham, no s'esmenta el santuari o església per al que s'ordena; en un dels documents la petició és col·lectiva¹¹⁹, i un altre és molt fragmentari, de manera que s'ha perdut la part del text que habitualment conté l'esment d'aquesta circumstància¹²⁰.

Els documents de Panòpolis també indiquen l'església per a la que s'ordena, a més d'una gran precisió topogràfica. En el document de Heidelberg llegim *l'església de Sant Teodoros, en el camp, al nord del límit de la ciutat de Crist Pastor, Licòpolis* (†ΕΚΚΛΗCΙΑ ΝΤΕΠΙΛΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΕΤΒΕΝ ΤΚΟΙ ΜΠΕΜΞΙΤ ΝΤΕΝΙΘΘΟC [Ν]ΤΕ†ΠΟΛ(ΙC) ΜΜΑΝΙ ΧC ΛΕΓΟΥ)¹²¹; l'editor encara restitueix encara una altra precisió geogràfica: *[westlich von dem Treffplatz?] der Ch[risten---]*, a partir del text àrab. El document de Londres ens informa que el diaca fou ordenat per a *l'església de Sant Teodoros Stratelates, a l'oest del lloc on s'agrupen els cristians* (†ΚΚΛΗCΙΑ ΝΤΕΠΙΛΑΓΙΟΣ

113 Tenim testimoni, a *O.Crum* 35 i *O.Crum Ad.7*, de sengles diaques que es dirigeix al bisbe tot demanant-li una ordenació presbiteral, però es tracta de casos aïllats, que no permet extreure conclusions.

114 Wipszycka 2015b p. 277: *un vescovo, un presbitero o un diacono veniva ordinato per svolgere le sue funzioni in una comunità determinata.*

115 *O.Crum* 30.

116 *O.Crum* 31.

117 *O.Crum* 32.

118 *O.Crum* 33.

119 *O.Crum* 29.

120 *O.Crum* 35.

121 *P.Heid.inv* 1673, 15-18.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΕΣΤΡΑΤΕΛΑΤΗΣ ΣΑ ΠΙΜΕΝΤ ΠΜΑΝΧΙΝΘΟΥ† ΝΗΕΧΡΕΣΤΙΑΝΟΣ)¹²². Ambdues ordenacions foren celebrades pel bisbe de Panòpolis per a la mateixa església de Licòpolis, en l'arxiu de la qual devien conservar-se. A partir d'aquests textos es pot deduir l'existència d'un barri cristià a la ciutat, cosa que indica que probablement al segle XIV els cristians ja eren minoria entre la població.

2.2.2.1.3.- ASPECTES FORMALS DE L'ORDENACIÓ

Els documents ens donen poques notícies del desenvolupament de l'acte de l'ordenació en si. Tot i així es poden deduir alguns aspectes que hi fan referència.

L'ordenació, segons resulta de la documentación de l'antiguitat tardana, va sempre acompanyada d'un compromís formal de guardar determinades regles de conducta (Schmelz 2002 p. 54). Pot semblar que aquesta conclusió sigui irrellevant ja que els documents que conservem són, precisament, els que recullen aquest compromís. Tanmateix, mirant les coses des del punt de vista oposat, és a dir, tenint en compte que no existeix cap altre document papiraci tardoantic que es refereixi a les ordenacions diaconals fora d'aquestes cartes de compromís, resulta un testimoni de primer ordre de la importància que hom atorgava a l'assumpció voluntària d'aquestes obligacions.

Crida l'atenció que el compromís escrit pugui ésser bé anterior a l'ordenació, com es desprèn de l'ús de la fórmula *t'he demanat que m'ordenis* (ΑΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΜΜΟΚ ΕΤΡΕΚΧΕΙΡΟΔΟΝΕΙ)¹²³, bé immediatament posterior, possiblement el mateix dia: *atès que avui he estat ordenat* (ἐπειδὴ σήμερον ἔχειροτωνήθ[εν])¹²⁴, i, sense aquesta expressió

122 *P.Lond.inv. Or 5464*, 13-16.

123 *O.Crum 33*, i, amb expressions similars, 29, 31, 32, 34, *Ad. 7* i potser 87

124 *CPR 5.11*

d'immediatesa, a la documentació copta: *t'ho he demanat i m'has ordenat* (ΑΙΠΑΡΑΚΑΛΙ ΜΟΚ, ΑΚΧΕΙΡΟΔΑΟΝΕΙ ΜΟΙ)¹²⁵, amb el reforç, no gensmenys, de l'adverbi *ara* (†ΝΟΥ), referit al moment de l'assumpció del compromís, que es troba en tots els casos llevat d'un document que és fragmentari¹²⁶.

La documentació baixmedieval, representada pels dos documents panopolitans, no reflecteix l'acceptació expressa de les condicions per part del diaca, malgrat que sí que recull alguna de les seves obligacions i, en particular, el lloc exacte del nou ordenat dintre de la jerarquia diocesana.

Com ja s'ha observat, els textos no contenen una descripció de l'acte formal de l'ordenació -no era aquest el seu propòsit- però ens posen de manifest que el ritu constitutiu de l'ordenació era la imposició de les mans del bisbe sobre el candidat.

En aquest sentit, els documents més explícit són els més tardans, en què s'afirma directament que es confereix l'orde del diaconat mitjançant la imposició de les mans: *i li ha estat concedit mitjançant la imposició de les mans el poder de fer tot el que fan els diaques de la seva condició* (ΟΥΟΣ ΛΗΘΩΠΙ ΝΑΦ ΝΧΕ ΠΕΡΩΙΩΙ ΕΒΟΛ ΖΙΤΕΝ †ΜΕΤΧΑΧΙΧ ΕΣΡΗΙ ΕΧΩΦ ΕΡΙ ΕΝΗ ΕΥΟΥΡΙ ΜΜΟΥ ΝΧΕ ΝΔΙΑΚΟΝ ΜΠΕΦΡΗ†)¹²⁷.

En un altre punt del document s'insisteix en el fet que és la imposició de les mans el punt inicial de la nova situació de l'ordenat en l'Església: *el seu rang en l'església (és): ... a partir de la imposició de les mans damunt d'ell* (ΤΕΦΤΑΞΙC ΔΕ ΔΕΝ †ΕΚΚΛΗCΙΑ ... ΙCΧΕΝ ΠΙΧΑΧΙΧ ΕΧΩΦ)¹²⁸.

125 *P.Moscow.Copt 45*, i, amb expressions semblants, *O.Crum 30* i *37*.

126 *O.Crum 37*, malgrat que al principi de la llacuna l'editor llegeix una Τ, que seria compatible amb l'expressió.

127 *P.Lond.inv Or 5464*, 21-24; d'igual tenor *P.Heid.inv 1673*, 25-29.

128 *P.Lond.inv Or 5464*, 41-45; igual a *P.Heid.inv 1673*, 46-52.

Els documents que ens ha conservat l'arxiu d'Apa Abraham també fan esment de la imposició de mans. Tanmateix, els mateixos candidats s'hi refereixen en termes negatius, en acceptar que si no compleixen determinades condicions no seran ordenats: *no (imposis) les mans sobre nosaltres* (ΜΗΘΙΧ ΖΙΧΩΝ)¹²⁹.

2.2.2.1.4.- COMPROMISOS DELS ORDENANDS

Tal com s'ha esmentat, els documents recullen el compromís manifestat pels ordenands de complir determinades condicions. Examinarem ara quines són aquestes condicions.

2.2.2.1.4.1.- Sotmetiment a l'autoritat del bisbe, als cànons de l'Església i als usos de l'estat clerical.

El primer grup d'obligacions que els ordenands accepten expressament és el de guardar els manaments, els cànons i la «ciència» de l'estat clerical. L'expressió típica és *guardar els manaments, els cànons i els coneixements* (ΕΤΖΑΡΕΖ ΕΝΕΝΤΟΛΗ ΜΝΗΚΑΝΩΝ ΜΝΗΕΠΙΣΤΗΜΗ)¹³⁰.

Els textos especifiquen que es refereixen als manaments de l'orde sagrat (ΝΤΜΝΤΟΥΗΗΒ)¹³¹, terme que hom ha d'entendre inclusiu de l'episcopat, el presbiterat i el diaconat. Al mateix temps, queda

129 O.Crum 29; també 31. L'òstracon 40 conté una referència similar, si bé que amb tota seguretat es deu a un error a la fórmula, car es refereix a l'incompliment disciplinar d'un prevere ja ordenat.

130 O.Crum 30; contenen expressions similars: 29, 32, 33, 34, 35, Ad 7 i P.Moscow.Copt 45, malgrat que no tots ells facin esment dels tres elements.

131 O.Crum 33. Pel que fa al sentit, cf. P.KRU 67, 122-123, on es parla de ΤΑΞΙΣ ΝΤΜΝΤΟΥΗΗΒ ΕΙΤΕ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, ΕΙΤΕ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ, ΕΙΤΕ ΔΙΑΚΩΝ, és a dir, l'orde sagrat, sigui bisbe, prevere o diaca. És cert que el mateix text fa referència immediatament al lector, però en qualsevol cas, és una qüestió irrellevant pel que interessa en aquest punt, és a dir, de qui són les ordres que pot rebre el diaca.

clar que el terme *manament* en aquest cas no es refereix en general als manaments de la Llei de Déu sinó a unes obligacions concretes i pròpies dels ministres ordenats. Tanmateix, alguns dels textos especifiquen que es tracta d'obeir els manaments, en el sentit d'ordres o instruccions, del bisbe: *les ordres que em donis* (ΕΠΕΝΤΟΛΟΥΕ ΤΕΚΝΑΤΑΛΥ ΕΤΟΟΤ)¹³². El terme ἐντολή s'utilitza, doncs, en un doble sentit, el de les obligacions derivades de l'estat clerical i el de les ordres impartides pel bisbe (Schmelz 2002, p. 54)¹³³.

Els cànons són, naturalment, els eclesiàstics: *i tots els cànons de l'Església* (ΜΗΝΚΑΝΩΝ ΤΗΡΟΥ ΝΤΕΚΚΛΗCΙΑ)¹³⁴.

Finalment, la referència a la *ciència* o als *coneixements* s'ha d'entendre relacionada amb les normes que regulen l'estatut clerical: *els coneixements del clergat* (ΕΠΙCΤΗΜΗ ΝΤ[...]*ΚΛΗΡΙΚΟC*)¹³⁵.

Cal afegir a l'anterior un compromís explícit d'obediència i sotmetiment al bisbe i als superiors: *a obeir-te a tu i al superiors ... segons els cànons, i a sotmetre'm als superiors* ([Ε]CΩΤΜ ΝCΩΚ ΑΥΩ ΝCΑΝΝΟC ... ΚΑΤΑ ΚΑΝΩΝ ΑΥΩ ΝΤΑCΥ[ΠΟ]ΤΑCΕ ΕΝ[ΝΟC])¹³⁶.

L'única acció que es sotmet a l'autorització expressa del bisbe és abandonar el lloc que li hagi estat assignat: *...i a no marxar*

132 O.Crum 32; també 34.

133 Crum a P.Mon.Epiph p. 195 nota 16 tradueix *rule of conduct*.

134 O.Crum 34; també 40. En paraules de Schmelz (2002) p. 54, el contingut d'aquesta expressió *sind die rechtlichen Regelungen der Koptischen Kirche*.

135 O.Crum 34. Crum tradueix *rules of the clergy*. Schmelz (2002) p. 55, hi fa aquesta referència: *Mit ἐπιστήμη sind in den Urkunden die Ordnungen der Kleriker gemeint; sie waren wohl hierarchisch-liturgischer Art*.

136 O.Crum 31. En el mateix sentit, 29, 32, 33 i 34. No està clara la natura d'aquests «superiors». En referir-se als diaques, Schmelz (2002) p. 57, diu: *Wer diese Vorgesetzte sind, wird nicht deutlich. Da die sich Verpflichtenden Diakone sind, liegt es nahe, in den νοC Priestern zu sehen*.

*enlloc sense el (teu) permís (ΝΝΕΙΒΩΚ ΕΜΑ ΕΧΝΩΙΝΕ)*¹³⁷.

Tot i que en termes diferents, ja el document del segle IV expressa el compromís de subjecció al bisbe, amb formulacions que deixen entreveure també l'adscripció geogràfica que en segles a venir s'ha d'expressar ja de manera directa: *...no apartar-me*¹³⁸ *del teu epis[copat] ... [no] abandonar-te ni canviar[-me] de bisbe o de prevere...* (τὸ ἀπαράβλητον με εἶναι τῆς ἐπισ[κοπῆς σου,] ... [...μὴ] ἐγκαταλείπειν σε μηδὲ μετέρχ[εσθαι...] ἐπισκόπου ἢ πρεσβυτέρου...) ¹³⁹. Aquest document, que és el més antic, deixa entrellucar amb aquests mots la subjecció del diaca no sols al seu bisbe, sinó també al presbiteri, aspecte del que ja no trobarem cap referència explícita posterior.

En el segle XIV, tanmateix, la submissió al bisbe ordenant es dóna per suposada. El bisbe, en canvi, recorda al diaca que ha de sotmetre's als seus superiors, també dintre de l'orde del diaconat¹⁴⁰. En realitat, s'expressa indicant de manera explícita el nom del diaca a qui segueix en l'escalafó: *el seu rang en l'Església segueix al qui el precedeix entre els diaques, que és Petros, fill de Sion...* (ΤΕΤΡΑΞΙΣ ΔΕ ΒΕΝ ΨΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΥΜΟΩΙ ΠΣΑ ΦΗ ΕΤΑΦΕΡΩΡΗ ΕΡΟΦ ΕΒΟΛ ΒΕΝ ΝΙΔΙΑΚΩΝ ΕΤΕ ΠΕΤΡΟΣ ΨΥ ΝΣΙΩΝ)¹⁴¹.

137 *O.Crum* 30. també en 29, 31, 33, 35 i Ad.7. Al respecte és oportú recordar la remarca de Wipszycka (2015b) p. 277, en el sentit que el clergue era ordenat per una església determinada e *non poteva transferirsi da questa a un'altra*.

138 Aquesta sembla la traducció més ajustada de ἀπαράβλητον, que Lampe trasllada com *not to be thrown*.

139 *CPR* 5.11 6, 8-9.

140 Sobre la forta tendència a la jerarquització de l'església també entre els iguals en grau, cf. Wipszycka (1992b) p. 217-224.

141 *P.Heid.inv* 1673, 47-50. En termes similars *P.Lond.inv Or.* 5464, 41-44.

2.2.2.1.4.2.- Obligacions relatives a les seves funcions i a la vida espiritual.

L'única funció que queda testimoniada en els documents és la de guardar l'església: *i també guardar el santuari de Déu d'acord amb els manaments de Déu* (ΑΥΘ ΟΝ ΝΕΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΜΠΝΟΥΤΕ ΕΤΡΑΠΡΟΣΕΧΕ ΕΡΟΘ ΚΑΤΑ ΝΕΝΤΟΛΟΟΥΕ ΜΠΝΟΥΤΕ)¹⁴² (Schmelz 2002, p. 57-58).

Altrament, els diaques es comprometen en general a *dejunar quaranta dies* (ΕΙΝΗΣΤΕΥΕ ΕΝΤΑΡΣΜΕ ΝΞΟΟΥ)¹⁴³, a *pregar dia i nit* (ΩΛΗΛ ΜΠΕΞΟΟΥ...ΩΗ)¹⁴⁴ (Schmelz 2002, p. 57), i a *guardar el lloc de dormir els dies de sinaxi* (ΝΤΗΠΡΟΕΙΣ ΕΠΕΝΜΑ ΝΝΚΟΤΚ ΞΗΝΕΞΟΟΥ ΝΣΥΝΑΓΕ)¹⁴⁵. Aquesta prescripció es refereix probablement a guardar abstinència sexual per garantir la puresa ritual en les celebracions litúrgiques¹⁴⁶.

Tanmateix, el compromís més comú i, potser, més sorprenent, és el *d'aprendre de memòria l'evangeli segons Sant Marc en dos mesos, recitar-lo davant teu i retenir-lo* (ΝΤΑΧΙ ΠΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΕΤΟΥΛΑΒ [ΝΚ]ΑΤΑ ΜΑΡΚΟΣ ΠΑΠΟΣΤΥΘΟΣ ΝΣ[Ν]ΑΥ ΝΕΒΟΤ ΝΤΑΕΙ ΕΞΟΥΝ ΝΤΑΤΑΥΟΘ ΕΤΟΟΤΚ ΝΤΑΑΜΑΣΤΕ ΜΜΟΘ)¹⁴⁷. El compromís figura fins en 8 textos d'ordenació¹⁴⁸, malgrat que varia l'evangeli escollit, que és en 3 casos el de Joan¹⁴⁹, 2 el de Marc¹⁵⁰ i una el de Mateu¹⁵¹; la resta d'òstraca no

142 O.Crum 32. també 36, referit a un prevere i, no referit a una ordenació, 41.

143 O.Crum 35; també 30, 31, Ad.7, P.Moscow.Copt 45. Tenim un exemple de diaca que practica el dejuni a O.Crum 93.

144 O.Crum 31; també 34. A 33 el diaca es compromet a orar cent vegades al dia.

145 O.Crum 29; també 30, 31, 34, 35, Ad. 7, P.Moscow.Copt 45.

146 Till (1964) tradueix *meine Schlafstätte rein bewahren*, i en el mateix sentit ho entenen Crum i Van Cauwenbergh, a Schmelz (2002).

147 O.Crum Ad.7. D'igual tenor, 30, però l'evangeli és el de Joan.

148 O.Crum 29, 30, 31, 34, 35, 37, Ad.7 i P.Moscow.Copt 45.

149 O.Crum 29, 30 i 37.

150 O.Crum Ad.7 i P.Moscow.Copt 45.

151 O.Crum 34.

permet identificar el text a memoritzar. En un dels casos¹⁵² malgrat que el text és fragmentari, podria tractar-se de l'obligació d'escriure l'evangeli. Hi ha un altre document en què un prevere es compromet voluntàriament a aprendre's de memòria tot l'evangeli sota pena de secularització¹⁵³. El termini per a memoritzar l'evangeli varia: dos mesos, abans de Pentacosta, abans del mes de Tot (Schmelz 2002, p. 55; Steinwenter 1931, p. 31)).

No hi ha cap dubte que aquesta obligació ha de posar-se en relació amb l'ambient monàstic que reflecteix l'arxiu d'Apa Abraham. Diversos testimonis literaris donen fe del poc apreci que tenien els monjos egipcis pels llibres en tant que objectes i, en canvi, la importància que es donava a la memorització dels textos de la Sagrada Escripura¹⁵⁴.

Pel que fa al primer cas, gaudim del testimoni del Apotegmes, que recullen aquesta història:

Ἀδελφὸς ἠρώτησε τὸν ἀββᾶν Σαραπίωνα, λέγων· Εἰπέ μοι λόγον. Λέγει αὐτῷ ὁ γέρων· Τί σοι ἔχω εἰπεῖν; ὅτι ἔλαβες τὰ τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, καὶ ἔθηκας εἰς τὴν θυρίδα ταύτην· εἶδε γὰρ αὐτὴν μεστὴν βιβλίων¹⁵⁵.

És a dir,

Un germà preguntà a Aba Sarapion, tot dient-li: «Digues-me una cosa». Li diu el vell: «Què t'haig de dir? Que has pres el que

152 O.Crum 37.

153 O.Crum 39.

154 No obstant, sembla que l'analfabetisme no era habitual entre els monjos, per més que en tinguem casos documentats. Cf. Wipszycka 2015c p.24, parlant de la Tebaida, d'on procedeixen també els nostres documents: *I monaci per lo più sapevano scrivere e mantenevano contatti epistolari intensissimi*. Tracta de la qüestió també Schmelz (2002), p. 70-75; en particular, en referència a la formació dels clergues en general remarca *Kleriker, die nicht lesen und schreiben können, dürften daher eine Ausnahme gewesen sein, eine grundlegende Bildung war dagegen eher die Regel*, p. 72.

155 *Apophthegmata patrum; Sarapion, 2, MPG 65, 416.*

correspon a les viudes i els orfes i ho has posat en aquesta fornícula. Perquè l'havia vista plena de llibres».

La Regla de Sant Pacomi recull també una prescripció expressa quant a la memorització de textos de l'Escriptura i, malgrat que es tracta dels salms i no de l'evangeli, i de l'admissió al monestir i no de l'ordenació, és pertinent col·lacionar-ho degut a l'ambient monàstic de les ordenacions testimoniades a l'arxiu d'Apa Abraham i a la funció específica de proclamar l'evangeli que correspon al diaca:

Si quis accesserit ad ostium monasterii volens saeculo renuntiare, et fratrum congregari numero, non habebit intrandi potestatem, sed prius nuntiabitur patri monasterii, et manebit paucis diebus foris ante ianua, et docebitur orationem Domini, et psalmos quantos potuerit discere...¹⁵⁶

Traduït:

Si algú es presentés a la porta del monestir amb intenció de renunciar al món i incorporar-se al nombre dels germans, no se li permetrà entrar, ans s'avisarà abans el pare del monestir i romandrà uns pocs dies a l'entrada del monestir, i se li ensenyarà l'oració del Senyor i tots els salms que pugui aprendre.

Pel que fa al pas d'una cultura escrita a una oral en el marc del monaquisme egipci, no es pot deixar d'esmentar el paràgraf de la quasi fundacional Vita Antonii que es refereix a la relació del sant amb els textos escrits:

¹⁵⁶ Regula Pachomii, 26, MPL 50,283. A la Vita Aphou es diu que aquest, bisbe d'Oxirinc, havia exigit a un diaca per la seva ordenació aprendre's de memòria 25 salms, 2 epístoles i un fragment d'evangeli, i a un prevere, diversos textos veterotestamentaris (Rossi I. 3.2, citat a Crum 1902).

Καὶ γὰρ προσεῖχεν οὕτως τῇ ἀναγνώσει, ὡς μηδὲν τῶν γεγραμμένων ἀπ'αὐτοῦ πίπτειν χαμαί, πάντα δε κατέχειν, καὶ λοιπὸν αὐτῷ τὴν μνήμην ἀντὶ βιβλίων γίνεσθαι¹⁵⁷.

És a dir:

Perquè de tal manera estava atent a la lectura, que res del que hi ha escrit no li passava per alt; tot ho retenia, de manera que per a ell la memòria esdevingué els llibres.

Pel context, entenem que l'atenció d'Antoni a la lectura es refereix a la lectura pública dels textos durant la celebració litúrgica, no a la lectura personal. D'igual manera, sospitem que els nostres diaques no sempre aprenien els texts mitjançant la lectura personal, sinó escoltant-ne la recitació, car tenim testimoni de diaques analfabets¹⁵⁸ a pesar que una de llurs funcions principals en la litúrgia pogués ser la lectura de l'Evangelí¹⁵⁹.

Finalment, escau afegir que la data de l'ordenació determinava la

157 Vita Antonii, 3 in fine. MPG 26, 846. A la Historia Lausiaca, 11.4 se'ns refereix també la memorització de textos bíblics per part de l'asceta Amoni: παλαιὰν δὲ καὶ καινὴν γραφὴν ἀποστηθίσας... i en termes semblants a 18.25 i 32.12. Epifani de Salamina (Panarion 3.133) ens refereix el cas de l'heresiarca Hierakas, egipci de nacionalitat: παλαιὰν καὶ καινὴν διαθήκην σαφῶς εἰπεῖν ἀποστηθίζων.

158 Per exemple, P. Sakaon 48; SB 1.4675; SB 8.9876. Sobre l'aprenentatge de textos i l'analfabetisme, tenim l'exemple de l'homília atribuïda a Joan Crisòstom, *De paenitentia et in lectionem de Davide et de uxore Uriae*: πολλοὶ μῆτε γραμμάτων πείραν τὴν ἀρχὴν εἰληφότες, ἐκμαθόντες, ὅλον τὸν Δαυΐδ ἀποστηθίζουσιν: *alguns que al principi no tenien pràctica de les lletres, s'aprenen de memòria tot David, és a dir, el Salteri* MPG 44.12. Sobre l'analfabetisme dels clergues, davant l'opinió general que tendia a exagerar-lo, Rémondon (1972) p. 260, defensava l'opinió contrària, que sembla provada per Wipszycka (1984) p. 118-120, on admet, però, l'aprenentatge memorístic dels texts.

159 La lectura de l'Evangelí estava reservada a persones que haguessin rebut els ordes sagrats, preveres o diaques; l'ús variava segons les esglésies; sabem, per exemple, que a Alexandria se'n reservava la lectura als arxidiaques. Wipszycka (1992c) p. 239-239.

posició jeràrquica dins de l'orde corresponent, amb conseqüències en l'ordre a les processons, la recepció de l'Eucaristia, el dret d'intervenció a les reunions, etc¹⁶⁰.

2.2.2.1.4.3.- Obligacions econòmiques.

Els documents d'ordenació ens transmeten una única prescripció al respecte: *no comerciarem ni prestarem a interès* (NNENPEΩDT NNENXIMHCΕ)¹⁶¹.

Això no obstant, la participació dels diaques a la vida econòmica tant en allò referent a l'administració eclesiàstica com monàstica, com a la seva mateixa vida personal, està abundantment reflectida en els papirs documentals, com s'estudia en el lloc pertinent. Fins i tot el mateix arxiu d'Apa Abraham ens ha conservat testimonis molt nombrosos de l'activitat econòmica dels clergues i fins i tot dels litigis en què van participar per aquest tipus d'afers.

2.2.2.1.5.- ALTRES: GARANTS, TESTIMONIS I ESCRIBES

Normalment, els ordenands de l'arxiu d'Apa Abraham es presenten avalats per la garantia d'una altra persona¹⁶². Els garants són designats pel seu nom i avalen el candidat mitjançant la fórmula *garanteixo* (†Ω†ΩPE)¹⁶³, en singular o plural segons el seu nombre. El més habitual és que els garants siguin més d'una persona i, en el cas que la petició d'ordenació no la formuli el candidat, que

160 Schmelz (2002) p 37; Wipszycka (1992b), p. 217-224.

161 O.Crum 29. Aquesta prohibició té relació amb diverses limitacions canòniques (Cf. Krause 1956 vol. 2 p. 55), limitacions que no obstant cal relativitzar especialment pel baix clergat, fins i tot per la usura, d'altra banda estrictament prohibida (Wipszycka 1972, p. 157-158).

162 O.Crum 29, 31, 32, 36, 87.

163 O.Crum 32.

siguin els mateixos peticionaris qui l'avalen. En un nombre casos significatius es tracta de clergues, preveres o diaques¹⁶⁴.

No es diu en cap moment quina seria la conseqüència per als garants d'un eventual incompliment de les obligacions del nou ordenat. Només en un cas ¹⁶⁵ els garants diuen: *jo (sic) Sabinos i Panau, que la seva sang...* (ΑΝΟΚ ΣΑΒΙΝΟΣ ΜΗ ΠΑΝΑΥ ΠΕΡΕΣΝΟΡ Η) cosa que potser es pot entendre com un la invocació de la sang d'un eventual incompliment sobre dels seus caps; tanmateix, l'estat fragmentari del text no permet arribar a cap conclusió definitiva.

En un cas, el document porta la subscripció de l'escriba que el redactà, que a més n'és testimoni: *Patermute, el més petit, pre(vere), a petició d'ell, he escrit la pedra [i] en sóc t(estimoni)*¹⁶⁶ (ΠΑΤΕΡΜΟΥΤΕ ΠΕΙΕΛΛΑΧ ΜΠΡΕ ΑΥΑΓΓΙ ΜΜΟΙ ΔΙΕΣΑΙ ΠΗΠΛΑΞ [ΑΥΩ] ΤΟ ΜΜ ?). Nogensymenys, l'única subscripció és la dels garants i la del mateix candida, que afirma el seu acord amb l'expressió στοιχῆ.

CPR 5.11, després de la subscripció d'Aurelios Basis porta la d'Aurelios Hierakion, probablement l'escriba que redactà el document per encàrrec del primer: Αὐρήλιος Ἱερακί[ο]ν ὑπὲρ αὐτοῦ..

2.2.2.1.6.- SORTIDA DEL DIACONAT PER ORDENACIÓ PRESBITERAL

Tot i que per fonts històriques sabem que el progrés d'un mateix individu a través dels diferents oficis eclesiàstics (ordes menors, diaconat, presbiterat, episcopat) era habitual, malgrat que no sotmès a una rigidesa absoluta, la documentació papiràcia no ens en dóna gaire evidències.

¹⁶⁴ El nombre de garants havia d'ésser de tres com a mínim en les ordenacions diaconals, tot i que aquest nombre no es compleixi en aquests documents (Steinwenter 1931, p. 31).

¹⁶⁵ *O.Crum 31*.

¹⁶⁶ *O.Crum 29*.

Si haguéssim de jutjar només pels textos de caràcter documental, conclouríem que existia una estabilitat generalitzada en els oficis eclesiàstics. Tanmateix, no podem perdre de vista que els documents ens donen normalment informació d'un moment puntual de la vida de l'individu i no una visió diacrònica que ens permeti seguir el seu trajecte vital.

En qualsevol cas, l'arxiu d'Apa Abraham ens ha proporcionat dues notícies de l'ordenació presbiteral d'un diaca.

El primer cas es tracta d'un òstracon en què el diaca Philotheos s'adreça al bisbe Abraham tot demanant-li l'ordenació¹⁶⁷. En la petició, Philotheos assumeix tot un seguit de compromisos, dels que n'és testimoni un altre diaca, Feu.

Malauradament, el document s'ha conservat de manera fragmentària i se n'ha perdut precisament la part en què es feia esment de l'ordenació presbiteral, tanmateix, l'estructura del document, anàloga a les altres peticions d'ordenació, i el fet que Philotheos sigui ja diaca i signi com a tal no deixen cap dubte sobre que el que demanava era l'ordenació presbiteral, i així ho ha entès l'editor¹⁶⁸.

Per altra banda, els compromisos que assumeix Philotheos davant d'Abraham són idèntics als que figuren en la petició d'ordenació conservada a *O.Crum* 30, on Papas, ja ordenat de diaca, es dirigia al bisbe per deixar-li constància dels compromisos que havia adquirit amb la seva ordenació.

L'altre cas de la mateixa procedència és el document adreçat pel

167 *O.Crum* 35.

168 *Crum* (1902), p. 10.

diaca Elias al mateix Abraham en vistes a la seva ordenació presbiteral¹⁶⁹, on adquireix novament compromisos anàlegs als que recull *O.Crum* 30.

Seria temptador suposar que el bisbe Abraham també hagués ordenat de prevere el diaca Victor, que tenim testimoniats en diversos documents com a persona de confiança del bisbe i amb responsabilitats a la diòcesi¹⁷⁰. Efectivament, hi ha un nombre significatiu de documents del mateix entorn que esmenten un prevere Víctor, que fins i tot esdevé hereu del bisbe segons les seves disposicions testamentàries¹⁷¹, on s'hi refereix com a deixeble seu, però no disposem de cap document que ens permeti afirmar que es tractava de la mateixa persona¹⁷².

Existeix també el cas de Senouthios, fill de Khmntsneu, que apareix designat com a diaca a *P.KRU* 5 i com a prevere a *P.KRU* 2, 4, 24 i 54; malgrat que sigui l'únic indicatiu, la coincidència de nom i patronímic, especialment aquest poc freqüent, fa molt versemblant que es tracti de la mateixa persona i que, per tant, Senouthios hagués estat ordenat de prevere després d'haver estat diaca¹⁷³.

Per contrast, tenim el cas de Sansneus, un diaca tebà dels segles IV-V, home de bona fama¹⁷⁴, del que sabem del cert que va romandre

169 *O.Crum Ad.* 7.

170 *O.Crum* 58, 104, 106, 290, 323, 481.

171 *P.Lond* 1.77, 16-19: ...βούλομαι καὶ κελεύω μετὰ τὴν ἐμὴν ἀποκοίμησιν σὲ τὸν προμνημονευθέντα † Βίκτορα τὸν εὐλαβέστατον πρεσβύτερον καὶ μαθητὴν μου ὑπεισιέναι εἰς τὴν καταλειφθησομένην ὑπ' ἐμοῦ παντοίαν μετρίαν ὑπόστασιν καὶ κληρονομεῖν με κινητὴν τε καὶ ἀκίνητον καὶ αὐτοκίνητον..., ...vull i ordeno que després de la meua mort, tu, l'abans esmentat Víctor, el molt pietós prevere i deixeble meu, em succeeixis en els mediocres béns de tota classe que hauré deixat, i que siguis el meu hereu en tot el que posseeixo, moble, immoble o semovent... En un altre moment (l. 29) es refereix a Víctor com a μονάζοντα, és a dir monjo.

172 Cf. *Crum* a *O.Crum* p. xv; Till (1962) p. 226-229. No obstant, aquesta és l'opinió que manifesta E. Wipszycka (1996a) p. 147.

173 Cf. Till (1962) p. 208-208, on assumeix que es tracta de la mateixa persona.

174 *P.Giss* 1.55, 9-11: ἐπεὶ οὖν μαρτυρεῖται παρ[ὰ] τῆς κώμη[ς] αὐτο[ῦ] καὶ παρ' αὐτῶν

molt de temps en l'ofici diaconal a pesar de les seves qualitats. El coneixem a través d'una carta, *P.Giss 1.55*, que el prevere Heron remet al també prevere Sarapion tot demanant-li que li remeti Sansneus, de qui es diu *περὶ Σανσνεῦτ[ό]ς τινος πρὸ πολλοῦ χειροτονηθέν[τος] παρὰ τοῦ τῆς μ[α]καρίας μνήμης Φοιβαδίου/ τοῦ ἐπισκ[όπου] és a dir, a propòsit d'un tal Sansneus, que fa molt temps fou ordenat per Foibadios, bisbe de feliç memòria, deixant constància així de la seva llarga permanència en el diaconat.*

2.2.2.1.7.- Conclusions

- L'ordenació diaconal és, amb molt, la més ben representada en el corpus papiroològic, de manera que ens permet seguir-ne l'evolució al llarg d'un mil·leni (segles IV a XIV).
- La subjecció del diaca al bisbe que l'ordena constitueix un element comú en tots els documents.
- Es documenta la imposició de les mans com a element constitutiu de l'ordenació.
- El diaca adquireix per l'ordenació un compromís d'estabilitat geogràfica, normalment lligada a la diòcesi del bisbe ordenant. En el cas dels documents de l'arxiu d'Apa Abraham, es detalla a més a més un conjunt d'obligacions de diverses categories, entre les que convé destacar la subjecció a les normes eclesiàstiques i les relacionades amb la litúrgia i l'aprenentatge del text de l'evangeli.
- L'ordenació diaconal es confereix habitualment amb vistes a l'exercici del ministeri en una església o santuari concret.

τῶν κληρικῶν ὡς ἀνεπίληπτου βίου ἔχων, ...com que el seu poble i els mateixos clergues donen testimoni d'ell com una persona de vida irreprotxable...

- El diaca és ordenat per al seu ofici de manera estable o permanent¹⁷⁵; només consta de manera excepcional l'ordenació presbiteral d'un diaca, i no hi ha cap cas documentat d'ordenació episcopal.

2.2.2.2.- FUNCIONS LITÚRGIQUES

2.2.2.2.1.- LA LITÚRGIA EN EL PERÍODE D'ESTUDI

Les funcions litúrgiques són centrals en l'activitat del clergat (Schmelz 2002 p. 76). No obstant, la informació que ens en forneixen els textos documentals és relativament escassa. Amb ella sola podríem arribar a la conclusió, certament, que el diaca tenia una determinada funció en la celebració litúrgica, però difícilment podríem reconstruir-la.

A partir de la celebració en l'església primitiva, es formaren els grans tipus litúrgics occidentals i orientals, que es poden considerar ja plenament consolidats al segle V (Wolley 1910 p. 25).

El culte cristià a Egipte es conformà al voltant del model seguit per la ciutat d'Alexandria que donà lloc a les litúrgies de tipus alexandrí. Posteriorment aquest model litúrgic, originàriament propi de la comunitat hel·lenitzada de la capital, anà adoptant un caràcter més autòcton, sense perdre la seva personalitat, fins

175 Fins i tot en el cas que després del diaconat es conferís el presbiterat, la permanència en el primer solia ser considerable, com exposa la carta adreçada l'any 385 pel papa Sirici a Himeri de Tarragona: *postque ad diaconii gradum, si se ipse primitus continentia praeunte dignum probarit, accedat. Ubi si ultra quinque annos laudabiliter ministrarit, congrue presbyterium consequatur*, és a dir, després, que accedeixi al grau del diaconat si des del principi se n'ha mostrat digne per la continència; i si hi ha servit de manera lloable durant més de cinc anys, que aconseguixi com correspon el presbiterat. MPL 13, 1142, cap. 9.

esdevenir el que hom anomena litúrgia copta, que serà la pròpia del país del Nil (Janeras 2011 p. 23 i 135).

A partir del Concili de Calcedònia (451) i la subsegüent divisió entre comunitats calcedonianes -melquites- i no calcedonianes -coptes-, les primeres, fidels a l'emperador, anaren aproximant-se cada cop més al tipus litúrgic celebrat a Constantinoble, d'origen antioquè i asiàtic, mentre que les segones accentuaren cada cop més el seu caràcter egipci. A partir de la conquesta àrab (639-642), hom pot considerar un fet establert l'existència de dues comunitats amb tradicions litúrgiques divergents, la copta al conjunt del país, i la melquita-bizantina, reduïda en la pràctica a Alexandria (Janeras, 2011 p. 54).

D'altra banda, en ambdues tradicions trobem la litúrgia imbuïda d'un fort caràcter estacional, és a dir, amb una distribució de les celebracions presidides pel bisbe no només per criteris cronològics, sinó també topogràfics¹⁷⁶. Aquesta organització estacional de les festes és típica dels grans centres cristians com Roma; té, però, especial importància a Constantinoble, atès que configurarà la natura de la litúrgia bizantina (Tafts 1992 p. 30-35). Però el caràcter estacional de la litúrgia no es limitava als grans centres, sinó que s'implanta també, almenys a Egipte, en seus episcopals de menor rellevància, com ens testimonia *P.Oxy 11.1357* per la ciutat d'Oxirinc (Papaconstantinou 1996 p. 138 i 150-159).

En qualsevol cas, en ambdues tradicions litúrgiques, les funcions

176 Arietta Papaconstantinou descriu així la litúrgia estacional: *Ce terme s'applique à l'ensemble des actions liturgiques qui ont lieu dans une ville, sous la direction de l'évêque et avec la participation du clergé et des fidèles: ces célébrations se déroulent selon un ordre fixe, dans des édifices de culte préétablis et à l'occasion de fêtes précisées à l'avance. Chacun de ces services est considéré comme le principal de la journée: à Alexandrie on l'appelle σύναξις καθολική*. Papaconstantinou (1996) p. 138.

del diaca són similars i molt més desenvolupades que a Occident (Basurko 2006 p. 110), i estan marcades pel caràcter assistencial en contraposició amb la funció sacerdotal del bisbe o el prevere que presideix l'assemblea.

D'una banda, com ja s'ha dit, assumeix habitualment la important tasca de proclamar l'Evangelí durant les celebracions i, per extensió, d'assumir les responsabilitats inherents a la resta de lectures bíbliques. D'altra banda, s'encarrega de les funcions de mediació entre el sacerdot president de l'assemblea i el poble. En aquest sentit, és el responsable de donar les indicacions i monicions oportunes als fidels i de dirigir-ne la pregària, essencialment en forma de lletania. Finalment, assisteix els sacerdots en els diversos actes que comprèn la celebració eucarística, com ara la preparació de l'altar, de les ofrenes, les processons, etc¹⁷⁷.

És en aquest context, doncs, que cal emmarcar les escasses notícies litúrgiques que podem recolzar en la papirologia documental.

2.2.2.2.2.- PRECEDENT: LES LITÚRGIES CIVILS

Paradoxalment, *P.Cair.Preis 20*, el primer document, des del punt de vista cronològic, en què trobem un diaca relacionat amb la «litúrgia» no fa referència al culte cristià sinó a les litúrgies civils de la ciutat¹⁷⁸. Malgrat que ambdues institucions no tinguin

177 CE 885a-886b. Aquestes funcions queden recollides per les tradicions copta i bizantina en els respectius llibres litúrgics, l'Eucologi de l'Església d'Alexandria i el *Hieratikon* de l'Església Ortodoxa Grega.

178 Les litúrgies civils foren el resultat de l'evolució del funcionariat ptolemaic, de caire professional, a l'època romana, en què foren substituïts per prestacions obligatòries dels ciutadans (*munera, honores*). Aquestes prestacions, conegudes en grec amb el nom de *λειτουργεῖαι*, comportaven obligacions financeres sota una responsabilitat primer personal, però posteriorment de caire comunitari o de grup social. Per a l'elecció del

un contingut comú, en tractarem aquí per la coincidència etimològica.

Es tracta d'un paper datat els anys 356-357 que recull una relació d'obligats a les litúrgies civils de la 15 indicció¹⁷⁹ del barri d'Apeliotou, a Hermòpolis Magna¹⁸⁰. El document comença amb un títol prou explicatiu, que no deixa lloc a dubtes sobre la naturalesa del seu contingut: ἀναγραφὴ λ(ε)ιτουργῶν τε νέας ἰνδικ(τίωνος), οὕτως· πόλεως Ἀπηλιώτου, és a dir: *Relació de les litúrgies de la 15 nova indicció, com segueix; de la ciutat d'Apeliotou*. Els liturges que s'hi relacionen venen designats per regla general pel nom i patronímic, seguit en tots els casos d'un garant, de vegades també individualitzat amb el patronímic; el primer esmentat amb aquest esquema és, a tall d'exemple, Ἰσίδωρος Κωμασίου, οὗ ἔνγυ(ητῆς) Δημήτριος Μαρίνου¹⁸¹, és a dir, *Isidoros fill de Komasios, de qui n'és garant Demetrios fill de Marinos*. En alguns casos, però, el nom ve individualitzat per la professió, acompanyada o no del patronímic; així, hi trobem un cuiner (μάγ(ε)ιρος)¹⁸², un metge (ἰατρός)¹⁸³, un fuster (τέκτων)¹⁸⁴, el llibert d'un llenyataire (ἀπελεύθερος δενδροκόπου)¹⁸⁵ i un mulater (ὄνηλάτης)¹⁸⁶. En aquest context apareix Macarios, fill de Sois,

càrrec, s'elaborava una relació de ciutadans amb mitjans econòmics i s'escollien per sorteig, o per designació directa. Montevecchi (1998) p. 155; sobre la possibilitat que hi hagués cristians a la llista de candidats abans de Constantí, cf. Wipszycka (2001) p. 1326.

179 La indicció és un cicle de quinze anys establert amb finalitats fiscals que tot sembla indicar que començà a utilitzar-se de manera regular l'any 312, d'acord amb el *Chronicon Paschale* (MPG 92, p. 700). Va esdevenir un sistema comú de datar els documents, però en no ésser un sistema pròpiament cronològic, els cicles d'indicció successius no estan numerats, només els anys dintre de cada cicle. És doncs un sistema imperfecte, però que pot ésser útil per datar un document en combinació amb altres elements. Montevecchi (1988) p. 69.

180 Cf. Trismegistos places, 6814 a: www.trismegistos.org/place/6814. Consulta efectuada el 02.01.2016

181 *P.Cair.Preis* 20.7

182 *P.Cair.Preis* 20.10

183 *P.Cair.Preis* 20.11

184 *P.Cair.Preis* 20.25

185 *P.Cair.Preis* 20.23

186 *P.Cair.Preis* 20.21

diaca: Μακάριος Σόιτος διάκ(ων)¹⁸⁷.

És segura la interpretació de l'abreviatura com a *διάκων*¹⁸⁸. És també segura la datació al segle IV (339, segons Preisigke, 356/357, segons la nova edició de Solomon a P.Brux. 35). El document se situa, per tant, en una època de transició, en què l'Imperi ja és cristià però encara no ha bandejat oficialment la resta de cultes. Aquest fet fa difícil la interpretació del contingut d'aquesta denominació. Podria tractar-se d'un ofici relacionat amb el servei públic de la ciutat, com és possiblement el cas de *P.Col 8.230* i de *P.Berl.Leihg 1.4*, dels que s'ha tractat anteriorment, o bé podria tractar-se d'un cas de diaconat cristià.

Si fos el cas de la segona interpretació, la conclusió fóra que el diaconat a mitjans del segle IV hauria estat equiparat ja amb una professió civil pel que fa a la identificació de l'individu, cosa que pressuposaria una bona posició social del clergat i una societat on les institucions cristianes s'haurien convertit en un fet generalitzat, tot i que els clergues cristians encara estarien sotmesos a les prestacions que l'estat exigia al comú de la ciutadania lliure. Fins i tot, a unes «litúrgies» que, lluny de ser un privilegi, havien esdevingut una càrrega tal que eren defugides per molts dels obligats, com posa de manifest aquest mateix paper, en que diversos membres de la llista van precedits de la indicació ζ(ητ)¹⁸⁹, és a dir, en recerca i captura¹⁹⁰.

2.2.2.2.3.- LA PARTICIPACIÓ DEL DIACA EN LA LITÚRGIA

Cal examinar ara quines notícies ens aporten els papirs sobre la

187 *P.Cair.Preis 20.20*

188 Ja figura així des de l'edició de Preisigke, 1911, p. 18.

189 *P.Cair.Preis 20.15, 21* i possiblement 22.

190 Cf. Sijpesteijn (1990) p.220: *in margine sinistra, a ζ was written, i.e. a form of the verb ζητέω. It implies that the person in front of whose name this letter stands is missing and being looked for.*

participació dels diaques en la vida litúrgica de l'Església. Els documents que s'hi refereixen són tots coptes i d'època més aviat tardana, per més que alguns dels textos no estiguin datats.

El primer text que examinarem és un òstracon tebà de data indeterminada¹⁹¹. En aquest text, que és una lletra adreçada a un superior monàstic, el remitent, David, adverteix el destinatari que Isak Kale, probablement un prevere, està preparant una celebració sense diaca: ΙΣΑΚ ΚΑΛΗ Ρ ΘΥΑ ΜΑΥΗΤΥ ΝΑΤΔΙΑΚ(ΟΝΟC), és a dir, *Isak Kale celebra la festa tot sol, sense diaca*, a pesar de les seves indicacions. Els termes de la carta permeten intuir, fins i tot, que la presència del diaca en la litúrgia es considerava preceptiva. De fet, el David cridà a l'ordre Isak Kale, demanant-li que vagi a Tsebt a donar explicacions, a la qual cosa Isak es va negar amb aquestes paraules: ΜΑΙΒΩΚ ΕΤΧΗΒΤ ΕΡ ΘΥΑ ΕΥΘΑΝ ΚΑΘΑΡΕΙ¹⁹², és a dir, *no aniré a Tsebt encara que em facin fora*. No sabem si l'expulsió que desafia Isak és del monestir o del presbiterat, però en qualsevol cas sembla que la participació del diaca en la litúrgia era sentida com prou necessària per donar lloc a un conflicte d'aquesta gravetat.

Els diaques intervenien en la litúrgia ja des de la mateixa preparació de les celebracions. Així ens ho posa de manifest el cas d'Abraham i Petros, datat pels volts de l'any 700 a Tebes¹⁹³, que, sota les instruccions d'un prevere de qui se'ns ha conservat el nom només de manera fragmentària, Her[, eren els encarregats de preparar la festa, probablement de l'Epifania¹⁹⁴. El text que ens n'ha conservat la memòria és una lletra adreçada probablement al

191 *P.Moscow.Copt* 55

192 *P.Moscow.Copt* 55, 13-15

193 El mot *diaca* en aquest cas és fragmentari. Tanmateix, l'única lletra que se'n conserva, κ, no ofereix cap dubte, atès que és el final de l'abreviació comú per *diaca*, de manera que la restitució ΔΙΑΚ és segura.

194 *O.Crum* 92.

bisbe Apa Abraham, de Tebes¹⁹⁵, per l'esmentat prevere. Aquest prevere es fa responsable que els diaques compleixin adequadament llur funció. En concret, Abraham es compromet a preparar el $\text{CKHNOM}\bar{\Lambda}$ ¹⁹⁶ d'Apa Zael, mentre que Petros es fa personalment responsable de les làmpades¹⁹⁷.

Que el manteniment de les làmpades, d'evident ús litúrgic, a més del merament pràctic, era una funció encomanada als diaques ens ho transmeten altres textos. Així, en un escrit adreçat al bisbe Apa Abraham, el remitent, de qui s'ha perdut el nom, es compromet a servir en un santuari, essent la làmpada l'objecte principal del servei: $\text{Ϡ}\bar{\Lambda}\bar{\iota}\bar{\Delta}\bar{\iota}\bar{\alpha}\bar{\kappa}\bar{\omicron}\bar{\nu}\bar{\iota}\ \bar{\epsilon}\bar{\pi}\bar{\tau}\bar{\omicron}\bar{\rho}\bar{\omicron}\bar{\varsigma}\ \bar{\kappa}\bar{\alpha}\bar{\tau}\bar{\alpha}\ \bar{\pi}\bar{\iota}\bar{\nu}\bar{\omicron}\bar{\gamma}\bar{\tau}\bar{\epsilon}\ \bar{\lambda}\bar{\gamma}\bar{\omega}\ \bar{\kappa}\bar{\alpha}\bar{\tau}\bar{\alpha}\ \bar{\tau}\bar{\alpha}\bar{\sigma}\bar{\omicron}\bar{\mu}\ \bar{\epsilon}\bar{\iota}\bar{\tau}\bar{\epsilon}\ \bar{\nu}\bar{\eta}\bar{\varsigma}\bar{\eta}\bar{\varsigma}\ \bar{\epsilon}\bar{\iota}\bar{\tau}\bar{\epsilon}\ \bar{\rho}\bar{\omega}\bar{\beta}\ \bar{\nu}\bar{\iota}\bar{\mu}$ ¹⁹⁸ (*servir al santuari segons Déu i les meves forces tant pel que fa a la làmpada com en totes les coses*). L'ús del verb $\bar{\Delta}\bar{\iota}\bar{\alpha}\bar{\kappa}\bar{\omicron}\bar{\nu}\bar{\iota}$ ens permet sostenir el caràcter diaconal del servei malgrat la pèrdua de la identitat del remitent. En un altre cas¹⁹⁹, un diaca, Iezekiel, es compromet a tenir cura d'una església sense descuidar-ne cap aspecte, ni la làmpada ni cap altre²⁰⁰.

Un altre document²⁰¹, també un òstracon de Deir el-Bahari d'entre els segles VII i VIII, ens permet constatar que els diaques tenien uns deures litúrgics, si bé no el text no els especifica. En

195 Tot i que no es conserva l'esment del destinatari, l'òstracon es trobà en la col·lecció epistolar d'aquest bisbe, al monestir de Sant Phoibammon, Deir-el-Bahari.

196 Aquest nom es referia probablement a les relíquies d'Apa Zael, utilitzant el mot $\text{σκη}\bar{\nu}\bar{\omega}\bar{\mu}\bar{\alpha}$, en sentit directe *tenda*, per indicar l'habitatge provisional de l'home a la terra, és a dir, el cos. Cf. *Sancti Pachomii Vita Graeca Tertia*, 158, ed. Halkin 1932; *Apophthegmata Patrum Col. Sys.* 25, MPG 65. Torallas-Tovar recull diversos casos en què s'utilitza el mot $\text{σκη}\bar{\nu}\bar{\omega}\bar{\mu}\bar{\alpha}$ per designar directament una mòmia, tot comentant el passatge de la vida de Pistentios de Koptos editada per Amélineau (1889), p. 402-403; Torallas-Tovar (en premsa) p. 2-4.

197 Vid. Wipszycka (1972) p. 99.

198 *P.Moscow.Copt* 47,4-8.

199 *O.Crum* 45.

200 Sobre l'ús litúrgic de les làmpades i les seves evidències arqueològiques, cf. Schmelz 2002 p. 121.

201 *O.Crum* 106.

aquesta ocasió es tracta d'una carta²⁰² adreçada pel diaca Markos a un altre diaca, anomenat Víctor, a qui tracta de *protector sant, paternal i amable* (ΠΑΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΝΕΙΩΤ ΕΘΟΥΑΒ ΑΥΘ ΝΝΑΙΗΤ ΠΑΕΙΩΤ ΒΙΚΤΩΡ ΠΑΔΙΑΚ²⁰³). De fet, el text denota una evident subordinació de Markos a Víctor, que Schmelz atribueix al fet que fos el seu superior, i presenta moltes similituds amb les cartes adreçades pels ordenands al bisbe en promesa d'obediència. Markos es compromet a diverses coses, com complir els manaments, fer treball artesà, visitar Víctor al monestir i, en el que aquest punt ens interessa, *celebrar la litúrgia del lloc amb atenció* (ΝΤΑΡΛΙΤΟΥΡΓΙΑ ΜΗΜΑ ΖΗΟΥΣΠΟΥΔΗ²⁰⁴). El lloc referit és, molt probablement, el monestir on residia Victor. D'altra banda, el text posa de manifest la rellevància que el diaca Victor tenia en l'organització de la litúrgia.

Encara un text de la mateixa procedència i data²⁰⁵ ens deixa veure de nou Víctor²⁰⁶ organitzant la litúrgia del monestir. En aquest document, s'adreça a un diaca, Iohannes, per demanar-li que porti el seu fill Patape a celebrar una festa a Apa Pavnoute, en dissabte, perquè així ho demana el poble, segon li han dit els ecònoms. Veiem, doncs, com l'opinió popular era tinguda en compte també en l'organització de la litúrgia per part dels diaques (Schmelz 2002 p. 81, 84).

De fet, a partir d'un altre *òstrakon*²⁰⁷ que no esmenta directament

202 Schmelz 2002 p. 240 identifica aquest text amb un contracte de treball (*Arbeitsvertrag*), pel qual Markos es comprometria a treballar durant un mes pel seu superior Victor.

203 O.Crum 106,2-3.

204 O.Crum 106,8.

205 O.Crum 290.

206 Sembla que el personatge seria el mateix que l'anterior, malgrat que Till (1962) p. 228, no ho hagi considerat així a la seva prosopografia. De fet, podria tractar-se d'una errada, perquè fa esment d'un diaca Victor a O.Crum 209.9, text on no n'apareix cap.

207 O.Crum 58.

les funcions litúrgiques, podem deduir que aquest diaca Victor²⁰⁸ exercia funcions de govern en el santuari on estava destinat, que comprenien com a mínim la potestat d'ensenyar (cosa que en certa manera sí que està o pot estar associada a la litúrgia) i la de corregir els incompliments, és a dir, exercir una potestat disciplinària, no sabem si envers els fidels o, més probablement, envers altres membres de la comunitat monàstica o el clergat. Coneixem aquestes funcions perquè el bisbe Abraham l'hi encarrega directament: εἰς τὸν ναὺ, *ensenya*, i indirectament ἐκδιανναὺ ἐκαταφονησὶς νῆστων μῆμα ἐτμμαι ἡγορω, *si veus algun incompliment en aquell lloc i el consenteixes*, seguit de l'amenaça oportuna.

Un altre indici de la participació dels diaques en la litúrgia el trobem en les prescripcions d'abstinència sexual els dies previs a la sinaxi eucarística o a la celebració de determinades festes (*guardar el lloc de dormir els dies de sinaxi*) que trobem consignades en el conjunt de documents de Deir el-Bahari que recullen el compromís dels futurs diaques davant dels bisbes²⁰⁹. Aquestes prescripcions, associades a la festa, només poden estar relacionades amb el manteniment de la puresa ritual dels que d'alguna manera han de participar en el desenvolupament de l'acció sagrada²¹⁰.

Pel que fa a les funcions concretes que desenvolupava el diaca en

208 La identitat és recolzada en aquest cas per Till (1962) p. 228.

209 O.Crum 29,30, 31, 34, 35, Ad. 7, P.Moscow.Copt 45, textos ja tractats en la secció referent a l'ordenació dels diaques.

210 L'abstinència sexual com a condició de puresa per accedir al sagrat té antecedents especialment en les normes veterotestamentàries. Així, a Ex 19,15 Moisès demana al poble que es prepari per la trobada amb Jahvè en aquests termes: *Estigueu preparats per al tercer dia. No tingueu relacions amb les vostres dones*. Les normes rituals de Lv 22,4 prohibeixen als sacerdots menjar les coses santes en cas d'haver tingut una pol·lució. A 1Sam 21,5, quan David demana menjar al sacerdot Ahimèlec, aquest li respon: *No tinc a mà pa corrent. Només hi ha pa sagrat. Te'l puc donar si els teus homes no han tingut relació amb cap dona*.

la litúrgia, sabem, gràcies a un òstracon²¹¹, de la mateixa procedència i època, que recull els advertiments del bisbe Abraham a preveres i diaques per tal que s'abstinguin de donar la comunió a un tal Agapetos perquè s'ha barallat dins l'església i ha combregat sense permís, que els diaques tenien encomanada la funció de distribuir la comunió (Schmelz 2002 p. 129-130 i 158-159).

Pel que fa a la resta de funcions litúrgiques, la informació que ens proporcionen els papirs és molt escadussera. De fet, a part de les notícies respecte el manteniment de les làmpades que acabem de comentar, pràcticament només podem relacionar amb la litúrgia -tot i que de manera indirecta- el compromís d'aprendre's de memòria algun evangeli que trobem recollit en les peticions d'ordenació. Ens és lícit pensar que, si una de les funcions principals dels diaques és procamar l'evangeli, l'aprendre-se'n un de memòria podia tenir una aplicació en les celebracions litúrgiques, sense que, tanmateix, aquest extrem el puguem confirmar a partir de la documentació papiràcia.

No obstant això, el cert és que trobem diversos casos de diaques analfabets²¹², cosa que necessàriament comporta que la lectura de la Sagrada Escripura l'havien de fer de memòria i que no podien servir-se adequadament dels llibres litúrgics. Examinem a continuació els casos d'analfabetisme documentats entre els diaques²¹³.

211 *O.Deir el-Bahari 1*.

212 Els casos d'analfabetisme no es limitaven als diaques, sinó que també es donaven entre els preveres i, paradoxalment, els lectors (Schmelz 2002 p. 71). De tota manera, sobre aquest lector veure l'article d'E.Wipszycka (1983b) p. 419-420, on conclou que es tractava d'una estratègia per evitar una signatura que comportava un jurament per la τύχη dels emperadors.

213 No obstant cal tenir sempre present la possibilitat expressada per E.Wipszycka (1984) p. 108-109, segons la qual una de les possibles explicacions de l'analfabetisme podria ser la manca de competència en grec per a persones de llengua egípcia. En seria un exemple el mateix bisbe Abraham d'Hermontis, tal com es desprèn del seu testament preservat a *P.Lond*

Un d'ells és Aurèlios Akammon, d'Arsinoiton Polis, que l'any 345 s'adreçà al governador oferint-se com a garant d'un prevere²¹⁴ anomenat Al·làs o El·làs, per raó d'un negoci que el document no detalla²¹⁵. En qualsevol cas, el document dóna constància que el diaca era analfabet, car l'escriba subscriu dient: ἔγραψα [ὑπὲρ αὐ]τοῦ παρόντος ἄγρα(μ)[μάτου] ὄντος. El fet que el document pertanyi al segle IV, quan el cristianisme havia estat reconegut, i que en el mateix document s'esmenti un prevere permet assegurar amb quasi total certesa que es tractava d'un diaca cristià, malgrat que el text no tingui cap referència al fet religiós²¹⁶. El mateix segle IV trobem el cas d'Aurelios Horos²¹⁷, certament diaca atès que se'l designa com διάκονος Καθολικῆς Ἐκκλησίας²¹⁸, que tampoc no sabia escriure ja que l'escriba diu ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὴ εἰδότης. També és designat com a διάκονος Καθολικῆς Ἐκκλησίας un tal Aurelios Zoilos²¹⁹, de Teadèlfia, que va escriure una petició l'any 347, i que no sabia escriure tal com deixa veure la subscripció de l'escriba, malgrat haver-se'ns conservat mutilada: ἔγραψα ὑπὲρ α[ὐ]τοῦ ἄγρ(αμμάτου). L'any 352, a l'Oasi Magna, un altre diaca, de qui se'ns ha conservat el nom només fragmentàriament, Pkour[, signà en una declaració de contingut incert al *dux*²²⁰ de Kel·lis;

1.77.

214 Sobre el que s'amaga darrera la denominació πρεσβύτερος en aquest cas, cf. Judge-Pickering (1977) p. 66.

215 P.Wuerzb 16.

216 De fet Schmelz (2002) p. 71 i 135 ho considera així.

217 SB 24.15902

218 L'expressió καθολικὴ ἐκκλησία designa la seu episcopal o bé una església situada en una altra població però directament depenent del bisbe, per oposició altres institucions, com monestirs, capelles privades, etc. Wipszycka (1972) p. 25. La mateixa autora matisa la seva opinió suggerint que, en les poblacions sense bisbe residencial, es tracta d'esglésies obertes al culte de manera permanent, per contraposició a oratoris o santuaris; d'altra banda, pot tenir també un ús genèric, per indicar la pertinença a l'Església universal, i no pas a un centre de culte concret. Wipszycka (1994) p. 167-175. Una altra denominació de l'església episcopal seria ἄγια τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία οὐ μεγάλη ἐκκλησία, *ibid.* p. 161 i 165-166.

219 P.Sakaon 48.

220 El *dux* era un funcionari originalment militar establert per Dioclecià a partir de 295-309, que progressivament anà adquirint més prerrogatives, també civils, i en l'àmbit jurisdiccional. Montevicchi (1998) p. 167-168. Bagnall

juntament amb altres persones, entre elles un prevere, cosa que ens confirma el caràcter cristià del diaconat que s'esmenta, s'hagué de valer d'un escriba per escriure el seu nom²²¹.

Els documents posteriors al segle IV no ofereixen cap mena de dubte pel que fa al caràcter cristià dels diaques analfabets que s'hi esmenten. Així, no sabia escriure Aurelios Andreas, testimoniats els segles V-VI, diaca que negociava amb vi, de qui l'escriba diu: ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὴ εἰδότης²²². També era analfabet un diaca anomenat Aurelios Apol·los, del segle V, segons ens informa un rebut de recaptació d'impostos²²³, en què l'escriba s'expressa en els mateixos termes. Pels volts de l'any 507, a Hermòpolis, Phoibammon, fill de Pena, i Titoues, fill de Paulos, ambdós diaques, van testificar en un reconeixement de deute²²⁴; d'ells diu l'escriba: [ἔγρ(αψα) ὑπὲρ αὐτῶν καὶ ὑ]πὲρ τῶν μαρτύρ(ων) γράμματα μὴ εἰδότη(ων). També era analfabet el diaca Phoibammon, fill de Petros, que actuà com a testimoni en un contracte l'any 523²²⁵. El diaca Psais, fill de Besios, d'Afrodites Kome, que llogà unes terres agrícoles l'any 547, era també analfabet, com posa de manifest la subscripció de l'escriba, formulada en termes anàlegs als anteriors²²⁶. També n'era un diaca, de qui només es conserva el principi del nom De[, que l'any 430 llogà un terreny o signà un contracte de treball, per dedicar-se a l'explotació agrícola²²⁷.

Cal fer notar que aquesta abundància de diaques analfabets²²⁸ ve compensada per un nombre encara més important de diaques que feien

(2011) p. 378.

221 *P.Kell* 1.24

222 *P.Heid* 5.356

223 *Stud.Pal* 3.95

224 *P.Hamb* 4.266

225 *P.Gen* 4.190

226 *P.Cair.Masp* 2.67128

227 *P.Herm* 59

228 E.Wipszycka (1984) p. 118, tanmateix, considera que els casos de clergues analfabets eren relativament rars.

d'escribes en molts dels documents conservats, i per tant, no es pot concloure de cap manera que l'orde diaconal fos especialment il·lustrat. Això no obstant, la relativa freqüència d'aquest cas demostra que la litúrgia era celebrada en gran part de memòria.

Els llibres litúrgics, tanmateix, existien, i constituïen un patrimoni preuat de les esglésies i monestirs. En alguns casos eren els diaques els encarregats de custodiar-los, o almenys, de fer-ne l'inventari juntament amb altres béns. Tenim diversos textos que ens ho posen de manifest (Schmelz 2002 p. 73-75).

Així, en una llista molt fragmentària²²⁹, un monestir li encomana a un diaca anònim diversos béns: ἀπὸ τοῦ μοναστηρίου τῷ διάκονι, *del monestir al diaca*. Entre aquests béns s'hi troben llibres o pergamins que contenen diversos textos de la sagrada escriptura o d'autors espirituals, però alguns semblen tenir caràcter litúrgic: τὸ Ἀποστολικόν, τὸ Καθολικόν, τὸ Ἑξαήμερον τοῦ ἁγίου Βασιλείου. En una relació procedent del Faium²³⁰ es consignen diversos llibres litúrgics: leccionaris, un sacramentari (ΟΥΜΥC†KON) i un antifonari (ΟΥΑΝ†ΦΑΝΑΡΙ), relacionats amb un diaca anomenat Petros, si bé l'estat del text a la línia on se l'esmenta no permet determinar si n'era l'encarregat o, fins i tot, si formava part d'un títol.

En un altre cas²³¹, és un diaca, Ignate, fill de Theodoros, l'encarregat de fer l'inventari de l'església de Sant Theodoros, a Hermòpolis; entre els molts objectes que s'hi descriuen, n'hi ha diversos d'ús litúrgic pràcticament segur, com ara dos calzes de plata (ΠΟΤΗΡΙ(Ο)Ν ΑΝΑΓ ΝΕΛΤ)²³², tres culleres de plata (ΟΥΜΤΕ

229 P.Leid.Inst 13.

230 P.Fay.Copt 44.

231 P.Ryl.Copt 238.

232 Cf. Schmelz (2002) p. 102.

ΗΚΟΧΛΙΑΡΙΗ ΝΣΛΤ)²³³, una peça de roba (ΜΜΑΠΠΑ)²³⁴, sis cortines petites d'altar (ΣΟΒΙ ΗΚΟΥΙ ΗΚΑΤΑΠΕΤΑΣΜΑ ΗΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ)²³⁵, un encenser (ΟΥΘΥΜΙΑΤΗΡΕΙ(ΟΝ))²³⁶, i d'altres que també podrien haver servit per la litúrgia, com els trenta-un llibres que se citen en darrer lloc (ΜΑΦΟΥΕ ΝΧΩΦΜΕ).

Finalment, a *O.Crum Ad 48*, trobem un altre objecte relacionat amb finalitats litúrgiques. Aquest text, procedent també de Tebes, segles VII-VIII, és una instrucció d'un superior a un subordinat perquè li porti la clau de l'arxidiaca, que es troba a la gerra d'oli de pregària que hi ha al santuari. Deduïm d'aquest text que l'arxidiaca tenia funcions relacionades amb la custòdia d'aquest oli litúrgic i probablement també amb les celebracions en què s'utilitzava, que Schmelz (2002 p. 86) identifica amb el baptisme.

A partir dels textos papiracis podem arribar a algunes conclusions en relació amb les funcions del diaca en la litúrgia.

En primer lloc, resulta palès que el diaca participava a les celebracions litúrgiques i que aquesta participació era sentida com a necessària. En alguns casos, com el del diaca Victor, fins i tot organitzava les celebracions litúrgiques i donava instruccions als altres diaques sobre les seves funcions.

Per assegurar l'adequada celebració de la litúrgia, el diaca estava sotmès a una preparació immediata, que consistia probablement en mantenir determinades prescripcions d'abstinència

233 Cf. Schmelz (2002) p. 103.

234 Schmelz (2002) p. 105 discuteix la interpretació d'aquest terme, que pot referir-se a roba d'altar o pels clergues. Torallas Tovar (2016) p. 423 aclareix que es tracta de roba d'altar o destinada a cobrir els vasos sagrats que s'hi dipositaven.

235 Cf. Schmelz (2002) p. 119.

236 Cf. Schmelz (2002) p. 110.

sexual amb vistes a assegurar la puresa ritual; els papirs no ens han conservat exemples de dejuni relacionats expressament amb la litúrgia, per bé que els documents d'ordenació qua s'han comentat ens parlen de dejunis de quaranta dies, probablement per Quaresma.

Pel que fa a les funcions concretes, podem distingir dos grans grups, les relacionades amb la paraula i altres funcions adreçades al poble, i les referides a objectes materials.

En relació amb la paraula, malgrat que cap text no es refereixi a la proclamació litúrgica de l'Evangelí, podem deduir que hi tenia un paper rellevant en la mesura que els requisits dels que accedien al diaconat era aprendre's de memòria aquests textos. Aquestes prescripcions, juntament amb l'existència de diaques analfabets, porta a pensar que la proclamació litúrgica de l'Escriptura es feia bàsicament de memòria i que els llibres servien de simple ajut auxiliar.

També tenim documentat, almenys en el cas de Victor, que un diaca rebé del bisbe la missió d'ensenyar, cosa que implica la predicació en l'assemblea litúrgica.

Sabem també que els diaques compartien amb els preveres la funció de distribuir la comunió al poble, i per tant que participaven activament en la celebració eucarística. Aquesta funció, com la relacionada amb la lectura de l'Evangelí i la predicació, posa de relleu que la missió del diaca, com a persona consagrada, s'adreçava principalment a exercir una funció de mitjancer entre el sagrat i el poble, funció que entronca amb el sentit original d'*intermediació* del mot *διάκονος*, que hem vist més amunt.

Pel que fa a les funcions litúrgiques relacionades amb objectes,

sembla que són importants les relacionades amb la preparació i conservació del santuari i de l'altar, com es dedueix dels documents d'ordenació, així com la cura d'objectes especialment sagrats, com les relíquies dels sants. Sembla clar, també, que els diaques tenien especials responsabilitats en la conservació i ús de les làmpades de les esglésies.

Finalment, tenim documentats casos de diaques encarregats de la custòdia de llibres litúrgics o de la Sagrada Escripura, cosa lògica atès el paper que tenien en la seva lectura litúrgica. Igualment hem pogut comprovar que també s'encarregava a diaques la custòdia dels olis sagrats.

Aquesta darrera conclusió permet concloure que, a més de la participació en la celebració eucarística, a la que es refereix la *sinaxi* al·ludida en els documents d'ordenació, també tingués un paper rellevant en el sagrament del baptisme, en el que s'utilitzaven aquests olis.

2.2.2.2.4.- LA PREGÀRIA EXTRALITÚRGICA

Si els textos documentals que ens aporten notícies de les funcions litúrgiques dels diaques són poc abundants, cosa que s'explica perquè el caràcter pràctic dels documents no sol fer referència a qüestions de tipus espiritual, encara són més escassos els que fan alguna referència a la vida de pregària dels diaques més enllà de la litúrgia. És comprensible, perquè la pregària personal no té ni tan sols aquells elements formals, externs i públics de la litúrgia, que són els aspectes que majorment n'expliquen l'aparició en textos documentals.

Això no obstant, sí que hi ha determinats textos que ens donen

alguna llum sobre la pregària més enllà de la litúrgia que, també en aquest cas, són en llengua copta i d'època tardana.

2.2.2.2.4.1.- PREGÀRIA PERSONAL

Troben, en primer lloc, allò que podríem qualificar de pregària obligatòria, és a dir, pregària que, sense ser explícitament litúrgica, ve incorporada a les obligacions del diaca.

La tenim testimoniada en alguns dels textos que recullen peticions d'ordenació (Schmelz 2002 p. 57). Així, el diaca Basilios es compromet davant del bisbe Abraham a fer cent pregàries al dia (ΑΥΘ ΝΤΑΡΦΕ ΝΣΟΠ ΝΦΛΗΛ ΜΜΗΗΝΕ)²³⁷, mentre que el candidat Iakob es compromet davant el mateix bisbe a fer totes les pregàries que li encomani (ΦΛΗΛ ΕΤΚΝΑΤΑΛΛΥ)²³⁸. Naturalment, aquestes notícies són insuficients per poder determinar de quin tipus de pregària es tractava, però podem legítimament suposar que es tractava d'alguna mena de pregària lletànica, susceptible de repetir-se de memòria un nombre elevat de vegades, o bé de la mateixa salmòdia, que coneixem bé com a element central a la pregària monàstica²³⁹.

En altres casos, sabem expressament que la pregària no és litúrgica, sinó que procedeix del compliment d'un vot o de les instruccions emeses per un pare espiritual en atenció a les circumstàncies personals de la persona. És el cas que trobem en la

237 *O.Crum* 33.

238 *O.Crum* 34.

239 Trobem, en els Apotegmes dels Pares, la següent expressió posada en boca d'Epifani de Xipre: δεῖ γὰρ τὸν ἀληθινὸν μοναχὸν ἀδιαλείπτως ἔχειν τὴν εὐχὴν καὶ τὴν ψαλμωδίαν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ. (*Apophthegmata Patrum, Collectio Alphabetica* MPG 65, 164). Valgui aquesta instrucció que aplica a la salmòdia el principi de la pregària permanent originàriament derivat de 1Tes 5, 15 (ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε), com a principi genèric que explica les abundants ocasions concretes que la literatura monàstica recull casos de monjos dedicats a la pregària individual mitjanant els salms.

carta de l'arxidiaca Ioseph a Epiphanius²⁴⁰, procedent de Tebes i datada el segle VII. En aquest document, Ioseph, entre altres coses, demana a Epiphanius, un anacoreta, que li prescrigui oracions que ell, malgrat la seva mala situació personal, es compromet a resar: *t'ho prego, prescriu-me pregàries ... i, ni que sigui ajagut al llit, les compliré* (ΑΡΙ ΤΑΓ(ΑΠ)Η ΝΓ̄ΣΟΡΙΖΕ ΠΑΪ ΝΓΕΝΩΛΗΛ ... ΑΥΩ ΚΑΝ ΕΙΝΚΟΤ̄Κ †ΝΑΧΟΚΟΥ ΕΒΟΛ)²⁴¹.

El mateix paper recull una altra de les principals formes de pregària que trobem testimoniada als papirs, fins el punt d'haver arribat a constituir una mena de fòrmula estereotipada. Es tracta de la pregària d'intercessió que un remitent pietós no oblida mai de demanar al destinatari de la carta. El cas de Ioseph és especialment interessant perquè introdueix la petició de pregària d'intercessió per ell mateix en el cos de la carta, en relació sintàctica i de sentit amb la resta de text, i ho torna a fer al final amb la fòrmula fixa habitual. En el text trobem: *pare sant, prega per mi, per tal que sigui digne d'ésser admès a la presència de Déu, de qui tu ets estimat* (ΠΑΡΙΩΤ ΕΤΟΥΛΛΒ ΩΛΗΛ ΕΧΩΪ ΝΤ[Α.]ΑΤΕ Ξ̄ΝΤΑΘΙΝΑΠΑΝΤΕ ΕΠΝΟΥΤΕ ΠΑΪ ΝΤΑΚ̄Ρ ΑΝΑΘ)²⁴², mentre que al final trobem la fòrmula habitual: *prega per mi* (ΩΛΗΛ ΕΧΩΪ)²⁴³.

La mateixa carta ens ofereix un altre exemple de petició de pregària d'intercessió, en aquesta ocasió en favor de terceres persones, concretament els fills del remitent, mogut però per un interès personal: *tingues la bondat de pregar també pels meus fills, perquè s'ocupin de mi mentre m'estic amb ells* (Ρ̄ ΤΑΓΑΠΗ ΩΛΗΛ ΕΧ̄ΝΝΑΩΗΡΕ Ν̄ΣΟΥΤ ΕΤΠΡΟΣΕΧΕ ΕΡΟΪ ΕΙΟΥΗΣ Ν̄ΜΜΟΥ)²⁴⁴.

240 P.Mon.Epiph 162.

241 P.Mon.Epiph 162, 21.

242 P.Mon.Epiph 162, 22.

243 P.Mon.Epiph 162, 26.

244 P.Mon.Epiph 162, 24.

Un altre exemple de petició, a càrrec d'un diaca, de pregària d'intercessió ben desenvolupada el trobem en un òstracon, de la mateixa procedència i època que el text anterior, en el que el diaca Petros s'adreça a dos corresponents seus, Elias i Isaak, demanant-los un carregament de lli i altres coses, però, segons les seves paraules, *el més important és, sants senyors meus, que intercediu davant del Senyor per mi, aixecant les vostres santes mans per la multitud dels meus pecats* (ΠΚ[ΕΦΛ]ΛΛΙΟΝ [Λ.]Ε ΝΑ[Χ.]ΙΣΟΟΥΕ ΕΤΟΥΛΛΑΒ ΝΤΕΤ̄ΝΤΩΒ̄Σ [Π]ΧΟΕΙΣ ΖΑΡΟΝ ΣΜΠΒΙ ΕΣΡΑΪ ΝΕΤ̄ΝΟΙΧ ΕΤΟΥΛΛΑΒ ΕΤΒΕΡΑΦΑΪ ΝΝΑΝΟΒΕ)²⁴⁵.

Troblem també un cas de petició de pregàries en un text autògraf de Diòscor d'Afrodito²⁴⁶, del segle VI. En ell es dirigeix al monestir dels Apòstols Cristòfors de Pharou en una carta fragmentària en què saluda un seguit de persones, tant familiars com clergues. Entre aquests hi ha un diaca de qui s'ha perdut el nom. Diòscor els demana: *tingueu la bondat de recordar-me en les vostres pregàries* (ΑΡΙΤΑΓΑΠΗ ΝΤΕΤΕΝ̄Ρ ΠΕΝΜΕΕΥΕ Σ̄ΝΝΕΤΕΝΦΛΗΛ)²⁴⁷.

Un altre text ens revela la pràctica de la pregària en comú, i en concret la pregària de petició. En una lletra conservada en un òstracon procedent de Tebes i datable entre els segles VI i VIII, el remitent, Paham, probablement un monjo, demana al destinatari,

245 *P.Mon.Epiph 279, 9*. Seguim les variants que el mateix Crum proposa a l'aparat del text i la interpretació que en fa a la traducció, singularment la regularització del nombre singular en les expressions que es refereixen al remitent.

246 Diòscor d'Afrodito fou un personatge que florí durant el segle VI desenvolupà diversos càrrecs administratius i exercí el dret a Afrodito i Antinoòpolis, i també sojornà un temps a Constantinoble. A més de la seva activitat legal, que coneixem amb detall gràcies al seu arxiu, escriví poesia en llengua grega, en dialecte homèric. De fet, els seus poemes són els primers textos autògrafs que es conserven en la literatura grega. Els textos foren editats per primera vegada per Jean Maspéro l'any 1911 (*P.Cair.Masp*).

247 *P.Apollos 16, 4*.

Ptjoui, que arregli un assumpte referent a un diaca anomenat David. Per recolzar la seva petició, li diu: *saps que hem pregat junts, no facis que la pregària falli* (ΝΙΓΣΟΟΥΝΣ ΑΝΘΛΗΛ ΜΝΝΕΝΕΡΗΥ, ΡΜΠΡΠΛΑΝΕ ΜΠΩΛΗΛ)²⁴⁸. Veritablement, no podem saber si els que havien pregat junts eren Paham i Ptjoui o Paham i David; en qualsevol cas, resulta evident, d'una banda, que la pregària era en comú, i, d'altra, que aquesta oració tenia com objecte resoldre un conflicte o, si més no, mantenir l'harmonia entre els fidels que la practicaven, que ara sembla veure's amenaçada per l'actitud de Pjtoui envers Paham.

Els textos al·ludits ens permeten extreure algunes conclusions.

En primer lloc, que la pregària extralitúrgica era omnipresent en la vida dels diaques.

Podia ser prescrita pel bisbe mateix com a superior jeràrquic, tal com ens transmeten els documents d'ordenació, o bé demanada pel mateix diaca al seu pare espiritual.

Aquesta pregària, sembla, era salmòdica o amb formes repetitives, i podia ser certament bastant llarga.

D'altra banda, resulta evident que la pregària era un recurs per a afrontar els problemes personals, i que es feia en comú quan el problema afectava diverses persones.

Finalment, veiem la importància de la pregària de petició o intercessió; en els textos examinats queda palesa la confiança dels diaques en la pregària de les altres persones i, especialment, dels anacoretes considerats especialment sants. Els

248 O.Crum 291.

textos, de fet, mostren que la petició de pregàries era tan habitual que esdevingué finalment una fòrmula epistolar.

2.2.2.2.4.2.- OBJECTES PREGANTS: AMULETS

Una altra mostra de pregària és la que ens conserven els amulets²⁴⁹. Entenem com amulet tot objecte destinat a ésser portat amb una persona amb finalitats protectores o apotropaiques. En aquest sentit, els amulets poden reflectir tot un ventall de creences tan ample com la mateixa diversitat religiosa de la societat. Trobem amulets pagans, amulets màgics i amulets cristians, a banda d'amulets mixtes, on es barregen conceptes o divinitats de procedència diversa.

Només se'ns ha conservat un amulet que estigui relacionat directament amb els diaques. Es tracta d'un text procedent del Faium, datable entre els segles VI i VIII, escrit en una tira de papir estreta, en dues línies d'escriptura amb lletra petita, que probablement estava originàriament enrotllat i es duia penjat dintre d'algun contenidor. En principi, no es tracta d'un text destinat a ésser llegit per altres persones, sinó només per Déu, i, de fet, destinat a exercir un benefici espiritual sobre el seu portador.

El seu contingut és el següent: *Senyor, Déu Totpoderós, ajuda'm. Sóc el diaca Kosmas en aquest segle* (ΠΧΘΕΙΣ ΠΝΟΥΤΕ ΠΑΝΤΩΚΡΑΤΟΡ ΒΟΗΘΕΑ ΕΡΟΙ / ΑΝΟΚ ΠΙΑΚΟΥ ΚΟΣΜΑ ΖΜΠΕΘΟΝ ΜΗΠΕΤΝΗΥ)²⁵⁰. Com es pot comprovar, el text és cristià i perfectament ortodox. De fet, no és més que una manifestació de la pràctica portar al damunt objectes relacionats amb la divinitat, que és una constant

249 Sobre els amulets en l'església, cf. Kropp 1931 vol. 3 p. 208-209.

250 *P.Lond.Copt* 370.

universal en la fenomenologia religiosa.

Tot i així, ens descobreix en certa manera el món interior, de pietat personal, entre els diaques, atès que es tracta d'un text relacionat amb les creences més íntimes de la persona i destinat a una relació directa amb Déu. Aquests aspectes, però, queden poc reflectits en la documentació papiràcia, caracteritzada en bona part pel seu caràcter eminentment pràctic o formal.

2.2.2.2.5.- LA SEPARACIÓ DE LES FUNCIONS LITÚRGIQUES

Tenim dos exemples de diaques separats de llurs funcions litúrgiques, en cas voluntàriament i en un altre com a resultat d'una mesura disciplinària.

En una carta²⁵¹, que ja hem comentat anteriorment a propòsit de la pregària, procedent del monestir d'Epiphanius, a Tebes i al segle VII, un arxidiaca, Ioseph de nom, s'adreça a l'anacoreta Epiphanius per exposar-li la seva situació. En el seu relat, Ioseph dibuixa una situació personal molt difícil per diverses qüestions familiars i econòmiques, fins el punt que manifesta el desig d'abandonar la seva situació actual i retirar-se al desert o a un monestir, per purgar els seus pecats, tot mantenint l'hàbit que vesteix, és a dir, la condició d'arxidiaca²⁵². Entre les renúncies que preveu hi ha expressament aquesta: ἦΤΑ ΤΜΣΥΠΟΥΡΓΕΙ ΣΝΤΜΝΤΟΥΗΗΚ²⁵³. Aquesta expressió, que Crum, l'editor, tradueix com *and not to serve (longer) in the priesthood*, s'ha d'entendre referida amb tota seguretat a la participació en les funcions

251 *P.Mon.Epiph 162*

252 Crum a *P.Mon.Epiph vol. 2 p. 195* nota 8: Σχῆμα *appears to be rarely used of clerical orders (e.g. BM. 324). Perhaps Joseph wishes to retain archidiaconal rank, but to be freed from the duties of that office. As the writer is married, σχῆμα could only refer here to the monastic habit if he is a widower (v.l. 12). Or perhaps merely «condition».*

253 *P.Mon.Epiph 162,9-10*

sagrades on hi participa el sacerdoci (i no pas en el sentit literal que implicaria la condició sacerdotal d'un arxidiaca, possibilitat desmentida per la constant distinció entre diaconat i sacerdoci). Més endavant, aquesta interpretació es veu reforçada, ja que Ioseph lamenta no haver complert aquest propòsit i fa una referència expressa a les funcions litúrgiques, a les que no ha renunciat: $\lambda\lambda\lambda\ \mu\pi\iota\alpha\pi\omicron\tau\alpha\sigma\sigma\epsilon\ \bar{\nu}\tau\lambda\iota\tau\omicron\upsilon\gamma\gamma\iota\alpha$ ²⁵⁴. Aquest text, doncs, dóna testimoni del fet que la condició diaconal portava aparellades determinades funcions litúrgiques, les quals, però, no esgotaven el contingut de l'orde, atès que es preveia la possibilitat d'abandonar-les tot mantenint la condició arxidiaconal.

En el mateix monestir i època trobem un altre cas de separació d'un diaca de les seves funcions litúrgiques, però en aquesta ocasió, la separació ja s'ha consumat per iniciativa del superior eclesiàstic²⁵⁵. No en coneixem els motius, però en una carta²⁵⁶ adreçada a un grup de clergues, el superior els diu directament que ha separat el diaca de les seves funcions litúrgiques: $\lambda\iota\kappa\alpha\ \pi\alpha\delta\iota\alpha\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma\ \xi\iota\beta\omicron\lambda\ \pi\alpha\tau\alpha\iota\tau\omicron\upsilon\gamma\gamma\epsilon\iota$, que Crum tradueix *forbidding him his liturgical office*²⁵⁷. La separació és, però, provisional, a l'espera que el superior examini la causa²⁵⁸.

Troblem encara un darrer cas, procedent també de Tebes i datable entre els segles VI i VIII, en què podríem estar davant d'un cas de reducció a l'estat laical. Es tracta d'un òstracon²⁵⁹ en què un tal Menas testifica que ha preguntat a Pesynthios i aquest li ha

254 *P.Mon.Epiph* 162,16.

255 Sobre la possibilitat de privar un prevere o un diaca de la seva condició clerical, reservada en principi al bisbe, cf. Schmelz (2002) p. 155ss.

256 *P.Mon.Epiph* 158.

257 Crum a *P.Mon.Epiph* p. 193-194.

258 Tenim un cas semblant a *O.Crum* 83, on amb una expressió equivalent es refereix a la suspensió de les funcions litúrgiques, d'un prevere, en aquesta ocasió: $\nu\gamma\alpha\phi\omega\tau\iota\varsigma\ \bar{\iota}\beta\eta\tau\epsilon\omicron\varsigma\ \epsilon\iota\epsilon\rho\eta\mu\iota\alpha\varsigma\ \xi\iota\beta\omicron\lambda\ \epsilon\rho\alpha\iota\tau\omicron\upsilon\gamma\gamma\iota\alpha$.

259 *O.Crum* 82.

contestat que no és diaca i no actuarà (com a tal?). El document conserva posteriorment la paraula ΑΠΟΚΛΗΡ(ΟC), per la qual cosa es pot suposar que Pesynthios podria haver estat un diaca sotmès a la pena de secularització²⁶⁰.

En conclusió, la separació de les funcions litúrgiques d'un diaca podia distingir-se de la separació de l'estat clerical, en el sentit que es podia privar el diaca de la intervenció en la celebració litúrgica sense privar-lo del seu orde sagrat.

Aquesta separació podia donar-se a iniciativa del mateix interessat o bé com a mesura disciplinària. Evidentment, la reducció a l'estat laical, fos voluntària o disciplinària, implicava també el cessament en les funcions inherents a l'orde diaconal.

2.2.2.3.- ADMINISTRACIÓ ECLESIASTICA

L'organització de l'administració eclesiàstica, bàsicament destinada a la gestió econòmica, ha estat estudiada per E. Wipszycka²⁶¹, que descriu aquesta gestió com a resultat de la tensió entre la teòrica sobirania absoluta del bisbe i les limitacions a la seva autonomia derivades de l'existència d'esglésies o monestirs amb independència econòmica, i de les restriccions a l'alienació dels béns eclesiàstics.

D'altra banda, G. Schmelz ha tractat més específicament de la participació dels clergues, fonamentalment preveres i diaques, en l'administració eclesiàstica i monàstica tenint en compte dos

260 Schmelz (2002) p. 138, interpreta, no obstant, que el diaca hauria renunciat: *In CO 82 bezeugt Menas, dass ein Diakon sich von seinem Amt lossagte*. Till (1962), p. 169, en recull la notícia sense especificar que hagués estat diaca.

261 Wipszycka (1972) p. 132-153.

períodes, un entre els segles IV-VI en què fonamentalment es manté la unitat econòmica de la diòcesi en mans del bisbe, i el posterior, en què l'increment de la propietat immobiliària i el sorgiment d'institucions eclesiàstiques amb independència financera esquerdaren aquesta unitat²⁶².

El ministeri diaconal està unit des del seu mateix sorgiment amb la prestació de serveis de tipus administratiu dintre de la comunitat cristiana.

L'evangeli de Lluc, 10,40, ens presenta Marta ocupada en les feines domèstiques per servir Jesús amb aquesta expressió: ἡ δὲ Μάρθα περιεσπᾶτο περὶ πολλήν διακονίαν, traduït: *Marta, en canvi, estava molt atrafegada per poder-lo servir*²⁶³. En aquest passatge troba E. Wipszycka l'origen del desenvolupament semàntic que durà a designar certs organismes administratius com a *diakonia*²⁶⁴.

De fet, el text fundacional, el que fonamenta escripturísticament la institució del diaconat, va lligat precisament a l'exercici de determinades funcions que podríem qualificar d'administratives o assistencials en substitució dels apòstols, que s'han de dedicar a serveis de caire més relacionat amb la predicació.

El text a què al·ludim és el següent:

Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις πληθυνόντων τῶν μαθητῶν ἐγένετο γογγυσμός τῶν Ἑλληνιστῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὅτι παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν. Προσκαλεσάμενοι δὲ οἱ δώδεκα τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν εἶπαν, Οὐκ ἄρεστόν ἐστιν ἡμᾶς καταλείψαντας τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ διακονεῖν τραπεζαῖς. Ἐπισκέψασθε δέ, ἀδελφοί, ἄνδρας ἐξ ὑμῶν

262 Schmelz (2002) p. 162-202.

263 Traducció BCI.

264 Wipszycka a CE vol. 3 895b-897a.

μαρτυρουμένους ἑπτὰ, πλήρεις πνεύματος και σοφίας, οὓς καταστήσομεν ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης. Ἡμεῖς δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου προσκαρτερήσομεν. Καὶ ἤρρεσεν ὁ λόγος ἐνώπιον παντὸς τοῦ πλήθους καὶ ἐξελέξαντο Στέφανον, ἄνδρα πλήρης πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου, ἀκὶ Φίλιππον καὶ Πρόχορον καὶ Νικάνορα καὶ Τίμωνα καὶ Παρμενᾶν καὶ Νικόλαον προσήλυτον Ἀντιοχέα, οὓς ἔστησαν ἐνώπιον τῶν ἀποστόλων, καὶ προσευξάμενοι ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας.²⁶⁵

Que traduït fa,

Per aquells dies, com que anava augmentant el nombre dels deixebles, els creients de llengua grega es van queixar dels de llengua hebrea, perquè les seves viudes eren desateses en el servei diari d'ajuda als pobres. Llavors els Dotze van convocar l'assemblea de tots els deixebles i els digueren: - No estaria bé que nosaltres deixéssim la predicació de la paraula de Déu i ens poséssim a servir a les taules. Per tant, germans, trieu entre vosaltres set homes de bona reputació, plens de l'Esperit Sant i de seny, i els encarregarem aquesta tasca. Nosaltres continuarem dedicats a la pregària i al servei de la Paraula. La proposta va agradar a tota l'assemblea, i elegiren Esteve, home ple de fe i de l'Esperit Sant, Pròcor, Nicànor, Timó, Pàrmenes i Nicolau, un antioquè convertit al judaisme. Els van presentar als apòstols, i aquests, després de pregar, els imposaren les mans²⁶⁶.

És lògic, doncs, que el ministeri que s'emmiralla en aquesta narració tingui com a element distintiu l'administració econòmica la prestació de serveis materials a la comunitat.

Per altra banda, cal recordar els precedents, anteriorment examinats, de l'ús del mot *διάκονος* per designar administradors

265 Fets 6, 1-6

266 Traducció BCI.

religiosos, com a *P.Harr 1.69*, o civils, com a *P.Strasb 9.829*, *P.Col 8.230*, o *P.Berl.Leihg 1.4*, en contextos no cristians.

No és doncs d'estranyar que aquesta doble tradició donés com a resultat, en el si de la comunitat cristiana, la participació del diaconat en els serveis administratius de l'església i en l'organització de l'atenció als pobres, que és una de les finalitats preferencials a què es destinen els béns eclesiàstics.

2.2.2.3.1.- LA ΔΙΑΚΟΝΙΑ COM A ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA

El terme *διακονία* va passar a designar, com a resultat de la identificació anterior, un òrgan administratiu dels monestirs²⁶⁷ o de l'església diocesana²⁶⁸. El personal encarregat de la seva administració podia integrar monjos o clergues i també laics²⁶⁹, i per tant no s'hi aprecia una especial vinculació amb l'orde diaconal.

És un exemple de *diakonia* diocesana el text conservat sota la sigla *P.Bad 4.94*, datat el segle V i procedent d'Apol·lonòpolis Heptakomias. En ell es recull tot un seguit de contribucions. El text comença del següent tenor: γυνῶσ(ις) συ[ναγ(ομένων) τ]ῆς διακ(ονίας) τῆς ἀγί(ας) τοῦ θε(ο)ῦ ἐκκ(λησίας) Κ[, és a dir *relació de la col·lecta de la «diakonia» de la Santa Església de Déu de Κ*, i després continua amb una relació de prestacions personalitzades. En el *verso* del document trobem una relació de la *diakonia* corresponent als diferents *τόποι*, que en aquest cas cal identificar

267 Kahle a *P.Bal* (1954) p. 39-40 distingeix dos sentits clarament diferenciats. Per una banda, designa un conjunt de béns mobles o immobles integrat en el patrimoni d'una església o monestir i gestionat per un funcionari, sovint un *διακονητής*, i per altra, en els monestirs, la cuina o el lloc de preparació del menjar. Wipszycka (2011) p. 235 nota 152.

268 Wipszycka (1972) p. 126 ss, on proposa com a definició *le service administratif qui gère les biens, mobiliers ou immobiliers, de l'église épiscopale*. També a CE vol. 3 895b-897a.

269 Wipszycka CE vol. 3, 896.

com a barris o pobles, en sentit purament geogràfic.

Són nombrosos els papirs que ens testimonien les diaconies monàstiques, tots ells, però, es circumscriuen als segles VI-VIII.

Troblem que ja al segle VI el terme διακονία apareix relacionat amb les possessions immobiliàries d'un monestir. En una queixa (*P.Cair.Masp 1.67003*), pertanyent a l'arxiu de Diòscor, que fou adreçada pel monestir dels Sants Apòstols de Pharou a l'*stratelates*²⁷⁰ per raó de 6 *arures*²⁷¹ de terra de conreu que foren deixades²⁷² per una vídua al monestir i que posteriorment li són disputades per un tal Iezekiel, els monjos es refereixen a aquesta propietat com a una terreny incorporat a *terretes* del monestir, que en formen la *diakonia*: ὡς ὀλίγας ἀρούρας, ἕως ἕξ καὶ μόνων, σπορίμης γῆς, συννημμένας τοῖς ἡμετέροις γηδίοις ἦτοι το(ῦ) ἀγίο(υ) τόπο(υ) τῆς διακονίας, ἔδωρήσατο ἡμῶν κατ' ἔγγραφον δωρεὰν μία τις γυνὴ χήρα²⁷³, és a dir *unes poques «arures», només sis, de terra conreable, confrontants*²⁷⁴ amb les petites terres del sant lloc de la «*diakonia*», ens les va deixar gratuïtament i per escrit una dona vídua. Sembla clar que el text posa en relació la propietat immobiliària del monestir amb la *diakonia* que en representa l'òrgan d'administració²⁷⁵.

270 Funcionari d'origen militar que en època bizantina adquirí bàsicament funcions judicials al cap d'una província, bàsicament assimilable al *dux*, cf. Montevecchi (1988) p. 169 i 191.

271 L'*arura* -ἄρουρα- és una antiga mesura de superfície, que en època romana equivalia a un quadrat de 45 metres de costat, és a dir uns 2.025 m² (Montevecchi 1998 p. 71).

272 Les donacions *mortis causa* o llegats de béns immobles a l'església esdevingueren relativament freqüents en el període bizantí, sovint condicionades a la permanència de la família del testador a la terra en qualitat de colons o emfiteutes; la pràctica disminuï a partir de la conquesta àrab (Wipszycka 1972 p. 36 i 56; també Schmelz 2002 p. 168).

273 *P.Cair.Masp 1.67003*, 15-17.

274 Que les terres fossin confrontants amb les altres propietats que constituïen la *diakonia* no era una qüestió irrellevant, atesa la tendència de les propietats eclesiàstiques a estar escampades en terrenys petits i aïllats, que en dificultaven l'explotació (Wipszycka 1972 p. 53).

275 A la vista del conjunt de la documentació cal entendre com una visió reduccionista la que ens ofereix Till (1964), p 244: *Dienst, besonders die*

Un altre document del mateix arxiu ja ens permet identificar sense cap mena de dubte, la *diakonia* amb el l'òrgan administratiu del monestir. El document, que conté els comptes del comte Ammonios, recull aquesta expressió per referir-se a les operacions comercials efectuades amb el monestir: λόγ(ος) σίτο(υ) δοθεντων εις την διακονίαν τοῦ ἀγί(ου) ὄρουσ Ἀφροδίτης²⁷⁶. És evident, per la natura del tracte documentat, que es tracta de l'administració econòmica del monestir, organisme que és el que, per la seva pròpia natura, està encarregat de les transaccions econòmiques i els subministraments del cenobi.

El mateix document ens mostra que l'expressió no es restringia a una institució particular del monestir d'Afrodite, sinó que era aplicada també, com a mínim, al monestir de Psinabla: τῷ ἅπα Φεῖβ ἐν τῇ διακονίᾳ ὄρουσ Ψιναβλα σί(του) (ἀρτάβα) [ρ]²⁷⁷., és a dir a *apa Pheib*, de la «*diakonia*» del monestir de Psinabla, 100 «*artabes*»²⁷⁸ de blat.

Encara aquest llibre de comptes ens ofereix exemples de persones dedicades al servei d'aquestes administracions, designades amb la preposició ἐν, és a dir *el que és a la diaconia*, o bé amb un genitiu, encara més directe, *el de la diaconia*; també es dóna un cas de falsa aposició, és a dir, de juxtaposició de dos datius, un referit a la persona, en tant que beneficiària d'un pagament, i un altre referit a la *diaconia*, probablement per omissió de la

Arbeit zur Beschaffung von Lebensmitteln und die Bereitung der Speisen. Dann der Ort, wo (im Kloster) die Lebensmittel aufbewahrt sind, Vorratskammer, Wirtschaftsraum, oder wo Speisen bereitet und eingenommen werden, Speisensaal.

276 P.Cair.Masp 2.67139.3.v.1.

277 P.Cair.Masp 2.67139.4.r.4.

278 L'*artaba* -ἀρτάβη- era una mesura de capacitat d'origen persa usada pels àrids, de valor variable, atès que podia equivalera 61, 48, 42, 40 o 24 χούικες. El χούιξ era una mesura de capacitat equivalent a 0'98235 litres (Montevecchi 1998 p. 71).

preposició ἐν. Els textos són aquests: τῷ ἅπα Ἰσακίῳ ἐν τῇ διακονίᾳ ὄρους Ἀφροδ(ίτης)²⁷⁹, literalment: a apa Isakios en la «diakonia» de la muntanya (monestir) d'Afrodite; τῷ ἅπα Ἰσακίῳ τῆ[ς] διακον(ίας)²⁸⁰, a apa Isakios de la «diakonia»; τῷ ἅπα Ἰσακίῳ τ[ῆ] διακονίᾳ²⁸¹, a apa Isakios – la «diakonia»; en els mateixos termes el text que es refereix a apa Pheib, citat més amunt.

En un document de l'any 552, procedent del monestir anomenat «dels Oasites», situat a Afrodito, trobem de manera encara més evident l'actuació econòmica del monestir sota la figura de la *diakonia*. En aquest cas, el monjo Danielios, fill de Timotheos, que la dirigeix, pacta un contracte de lloguer sobre un trull d'oli que pertany al patrimoni del monestir. Després de la datació, el document comença identificant una de les parts com la *diakonia* del monestir: [τ]ῷ δικαίῳ²⁸² τῆς ἁγίας διακονίας καλουμένης τοῦ Ὁασιτῶν κεκτημένης ἐν \τῷ/ ὄρει κώ]μης Ἀφρ[ο]δίτης τοῦ Ἀνταιοπολίτου νομοῦ δ(ία) τοῦ εὐλαβεστάτου Δανιηλίου/ [Τι]μοθέου μ[ον]άζοντος καὶ προεστῶτος²⁸³, és a dir, al «dikaion» de la santa «diakonia» dita dels Oasites, propietària en la muntanya (monestir) del poble d'Afrodite del «nomós» Antaiopolita, a través del reverend Danielios, fill de Timotheos, monjo i superior, i després de donar les dades de l'altre part del contracte, en aquest cas un productor d'oli anomenat Aurelios Kyriakos, estableix l'objecte del negoci: ὁμολογῶ ἐκῶν καὶ ἀμετάσμενος [μεμ]ισθῶσθαι παρ' ὑμῶν [...] τὸ ὑπάρχον / [ὑμῖν].ον τρίτ[ο]ν μέρος ἀπὸ τοῦ ἐλαιουργίου διακειμένου ἐπὶ τῆς αὐτῆς

279 P.Cair.Masp 2.67139.4.r.3.

280 P.Cair.Masp 2.67139.5.r.9.

281 P.Cair.Masp 2.67139.5.r.19.

282 Τὸ δίκαιον utilitzat com a substantiu neutre designa un dret de jurisdicció, cf. Lampe p. 369 s.v. δίκαιος, D, 4. És comú per designar l'administració dels drets dels monestirs, sigui sol o en combinació amb διακονία. El seu ús és especialment habitual als encontorns d'Afrodito i Hermòpolis; pel sud d'estén fins a Dendera. A Tebes, però, només apareix escadusserament a partir del segle VIII. Cf. Kahle (1954), P.Bala'izah. És utilitzat per fer referència a la persona jurídica eclesiàstica o monàstica, posseïdora de drets subjectius, tot i que el mateix monestir podia tenir personalitat jurídica (Jernstedt a P.Moscow.Copt, 1959, p. 10, nota 1).

283 P.Flor 285,4.

κώμης²⁸⁴.és a dir *reconec voluntàriament i irrevocable haver llogat de vosaltres ... el vostre ... la tercera part del trull d'oli que hi ha al mateix poble*. La segona persona del plural que utilitza el llogater només pot referir-se a la comunitat monàstica²⁸⁵, representada per la *diakonia*.

Al mateix Afrodito trobem noves referències a una *diakonia* monàstica en una carta²⁸⁶ remesa pel mateix Diòscor a Konstantinos i datable en els anys 573-574 o 589-590. En ella se'ns donen evidències del paper econòmic que jugava la *diakonia*, sota la direcció de l'ecònom. Tot i que el text està malmès, paga la pena per la seva importància per a l'assumpte citar-ne el principi: [-1-2-]αχθεις παρὰ τῶν ἀγίων ἐρημιτῶν ...χ...π...ων τῆς διακονίας κ(αὶ) τοῦ πατρὸς / [ἡ]μῶν καὶ ἴεν/ μακαρίοις τῆ\ν/ μνήμην Ἀπολλῶτος ὀνό[μα]τος ἀκηδιάσας Ἐνωχ ὁ εὐλαβ(έστατος) / [οἰ]κονόμος αὐτῆς διὰ τὰ ἀφαιρηθέντα ζῶα καὶ κλαπέντα τῆς αὐτῆς διακονίας / [-2-3-]η[.]τησεν ἀναχωρῆσαι καὶ ἔᾶσαι τὸν ἅγιον τόπον ἀδιοίκητον εἰς βλάβην...²⁸⁷: ...*portat pels sants eremites ... de la «diakonia» i del nom nostre pare, recordat entre els benaurats, Apol·lo, desanimat Enokh, el pietosíssim ecònom que la dirigeix per causa dels animals que han estat enduts i robats de la mateixa «diakonia» [...] retirar-se i abandonar el sant lloc sense administrar, per a perjudici de...* Veiem clarament en aquest text com la *diakonia*, dirigida per l'ecònom (a ella fa evident referència el pronom αὐτῆς que acompanya aquest càrrec), és l'administradora o fins i tot propietària, en tant que entitat jurídica encarregada dels béns del monestir, dels animals que li pertanyien i que en aquest cas havien estat robats.

De manera similar s'expressa un altre papir de l'any 585, molt fragmentari, en relació amb la *diakonia* del monestir de Sant

284 P.Flor 285, 5.

285 Cf. Kahle a P.Bal (1954) p. 39.

286 SB 20.14626.

287 SB 20.14262, r. 1-5.

Miquel Arcàngel, també a Afrodito: τῷ δικαίῳ τῆς διακονίας το(ῦ) ἁγίο(υ) ὄρους Μιχαῖλίου/ ἀρχαγγέλου/²⁸⁸. traduït: *al «dikaion» de la «diakonia» de la santa muntanya (monestir) de Miquel Arcàngel.* En aquest cas, el text conservat ens permet saber que el negoci que es documentava era un lloguer de terres del monestir, fet que fa palesa la funció d'administració econòmica de la *diakonia*.

En un paper posterior, del segle VIII, procedent de Sakkara, al *nomós* Memfita, trobem pràcticament la mateixa expressió emprada en llengua copta. En aquest text, un grup de monjos d'un monestir anomenat Apa Ieremias, actuen com a garants d'un personatge anomenat Abraham davant el *dikaion* de la *diakonia* pels diners corresponents al pagament del *demosion*: (ΤΗΝΟΥΤΩΡΕ ΑΒΡΑΖΑΜ ... ΑΝΟΝ ΝΟΥΤΩΡΕ ΜΠΗΤΕΜΟCΙΟΝ ΜΝ ΖΩΦ ΝΙΜ ΕΤΑΕΙ ΣΑΒΟΛ ΜΜΟΦ ΝΤΕ ΠΛΙΚΕΟΝ ΝΔΙΑΚΟΝΙΑ)²⁸⁹. Traduït: *som garants d'Abraham ... nosaltres garantim el seu «demosion» i tot pagament que degui al «dikaion» de la «diakonia».* Aquest text és remarcable pel fet que, en ésser un dels escassos papirs procedents de la zona del Delta, ens permet precisar que l'expressió va adquirir un caràcter general a tot l'àmbit egipci. És curiós el fet que en aquest escrit el mot *diakonia* estigui sense determinar per l'article, que se li aplica de manera habitual tant en grec com en copte. Cal també fer notar que l'escriba que redactà aquesta garantia fou un diaca, de nom Enokh, que també en fou testimoni: ΑΝΟΚ ΠΔΙΑΚΟ(ΝΟC) ΕΝΟΧ ΑΙCΖΑΙ †Ο ΜΝΑΡΕ²⁹⁰, *jo el diaca Enokh ho he escrit i en sóc testimoni.* Pel contingut del text, resulta evident que la *diakonia* era responsable econòmica, en aquest cas del pagament d'un impost, i que com a condició perquè el personatge directament obligat pogués absentar-se, calia que algú garantís aquest pagament a

288 P.Cair.Masp 1.67111,4.

289 CPR 4.20,5-8.

290 CPR 4.20,11.

l'administració monàstica.

Uns comptes procedents de Panòpolis, de data incerta, també reflecteixen el contingut econòmic de la *diakonia*. En aquest cas es tracta d'un compte sobre el subministrament de vi al monestir ΛΟΓΟΣ ΝΠΗΡΠ ΕΤ.ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΠΕΝΤΑΝΩΠΗ ΣΙΤΑΓΟΡΑ ΚΘ²⁹¹, *compte de vi de la «diakonia», que hem comprat al mercat, 29.*

També són uns comptes de lliuraments de vi²⁹² dels segles VII-VIII els que ens donen el testimoni més important de la ΔΙΑΚΟΝΙΑ, *diakonia*, del monestir d'Apa Apol·lo a Deir-el-Bala'iza. Com que els comptes són precisament els de la *diakonia* del monestir, no queda cap dubte sobre la seva funció en l'administració econòmica del cenobi. Les despeses consignades, totes referides a vi, estan associades a particulars, altres a l'església o a la celebració de determinades festes i altres dues corresponent a la τράπεζα del superior i a la "nostra". D'acord amb el criteri de l'editor podria tractar-se d'institucions caritatives del monestir²⁹³, la qual cosa entroncaria amb la funció benèfica de la *diakonia*, que sembla desprendre's d'altres documents²⁹⁴. De la mateixa manera, l'expressió †ΑΚΩΝΙΑ²⁹⁵, *diakonia*, apareix amb tota versemblança referida a l'administració econòmica del monestir d'Apa Apol·lo, en un altre document de la mateixa procedència²⁹⁶.

També al monestir d'Apa Apol·lo de Bawit apareix esmentada la *diakonia*, aparentment com un servei de la comunitat. Tot i que el

291 P.Lond.Copt 463,1-2.

292 P.Bal 312.

293 Kahle (1954) a P.Bal p. 752, nota 8: τράπεζα may have the special meaning here of «fund for charitable purposes».

294 Cf. P.Lond.Copt 291.

295 Per l'alternança en copte entre τ i Δ, cf. Worrell (1934) p. 85. Cal tenir en compte que el grafema † és un dígram equivalent a τι, cf. Layton (2011), p. 16-17. Per l'ocurrència en el mot ΔΙΑΚΟΝΙΑ, vid. Forster (2002) p. 181.

296 P.Bal 164.

text que ens en transmet la notícia és molt fragmentari, sembla que el destinatari, o un altre personatge de qui no se'n conserva cap dada, exerceixi una ocupació en aquesta institució, ja que és designat com *el que està a la diakonia* (ΕΤΡΟΕΣΤΗΝ ΔΙΑΚΟΝΕΙΑ)²⁹⁷; una expressió semblant, ΠΑΤΕΡΙΑ ΔΙΑΚΟΝΙΑ²⁹⁸, *el de la diakonia*, la trobem a en una altra ordre de pagament procedent de Bawit. Un altre text²⁹⁹ del mateix monestir també ens presenta la *diakonia* ocupada en el tràfic econòmic. Es tracta d'una ordre d'enviament de vuitanta gerres de vi, en la subscripció de la qual figura la *diakonia*. No queda clar si la *diakonia* era la que expedia l'ordre o bé n'era la destinatària, però en tot cas resta fora de dubte la seva participació en la gestió econòmica.

Tenim un text procedent del monestir d'Apa Apol·lo de Pharoou que sembla distingir entre la *diakonia* i el servei als pobres. Si aquesta interpretació fos correcta, es podria concloure que la *diakonia* estava dedicada a l'administració econòmica del monestir, mentre que el servei als pobres s'organitzava per altres vies. Es tracta d'una carta, bastant fragmentària, en què sembla que es tracta dels arranjaments d'una mare, de nom Sophia, per l'ingrés del seu fill al monestir. Vers el final del text, parlant segons sembla d'una quantitat de diners dóna l'opció, indicada per l'adversativa ἢ, de lliurar-la a la *diakonia* o bé als pobres (ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΟΥΝ ἢ ΤΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ ἢ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΛΕΣ)³⁰⁰. Queda el dubte, naturalment, de si en aquest cas el mot *diakonia* es refereix realment a l'administració econòmica del monestir o bé s'empra amb un sentit més general, com a «servei», tal com suggereix la traducció de MacCoull. Si es tractés d'aquest darrer cas, el fet

297 P.BawitClackson 79,3.

298 P.Sarga 175, 2 = P.BawitClackson 60. Cf. Clackson a P.BawitClackson (2008) p. 93-94.

299 O.Bawit 42.

300 P.Apollos 12. McCoull tradueix: *give it as service* (διακονία) *or to the poverty*, P.Apollos p. 38.

que s'estableixi una distinció clara entre un *servei*, no especificat, i l'ajut als pobres semblaria contradir l'ús habitual del mot διακονία, des de l'origen de la seva utilització cristiana com a servei adreçat als desafavorits; en canvi seria més fàcil d'explicar si en aquest cas la *diakonia* fes referència a un organisme especialitzat del monestir.

En contrast evident amb l'anterior, se'ns presenta un document sense data procedent de Tebes, del monestir de Sant Phoibammon, en què es vincula expressament el servei als pobres amb una de les funcions que exerceix la *diakonia* del monestir. En aquest document, el comú (κοινόν) del poble del κάστρον de Tebes fa donació (δωρεαστικόν) al monestir d'un mica de terra (κογι ηκασ), per a la seva utilitat i la dels pobres que mengen de la *diakonia* del monestir: (ετβε[ε] τηχηρια μητηχηια ηηζηκε μηενκαστρ[ον] ... ψγχη ηημ εχηαογωμ εβολ ζηδιακωνια ηφαιγιος απα φοιβαμων)³⁰¹: *per a la nostra utilitat i la utilitat dels pobres del nostre poble ... tota ànima que menja de la «diakonia» del sant pare Phoibammon.* En el mateix monestir de Sant Phoibammon tenim associat el verb διακονεῖν amb el servei als pobres, en un text fragmentari que, tanmateix, no fa referència directa a la *diakonia* del monestir: ηηδιακονει ζωη επζωω[ε] ηταγαηε ηηηηκε χε εηελλυε ηρωμε σμσμο[³⁰² : *i serveix en les obres de misericòrdia dels pobres, de manera que cap altre home pot[.*

A propòsit d'aquest text, és oportú esmentar, malgrat no faci referència a una *diakonia* monàstica, un text³⁰³ datat l'any 703 a Tebes on es fa servir el mot διακονεῖν per referir-se a la cura d'un malalt, és a dir, a l'atenció a una persona especialment

301 P.Lond.Copt 291,2 i 24. Cf. P.KRU 108.

302 P.KRU 105, fr 1, 8.

303 P.CLT 2.

necessitada, com ho estan també els pobres. En aquest cas es tracta d'un monjo que havia marxat a viure sol i a qui, en caure malalt, el monestir al que pertanyia i a qui havia deixat els seus diners, envia el seu fill a petició del mateix malalt perquè en tingui cura: $\epsilon\tau\rho\epsilon\chi\epsilon\iota\ \mu\eta\delta\iota\alpha\kappa\omega\nu\epsilon\iota\ \epsilon\rho\iota\ \zeta\mu\pi\alpha\omega\nu\epsilon$ ³⁰⁴, és a dir, *que vingui i que tingui cura de mi en la meva malaltia*.

L'únic text identificat en època cristiana, en què l'ús del mot *diakonia* s'aparta de l'àmbit de l'administració eclesiàstica és la relació fiscal d'Hermòpolis, datable en els anys 618-619 o 632-633. En aquest text trobem un registre que té el següent contingut: $\delta(\iota\acute{\alpha})\ \tau\eta\varsigma\ \delta\iota\alpha\kappa\omega\nu(\acute{\alpha}\varsigma)\ \tau\acute{\omega}\nu\ \upsilon\acute{\iota}\omega\nu\ \Gamma\epsilon\rho\mu\alpha\nu(\omicron\upsilon)\ (\acute{\alpha}\rho\tau\acute{\alpha}\beta\eta\nu)\ \alpha\ \iota\beta$ ³⁰⁵, és a dir *per la «diakonia» dels fills de Germanos, 1 artaba, 12 (nomismes)*. En aquest cas, és evident que la *diakonia* no fa referència a cap administració monàstica sinó a l'administració civil de l'herència de Germanos, probablement a l'encarregat de gestionar-la, i en aquest cas pagar la contribució corresponent, mentre no s'hagués fet la divisió hereditària. És remarcable el fet que aquest còdex fiscal contingui nombrosos casos d'herències indivises, algunes de diaques, registrades com a contribuents, però que només en aquesta ocasió es faci referència a la seva *diakonia*.

Com a conclusions, podem assenyalar els punts següents.

El mot $\delta\iota\alpha\kappa\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ adquireix en època cristiana un sentit especialitzat per designar l'administració eclesiàstica, testimoniada especialment en l'àmbit monàstic. Opera en el tràfic jurídic com una entita dotada de personalitat i distinta del monestir o església.

304 P.CLT 2.6.

305 P.Sorb. 2.69, 16.2 33.

El mot pren un sentit plenament econòmic, de manera que a voltes indica no ja l'administració, sinó el patrimoni, que al seu torn era administrat per un δίκαιον. En aquestes institucions hi treballaven monjos o clergues que de vegades eren designats per la seva pertinença a la διακονία.

En qualsevol cas roman sempre una associació de la διακονία amb l'activitat assistencial, d'ajut als desfavorits, malgrat que en algun text sembli separar-se de l'atenció als pobres.

Finalment, tenim testimoni d'un cas aïllat en què el mot sembla referir-se a l'administració d'una herència i no d'una institució eclesiàstica.

2.2.2.3.2.- DIAQUES EN L'ADMINISTRACIÓ ECLESIÀSTICA

Més enllà de les funcions de les *diakonies* monàstiques, que queden il·lustrades en els documents que s'acaben d'analitzar, els diaques mateixos apareixen molt freqüentment ocupats en tasques de caire administratiu dintre de l'organització eclesiàstica, sigui de caràcter diocesà sigui de caràcter monàstic, situació que no sempre és fàcil de distingir.

Algunes vegades el diaca apareix designat directament amb títols que designen funcions administratives³⁰⁶ com a οἰκόνομος³⁰⁷, διοικητής³⁰⁸, com a φροντιστής³⁰⁹, προνοητής³¹⁰, ο ἐπίτροπος³¹¹ però en

306 Sore el conjunt d'aquests títols, cf. Schmelz (2002) p. 163 ss; Wipszycka (1972) p. 141 ss.

307 Aquest títol, que en sentit propi fa referència a l'ecònom, és a dir, l'administrador econòmic, és utilitzat sovint en sentit laxe per designar el superior d'un monestir. Kahle a P.Bal (1954) p. 34.

308 Es tracta del cas ben conegut per la important quantitat de documentació que ens n'ha pervingut, d'Apa Sourous, diaca que dirigí el monestir de Sant Phoibammon a Tebes. També P.Rain.Cent 79.

309 CPR 2.163.

310 BGU 12.2189, 2.

311 O.Brit.Mus.Copt I pl LIII.I

la majoria d'ocasions la funció es dedueix simplement del contingut del text, sense que porti associada una designació expressa³¹².

En primer lloc, presentem els testimonis de diaques dedicats al servei de l'administració econòmica diocesana, en la que comprenem també aquells que fan referència a esglésies o santuaris que no tenen caràcter monàstic. En alguns casos el document fa esment explícit de la *gran església* o de l'església d'una determinada ciutat; en altres no s'hi assenjala aquesta circumstància expressament però el context, especialment l'argument *ex silentio* permet deduir que es tracta d'una administració diocesana. A aquests casos caldria afegir el d'apa Victor, que formava part de l'administració del bisbe apa Abraham d'Hermontis³¹³, i que apareix abundantment testimoniat en la correspondència del monestir de Sant Phoibammon, a Deir el-Bahari³¹⁴, i que fou també encarregat de dirigir un santuari. Les seves atribucions en relació amb les ordenacions, la litúrgia, la potestat disciplinària i la seva relació amb el bisbe es tracten en els apartats oportuns.

La primera evidència que tenim d'un diaca exercint funcions d'ecònom en una diòcesi ens la forneix un document³¹⁵ del segle VI, malauradament sense datació precisa. En ell, un diaca anomenat Isaak actua directament com a representant de l'Església: ἡ ἁγία ἐκκλησία δι' ἐμοῦ διακό(νου) καὶ οἰκ(ονόμου), és a dir *la santa Església a través meu, diaca i ecònom*, tal com precisa en la subscripció del document. Tanmateix, en l'encapçalament, malgrat que no contingui l'esment que Isaak fos diaca, tenim encara major concreció pel que fa a l'Església a la que representa: ἡ ἁγία τοῦ

312 Sobre la doble titulatura dels càrrecs eclesiàstics, la primera amb l'esment de l'orde al que pertanyen i la segona amb el del càrrec que desenvolupen, cf. Schmelz (2002) p. 163-164.

313 Till (1962) p. 277.

314 Cf. O.Crum 58, 104, 106, 290, 323 i 458.

315 SB 12.10809. Aquest text és estudiat per Schmelz (2002) p. 176 i 187.

Θεοῦ ἐκκλησί(α) ἢ ὑπὸ τὸν τὰ π(άντα) ὀσιώ(τατον) ἐπίσκο(πον) Οὐλπιανὸν δι(ὰ) Ἰσαὰκ, o sigui, *la santa Església de Déu que governa el bisbe, en tot santíssim, Oulpianos, a través d'Isaak...* El document, no només evidència amb la titulatura la funció d'Isaak, sinó que mitjançant el seu contingut mateix deixa en evidència l'autoritat amb què actuava el diaca. En efecte, ordena, mitjançant l'ús d'un imperatiu que no deixa lloc a dubtes (παράσχου) al *pronoeta* que lliuri uns diners a un σύμμαχος³¹⁶ per compte d'un lloguers.

L'evidència datada més antiga que en tenim és remunta a l'any 577-578 i procedeix d'Oxirinc (*P.Oxy 16.2019*). Es troba en uns comptes que Ioannes, fill de Philoxenos, *pronoeta* i protector de les cases de Teritis, Teagenes, Eutikhias i altres llocs, adreça al *comes*³¹⁷ Flavios Apion, d'Oxirinc. En aquests comptes ens dona notícia d'un diaca anomenat Nakios, que era ecònom d'un *martyrion*, és a dir, un santuari dedicat al culte d'un màrtir³¹⁸: π(αρά) ἅπα Νακίου διακόνου καὶ οἰκονόμου μαρτυρίου...³¹⁹ L'esment del títol fa pensar que precisament l'apunt comptable (que s'ha perdut) faria referència a la seva activitat com ecònom. Tanmateix, la relació amb les autoritats apunta la possibilitat que Nakios actués en qualitat d'administrador d'una finca agrícola privada³²⁰. En qualsevol cas, els comptes registren els pagaments en blat realitzats per diverses persones, designades per la seva condició religiosa (πρεσβυτέρου³²¹, Ἰουδαίου³²²) o pel seu ofici (ἀμπελουργῶν³²³, ἐλαιουργῶν³²⁴). En el cas de Nakios ens trobem en una designació que

316 Aquest mot pren el sentit d'assistent, especialment un missatger, LSJ 1678, que esmenta com exemple *P.Oxy 9.1223, 19* (s. IV) i *P.Oxy 6.904, 4* (s. V). Cf. Kahle a P.Bal (1954) p. 574 nota 12.

317 El *comes* era un governador provincial, en principi amb funcions militars. Lampe 766 s.v. κόμης.

318 Lampe p. 830 s.v. μαρτύριον.

319 *P.Oxy 16.2019, 65*.

320 Schmelz (2002) p. 200 i 219 amb nota 112.

321 *P.Oxy 16.2019, 17*.

322 *P.Oxy 16.2019, 20*.

323 *P.Oxy 16.2019, 19*.

324 *P.Oxy 16.2019, 22*.

combina ambdós aspectes, en incloure tant la condició religiosa aportada per l'orde diaconal com la funció que desenvolupava (Schmelz 2002 p. 163).

El mateix segle VI, a Hermòpolis, sense que puguem establir la data precisa, trobem el cas d'un diaca anomenat Isakios, que era administrador diocesà. A ell s'adreça el bisbe en una carta³²⁵ en què li demana que li remeti diners³²⁶. Els termes de l'adreça són els següents: ..Ἰσακίῳ διακ[όνῳ καὶ δι]οικ[ητῆ]³²⁷ (il·legible) Ἰωάννης ἐλέ(ει) θ(εο)ῦ ἐπίσκ(οπος), és a dir a *Isakios, diaca i administrador ... Ioannes per la misericòrdia de Déu bisbe.*

Sumament interessant, tot i que molt breu, és el text d'un rebut³²⁸ datat el mateix segle VI, probablement del *nomós* Hermopolita, que ens ha pervingut quasi complet. En ell, el diaca i ecònom Zakharias estén un rebut a un *pronoeta*³²⁹, probablement també clergue, atès que el tracta de germà, que administrava un conjunt d'esglésies, anomenat *les esglésies petites*. El text diu així:

[-ca.?-] Ζαχαρίας διάκ(ονος) κ(αὶ) οἰκονόμος· ἐδεξάμην
παρὰ σοῦ τῶ ἀδελφῶ
[Π]αύλῳ προνοειτῆ τῶν μηκρῶν ἐκκλησιῶν εἰς τὴν οἰκονομίαν
[σίτου] ἀρτάβας ἑπτακοσίας δέκαπένται εἴμησοι γί(νονται) σί(του)

325 *P.Rain.Cent* 79.

326 Probablement en relació amb el pagament d'impostos, cf. Schmelz (2002) p. 318.

327 Malgrat que l'editor no hagi restituit el mot, sembla clar que δι]οικ s'ha de llegir com δι]οικ[ητῆ].

328 *Stud.Pal* 20.215.

329 Lampe, 1157, no dóna cap accipió de προνοητής referit expressament a un càrrec administratiu o de govern; tanmateix, el defineix com a *one who foresees and provides, controller*, que s'adiu perfectament amb la conducta que hom espera d'un bon administrador. Per altra banda, el terme s'aplica als homes, però sobretot té un contingut teològic, referit a la providència de Déu o, fins i tot, als déus pagans. LBG no recull el terme. Es tractava d'un càrrec d'administració eclesiàstica, subordinat a l'ecònom, en opinió de Steinwenter (1958), p. 26-31, i de funcions econòmiques bastant generals, especialment en relació amb la recaptació dels ingressos, Wipszycka (1972) p. 145. Schmelz (2002) p. 164, en recull tres casos en què eren diaques.

ἀρ(τάβαι) ψιε ζ [μό(ναι)].

[-ca.-] ἔγγραφη μη(νὶ) Παχῶν ζ ἡ(μέρα) β ἰνδ(ικτίονος) ιγ.

✠ Ζ(αχαρίας) διάκ(ονος) στυχῖ μοι † monogr.

Παχ(ῶν) ζ ιγ Traces Ζαχ(αρι) ,

és a dir

Zakharias, diaca i ecònom, he rebut de tu, el germà Paulos, pronoeta de les esglésies petites, per l'economia, set-centes quinze artabes de blat; en total només 715 artabes [] escrit el 7 del mes de pakhon, a la 2 indicció, 15. Zakharias diaca, hi estic d'acord ... pakhon 7, Zakhari.

Convé esmentar aquí el cas recollit en un contracte d'emfiteusi³³⁰ del segle VI sobre terres eclesiàstiques de Tentiris. En ell, actua constituint l'emfiteusi³³¹ el *dikaion* de l'Església dels Tentirites a favor d'un particular anomenat Senouthes. El *dikaion* està respresentat per l'ecònom que és un prevere de nom Abraamios, el qual, però, actua assistit per un seguit de diaques que signen el document no a tall de testimonis, sinó manifestant el seu consentiment, com demostra l'ús de la fórmula συναίνῳ τῳ προγεγρ(αμμένῳ) εὐλαβεστάτῳ ἄπα Ἀβρααμίῳ πρεσβυτέρῳ καὶ οἰκονόμῳ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας εἰς ταύτην τὴν ἐμφύτευσιν, καὶ στοιχεῖ μοι πάντα ὡς πρόκ(εῖται), καὶ ὑπογράψας χειρὶ ἐμῇ ἀπέλυσσα.³³², és a dir, *consenteixo juntament amb el suprascrit venerable Apa Abramios, prevere i ecònom d'aquesta Església en aquesta emfiteusi, estic d'acord en tot el que està escrit i, tot signant-ho de la meva mà, ho accepto. Són els diaques Andreas, fill de Lilous, Plous, fill de Panios, Palymon, fill d'Ares, Menas, fill de Theotimos, i Apol·lonios, fill d'Abraamios, aquest arxidiaca, els quals donen*

330 *P.Cair.Masp* 3.67298.

331 L'emfiteusi era un dels règims habituals per la gestió indirecta de terres eclesiàstiques (Wipszycka 1972, p. 54).

332 *P.Cair.Masp* 3.67298, 51-53.

el consentiment en els termes esmentats. Resulta, doncs, molt versemblant que el *dikaion* de l'Església de Tentiris estigués administrat no només per l'ecònom, sinó per tot aquest seguit de diaques que, aleshores, estarien exercint facultats administratives sobre les finances de la diòcesi. Aquesta seria la raó per la qual llur signatura consta en un contracte com l'emfiteusi, que constitueix una càrrega real sobre un bé diocesà³³³.

De principis del segle VII són dos documents³³⁴ procedents del *nomós* Hermopolita que esmenten un diaca que era al mateix temps *pronoeta* d'un monestir. Malauradament s'ha perdut el nom del diaca en ambdós documents, però per les similituds formals entre els dos podem deduir amb certesa acceptable que es tractava de la mateixa persona³³⁵. En aquests documents, el diaca *pronoeta* exerceix funcions d'administració econòmica del monestir, al que representa en la signatura de sengles contractes de lloguer de terres agrícoles.

Un document copte del segle VII i de procedència desconeguda, molt malmès, ens preserva també la notícia d'un diaca possiblement encarregat de l'administració, *frontistes*³³⁶, d'un santuari: ΜΗΝΑ ΠΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΣ ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ... ΛΥΩ ΠΕΦΡΟΝΤΙΣΤ[ΗΣ] ... ΠΕΙΤΟΠΟΣ ΕΤΟΥΛΑΒ³³⁷: *Menas, el venerable diaca ... i administrador (frontistes) ... aquest lloc sant*. Tot i que l'estat del paper no permet establir la quantitat de text perdut a les llacunes, és molt versemblant que

333 Sobre aquest text, cf. Schmelz (2002) p. 172-173.

334 *P.Strasb* 8.756 i 8.758.

335 De fet, aquest sembla haver estat el criteri de l'editor a l'hora de restituir la llacuna que s'observa a *P.Strasb* 8.758, precisament en el lloc on es referia a la persona que actua, i que es restitueix com διακόνου καὶ προνοητοῦ precisament per analogia amb l'altre document.

336 El φροντιστής era un càrrec d'administració dedicat especialment a afers econòmics. Cf. Schmelz (2002) p. 163; Barison (1938) p. 46-48 i Antonini (1940) p. 147.

337 *CPR* 2.163.

fos Menas l'administrador del santuari. El text sembla contenir les restes d'una escriptura de donació.

El mateix títol de *frontistes* el porta el segle VII el diaca Victor en referència al *dikaion* del monestir de Sant Theodoros, a Hermòpolis, segons ens informa el document³³⁸ que ens ha conservat un contracte pel qual Victor lloga a un altre diaca, de qui no es conserva el nom, una *arura* de terra de labor del monestir³³⁹.

Un paper procedent d'Hermòpolis, del segle VII (*Stud.Pal* 3.271), que conserva un rebut a cada cara, ens ha preservat la notícia de l'arxidiaca abba Menas, el qual exercia d'administrador, *dioiketes*, de l'església. Si bé el primer rebut està danyat i no ens conserva aquest esment, el que figura al verso del paper ens en dóna la titulatura completa: ἡ ἀγί(α) τοῦ Θεοῦ ἐκκλησί(α) Ἑρμ(οῦ) π(ό)λεως) ... δ(ιὰ) ἀββᾶ Μηγᾶ τοῦ θεοφ(ι)λεστάτου ἀρχιδιακό(νου) καὶ διοικ(ητοῦ) τῆς αὐτ(ῆς) ἀγί(ας) ἐκκλ[ησί(ας)]³⁴⁰. És notable el fet que l'arxidiaca, tot i que administrador diocesà, no actua per si mateix, sinó que ho fa en nom del patrici Senouthios, *dux* i *frontistes*³⁴¹, i seguit de Iosephios, el pronoeta de la localitat on es paga el lloguer. Per la naturalesa del text, deduem que Menas era l'encarregat del cobrament dels lloguers de les terres eclesiàstiques repartides en diferents assentaments de la diòcesi, en aquest cas, els d'un lloc anomenat Boos³⁴².

A Arsinoiton Polis també el segle VII trobem el diaca Philotheos

338 CPR 4.117.

339 Aquest diaca, a més de les seves funcions religioses, s'ocupava d'afers relacionats amb l'agricultura, segons la interpretació de Schmelz (2002) p. 173 i 175.

340 *Stud.Pal* 3.271,v,1-5.

341 En el cas de l'Església d'Hermòpolis, trobem els administradors civils de la província, com el *dux*, exercint el càrrec de φροντιστής τῆς ἀγίας ἐκκλησίας Ἑρμουπόλεως, és a dir, implicats directament en el govern de l'economia eclesiàstica, funció que exercien a través d'aquest arxidiaca. Schmelz (2002) p. 176.

342 Verreth (2008-2023), p. 105.

que emet un rebut en pergamí pel lloguer d'un immoble anomenat Agios Kyrik() : παρήσχ(ον) π(αῖ)δ(ες) Μη(νᾶ) χρυσ(ο)χ(όου) ἀπὸ/ μέρ(ους) ἔνοικίου τ(οῦ) Ἁγί(ου) Κυρικ() ... δι' ἔμλοῦ/ Φιλοθ(έου) διακ(όνου)³⁴³.

Tot i que l'editor del text no n'indiqui res i assenyali que és de procedència desconeguda, al mateix Philotheos sembla que hauria d'atribuir-se un altre rebut també en pergamí i de contingut anàleg (lloguer d'una propietat eclesiàstica), que fins i tot conté la mateixa errada en escriure παρήσχον per παρέσχον: παρήσχ(εν) Γεώργιος στιπ(πουργός) ἀπὸ μέρ(ους) ἔνοικ(ίου) τ(οῦ) ἁγίου Ἀμαίω ... δι' ἔμοῦ Φιλοθ(έου) διακ(όνου)³⁴⁴. Sembla doncs clar que el diaca Philotheos actuava com a administrador de determinat patrimoni eclesiàstic, que s'encarregava de llogar.

Un altre cas de diaca encarregat de l'administració del patrimoni eclesiàstic ens el facilita un papir procedent del *nomós* Arsinoita, datat els segles VII-VIII. En ell Georgios, diaca³⁴⁵, lliura un rebut pel lloguer per una propietat de l'església dels sants Cosme i Damià, sense que es pugui precisar la seva naturalesa atès l'estat de conservació del document.

Un altre cas de diaca encarregat de l'administració de lloguers d'immobles eclesiàstics és el de Theodoros, datat el segle VII però de procedència desconeguda segons l'editor, que cobrava a un comerciant d'hortalisses anomenat Damianos el lloguer d'un immoble pertanyent a l'església de l'Arcàngel Miquel conegut gràcies a *Stud.Pal* 8.845. No es pot descartar que es tracti del mateix Theodoros que lliurà un rebut a Arsinoiton Polis, també el segle VII, pel lloguer d'un altre immoble eclesiàstic, en aquest cas pertanyent a l'església de Sant Jordi³⁴⁶; la possible identificació

343 *Stud.Pal* 8.876; cf. Schmelz (2002) p. 182.

344 *Stud.Pal* 8.783.

345 σὺν θεῷ διάκονος, *Stud.Pal* 3.269,1.

346 *Stud.Pal* 8.879.

ve reforçada pel paral·lelisme en l'estructura dels textos, ambdós conservats a la Biblioteca Nacional d'Àustria, que en tots dos casos és: παρέσχε + subjecte en nominatiu + ὑπὲρ/ἀπὸ μέρους ἐνοικίου indicació de l'objecte del lloguer + lloc i preu + διὰ (ἐμοῦ) Θεοδώρου διακόνου, pel fet d'estar ambdós escrits en pergamí i per l'analogia cal·ligràfica que presenten. El mateix esquema trobarem a *Stud.Pal* 8.791, de la mateixa època i procedència, referit a un hospital; es podria arribar a pensar fins i tot en la mateixa persona, si es considera que el Theodorakios que s'hi esmenta fos un diminutiu d'aquest Theodoros³⁴⁷.

Ja al segle VIII, trobem el diaca Pahomo, que exercia funcions d'ecònom en un santuari dedicat a Sant Gerouotx. El text mitjançant el qual ens ha pervingut³⁴⁸, un rebut lliurat a un tal Ioannes, hereu de Psah, pel pagament d'un cens emfituèutic, ens especifica que Pahomo actuava en representació del *dikaion* del santuari. A més, l'ecònom actuava conjuntament amb la resta del clergat, fet que no suposà cap mena de dubte a W. Till, l'editor del paper, a tenor de la restitució de la primera persona del plural que utilitza per restituir els verbs que constitueixen l'estructura gramatical bàsica del text, i això a pesar de la llacuna que afecta precisament la part que devia contenir amb tota probabilitat la conjunció copulativa que unia el diaca amb la resta del clergat: † ΠΑΙΚΕΟΝ ΠΕΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΥΛΑΒ ΝΗΣΑΓΙΟ\Σ/ / ΖΕΡΟΥΩ[Χ. ΣΙ]ΤΟΥΤ ΠΑΖΟΜΟ ΠΑΔΙΑΚΟ(ΝΟΣ) ΑΥΩ ΠΩΚΩΝΟΜΟΣ / [-ca.?-] .[N]ΝΕΚΛΗΡΕΚΟΣ ΝΗΣΤΟΠΟΣ ΝΝΟΥΩΤ / [ΕΝΣΖΑΙ ΝΝΕ]ΚΛΗΡΟΥΝΟΜΟΣ ΝΠΜΑΚΑΡΙΟΣ ΨΑΣ / .ΙΩΣΑ[ΝΝΗ]C³⁴⁹: *El «dikaion» del sagrat santuari de Sant Gerouotx, per mitjà de Pahomo, diaca i ecònom [] i el clergat d'aquest lloc*

347 L'estructura d'aquests textos, i d'alguns altres anèlegs en què actua un prevere, així com la possibilitat que tots ells provinquin de l'Arsinoïta, és estudiada per Schmelz (2002) p. 182-183.

348 CPR 4.147.

349 CPR 4.147, 1-5.

[*escrivim als*] hereus (sic) del difunt Psah, Ioannes...

Semblant a l'anterior és el cas de Iousta, un diaca que al segle VIII exercia la funció d'ecònom en un τόπος, santuari, o monestir³⁵⁰, del que no s'esmenta el nom³⁵¹. En aquesta qualitat emet el rebut³⁵² del pagament d'una renda enfitèutica d'una casa a favor de Herouotx, l'emfiteuta. S'expressa d'aquesta manera: ΑΝΟΚ ΙΟΥΣΤΑ Π[ΕΙΕΛΛΑΧΙΣΤΟΣ] ΝΔΙΑΚ̄ ΛΥΦ / ΠΕΚΟΝΟΜΟΣ Π[ΠΕΞ]ΒΗΥΕ ΠΠΕΙΤΟΠΟΣ ΕΤΟΥΛΛΒ ΕΙΣΖΑΪ..., és a dir *jo Iousta, humilíssim diaca i ecònom dels assumptes d'aquest lloc sant, escric...*

Al mateix segle VIII, i també en llengua copta, trobem el cas d'un diaca que porta el tractament de παραμονάριος, que, d'acord amb Lampe³⁵³, hem d'identificar amb un càrrec administratiu de l'Església. Apareix a l'encapçalament d'un document³⁵⁴ fragmentari que contenia un contracte de naturalesa no explicitada (que l'editor identifica com a contracte de treball): ΖΜ ΠΟΥΦΩ ΜΠΠΟΥΤΕ .ΠΑ[Ι ΠΕ] / ΠΣΜΦΝΟΝ ΝΤΑΥΦΩΠΕ [ΖΝ ΤΝ /]ΜΗΤΕ ΖΙ ΟΥΣΟΠ ΑΝΟΚ ΑΠΑ ΒΑ / ΝΕ .ΠΙΕΛΛΑΧ(ΙΣ)Τ(ΟΣ) ΝΔΙΑΚΟ(ΝΟΣ) ΜΝ ΦΟ[ΛΟΘΕ-] / ΟΣ ΠΠΑΡΑΜΟΝΑΡΗ[Σ ΖΩΣΤΕ] / ΝΤΟΚ ΦΟΛΟΘΕΟΣ és a dir, *En nom de Déu, aquest és el contracte que hem acordat entre nosaltres, d'una banda jo, apa Bane, humilíssim diaca i «paramonarios» estimat de Déu, i tu, estimat de Déu...*

350 Tant per aquest cas com per l'anterior Schmelz (2002) p. 182, considera probable que els immobles llogats pertanyessin a un monestir. En tot cas, es tractava d'un lloc de culte diferent d'una església, Wipszycka (1994) p. 159.

351 Verreth (2008-2013) p. 13.

352 CPR 4.153=CPR 2.75.

353 Lampe, p. 1022, s.v. παραμονάριος, cita el cànon 2 del Concili de Calcedònia: εἴ τις ἐπίσκοπος ... προβάλοιτο ἐπὶ χρήμασιν οἰκονόμον ἢ ἔκδικον ἢ παραμονάριον, és a dir, *si algun bisbe ... acusés per qüestió de diners un ecònom o un fiscal o un «paramonarios»*. LBG s.v. παραμονάρης: Kirchendiener, Küster. Wipszycka (1992c) p. 252 s'hi refereix com a porters de les esglésies fora d'Egipte, però per a Egipte admet que es tractava d'administradors d'esglésies.

354 CPR 4.168a.

Finalment, podem esmentar un darrer text³⁵⁵, de procedència i època desconeguda, que ens presenta un diaca exercint el càrrec d'ecònom. El document, que ens ha pervingut pràcticament complet, recull un compromís de pagament del preu d'una partida d'oli lliurada per un terratinent. El diaca és ecònom d'una institució eclesiàstica, com es desprèn de l'adreça del document: ...ΑΝΑΚ ΤΑΥΡΙΝΕ Μῆ ΒΑΡΟΥΧ ΝΕΒΕΙΕΤΙ ΝΕΒΕΙΕΤΙ Ν̄C2AI ΕΠΕΝCΟΝ ΠΠΑΠΑΣ ΠΔΙΑΚΩΝ ΑΥΩ ΠΕΚΟΝΟΜΟC ΕΠΕΝΧΟΕΙC ΠΒΑΠΤΙCΤΗC ΙΩ2ΑΝΝΗC³⁵⁶... és a dir, ...*jo Taurine i Baroukh, pecadors, escribim al nostre germà Papas, diaca i ecònom del nostre Senyor Joan Baptista...*

Un dels tipus de document que ens fan entreveure fonamentadament l'actuació d'un diaca com administrador eclesiàstic, malgrat que no se n'indiqui expressament el càrrec, són les ordres de lliurament. En alguns casos esmenten expressament l'administració eclesiàstica per compte de qui s'emeten. En altres casos aquest esment s'omet, però permeten suposar que el diaca que les signava ho feia per compte d'aquesta administració³⁵⁷.

En un document procedent d'Antinoòpolis, datat en els segles VI-VII, trobem un diaca de nom Ioannes actuant com a administrador de fet de la Santa Església: emet un document pel qual s'ordena a un forner lliurar quaranta pans a determinats funcionaris civils. No sabem la raó del lliurament, però el text ens informa que es tractava d'un fet habitual. El diaca actua en nom de la Santa Església i ordena el registre de l'operació: ἡ ἅγια ἐκκλησί(α) δι' ἐμοῦ Ἰωάννου ἐλαχ(ίστου) διακ(όνου) (?) σεσημ(είωται) [τὸ] ἐντάγιον τῶν σιλινγίων τεσσεράκοντα ὡς πρόκ(εῖται)³⁵⁸.

355 SB Kopt 3.1370.

356 SB Kopt 3.1370, 4-8.

357 Cf. Schmelz (2002) p. 167.

358 P.Ant 3.196, 4.

Un d'aquests documents que no esmenta l'administració eclesiàstica, és el que signa el segle VII, a Hermòpolis, el diaca Phoibammon, que ordena el pagament a Victor d'unes verdures. La signatura diu: δι' ἐμ\ου̅/ Φοιβ(άμμωνος) ἐλ(α)χ(ίστου) διακό(νου)³⁵⁹.

Trobem també el segle VII el diaca Iohannes, a la ciutat d'Hermòpolis. Segons es pot inferir del papir que ens en conserva la notícia, Iohannes hauria estat probablement l'administrador de l'hospital (νοσοκομεῖον)³⁶⁰ de l'oratori o església de Sant Kol·luthos, situada a les portes de la ciutat: 7 .ϷΓΤΟΟΤϷ ΝΙ]ΩΑΝΝΗΣ .ΠΕΥ[ΛΛ]ΒΕΣΤΑΤΟΣ ... 16-17 ΜΠΑΙΚΑΙΟΝ ΜΠΙΝΟΣΟΚΟΜΙΟΝΕΥ]ΚΤΗΡ[Ι]ΟΝ Ε[ΤΟΥ]Α]Β .ΜΦΑΓΙΟΣ ΚΟΛΛΟΥΘΕ ΝΤΠΥΛΗ ... 20-21 .Α ΙΩΑΝΝΗΣ Π[ΕΥ]ΛΛΒΕΣΤΑΤΟΣ] ΠΔΙΑΚΟΝ ... Π[[ΝΟΣΟ]ΚΟΜΙΟΝ³⁶¹. Tot i que només es conserva la part central del text i per tant no podem establir amb total seguretat les funcions de Iohannes, el fet que aparegui com a atorgant del document i que aparegui associat a l'hospital, que sens dubte tenia un lloc central en l'objecte del contracte, fa versemblant que el diaca hi tingués una funció administrativa.

També apareix relacionat amb l'administració d'un hospital el diaca Theodorakios en un pergamí del mateix segle VII, procedent d'Arsioniton Polis. En aquest cas, la notícia és molt escadussera perquè es tracta simplement del rebut d'un lloguer que té com a objecte aquesta instal·lació sanitària. La llogatera de l'hospital esmentat és la dona d'un prevere, de nom Damianos: † παρήσχε/ ή γαμε(τή) Δαμιανο\ου̅/ πρε(σβυτέρου) (ὕπερ) ἐνοικ(ίου) τ\ου̅/ μ(ε)γ(άλου)

359 *Stud.Pal* 8.1089,4.

360 Sobre els hospitals i altres obres caritatives administrades per l'Església, vid. Montevechi 1998, p. 292; Wipszycka 1972, p. 115, remarca el caràcter polivalent d'aquestes institucions: *Malgré les termes (sc xenodochion, xenon, hospitation, ptochotrophion, nosokomion, gerontokomion, orphanotrophion) qui sembleraient indiquer une spécialisation étroite, il est plus que probable qu'en réalité ces institutions charitables s'occupaient, sans trop de distinctions, des pauvres et des malheureux de toute sorte.*

361 *CPR* 4.198.

νοσ(ο)κ(ομίου) ... δ(ι') έμοϋ Θεοδωρακί(ου) διακ(όνου)³⁶². No obstant, el document ens permet intuir que l'hospital era una institució eclesiàstica que no es gestionava directament sinó a través d'un contracte amb un tercer³⁶³. Que l'hospital fos una institució de la diòcesi no es diu expressament, però el fet que se n'encarregués un diaca i que no s'esmenti cap monestir ens permet establir com a molt probable aquesta hipòtesi, com sosté Wipszycka (1972) p. 117.

Un altre cas de diaca encarregat de l'administració diocesana durant el segle VII és el d'Aaron, διάκονος καὶ καγκελλάριος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆσδε τῆς πόλε(ως) (i.e. Ἡρακλέους πόλεως), és a dir, *diaca i canceller del sant clergat d'aquesta ciutat (Heracleòpolis)*. El coneixem gràcies a un rebut³⁶⁴ que expedí en aquesta funció³⁶⁵ que, pel que podem deduir, incloïa facultats administratives en representació del bisbe. En efecte, el rebut el lliura a favor d'un dels propietaris importants de la ciutat, que rep el tractament de λαμπρότατος, (traduïble per *il·lustríssim*), el qual lliura a favor del bisbe, representat pel diaca, vuit monedes d'or, que representen el primer pagament del retorn d'un préstec total de setze monedes.

En altres casos, els documents ens permeten determinar que els diaques estaven encarregats de l'administració d'una institució monàstica, atès que així ho adveren explícitament els documents³⁶⁶.

Un cas mixte ens el forneix Theodoros, diaca, que estava encarregat del cobrament de la *diagrafe*³⁶⁷ d'una laura, és a dir

362 *Stud.Pal* 8.791,1 i 3.

363 Aquestes institucions podien dependre directament del bisbe (o d'un monestir), tenir personalitat jurídica com a patrimoni propi o pertanyer a un benefactor particular (Wipszycka, 1972 p. 115-116). No és estrany que la gestió material es pogués subcontractar a particulars.

364 *Stud.Pal* 3.64.

365 Schmelz (2002) p. 164, tradueix καγκελλάριος per *kirchlicher Sekretär*.

366 Cf. Schmelz (2002) p. 166.

367 La διαγραφή ο διάγραφον era un impost de capitació, *poll tax* (Kahle, P.Bal

una institució monàstica³⁶⁸, per compte de la gran església, és a dir, de l'administració³⁶⁹ diocesana. Ens en dóna notícia un paper que recull el cobrament de l'impost esmentat a un mulater d'aquell monestir: Π[α]πνόθιος ὄνελ(άτης) ἀπὸ/ διαγρ(αφῆς) λαύρα(ς) τῆ(ς) μεγάλ(ης) / ἐκκλησί(ας)³⁷⁰. En aquest cas, però, el diaca no actua sol, sinó que ho fa juntament amb un altre eclesiàstic que ostenta el carrec de *kefalaiotes*³⁷¹: † Θεοδώρου διακ(όνου) †/ (καὶ) Ἄπα Ὅλ κεφ(αλαιώτου)³⁷².

Tenim testimoniada la participació d'un diaca en un contracte de lloguer de terres propietat del *dikaion* o administració d'un monestir en un document de la primera meitat del segle VII procedent del *nomós* hermapolita: τ[ῶ] δ[ικ]α[ί]ω τ[οῦ] ἁγίου τόπου ... ὁμολ[ογο]ῦμεν [ἐκουσίως καὶ αὐθαιρέτως μεμισθῶσθαι παρὰ σοῦ πρὸς μόνον] [ἐν]ιαυ[τ]ὸν καρπ[ῶν] ... δ[ι]άκο[ν]ος μαρτυρ[ῶ] τῆ μισθώσει ἀκούσας παρὰ τῶν θεμένων. Malgrat que hi figuri només com a testimoni és molt probable que pertanyés al monestir, atès que és pràctica habitual que en els documents legals monàstics hi signin com a testimoni monjos³⁷³.

També podria estar relacionat amb l'administració d'una comunitat

1954, p. 42).

368 Malgrat que en ocasions signifiqui *carrer* o *veïnats*, l'absència de cap topònim fa més aviat pensar en el monestir.

369 *P.Strasb* 8.755,3, 7 i 23.

370 *Stud.Pal* 8.749,1-2. El sentit del mot en un context monàstic és recollit a Lampe p. 794 s.v. *λαύρα*: *collection of individual cells of monks gathered together under one leader*. Cal fer esment, però, de la possibilitat que, encara el segle VII, el terme *λαύρα* fos emprat en el seu sentit originari, és a dir, carrer o barri, (cf. Lampe loc. cit. i LSJ p. 1032 s.v. *λαύρα*: *alley, lane, passage*), de manera que en aquest cas es tractaria no d'un mulater adscrit a una institució monàstica, sinó d'un mulater que habitaria al carrer de la gran església.

371 LSJ p. 945 s.v. *κεφαλαιωτής*: *Lat. Capitularius, secretary and treasurer of a group of landowners or artisans, acting as a recruiter officer, tax collector, etc.*

372 *Stud.Pal* 8.749,4.

373 Valgui per tots un exemple en què el monjo que fa de testimoni és també diaca i a més assenyala la seva pertinença al mateix monestir: Λέων Παχυμίση μονάζ(ων) καὶ διάκ(ονος) τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου μαρτυρῶ ὡς πρόκ(ειται): *P.Lond.*2.483.

monàstica el diaca a qui s'adreça una relació d'inventari dels llibres i altres objectes que existeixen en un monestir, del que no se'n conserva el nom: ἀπὸ τοῦ μον[αστηρί(ου) τῷ διά]κονι †³⁷⁴.

Els textos ens permeten arribar a diverses conclusions.

La participació dels diaques en òrgans administratius eclesiàstics està abundantament representada, amb càrrecs diversos com ecònom, pronoeta, *frontistes*, canceller, etc.

Aquesta activitat està testimoniada tant pel que fa a l'administració diocesana, a què es refereixen expressions com *la Santa Església* i altres semblants, de vegades amb referència expressa al bisbe, com en l'administració monàstica. També tenim el testimoni de la intervenció de diaques en l'administració d'altres institucions eclesiàstiques, com santuaris.

Els càrrecs exercits tenen un fort component econòmic i per tant veiem els diaques participant en el tràfic jurídic i econòmic en nom de l'Església. No obstant, també en alguns casos els càrrecs administratius devien comportar autoritat sobre els clergues diocesans, com és el cas del diaca que era canceller del clergat d'Heracleòpolis.

Finalment, veiem diaques que també assumien la direcció d'institucions especialitzades depenents de la diòcesi, com és el cas dels hospitals o hospicis.

374 *P.Leid.Inst 13*. Sobre el contingut d'aquest inventari, cf. Schmelz (2002) p. 102 ss i nota 172, 111, 112 i notes 278 i 280, 113-115 i nota 311, 119 i nota 376, i 125 i nota 450 i ss.

2.2.2.3.3.- SUPERIORS MONÀSTICS

Tenim testimoniats diversos casos de diaques que exerciren el càrrec de superior monàstic.

El més ben documentat és Sourous, monjo i diaca que fou superior del monestir de Sant Phoibammon, a Deir-el-Bahari. Tenim datada la seva activitat com a mínim entre els anys 765 i 781 en un nombre molt important de documents en llengua copta³⁷⁵. D'aquests textos només n'hi ha dos que continguin una datació absoluta, *P.KRU 99* i *P.KRU 91*, corresponents als anys 780 i 781, respectivament. N'hi ha dos més que tenen un protocol datable, *P.KRU 82* i *P.KRU 100*, poc després de 771 i poc després de 779, respectivament. És segur, també, que Sourous era superior i ecònom del monestir de Sant Phoibammon durant l'any 780/781. També resulta un fet incontrovertit que va exercir aquestes funcions durant molt de temps. Els dos documents datats porten l'any 4 de la indicció; dels documents no datats en trobem corresponents a l'any 6³⁷⁶, a l'any 8³⁷⁷, a l'any 9³⁷⁸, a l'any 10³⁷⁹, a l'any 13³⁸⁰ i a l'any 14³⁸¹. En alguns documents³⁸² Sourous apareix compartint la superioritat

375 Són els següents, tenint en compte només aquells on apareix esmentada la seva qualitat de diaca: *SB 1.5603=P.KRU 93=P. RevilloutCopt. 5 (Boulaq)*; *SB 1.5593=P.P.KRU 80= P.Lond.Copt 377 descr= P.Lond 1.79 r descr.*; *SB 1.5594=P. P.KRU 81=P. Lond.Copt. 378 descr. ;SB 1.5595=P. P.KRU 83 = P. Lond. Copt. 381 descr.=P.Lond 1.82 descr.*; *SB 1.5596=P. P.KRU 84=P. Lond. Copt. 382 descr.*; *SB 1.5600=P.KRU 89=P.Lond.Copt. 387 descr.*; *SB 1.5605=P. KRU 96 = P. Revillout Copt. 9 (Boulaq)*; *SB 1.5606=P.KRU 99=P. Revillout Copt. 13 (Boulaq)*; *SB 1.5607=P.KRU 100=P. Revillout Copt. 14 (Boulaq)*; *P.KRU 79*; *P.KRU 92*; *P.KRU 97*; *P.KRU 104*; *P.KRU 118*; *SB Kopt 2.945*; cf. Till (1962) p. 204-205, Wipszycka (1996a) p. 147-148 i Schmelz (2002) p. 169.

376 *P.KRU 107* i *118*.

377 *P.KRU 84*.

378 *P.KRU 81* i *109*.

379 *P.KRU 104*.

380 *P.KRU 96*.

381 *P.KRU 80*.

382 *P.KRU 85* i *107*.

amb Kyriakos fill de Demetrios³⁸³, a qui tenim documentat l'any 733³⁸⁴, per tant, necessàriament aquests documents han d'ésser més antics que aquells en què Sourous apareix ja sol; es tracta en concret dels anys 752/753 o 767/768, dels quals el segon és preferible en opinió de Till³⁸⁵. Tres anys després³⁸⁶ Sourous apareix ja només compartint la superioritat del monestir amb Matthaïos, el germà de Kyriakos, cosa que fa pressuposar que aquest darrer havia mort en aquell període. Pel que fa a la resta de documents datats només amb la indicció, no és possible determinar si són anteriors o posteriors a l'any 780/81; ambdues possibilitats són admissibles.

D'acord amb el corpus documental que ens el testimonia, Sourous era el superior³⁸⁷ del monestir: ΠΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΣ ΣΟΥΡΟΥ[C] ΠΛΙΑΚΟ(ΝΟΣ) ΑΥΘ ΠΕΠΡΟΕΣΤΟΣ ΜΠΕΙΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ, és a dir *el pietosíssim Sourous, diaca i superior d'aquest monestir*³⁸⁸. Una denominació alternativa que s'aplica a aquest càrrec és la de ΠΡΩΘΙΣΤΑ(ΜΕΝΟΣ): ΠΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΣ ΑΥΘ ΠΕΠΡΩΕΙΣΤΟΣ ΑΠΑ ΣΟΥΡΟΥΣ ΠΜΟΝΟΧΟΣ ΑΥΘ ΕΤΠΡΩΘΙΣΤΑ(ΜΕΝΟΣ) ΕΠΤΟΠΟΣ ΕΤ\Μ/ΜΑΥ, és a dir, *el pietosíssim i superior Apa Sourous, monjo i superior d'aquest monestir*³⁸⁹. Aquesta responsabilitat la va exercir en un primer moment de manera conjunta amb els seus germans Kyriakos i Matthaïos³⁹⁰. Al

383 Till (1962), p. 127.

384 P.KRU 13.

385 Till (1962) p. 205, no dóna cap argument especial per aquesta preferència, es limita a escriure *Letzteres erscheint mir wahrscheinlicher*.

386 P.KRU 109.

387 Sobre el mot προεστώς per designar el superior monàstic, cf. Kahle P.Bal (1954) p. 32. En concret per al cas que ens ocupa, Steinwenter (1921) p. 180.

388 P.KRU 93=SB 1.5603, línia 4. En els mateixos termes a P.KRU 80= SB 1.5593, línia 6, 29 i 51, i a P.KRU 84, línia 15. Apareix també amb la grafia προεστος a P.KRU 84 i P.KRU 99, i com a προειστος a P.KRU 84.

389 P.KRU 84, 10.

390 Fraternitat que hem d'entendre en el sentit de germandat de sang, i no merament espiritual, segons l'opinió de Till (1962) p. 140: *Matthaïos wird zweimal als Br. d. Kyriakos (KRU 85; 197) und einmal als Br. d. Surus (KRU 110) bezeichnet. Is dieser Ausdruck als leiblicher Bruder zu verstehen oder im geistlichen Sinne? Ersteres scheint hier wahrscheinlicher. Im Epiphanius-*

final, havent mort els seus germans restà sol en el càrrec.

Aquest no és l'únic cas que tenim documentat d'un diaca que exercís les funcions de superior monàstic³⁹¹, però és el que tenim documentació més abundant. Respecte del seu germà Kyriakos, sabem gràcies a P.KRU 13, que era també prevere, a part de monjo i superior³⁹². De Matthaïos no sabem que fos ministre ordenat, sinó tan sols monjo, condició que compartia amb els seus dos germans.

A més de les funcions que duia a terme com a superior monàstic, Sourous també exercia les funcions d'ecònom³⁹³: $\Sigma\Gamma\Theta\Omega\text{TK} \text{ NTOK} \text{ ΠEΠPOECTOC} \text{ COYPOYC} \text{ ΠAΔIAK(OYOC)} \text{ AYΩ} \text{ ΠAI} \text{ ETOIKONOMI} \text{ EΠMONACTHPION} \text{ ETOYAAE}$ ³⁹⁴, és a dir, a través de tu, el superior Sourous, el diaca i el qui exerceixes d'ecònom del sant monestir. És destacable que l'expressió estigui en forma verbal i no nominal, és a dir, indicant que Sourous fa les funcions d'ecònom, no pas que sigui l'ecònom del monestir. Aquesta expressió es repeteix per referir-se als successors futurs de Sourous: $\Sigma\Gamma\text{N} \text{ OYON} \text{ NIN} \text{ EYNA-} \text{OIKONOMI} \text{ MNHCOK} \text{ MΠEIMONACTHPION} \text{ QY} \text{ ENE}$ ³⁹⁵ o sigui, a través de qualsevol que després de tu farà la funció d'ecònom per tots els

Kloster verbot die Regel, das Vorsteheramt an Verwandte zu vererben (KRU 75). Dieses Verbot findet sich aber nicht im geistlichen Testament aus dem Phoibammon-Kloster (KRU 65). Es ist durchaus möglich, dass Matthaïos, Kyriakos un Sururs leibliche Brüder waren, selbst wenn dieser Kyriakos mit dem Kyriakos-Demetrios identisch ist, der schon 733 dem Phoibammon-Kloster vorstand. In diesem Falle wäre Kyriakos der älteste, Surus ein weitaus jüngerer Bruder. Wie immer auch die Bezeichnung «Bruder» hier zu verstanden ist, es bleibt rätselhaft, warum in KRU 85 und 107 nur Matthaïos, nicht auch Surus als Br. d. Kyriakos bezeichnet ist.

391 Cf. P.MoscowCopt 76 i SB 1.5114.

392 En el cas de Kyriakos s'utilitzen les denominacions ἡγούμενος i προεστώς per designar la superioritat.

393 Respecte de la funció d'ecònom en el monestir de Sant Phoibammon cal tenir present l'observació de Till (1962), p. 140: *Die Ausdrücke Proestos und Oikonomos scheinen promiscue gebraucht zu sein; no obstant, Schmelz (2002) p. 163, remarca la doble titulació dels administradors eclesiàstics: waren die Velwalter zugleich kirchliche Amtsträger, so hatten sie oft eninen doppelten Titel.*

394 P.KRU 80,6.

395 P.KRU 80, 7.

temps. De tota manera, el terme *ecònom* en forma substantiva també apareix de manera abundant referit a Sourous, normalment en combinació amb altres, de manera que no sembla que d'aquesta variació en l'ús se'n puguin treure conseqüències excessivament serioses: $\Sigma\Gamma\Theta\Omega\text{ΤΚ ΝΤΟΚ ΣΟΥΡΟΥΣ ΠΕΠΡΟΕΣΤΟΣ ΑΥΘ ΠΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΜΗΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΥΧΑΒ ΑΥΘ ΣΙΤΗ ΟΥΟΝ ΝΗΜ ΕΦΗΛΟΙΚΟΝΟΜΙ ΜΗΝΣΩΚ}$ ³⁹⁶, això és a través teu, Sourous, el superior i ecònom del sant monestir i a través de qualsevol altre que exerceixi d'ecònom després de tu.

El verb $\omicron\iota\kappa\nu\nu\omicron\mu\epsilon\iota\nu$, tanmateix, no apareix només referit a les funcions genèriques d'administració del monestir, on podria funcionar com a mer substitut del substantiu $\omicron\iota\kappa\acute{o}\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$, com hem vist en els exemples anteriors, sinó que ve referit de manera molt directa a la relació entre l'administració del monestir, representada pel seu superior, i un bé determinat objecte del negoci jurídic que és motiu del document.

Així, en un paper procedent del mateix monestir referit en aquest cas a la compravenda d'un immoble, s'utilitzen els mots $\delta\iota\omicron\iota\kappa\epsilon\iota\nu$ i $\omicron\iota\kappa\nu\nu\omicron\mu\epsilon\iota\nu$ en el sentit d'administrar aquest bé³⁹⁷.

Molt més sorprenent és la utilització del terme per referir-se a la relació de subjecció en què queden respecte de la superioritat del monestir els nens que hi ingressen per donació de llurs pares³⁹⁸. A *P.KRU 93* que, com molts altres documents de Deir el-

396 *P.KRU 80*, 29. També s'utilitza $\omicron\iota\kappa\acute{o}\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ a *P.KRU 96*, 99, 100.

397 *P.KRU 5*, 38: $\epsilon\lambda\lambda\omicron\iota\kappa\epsilon\iota\ \mu\mu\omicron\varphi\ \epsilon\omicron\iota\kappa\omicron\nu\omicron\mu\epsilon\iota\ \mu\mu\omicron\varphi$, que Till a *KRU* (1964), p. 94, tradueix *zu verwalten*, *zu bewirtschaften*.

398 La donació d'infants al monestir podia ésser de dos tipus, bé perquè esdevinguessin monjos, que és el supòsit que ens evidencien les fonts literàries, bé perquè romanguessin al monestir com a servents, que és el cas que ens presenten les fonts documentals; tot i així, aquest tipus de donació, que es feien normalment en agraïment a la curació de l'infant d'una malaltia o en sufragi dels pecats dels pares, no exclouien que els nois, en assolir l'edat apropiada, escollissin lliurement llur esdevenidor. Wipszycka a *CE 918a-919b*. També Steinwenter (1921), p. 175-207. Un estudi d'aquest fenomen des del punt de vista de la construcció narrativa estandaritzada que fornira

Bahari, recull la cessió d'un infant, llegim: ΝΡΑΜΑΣΤΕ ΛΥΩ ΝΡΡ ΠΧΘΕΙΣ ΝΦΕΝΟΥΤΕ ΠΑΦΗΡΕ ΦΑ ΕΝΕΞ ΝΡΧΠΟΡ ΝΑΡ ΝΦΟΥΕΞΜ ΧΠΟΡ ΝΡΔ,ΙΟΙΚΕΙ ΜΜΟΡ ΝΦΟΙΚΟΝΟΜΕΙ ΜΜΟΡ o sigui *i el pren i esdevé senyor del meu fill Xenoute per sempre, i l'adquireix i repetidament l'adquireix, i el gestiona i l'administra (οἰκονομεῖ).*

Un altre indicador del caràcter poc precís de la utilització de l'expressió οἰκόνομος, i que de fet indica que, tal com suggereix Till, s'utilitza de manera indistinta per indicar un càrrec de superior, és que en els mateixos documents de Sant Phoibammon en què Sourous exerceix de superior i ecònom apareix referida també al bisbe: ΑΓΤΑΑΡ ΜΠΕΝΕΙΩΤ ΠΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΠ ΠΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΤΑΡΕΦΚΑΑΡ ΖΗ ΤΒΙΒΛΙΩΘΗΚΗ ΜΠΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΥΑΛΒ ΧΕΚΑΣ ΕΥΦΑΝΚΩΛΥ ΜΠΦΗΡΕ ΚΟΥΙ ΝΡ ΘΑΥΟΝ ΜΠΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΥΑΛΒ ΝΣΕΕΜΦΑΝΙΖΕ ΜΜΟΡ³⁹⁹, o sigui *he donat (el document) al nostre pare el bisbe i ecònom per tal que el dipositi a la biblioteca del sant monestir de manera que si algú vol impedir que el petit sigui vailet del sant monestir, li sigui exhibit (el document)*⁴⁰⁰.

Un altre dels mots que caracteritzen les funcions de Sourous és διοικεῖν. En la seva forma nominal apareix com a διοικητής, mot que tenim abundantment testimoniat per a designar administradors civils⁴⁰¹. Aquesta denominació apareix unida a les que s'han

una justificació de la donació als pares, a la seva comunitat d'origen, al monestir i als mateixos nens, normalment afectats d'algun problema, es troba a Richter (2005) p. 237-264, especialment a partir de p. 264. Cf. també Wipszycka (2011) p. 221 ss, on directament qualifica els infants de *slave servants*.

399 P.KRU 96, 65-70.

400 La doble titulatura d'un bisbe i ecònom apareix només dues vegades en el corpus documental, en aquest document i a P.KRU 100, 51, Schmelz (2002) p. 164.

401 LSJ p. 432 s.v. διοικητής, *administrator, governor ... treasurer ... chief financial official in Egypt ... =Lat. procurator*. Simplement a títol d'exemple, especialment significatiu perquè es troba en el mateix corpus de papirs que ens han conservat el testimoni de Sourous, és l'aplicació d'aquest nom a l'administrador o governador del *castrum* de Memnonia: ΝΝΑΞΡΝ

estudiat anteriorment, sense cap mena de distinció: ΣΠΤΟΟΤΚ ΝΤΟΚ
COYPOYΣ ΠΛΙΟ(Ι)Κ(ΗΤΗΣ) ΠΕΠΡΟΕΣΤΟΣ ΑΥΦ ΠΟΙΚΟΝΟΜΟΣ⁴⁰² o sia a través teu,
Sourous, l'administrador, superior i ecònom. Aquesta denominació,
és, amb tot, la que apareix en menys ocasions en el corpus referit
a Sourous que conservem.

Més enllà de les denominacions que se li atribueixen, el contingut
dels documents ens permet també entrellucar algunes de les
funcions que efectivament duia a terme el diaca Sourous.

La gran majora de documents que l'esmenten fan referència a la
donació de nens, en un nombre total de tretze, que els seus pares
lliuren al monestir per diverses raons, normalment com agraïment
per una curació o bé com a reparació de llurs propis pecats.
Sourous, com a superior del monestir, accepta els nens. Els
documents que posseïm són els contractes pels quals els pares
manifesten la voluntat de donar els seus fills i el monestir, per
mitjà de Sourous, la d'acceptar-los. Malgrat que la situació de
necessitat jugava un paper important en aquest tipus de negoci⁴⁰³,
tenim registrat el cas de Thomas, fill del prevere Basilios, que
donà els seus fills Sabine i Iob⁴⁰⁴.

Val a dir que la donació d'aquests nens s'efectua en condició de
servents perpetus del monestir, que algun document no té cap
dificultat a identificar explícitament amb la condició dels
esclaus comprats al mercat: ΝΗΦΩΠΕ ΕΦΟΥ ΝΒΑΥΟΝ ΕΖΟΥΝ ΕΠΕΙΤΟΠΟΣ ΦΑ

ΠΑΜΠΡΩΤΑΤΟΣ ΕΤΑΞΗΥ ΠΚ(ΥΡΙΟΣ) ΨΜΩΤ(ΟΣ) ΠΛΙΟΙΚ(ΗΤΗΣ) ΑΠΟΥ ΚΑΣΤΡ(Ο)Υ
ΜΕΜΝ(ΩΝΙΩΝ), és a dir, davant de l'il·lustríssim i honorable senyor Psmo,
administrador del castrum de Memnonion, que trobem a la datació de P.KRU 84.
Pel seu ús eclesiàstic, cf. Schmelz (2002) p. 163.

402 P.KRU 80, 51.

403 Steinwenter (1921) p. 191.

404 P.KRU 99,3: ΑΠΟΚ ΘΩΜΑΣ ΠΩΗΡΕ ΝΒΑΣΙΛΙΕΟΣ ΠΕΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΠΡΜ ΔΕΚΑΔΡΙΤΟΥ 2Ν
ΤΚΑΣ ΩΜΙΝ: jo Thomas, fill de Basileios, prevere, home de Dekatritos a la
terra de Xmin.

ΕΝΕΞ ΖΩC ΧΕ ΟΥΣΑΥΟΝ ΝΩΦΠ ΖΑ ΖΟΜΝΤ ΠΕ, és a dir: *ha de romandre en aquest monestir per sempre, com si fos un esclau comprat amb diners*⁴⁰⁵. De fet, com es pot veure en els textos citats més amunt, la subjecció dels nens al monestir s'expressa en termes idèntics als emprats en per designar les facultats derivades del dret de propietat sobre objectes, com hem observat a propòsit dels textos paral·lels de P.KRU 5.38 i P.KRU 93.30.

En alguns casos, el text dels contractes recull un detall de tots els treballs que Sourous podrà encomanar al nen cedit⁴⁰⁶ i fins i tot el que succeirà amb el seu treball si decidís afranquir-lo:

ΝΧΡ ΖΜΖΑΛ ΜΠΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΥΛΑΒ ΕΠCΩΞΡ ΜΝ ΠΝΟΥΧΚ ΜΝ ΠΜΟΟΥ ΕΝΛΟΥΤΗΡ ΜΝ ΠΡΟΟΥΦ ΜΠΖΗΒC ΜΠΕΘΥCΙΑCΤΗΡΙΟΝ ΜΝ ΘΥΠΟΥΡΓΙΑ ΤΗΡC ΜΠΜΑ ΕΤΟΥΛΑΒ ΜΝ ΖΩΒ ΝΙΜ ΕΤΕΡΕΠΟΙΚΟΝΟΜΟC ΝΑΚΕΛ[ΕΥΕ] ΜΜΟΟΥ ΝΑΥ ΕΙΤΕ ΕCΦΑΝΩΦΠΕ ΝΤΕΠΟΙΚΟΝΟΜΟC ΟΥΦΩ ΕΚΑ ΧΩC ΕΒΟΛ ΝΧΒΟΚ ΝΧΡ ΖΩΒ ΕΡΕΠΒΕΚΕ ΝΝΕCΒΙΧ ΝΑΦΩΠΕ ΝΑΠΟΙΚΟΝΟΜΟC ΚΑΤΑ ΡΟΜΠΕ ΦΑ ΕΝΕΞ ΝΧΦΟΠΧ ΝΝΕΞ ΕΠΖΗΒC ΜΠΕΘΥCΙΑCΤΗΡΙΟΝ⁴⁰⁷, és a dir, *i serà servent del monestir per escombrar, per fregar, per portar l'aigua a la pica, per mantenir la làmpada de l'altar i, en general, per tot el servei de lloc sant i per tot el que l'ecònom li ordenarà. I si succeís que l'ecònom decidís afranquir-lo, i ell marxa i es posa a treballar, el fruit de les seves mans revertirà anualment i per sempre en l'ecònom, que el dedicarà a adquirir oli per la làmpada de l'altar.*

D'aquests text es desprèn que una de les funcions més importants dels nens cedits al monestir, si no la més important, és centra en el manteniment del santuari i, especialment, en el de la làmpada de l'altar. És remarcable que aquesta funció sigui precisament una de les que tenim especialment documentades com a pròpia dels

405 P.KRU 82, 15.

406 Steinwener (1921) p. 184.

407 P.KRU 80, 37-42.

diaques en el seu compromís amb el bisbe en ocasió de la seva ordenació, com hem vist a *O.Crum 45, 48* i *P.Moscow.Copt 47*. S'ha de notar, a més, pel que fa a la pica d'aigua, que segons es pot entendre de *P.KRU 104, 19*, aquesta aigua situada davant del santuari podria tenir poder taumatúrgic⁴⁰⁸. En definitiva, que les funcions encarregades a aquests nens estarien a mig camí entre un servei manual de caràcter pràctic i un servei quasi litúrgic.

És de destacar, a més, que de tots aquests documents, com il·lustra el paràgraf suara reproduït, es desprèn que recau en l'ecònom, és a dir, el diaca Sourous, la funció de responsable directe de l'organització del treball del personal al servei del monestir, la facultat d'alliberar servents i un dret perpetu a percebre personalment les rendes de llur treball, per bé que estiguin dedicades al servei del culte.

En un cas, recollit a *P.KRU 104*⁴⁰⁹, tenim testimoniat com una persona adulta, Petronios, es va donar a si mateix com esclau del monestir en agraïment per la curació d'una malaltia. També en aquest cas és el diaca Sourous qui actua com a representant del cenobi.

A més d'aquests contractes de donació de servents, ens consta també la participació de Sourous, en la seva qualitat de superior monàstic, en un contracte de compravenda en el qual actua com a representant del monestir⁴¹⁰.

Sourous, no obstant, no és l'únic diaca relacionat amb funcions administratives al monestir de Sant Phoibammon.

408 Schmelz (2002) p. 108. Cf. també *P.KRU 91.11*.

409 Schmelz (2002) p. 169 nota 46, on inclou el document en el grup de les donacions d'infants.

410 *SB Kopt 2.945*.

Tenim documentat un altre diaca, de nom Papas, fill de Kleonikos⁴¹¹, que va subscriure en grec una escriptura de donació d'infant⁴¹² i féu de testimoni i escriba en un altre document de la mateixa natura⁴¹³, en els que Sourous actuava com a representant del monestir. Pel que podem deduir del text, es tractava d'una persona amb formació suficient per redactar una escriptura de contingut jurídic complex, per dominar si més no els rudiments de les fórmules gregues (es pot comparar amb el cas del bisbe de Tebes, Abraham⁴¹⁴, el testament del qual permet concloure que no sabia grec). El fet que actuï d'escriba en aquests documents és indicatiu segur que pertanyia també al monestir de Sant Phoibammon.

Encara, com a testimoni en una escriptura de donació d'infant⁴¹⁵ al mateix monestir, trobem el diaca Sergios, fill de Victor⁴¹⁶.

Finalment, trobem esmentat un diaca Basilios, pare d'un prevere de nom Theodoros⁴¹⁷, el qual va actuar també de testimoni en una donació d'un infant al monestir. La seva subscripció, que està repetida dues vegades en termes similars, diu: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΕΛΛΗΧΙΣΤΟΣ ΝΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΠΩΗΡΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΔΙΑΚΟΝ ΠΡΜ ΤΠΟΛΙΣ ΤΒΩ ΔΣΑΙΤΙ ΝΜΟΙ ΔΙΣΣΑΙ ΣΑΡΟΣ ΧΕ ΜΑΣΝΟΙ ΝΣΣΑΙ ΑΥΩ ΤΙΟ ΜΜΝΤΡΕ ΕΠΙΧΑΡΤΙΣ ΝΤΩΡΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣ

411 Till (1962) p. 154.

412 P.KRU 93: † δι' ἐμοῦ Παπαῦς υἱοῦ(ῶ) Κληωνίκω(νος) διακώ(νου) ἐκοινητω †: a través meu, Papas fill de Kleonikon, s'ha fet públic.

413 P.KRU 86: † ἀνοκ παπας η.δ.ι(ακονος) μη γεωργ(γιος) ηφιλοθε(εος) μη χαηλ ηκωλ(ηηης) ηαι ηρη απη τπο ημντρε σεναγα ΔΙΣΣΑΙ ΣΑΡ\ΟΥ/: Jo, Papas, diaca, i Georgios i Philotheos i Khael i Ioannes, homes d'Ape, som testimonis del que s'ha actuat, i ho he escrit. Malgrat la pluralitat de persones que conté aquesta subscripció, el fet que Papas l'encapçali amb el pronom personal en singular i l'escriba indiqui la seva funció en primera persona del singular fa evident que fou ell qui redactà el document; la resta de persones, juntament amb el mateix Papas, feren de testimoni.

414 P.Lond 1.77.

415 P.KRU 82, en el qual actua també Sourous, però en aquesta ocasió no identificat explícitament com a diaca.

416 Till (1962) p. 198.

417 Till (1962) p. 67.

τηρεσον⁴¹⁸, és a dir: *Theodoros, humilíssim prevere, fill del difunt Basilios, diaca, de la ciutat de Tbo, m'ho han demanat i he escrit en el seu lloc, perquè no sap escriure, i sóc testimoni d'aquesta escriptura de donació en la mesura de les meves forces*. Com que l'atorgant del document és el pare de l'infant objecte de donació, podem deduir que era aquesta persona la que no sabia escriure i la que va requerir els serveis de Theodoros per redactar el document. El fet que el testimoni i escriba o fos a requeriment de l'atorgant del document, cosa que no succeeix, almenys explícitament, en els documents anteriorment ressenyats, fa més difícil determinar si Theodoros formava part de la comunitat monàstica de Sant Phoibammon.

Tenim encara constància de més diaques pertanyents al monestir de Sant Phoibammon durant el segle VII, i per tant anteriors al diaca Sourous. *P.KRU 105*, un document fragmentari que sembla reconèixer a alguna persona la propietat sobre el monestir, porta la subscripció d'un grup de quatre diaques: David, fill de Iezekiel⁴¹⁹, Elisaios, fill de Hatre⁴²⁰, Papnoute, fill d'Isak⁴²¹, i Petros, fill de Moisès⁴²². Si bé no consta que exercissin cap càrrec administratiu, signen en prova de conformitat amb l'expressió *στοιχεῖ μοι ενειδωλαε*⁴²³ (amb lleugeres variants), és a dir *estic d'acord amb aquestes paraules*, cosa que indicaria que tenien alguna responsabilitat en el monestir. El mateix document el subscriu un grup nombrós de preveres, que probablement també formaven part del monestir.

Tanmateix, existeix constància d'altres casos de diaques nomenats

418 *P.KRU 81,56*.

419 Till (1962) p. 73.

420 Till (1962) p. 82.

421 Till (1962) p. 155.

422 Till (1962) p. 172.

423 *P.KRU 105, fr. 2, 36*.

superiors monàstics.

El primer cas que tenim documentat es remunta a l'any 533. Es tracta d'un document⁴²⁴ que fa constar el lliurament d'unes cordes per renovar la instal·lació d'un pou per elevar aigua. Les cordes són lliurades pel diaca Ioannes: ἐδόθη δι(ὰ) Ἰωάννου διακ(όνου) καὶ ἀρχιμανδρ(ίτου) μοναστηρ(ίου) Ἄπα Ἱέρακος / Φοιβάμμωνι καταμείν(αντι) ἔξω τῆς πύλης εἰς τὴν μηχ(ανὴν) ἀντλοῦσαν / εἰς τὸ μικρ(ὸν) πωμάρ(ιον) ἐγγὺς Εὐτρυγίου ἀντὶ τῶν παλαιωθέντων / [σ]χ[ο]ινίων σχοινία ἦτοι κρίκια δύο, és a dir *S'han lliurat a través de Ioannes, diaca i arximandrita del monestir d'Apa Hierax, a Phoibammon, que viu fora de la porta, unes cordes, o sia, dues baules, per la màquina d'elevar aigua al petit hort que hi ha prop d'Eutrygios, per a reemplaçar les velles.* La condició d'arximandrita⁴²⁵, és a dir, de superior, en referència al diaca és afirmada directament en text, que també ens posa de manifest que entre les seves funcions n'hi havia de caire econòmic o administratiu tan quotidianes com canviar les cordes d'un pou, en benefici d'un probable arrendatari o parcer de terres del monestir.

En el segon cas de què tenim constància la documentació que ens ha pervingut és només la carta de nomenament⁴²⁶, de manera que ignorem els detalls del desenvolupament de la seva funció. Es tracta d'un document datat els segles VI-VII, pel que el bisbe apa Abraham nomena el diaca Paulos superior del monestir d'Abba Patape: εἰς ϠΟΥΩΣΜ ΜΟΚ ΕΧΝ ἈΠΑ ΠΑΤΑΠΗ⁴²⁷. En la carta de nomenament, el posa expressament al cap de tots els clergues i li confereix l'autoritat de la seva direcció pastoral i disciplinària, amb l'advertència de carregar personalment amb les faltes que

424 *P.Oxy 51.3640*. El text és reproduït i estudiat per Schmelz (2002) p. 178-179.

425 Cf. Kahle, P.Bal (1954) p. 33.

426 *P.MoscowCopt 76*.

427 *P.MoscowCopt 76*, 1-2.

consenteixi⁴²⁸.

En un altre cas, es tracta d'un diaca que ens consta a través d'un document de compravenda⁴²⁹, datat entre 630 i 640, a Apol·lonòpolis, en el que és part el monestir que dirigia. En efecte, el diaca, apa Pistois, fill de Mena es refereix a si mateix, en el cos del document, en aquests termes: δι' ἔμο(ῶ) Πιστώϊτος [ἐλάχιστ(ου) διάκ(ονος) καὶ] / προεστῶτος τοῦ αὐτοῦ ἁγί(ου) τόπου⁴³⁰, és a dir, a través meu, Pistois, humilíssim diaca i superior del mateix lloc sant, i finalment, en la signatura fa constar així la seva identitat: Πιστώϊς] / υἱὸς Μηνᾶ ἐλάχ(ιστος) διάκ(ονος) καὶ προεστῶς τοῦ ἁγίου μ[οναστηρίου ἄββᾶ] / Κύρου ἀποπληροῦντος τὸ πρόσωπον τοῦ ἁγί(ου) μοναστηρίου (?)]⁴³¹, és a dir, Pistois, fill de Mena, humilíssim diaca i superior del sant monestir d'abba Kyros, en representació del sant monestir. Tenim, doncs, documentat un altre cas en què el diaca, com a superior, actua directament vinculant jurídicament el monestir. En aquest cas, la compravenda té per objecte un immoble que era propietat del monestir i que s'aliena de manera definitiva. És destacable que en aquest monestir els diaques devien assumir un paper important en l'administració, perquè un dels testimonis del document és un altre monjo diaca, Orampes, i també ho és el notari, designat com a συναλλαγματόγραφος, que el va redactar⁴³².

Cal recordar aquí el cas del Victor testimoniats per O.Crum 58; 104; 106; 209; 323; 404; 481, del tombant dels segles VII-VIII, ja esmentat anteriorment.

El cas més tardà de diaca que exercí de superior monàstic, d'acord

428 Sobre la responsabilitat disciplinària dels clergues, cf. Schmelz (2002) p. 145ss.

429 SB 1.5114.

430 SB 1.5114, 12-13.

431 SB 1.5114, 47-49.

432 Sobre aquesta funció en el text, cf. Schmelz (2002) p. 252 i nota 313.

amb els documents del nostre corpus, és el de Khael, testimoni al segle XI, concretament els anys 1062 i 1063, en què actuà com a testimoni en sengles deixes testamentàries redactades en pergamí⁴³³.

En ambdós casos el diaca Khael signa com a testimoni de les escriptures testamentàries en darrer lloc, amb el següent text: ΑΝΟΚ ΠΑΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΧΑΗΛ ΠΑΡΧΙΜΑΝΤΡΓΓΗΣ ΕΠΖΑ/ΓΕΣ ΘΟΔΟ(ΡΟΣ) ΕΠΛΕΘ ΕΙΟ ΜΜΗΤΡΕ ΠΕΘΙ ΠΙΧΑΡΤ(ΗΣ)⁴³⁴, és a dir *jo, el diaca Khael, l'arximandrita d'Hagios Theodoros de Plec, sóc testimoni del que hi ha al pergamí*. D'aquesta signatura cal destacar, en primer lloc, que la titulatura diaconal precedeix la del càrrec d'arximandrita. Com que només tenim aquest esment del personatge, no podem aventurar més dades sobre l'exercici del seu ministeri diaconal i monàstic⁴³⁵. No obstant, el contingut del text inclina a pensar en l'existència d'una comunitat tancada i una transmissió familiar del diaconat, com exposarem en el seu moment: les deixes testamentàries són de Raphael, fill del diaca Menas, i en elles actuen també, a més de Khael, el diaca Gabriel i Iosaphat, fill del diaca Israel.

Com a conclusió, constatem que els diaques podien ser superior monàstics, fet que tenim documentat fins en sis casos. Els diaques ostentaven una doble titulatura, la corresponent al ministeri sagrat i la de la funció en el monestir, que es podia expressar

433 *SB Kopt 3.1416* i *SB Kopt 3.1417*.

434 *SB Kopt 3.1416*, 25-27. L'editora, M.Hasitzka, desenvolupa l'abreviatura del nom del monestir com Ἅγιος Θεοδώρος. El text de *SB Kopt 3.1417* és pràcticament igual, si bé el nom Theodoros queda reduït a la sola θ inicial.

435 Existeix la possibilitat que aquest Khael fos el mateix diaca Khael, pare de Soueres, que figura a *SB Kopt 3.1411*, si bé es tracta d'un document de l'any 1032, trenta anys anterior a aquests en què el trobem exercint d'arximandrita; en ésser documents de la mateixa procedència podria tractar-se del mateix personatge, en una primera fase, casat i amb fills, i en una segona, monjo, si bé això no deixa d'ésser una especulació. Es tractaria, doncs, si això fos així, d'un cas semblant al del Samouel que ens testimonia *P.KRU 35* al segle VIII.

per diversos càrrecs, com ecònom, arximandrita o *proestos*.

El cas del que ens ha arribat més documentació és el de Sourous, a la Tebes del segle VIII, que exercí la direcció de la comunitat durant un temps llarg, d'almenys 14 anys, assumint alhora les funcions de caire econòmic amb un govern enèrgic i decidit i amb un tracte directe amb el bisbe. A través d'ell podem arribar a la conclusió que el càrrec de superior monàstic podia ser compartit amb familiars i que la inferioritat en l'orde sagrat no condicionava l'exercici de la direcció del monestir, car tenim documentat que el monestir de Sant Phoibammon tenia monjos preveres. D'altra banda, les potestats del superior, malgrat que s'anomenés ecònom, tenien un gran abast, atès que, a banda de les funcions econòmiques i de representació esperables, podia organitzar el treball de tot el personal present al monestir i admetre'n de nou, com testimonien les actes de donació d'infants.

Quant a la resta de superiors, no tenim tants detalls i per tant no podem precisar si les seves atribucions eren o no comparables a les de Sourous, però en tot cas ens proven que l'exercici de superior d'un monestir per part d'un diaca era habitual.

2.2.2.3.4.- L'ADMINISTRACIÓ CIVIL

Els eclesiàstics exerciren també funcions administratives civils en època bizantina i àrab⁴³⁶. Exposem a continuació els casos en què trobem diaques en aquesta situació, als quals cal afegir els que actuaven de notaris, ocupació carregada també d'una dimensió pública, que s'estudien separadament, així com en la recaptació d'impostos, que també estudiem a banda.

La presència de preveres i diaques en funcions civils està

436 Wipszycka (1972) p. 169.

especialment documentada en el cas de l'administració dels pobles, que estaven privats d'organització política i on, amb una certa naturalitat, els clergues al front de la parròquia⁴³⁷ assumien funcions fins i tot representatives⁴³⁸ al costat dels funcionaris nomenats pel govern⁴³⁹.

El primer cas és el del diaca anònim que se'ns ha conservat en un brevíssim fragment⁴⁴⁰, procedent d'Hermòpolis i datable entre els segles VI i VIII, que conté la subscripció, segons l'editor, pogué ésser un contracte. El diaca hi és esmentat com a ecònom públic, cas únic en què tenim constància d'aquesta expressió aplicada a un diaca i per tant evidència de l'exercici de potestats administratives civils: -ΟΝ ΠΙΕΛΛΧ(ΙΣΤΟΣ) ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΑΥΘ ΠΔΗΜΟΣΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ és a dir, *-on, humilíssim diaca i ecònom públic...*⁴⁴¹

De la mateixa època, aproximadament, és un text fragmentari⁴⁴² procedent de Deir-el-Bala'izah, datat als segles VII-VIII. Recull una part d'un contracte del que no es pot escatir la natura.

437 L'organització de l'Església a Egipte seguí de prop l'organització civil, de manera que s'organitzaren bisbats a les ciutats, capitals de *nomós*, dependents directament d'Alexandria, mentre que la resta de poblacions, per més que poguessin tenir dimensions considerables, s'organitzaren mitjançant parròquies, al front de les quals hi havia preveres nomenats pel bisbe. Wipszycka (1983a) p. 152-155. Són els titulars d'aquestes parròquies els que arriben a assumir funcions de representativitat civil.

438 Schmelz (2002) p. 309 ss.

439 Aquests funcionaris rebien diferents denominacions: κωμάρχης, πρωτοκωμήτης, μείζων, διοικητής, λαϋανε, απε; també participaven en el govern dels pobles els propietaris destacats, κτήτορες. Schmelz (2002) p. 297-309. Aquesta preeminència del clergat en les poblacions rurals està també testimoniada per les fonts literàries: Besa, *fragment 41, 1*: ΒΗΣΑ ΠΙΕΛΛΧΙΣΤΟΣ ΠΕΤΣΣΑΙ ΠΝΕΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΜΠΔΙΑΚΟΝΟΣ ΜΠΝΕΠΡΟΝΗΤΗΣ ΜΠΚΕΦΑΛΑΙΩΤΗΣ ΜΠΠΛΑΟΣ ΤΗΡῚ ΕΤΟΥΗΕ ΣΠΠΕΠΟΙΚΟΝ ΣΠΠΧΟΕΙΣ ΧΑΡΕ, Besa, *l'humilíssim, escriu als preveres, als diaques, als pronoetes, als kefalaiotes i a tot el poble que hi ha als pobles, alegre-vos en el Senyor!*

440 P.Lond.Copt 1070.

441 Tot i així cal ser prudents, per tal com es tracta d'un cas rar: Crum a P.Lond.Copt p. 443 nota 3: *I haven not found it elsewhere*. Cf. BGU 4.1140, 10, nogensmenys procedent d'un entorn jueu a Alexandria l'any 4 aC, és a dir, un context absolutament diferent.

442 P.Bal 154.

Tanmateix, pel que interessa en aquest punt, cal fer notar que a l'encapçalament, apareixen tres diaques, Theodoros, Zakharias i George que, juntament amb altres persones, actuen mancomunadament en representació de tota la població, com revela l'expressió ΜΝ [ΠΚΕ]ΣΗΗΠΕ ΝΝΕΟΥΟΟΙΕ ΝΠΕΝΤΙΜΕ ΤΗΡΑ⁴⁴³, és a dir, *i tots els altres que hi habiten en el poble*, que trobem al final de l'enumeració de persones actuant. Especialment significatiu és, a més, el fet que Theodoros sigui administrador, a més de diaca. Així ho posa de manifest l'abreviació ΠΔΙΟΙΚ(ΗΤΗΣ), que figura sobre el seu nom, que porta també el títol de diaca abreujat: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ)⁴⁴⁴.

A aquests casos es podria afegir el d'altres documents que ens presenten els diaques en una situació preeminent entre els habitants de les viles, sense que tanmateix se'n desprenguin funcions de govern. Un exemple, ja al segle IV seria *P.Kell 1.24*, i al segle V *P.Haun 3.58*, en què preveres i diaques apareixen també esmentats entre les persones representatives de la població de Karanis, textos dels que es tracta més endavant.

En definitiva, constatem que els diaques podien assumir també un paper en l'administració civil, especialment assumint tasques en la direcció i representació dels pobles.

2.2.2.4.- RELACIÓ AMB PREVERES I BISBES

2.2.2.4.1.- DIAQUES I PREVERES

El diaconat forma part de l'estructura jeràrquica de l'Església com a primer grau del ministeri ordenat, que està constituït també

443 *P.Bal 154, 10.*

444 *P.Bal 154, 3.*

pel presbiterat i episcopat⁴⁴⁵.

És natural, doncs, que en les fonts documentals reflecteixin de manera molt freqüent la relació entre els diaques, d'una banda, i els preveres i bisbes, de l'altra. Els documents que d'una o altra manera s'hi refereixen es compten per centenars.

Lògicament, el valor dels documents a l'hora d'il·lustrar aquestes relacions és molt desigual. Mentre que alguns ens permeten formar-nos una idea de l'esquema en què es movia la relació entre aquests ministeris, altres contenen una simple concurrència de noms en textos que no ens donen cap notícia de la relació directa que podien tenir.

2.2.2.4.1.1.- PRECEDENTS

El text més antic a què cal referir-se és el cadastre de Panòpolis, datat entre els anys 298 i 330⁴⁴⁶. Es tracta d'un text llarg, que recull, com indica el seu títol, la identificació dels diferents immobles de la ciutat de Panòpolis amb indicacions relatives a la seva situació i als seus propietaris.

Cal fer esment, per valorar aquest text, que Panòpolis fou un dels centres més importants de resistència de la religió precristiana tant a nivell popular com intel·lectual fins i tot en època tan tardana com finals del s. V, sense que poguem saber del cert el nivell de penetració que hi havia assolit el cristianisme a principi del IV (Rémondon 1952, p. 67, 73; Montevecchi 1998, p. 278).

Aquest cadastre conté l'esment d'un seguit de personatges

445 En concret, per l'Església Copta, cf. CE vol. 4, 1229b-1230a.

446 SB 24.16000.

designats com *diakonoi*: Apol·lon, Athas, Boubalos, Fortunatos, Kholos, Nemesas. Tots ells apareixen designats de la mateixa manera: Ἀπόλλωνος διακόνου⁴⁴⁷, etc. A la resta del text, els personatges apareixen designats mitjançant llur professió. Això fa pensar que aquesta denominació fa referència també a l'ocupació del personatge, que atesa l'època del document, podríem ja identificar amb el diaconat cristià, si bé tampoc no es pot excloure que es tractés del mateix càrrec públic de contingut indeterminat que hem observat a *P.Col 8.230* i de *P.Berl.Leihg 1.4*; en aquest cas, el text es troba en una època de transició i se li podrien aplicar les observacions fetes a propòsit de *P.Cair.Preis 20.20*⁴⁴⁸.

Ara bé, el papir esmenta diversos temples de divinitats egípcies, com el ἱερὸν Χνουῖβιος, esmentat a la línia 527, o gregues, com el ἱερὸν Περσεφόνης que apareix a la línia 702, entre altres, i també una edifici identificat amb la frase οἰκία ἦτοι ἐκκλησίας ς[-ca.-?], és a dir casa o «*ekklesia*», a la línia 103. Resulta pràcticament impossible identificar aquesta ἐκκλησία amb cap de les accepcions no cristianes del mot⁴⁴⁹. Si bé és cert que en context no cristià οἰκία podia referir-se a un edifici públic⁴⁵⁰, resulta molt improbable que es referís al lloc de celebració d'una assemblea ciutadana, institució pròpia de la polis grega⁴⁵¹ que es reunia en

447 *SB 24.16000, 700*. El genitiu va referit a la casa de la que cada διάκονος és propietari.

448 Annick Martin els inclou sense cap prevenció en la relació de diaques cristians del segle IV. Martin (1996) p. 784-785.

449 DGE s.v. ἐκκλησία distingeix dues accepcions possibles referides a un immoble: *como n. de lugar: 1 lugar donde se reúne la asamblea, asamblea* (sc. l'assemblea ciutadana de la polis) 2 *iglesia, edificio para el culto cristiano*. En el mateix sentit LSJ p. 509.

450 LSJ p. 1203 s.v. οἰκία recull ἡ οἰκία ἡ δημοσία, que no tradueix; ara bé, fent referència al dret àtic, recull per aquest mot el sentit precís de *the dwelling house only* (per oposició a la resta del patrimoni).

451 Sobre les quatre ciutats gregues d'Egipte, Alexandria, Nàucratis, Ptolemis i, posteriorment, Antinoòpolis i les evidències de l'existència d'una ἐκκλησία, cf. Montevecchi 1998 p. 142 i 156-158; tenim testimoniada una municipalització de les ciutats egípcies durant els primers segles del domini romà, que va dur a la constitució generalitzada de βουλαί, consells

espais oberts⁴⁵². Al contrari, l'ús constant en el text del mot οἰκία per designar una casa particular, fa pensar que en aquest cas també ho era, si bé l'adversativa ἤτοι podria indicar que era utilitzada d'església en el sentit cristià. De fet, l'ús de cases particulars per al culte cristià està documentat des del principi del cristianisme⁴⁵³, i seria coherent amb un període, el primer quart del segle IV, en què el cristianisme era clandestí o acabava tot just de sortir d'aquesta situació.

És de lamentar que el caràcter fragmentari d'aquesta línia no ens permeti conèixer més detalls sobre aquesta cas i la presumible església, que en tot cas és l'única que s'esmenta en tot el document.

Si es tractés d'un edifici cristià, com sembla probable⁴⁵⁴, la convivència en el mateix document d'aquests temples i d'esglésies ens mostra una ciutat en què el cristianisme emergent encara convivia amb una religió autòctona dominant, però ja es manifestava amb prou força com per figurar en els documents oficials.

Amb les persones, però, la situació no és equivalent. Per part de la religió autòctona apareixen esmentats deu sacerdots, tot i que

municipals, per part de Septimi Sever l'any 200/201, però no assemblees (Bagnall 2009, p. 533).

452 Tot i que aquesta era la interpretació que sostenia Wilamowitz-Möllendorff (1898) p. 676 en el seu comentari a *P.Oxy 1.41* i *P.Oxy 1.43*, referents a la topografia oxirinquita. Z. Borkowski, en l'*editio princeps* del text de Panòpolis, *P.Berl.Bork* p. 66, també negava que es tractés d'esglésies cristianes exclusivament per raons cronològiques. La identificació de les cases esmentades com punts de reunió de la comunitat cristiana és sostinguda per E.Wipszycka (2001) p. 1308.

453 Probablement un dels testimonis més antics de l'ús, ja al s. I, el trobem a l'Epístola de Pau als Romans, 16.3-5: ἀσπάσασθε ... καὶ τὴν κατ'οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν, és a dir, *saludeu ... també l'Església que es reuneix a casa d'ells*.

454 És el que suposen Judge i Pickering, o si més no, que es tractava d'una casa propietat de l'església, assumint en tot cas que els diaques esmentat al text eren clergat cristià. Judge-Pickering (1977) p. 61.

alguns noms repetits puguin designar el mateix personatge. Per a ells s'utilitza el mot ἱερεύς amb aquesta fórmula: Πλουτογένους ἱερέως⁴⁵⁵, *del sacerdot Plutògenes*. Admetent la hipòtesi de la presència cristiana al document, que ens sembla probable, podria ser que els sis διάκονοι esmentats es poguessin identificar amb l'ofici eclesiàstic. Jugaria a la contra d'aquesta possibilitat el fet que en el document no aparegui esmentat cap prevere. Malgrat que el caràcter fragmentari del document no permet excloure que n'hi hagués, la situació fa pensar en una comunitat cristiana especialment servida per diaques.

2.2.2.4.1.2.- SUBORDINACIÓ DEL DIACA AL PREVERE

Deixant de banda aquest testimoni negatiu, els documents més importants són els més antics, especialment els del segle IV, perquè ens faciliten notícies directes de la relació entre el presbiterat i el diaconat del moment en què l'Església afirmava la seva posició com a institució pública de l'Imperi.

El primer testimoni, probablement de principis del segle IV, el trobem en un text al que ja s'ha fet al·lusió anteriorment, *CPR*

455 *SB 24.16000*, 52. És cert que el mot ἱερεύς s'ha utilitzat posteriorment per designar el sacerdocí cristià. Tanmateix, en un primer moment, almenys pel que resulta de la documentació papiràcia, el mot queda reservat als sacerdocis de la religió tradicional, mentre que els cristians són designats sistemàticament com a preveres. La consulta de les freqüències d'utilització del mot en la documentació papiràcia publicada i accessible en els portals papirologics, dona un total de 2075 ocurrències, de les quals només són cristianes (posteriors a l'any 400 o explícitament cristianes) 26. La situació és inversa, com s'ha exposat en el seu lloc, per al mot διάκονος, que té un ús restringit en context no cristià però que s'especialitza i desplaça tots els altres usos en aquest ambient. LSJ s.v. ἱερεύς, p. 821, no recull cap accepció cristiana en la literatura patristica; els textos cristians anteriors al període que ens ocupa fan servir el mot exclusivament per referir-se al sacerdocí israelita, seguint la pràctica dels LXX (p. ex. LXX, Levític 21.10: ἱερεύς ὁ μέγας *el gran sacerdot*; Epístola als Hebreus, 7.11: κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ ἕτερον ἀνίστασθαι ἱερέα *establir un altre sacerdot de la línia de Melquisedec*). Per possibles usos diferents del sacerdocí, cf. Schmelz 2002 p. 4 i Gascou a P.Sorb 2.69 p. 69: *une sorte de responsable administratif villegois*.

5.11, que conté la carta per la que Aurelios Basis, acabat d'ordenar diaca, s'adreça al seu bisbe manifestant-li diversos compromisos⁴⁵⁶, entre ells aquest: μή] ἐγκαταλείπειν σε μηδὲ μετέρχ[εσθαι]ἐπισκόπου ἢ πρεσβυτέρου ἢ κ[⁴⁵⁷, és a dir, *no abandonar-te i no canviar ... de bisbe o de prevere*. Es pot concloure, doncs, que el compromís personal que el diaca contraïa amb el seu bisbe per raó de l'ordenació s'estenia també als preveres, en la mesura, naturalment, que el bisbe l'assignés a algun d'ells.

Una carta datable en els segles IV-V, *P.Giss 1.55*, ens forneix un exemple pràctic d'aquesta subjecció dels diaques al servei dels preveres. Es tracta d'una lletra que un prevere anomenat Heron remet a un altre prevere anomenat Sarapion; en ella es fa referència a un diaca, Sansneus, que el primer demana al segon que li faci venir per tal de servir-lo. Els termes en què està redactada la petició no deixen lloc a dubtes sobre el caràcter imperatiu de les ordres que els preveres donaven al diaca: καταξίωσον κελεῦσαι ἀχθῆναι ὡς διάκονον⁴⁵⁸ és a dir, *digna't ordenar que sigui portat com diaca*, on és evident el contrast entre l'amabilitat amb què un prevere es dirigeix a l'altre (καταξίωσον) amb els verbs κελεῦσαι, que indica una ordre donada amb autoritat, i encara més ἀχθῆναι, que en la seva forma passiva equipara pràcticament el diaca a un objecte que hagi de ser transportat. I aquest tracte es dispensa no pas a una persona que hagi d'ésser objecte de coacció, sinó a un diaca de qui poc abans s'han lloat les virtuts, ὡς ἀνεπίλημpton βίον ἔχων⁴⁵⁹, és a dir, *com portador d'una vida irreprotxable!*

456 Sobre la validesa legal d'aquest compromís, cf. Wipszycka (2001) p. 1310 i Wipszycka (2011) p. 220 i nota 126; també Schmelz (2002) p. 43-44.

457 *CPR 5.11,7*.

458 *P.Giss 1.55,11*.

459 *P.Giss 1.55,10*.

Pel que fa a la relació jeràrquica entre preveres i diaques en documents posteriors, és interessant constatar com en el ben documentat Afrodito de Diòscor, al segle VI, els preveres apareixen en una situació de preeminència exclusiva, mentre que els diaques se situen en el mateix ordre de rellevància que altres persones no pertanyents a l'estament clerical. Així, la *didascàlia* o petició adreçada a l'emperadriu Teodora⁴⁶⁰ l'any 547 per la població d'Afrodites Kome va signada en primer lloc per deu preveres i a continuació pels propietaris (κτῆτωρες) de la població, dels que en signen en nombre de quatre; seguidament signen sense cap ordre clar un seguit de personatges designats pels seus oficis, entre els que hi ha funcionaris públics (el *protocometa*, per exemple) o treballadors (un bataner, γναφεύς), entre els quals figura algun altre propietari i Γεώργιος Ψεμπνο(ύ)θο(υ) διάκ(ονος) καὶ κτῆ]τωρ⁴⁶¹, és a dir *Georgios, fill de Psempouthos, diaca i propietari*, sense que la seva pertinença a l'orde diaconal li comporti aparentment cap reconeixement especial.

Hi ha altres situacions en què el diaca podria estar actuant en una situació d'inferioritat respecte del prevere.

A *P.Grenf 2.111*, datat en els segles V-VI, un arxidiaca anomenat Elias es fa responsable de la redacció de l'inventari dels béns de l'església d'apa Psaios, que han estat lliurats al prevere i ecònom Ioannes. Naturalment, hi ha una dependència entre qui fa l'inventari i aquell qui és el destinatari dels béns; el que no es pot determinar és si la dependència obeeix al grau jeràrquic dels personatges o més aviat a la funció d'ecònom que desenvolupava el prevere.

460 *P.Cair.Masp 3.67238*.

461 *P.Cair.Masp 3.67238,2,23*.

És indicativa del mateix tarannà la salutació de la carta de recomanació, procedent d'Oxirinc i datada el segle IV, que Leon escriu a favor d'un tal Ammonios a *P.Oxy 8.1164*: Λέων πρεσβύτερος τοῖς κατὰ τόπον συ\ν\λιτουργοῖ[ς] πρεσβυτ[έ-]ροις καὶ διακῶνοις ἀ[γ]απητοῖ[ς] ἀδελφοῖς ἐν κ(υρί)ῳ θ(ε)ῶ χαρᾶ χα[ί]ρειν⁴⁶⁵: *Leon, prevere, als preveres que celebren amb ell i als estimats germans diaques, alegreu-vos en el Senyor Déu.* Les relacions entre preveres i diaques que es desprèn d'aquesta carta, per bé que jeràrquiques (extrem reflectit en l'ordre dels apel·latius), són tanmateix de caràcter fraternal i de col·laboració, com indica el fet que Leon els tracti de germans i els consideri dignes de rebre ells també la recomanació en favor d'Ammonios.

Un document de l'any 334⁴⁶⁶ ens presenta un diaca que exerceix una funció important i, en qualsevol cas, en peu d'igualtat amb un prevere. Es tracta de l'acta estesa per Aurelios Pageus⁴⁶⁷, superior del monestir d'Athor (o Phathor), al *nomós* Cinopolita, per deixar constància davant els seus monjos, que ha estat requerit per les autoritats per assistir a un sínode que s'ha de celebrar a Cesarea de Palestina πρὸς διάκρισιν περὶ καθαρισμοῦ <τοῦ > ἁγίου Χρηστιανικοῦ πλήθους⁴⁶⁸ (*per a discerniment i depuració del sant poble cristià*) i que per aquesta raó ha hagut de convocar una elecció per designar substitut fins el seu retorn. En referir-se a la designació de substitut, que va recaure per unanimitat dels presents en el seu germà Aurelios Gerontios, fa constar

poblacions rurals; el document, segons Schmelz, *ist eventuell ein weiteres Zeugnis für die Ehrenstellung der Priester und Diakone im Dorf* (Schmelz 2002 p. 310).

465 *P.Oxy 8.1162*, 1-5. Cf. Wipszycka (2001) p. 1314.

466 *P.Lond 6.1913*

467 Aquest personatge era prevere i havia estat confessor, és a dir, havia refermat davant les autoritats la seva condició de cristià, durant la persecució de Dioclecià (303-313), Schmelz (2002), p. 28.

468 Aquest sínode es celebrà l'any 334, Schmelz (2002) p. 28; Judge-Pickering (1977) p. 57.

expressament que hi eren presents, entre altres persones que no esmenta, el prevere Patabeitos, d'Hipponon, el diaca Papnoutios, de Paminpesla (que sembla que s'ha d'identificar amb Thmoinpesla⁴⁶⁹, segons una altra lectura), i un antic monjo anomenat Proous. No sabem per què aquests tres personatges, que participaren a l'elecció, foren anomenats expressament; es possible que fos perquè no pertanyien al monestir. En qualsevol cas, és important destacar que el diaca participà a l'elecció en igualtat de condicions que el prevere, a qui s'anomena primer respectant la precedència habitual, i que probablement devia signar l'acta, com ho fan el superior i els altres dos personatges esmentats pel nom. És un aspecte a destacar que aquests personatges eren melecians (Schmelz 2002 p. 134-135).

Tanmateix, el camp on les relacions entre preveres i diaques són més abundantament il·lustrades pel contingut dels papirs documentals és el del dret, el tràfic econòmic i l'administració.

El tipus de relació més habitual és la presència de diaques i preveres que signen conjuntament en qualitat de testimonis de contractes o d'altres actes jurídics, sols o acompanyats d'altres persones. La relació que segueix recull tots els documents en què s'ha observat aquesta coincidència com a testimonis:

<i>O.Muench 1.16</i>	s. V
<i>P.Lond 5.1734</i>	s. V
<i>P.Lond 3.1044</i>	s. VI
<i>P.Paris 21 bis</i>	s. VI
<i>SB 18.13778</i>	s.VI
<i>O.Vindob.Copt 3</i>	s VI-VII
<i>SB 6.9590</i>	s. VII

469 Verreth (2008-2013) p. 591.

SB 18.13320 s. VII
O.Medin.Habu 121 s. VII-VIII
O.Theb 2 s. VII-VIII
O.Vind.Copt 43 s. VII-VIII
P.KRU 16 s. VIII
P.KRU 66 s. VIII
SB Kopt 4.1801 s. XIII

És obvi que en aquestes circumstàncies els preveres i els diaques obren en condicions de plena igualtat, no només entre els, sinó també en relació amb altres persones que actuen de testimonis i no pertanyen al clergat. Resulta irrellevant, a aquests efectes, el contingut dels negocis jurídics a què es referia el testimoni.

A més dels casos en què preveres i diaques actuen conjuntament de testimonis, hi ha ocasions en què uns o altres actuen de testimoni mentre que els altres són part en el negoci jurídic. Malgrat que no actuïn en la mateixa posició jurídica, la presència de testimonis és un expedient per donar força i validesa als contractes i per tant, les persones que actuen en aquesta condició tenen un reconeixement social com a mínim igual al de les persones que intervenen com a parts en l'acte jurídic de què donen testimoni.

El segle VI (544 o 599), trobem el cas, conservat a *SB 8.9932*, d'un diaca, de qui no ens ha pervingut el nom, que actua com a testimoni en un contracte de lloguer d'una cort o estable, que subscriu el prevere Hyperekhios.

CPR 4.103 ens conserva el cas de Kyriakos, del segle VII, que actuà de testimoni, a més d'escriba, en un contracte de garantia pel qual un prevere es comprometia a actuar de garant d'un altre.

En tenim un altre exemple a *CPR 4.20*, del segle VIII, en què Enokh, un diaca, actua de testimoni⁴⁷⁰ en un contracte de garantia pel pagament de les taxes davant d'un prevere que és a més arximandrita i hegumen.

Un altre cas el trobem el segle IX a *P. BL Or 6202*, on tres diaques, Merkourios, Petros i un tercer de qui no es conserva el nom, signen com a testimonis en una escriptura per la que Senuthios, prevere i arximandrita, juntament amb altres, cedeix un habitatge amb caràcter vitalici.

Una situació singular és la que ens presenta *O.Brit.Mus.Copt I Pl. LII 3*, un ostracon dels segles VII-VIII on el diaca Petros actuà com a escriba d'un document en què el prevere Ezekiel era testimoni; el contingut del document, però, s'ha perdut.

Aquesta situació és similar a la del diaca Theophilos, que a *P.Lond 5.1724*, del segle VI, actuà d'escriba d'un document de compravenda, amb la particularitat que la part dels venedors, que no sabien escriure, fou redactada per la mà d'un prevere.

També denoten situacions d'igualtat en el tràfic jurídic altres tipus de documents en què preveres i diaques apareixen actuant en la mateixa posició.

P.Haun 3.58, s. V. En aquest document els diaques i els preveres, juntament amb els «petits i grans» de la ciutat de Karanis, són els destinataris d'un document que estableix drets d'aigua sobre una cisterna; la redacció del document fa pensar si els preveres i

470 *CPR 4.20* ΑΝΟΚ ΠΛΑΚΟ(ΝΟΣ) ΕΝΟΧ ΛΙΣΣΑΙ ΤΟ ΜΗΛΡΕ: *jo, el diaca Enokh, ho he escrit i en sóc testimoni.*

els diaques no foren considerats els representants per antonomàsia del poble de Karanis.

P.Apollos 16, s. VI. En aquest document, molt fragmentari, de l'arxiu de Diòscor d'Afrodito, un diaca, juntament amb preveres i altres persones, és destinatari de les salutacions del remitent, que probablement es referia a un assumpte relacionat amb el pagament del *demosion*.

P.Lond 5.1767, s. VI. En aquest contracte, un diaca, Peeus, i un prever, Victor, actuen conjuntment com a garants d'un vinyater en un contracte de lloguer del que el caràcter fragmentari del document no ens permet conèixer el contingut.

CPR 4.171, s. VII. Un diaca i un prevere, juntament amb altres persones, subscriuen un contracte de treball, que malauradament se'ns ha preservat només fragmentàriament, amb una treballadora, per nom Kyra, que és dona d'un clergue.

CPR 14.32, s. VII? (655?). En aquest document el prevere Menas i el diaca apa Ol, ambdós fills respectivament d'un prevere i d'un diaca, actuen com a representants del gremi de fabricants de selles de la ciutat d'Arsinoe en l'emissió d'un rebut.

CPR 4.179, s. VII? Juntament amb un monjo signen el repartiment de roba d'un monestir.

P.Gen 4.181, s. VII. En aquest acte, el diaca i el prevere tenen una dissensió sobre el pagament d'unes despeses per la construcció d'uns menjadors que havia dut a terme el prevere; finalment, sotmeten la seva discrepància a la decisió d'un àrbitre.

P.Ryl.Copt 166 s. VIII. El diaca molt probablement⁴⁷¹ era representant d'un δίκαιον monàstic juntament amb el prevere; en aquesta condició intervenen en el lloguer d'un camp de conreu propietat del monestir.

P.HermitageCopt7 s. VIII. En aquest document, procedent de Bawit, el diaca Petre, juntament amb Isidre i Anouf, preveres, i altres de la població, actuen com a representants de la localitat de Pouraheu davant del monestir d'Apa Apol·lo, amb qui conclouen una operació de venda de terres.

Una relació de pagaments o d'impostos⁴⁷² datada probablement, però no amb total seguretat, el mateix segle IV i de procedència desconeguda, ens presenta dos diaques i un prevere en una relació de pagaments designats en *artabes* de gra en peu d'igualtat amb un dos *comarques*, és a dir, caps de poble⁴⁷³, i altres persones, designades amb nom i patronímic. Aquesta manera de designar els clergues, és a dir, indicar-ne la condició i ometre'n el patronímic, dóna idea que ja en aquell moment tant preveres com diaques s'anaven constituint com un estament social que no rebia la mateixa consideració que la resta de persones, i en canvi els equiparava a l'autoritat⁴⁷⁴. En aquest document, en efecte, els caps de poble també són designats amb la funció i no pas amb el patronímic: Τιμόθεος κωμάρχ(ης)⁴⁷⁵, Ἄπα ..ητωρ πρεσβύτερ(ος)⁴⁷⁶ i

471 El diaca, Apol·lonios, i el prevere, Apa Kyros, signen junts el document; tanmateix, l'encapçalament, on s'esmenta que el prevere i el diaca actuen en representació del δίκαιον, és fragmentari justament en el punt on es consignava el nom del diaca, de qui només es conserva el títol, malgrat que amb tota probabilitat es tracta del mateix diaca.

472 *P.Herm 68*.

473 Bagnall (2009) p. 533; Montevecchi (1998) p. 167.

474 Bagnall (1993) p. 316: *by the end of the fourth century it is normal to find presbyters and deacons as representatives of the village population.*

475 *P.Wuerzb 16,5*.

476 *P.Wuerzb 16,6*.

Ἀπολλ() διακονου⁴⁷⁷, per contrast, per exemple, amb Ἰσακος Ἰωάννου⁴⁷⁸.

La mateixa distinció s'observa en una relació⁴⁷⁹ de clergues i monjos conservada a *P.Eleph.Wagner 1.372*, òstracon procedent d'Elefantina i datat a finals del segle IV o ja en el V. En ell els diaques i preveres van designats per la funció, els monjos amb el mot ἀδελφός i els personatges que hem de suposar laics, amb nom i patronímic.

L'ús de designar els clergues pel seu càrrec en comptes d'utilitzar el patronímic és una constant en els documents posteriors, on s'estén no només a diaques i preveres, sinó també a altres persones com els lectors. En trobem un exemple a *P.Vind.Worp 21*, datat als segles V-VI i procedent de l'Hermopolita, que conté una relació fragmentària de pagaments en blat; en ell llegim: Μέλας πρεσβ(ύτερος), δι(ὰ) Φίβιος ἀναγνώστου, Βῆς διάκων⁴⁸⁰, però paral·lelament Θαΐβις Ἐρμοῦ⁴⁸¹. Curiosament, el document comença amb l'expressió σίτου ἱερουργῶν, que òbviamment fa pensar que totes les persones esmentades haurien d'ésser clergues⁴⁸².

Seria tediós, a més d'inútil, reproduir tots els llocs en què textos posteriors s'ajusten a l'ús d'esmentar diaques i preveres a través de llur funció mentre altres personatges laics són esmentats amb el patronímic. Els documents que permeten apreciar més aquest fenomen són les llistes o relacions degut a llur estructura fixa i repetitiva, juntament amb l'escassedat d'altres

477 *P.Wuerzb 16,13*.

478 *P.Wuerzb 16,8*

479 L'objecte d'aquesta relació i altres semblants no és segur, però podria fer referència pagaments: *eine sichere Bestimmung dieser Texte ist daher nicht möglich, doch ist vorstellbar, dass zumindest einige von ihnen Fragmente von Lohnlisten darstellen*. Schmelz (2002) p. 205.

480 *P.Vind.Worp 21, 2, 4a i 5*.

481 *P.Vind.Worp 21, 3*.

482 Cf. Schmelz (2002) p. 205.

elements gramaticals que puguin interferir o influir d'alguna manera en el mode de designar els personatges; a més, l'abundància de noms que contenen ens proporciona una visió prou extensa com per poder inferir que aquest ús generalitzat respon al fet que preveres i diaques compartien una apreciació social distinta de la d'altres personatges i alhora prou homgènia entre ells.

S'esmenten a continuació els documents posteriors que recullen llistes en què figuren diaques i preveres i on es constata el sistema d'identificació de les persones que s'està comentant:

CPR 14.35, s. V⁴⁸³

CPR 5.26, s. V

P.Oxy 16.2058 s. VI

P.Flor 3.297 s. VI⁴⁸⁴

P.Lond 5.1673 s. VI

P.Iand 8.154 s. VI?

P.Oxy 16.1917, s. VI-VII

P.Oxy 16.2038 s. VI-VII

P.Lond 4.1554 s. VII

SB 6.9595 s. VII

CPR 9.51 s. VII

SB 16.12998 s. VII-VIII

P.Bal 358 s. VII-VIII

P.Bal 395 s. VII-VIII

Stud.Pal 20.249 s. VII-VIII

SB 16.12998 s. VII-VIII

CPR 8.72 s. VII-VIII

P.Bal 143 s. VII-VIII

P.Bal 395 s. VII-VIII (possible exercici d'escriptura)

483 Cf. Albarrán (2010) p. 150.

484 Aquest text, que conté una relació fiscal sobre la propietat immobiliària mostra la importància que havien adquirit els clergues també com a propietaris. Schmelz (2002) p. 225 i nota 157.

P.Pal 396 s. VII-VIII (exercici d'escriptura)

CPR 12.16 s. VII-IX

CPR 31.17 s. VIII

P.Ryl.Copt 224 s. VIII-IX

Respecte dels documents recollits a la relació anterior, convé fer algunes precisions, perquè, si bé a grans trets s'ajusten al sistema de onomàstic esmentat, alguns contenen algunes variants.

P.Oxy 16.2058 tracta com a pertanyents a l'ordre eclesiàstic oficis i funcions que no estan vinculades al ministeri ordenat: Ἀείων ἐπίτροπ(ος) τοῦ ξενοδοχίου⁴⁸⁵. *Stud.Pal 20.249* sembla seguir el mateix criteri per tal com designa dos⁴⁸⁶ φύλακες sense el corresponent patronímic, per bé que no sabem si es tractava d'una funció eclesiàstica o d'un ofici civil: l'extensió del papir conservat no ens permet tenir una mostra suficient per afirmar-ho amb certesa⁴⁸⁷.

Si es tractés del darrer cas, s'assemblaria més al tractament que fan alguns d'aquests documents, en què és la designació de l'ofici, i no la pertinença a la jerarquia eclesiàstica, la que comporta l'omissió del patronímic. En *SB 16.12998* trobem un únic cas, a part dels diaques, en què s'omet el patronímic a favor d'una ocupació: Παῦλ(ος) τέκτ(ων)⁴⁸⁸, però a *CPR 9.51* aquesta esdevé la situació habitual, així, a banda dels diaques i preveres, trobem el patronímic omès en el cas d'ocupacions que clarament tenen un component eclesiàstic, com Ζαχαρ(ία) ἀναγνώστ(ου)⁴⁸⁹, i en

485 *P.Oxy 16.2058.6.131*. No obstant, com hem vist, el *xenodochion* també podia estar sota administració eclesiàstica, Wipszycka 1972, p. 115.

486 Potser es tractava del mateix personatge o, fins i tot, d'un error de l'escriba per repetició, atès que apareix en dues línies seguides la mateixa expressió: δ(τὰ) ἴω(άννου) φύλ(ακος) α: *Stud.Pal 20.249*, 8 i 9.

487 Montevecchi (1998) p. 168.

488 *SB 16.12998*, 9.

489 *CPR 9.51,12*. De fet, els lectors podien ser considerats ells mateixos clergues de categoria inferior. Schmelz (2002) p. 38; Montevecchi (1998) p.

d'altres que constitueixen clarament oficis civils, com Πρεϋτ(ος) γεωργ(οῦ)⁴⁹⁰.

Malgrat que no s'hi esmenti cap diaca, i en canvi contingui només una referència a una *diakonia* monàstica, SB 20.14228, datat el segle VII, ens mostra el mateix fenomen, essent els personatges designats pel càrrec dos preveres i un hegumen⁴⁹¹.

Com a cas dubtós, cal assenyalar el de P.Lond 5.1673 on apareix tres vegades Ταυρῖνος διακονου⁴⁹², que Bell esmena dues vegades (però no la tercera, amb certa inconsistència) com a Ταυρῖνος διάκονος, deixant entendre que es tracta d'un ofici, però que admetria una lectura sense correccions entès com un patronímic en què Διάκονος seria un nom propi; en altres dos casos⁴⁹³ en què apareix el mateix nom seguit de l'abreviatura ΔΙΑΚ, l'editor la resol en el mateix sentit.

P.Oxy 16.2038 i CPR 8.72 també mostren inconsistència en l'ús en tant que apareixen personatges sense indicació de patronímic ni de càrrec eclesiàstic o ofici.

Una pràctica curiosa és la que trobem a P.Bal 358 i P.Ryl.Copt 22. El primer d'aquests textos esmenta eclesiàstics de dues maneres, o bé designant-los amb l'apel·latiu *apa*, cas en què omet tota referència al càrrec eclesiàstic, bé, indicant-ne aquest càrrec o grau, cas en què omet el tractament d'*apa*. El segon segueix una pràctica similar, però en aquest cas la diferència es fa entre els preveres, a qui s'aplica el tractament d'*apa*, i els diaques, personatges per als qui s'omet⁴⁹⁴.

291.

490 CPR 9.51.2.

491 És a dir, un superior monàstic, Schmelz (2002) p. 163; Kahle a P.Bal (1954) p. 33.

492 P.Lond 5.1673, línies 106, 115 i 234.

493 P.Lond 5.1673, línies 113 i 242.

494 Lampe p. 168: ἄπα, ἀπά = ἀββᾶς, *father, abbot, title of respect given to bishops and priests in Egypt*. No obstant l'ús no es restringeix a bisbes i preveres sinó que s'utilitza indistintament per tots els clergues i monjos.

Un altre indicati de la relació entre preveres i diaques ens la proporcionen els dos textos que agrupen els personatges en funció d'aquesta condició, si bé ho fan en sentit contradictori. *P.Bal 143*, dels segles VII-VIII, esmenta els diaques abans dels preveres; aquesta col·locació és habitualment indicati de preferència, si bé aquí és evident que no es pot interpretar així, i potser respon a un mimetisme de l'ordre processional, en què els graus més baixos precedeixen el bisbe. El segon text, *P.Iand 8.154*, de data incerta, però probablement del segle VI i per tant anterior, recull una relació de càrrecs eclesiàstics amb dret a repartiment de vi; es tracta d'una mera relació de càrrecs, no de les persones que eventualment els ocupen, cosa que el fa especialment interessant perquè la jerarquització que s'observa no ve condicionada per les circumstàncies particulars de cada individu. Aquesta relació ens ofereix un catàleg de càrrecs en ordre evidentment jeràrquic, de gran interès⁴⁹⁵:

† γνῶσ(ις) οἴν(ου)
τῷ ἀρχιπρ(εσβυτέρῳ)
τῷ ἀρχιδιακ(όνῳ)
τῷ δευτεροδιακ(όνῳ)
τῷ ἀπειτιῆ
τῷ μεσίτ(η)
τῷ τρίτῳ
τῷ μαρτυρολόγ(ῳ)
τοῖς λεκτικ(αρίοις)
τοῖς παραβαλ(ανεῦσι)
τοῖς ἀναγνώσ(ταις)

Lampe p. 2, ἀββᾶς (ἀββᾶ) *title of respect accorded to monks in general; esp. to prominent ascetics or monks, or abbots of monasteries; title of respectes given to priests and bishopts as spiritual fathers.* DGE s.v. ἄπα = ἄπα, padre, abad; *tít. de respeto dado a sacerdotes y monjes.* Íbid. s.v. ἀββα (variants ἀββᾶ, ἀββᾶς) *padre como tít. de monjes y sacerdotes y esp. de autoridades eclesiásticas, i monje prominente, abad.*

495 Schmelz (2002) p. 205 analitza aquest text; igualment Wipszycka (1970) p. 256-257 i (1992b), p. 223-224.

τοῖς ψάλτ(αις)
τοῖς φιλοπ(όνοις) ο βέ φιλοπ(τώχοις)
τῷ πρεσβ(υτέρω) τοῦ τόπο[υ]
τῷ θυρουρ(ῶ) τοῦ τόπο[υ]
τῷ βουρτον (corr. βουρδωναρῶ)
τοῖς ὑποδιακ(όνοις)

La relació comença per l'arxiprevere i l'arxidiaca, dues dignitats que podrien arribar a jugar un paper semblant. L'arxiprevere era el substitut del bisbe quan estava absent, i exercia en lloc d'ell funcions administratives⁴⁹⁶. En altres ocasions exercia un paper compartit amb el mateix arxidiaca⁴⁹⁷.

L'arxidiaca apareix en la relació en el segon lloc. Les fonts literàries ens confirmen que el paper de l'arxidiaca en una diòcesi era de gran importància, per damunt fins i tot dels preveres. L'arxidiaca, naturalment, havia de ser diaca i en principi era el més antic, però en la pràctica les fonts ens indiquen que era nomenat com un càrrec de confiança pel bisbe⁴⁹⁸. I ho era fins el punt que l'ordenació presbiteral d'aquest diaca era percebuda com una degradació⁴⁹⁹, cosa que confirma el lloc preeminent que ⁵⁰⁰ocupa en la nostra llista. A banda de preeminents

496 Sozomen, *Historia Ecclesiastica*, 8.12.3 (MPG 67.1545c). Schmelz (2002) p. 37.

497 IV Concili de Cartago, canon 17 (any 398), Joannou 1962 I/2 p. 231: *ut episcopus gubernationem viduarum ... non per seipsum, sed per archipresbyterum aut per archidiaconum agat; és a dir, que el bisbe governi les viudes ... no per si mateix sinó mitjançant l'arxiprevere o l'arxidiaca.* Schmelz (2002) p. 37.

498 Teodorete de Cir ens diu d'Atanasi que fou nomenat arxidiaca πάνυ νέος μὲν ὢν τὴν ἡλικίαν, *essent d'edat molt jove*, *Historia Ecclesiastica* 26.3 MPG 82.980. Sozomen, *Historia Ecclesiastica* 8.9.1 (MPG 67.1537c), ens diu de Joan Crisòstom que nomenà arxidiaca Sarapíon en aquests termes: Σεραπίων, ὃν ἀρχιδιάκονον αὐτοῦ κατέστησεν, *Serapion, a qui nomenà el seu arxidiaca*, procedir que ens confirma Pal·ladi, *Dialogus de vita S. Iohannis Chrysostomi*, 2 (PMG 47.9), tot parlant del mateix Crisòstom: τὸν ἀρχιδιάκονον τὸν ἐμόν, *el meu arxidiaca*.

499 Lleó el Gran, *Epistulae* 3.2 (MPL 54, 1021b): *virum catholicae fidei ... archidiaconem sub honoris specie degradaret et dispensationem totius causae et curae ecclesiasticae ... transferret; traduït, per degradar, sota l'aparença d'un honor, l'arxidiaca, home de fe catòlica, i transferir tota l'administració de les causes i tasques eclesiàstiques.*

500 Concil d'Èfes (any 431), act. 5: κατήλθε πρὸς ἡμᾶς ὁ ἀρχιδιάκονος αὐτοῦ,

funcions litúrgiques, com la de llegir, fins i tot en exclusiva, l'evangeli⁵⁰¹, o de regir i organitzar la resta de diaques de la diòcesi, exerceix la representació del bisbe fins i tot en concilis. En els casos extrems, s'encarrega del govern de la diòcesi durant la seu vacant⁵⁰², i fins i tot arriba a succeir el bisbe a la seva mort, pràctica que sembla fou comú a Roma el segle III⁵⁰³.

El següent en la jerarquia, després de l'arxiprevere i l'arxidiaca, seria, segons la llista comentada, el deuterodiaca⁵⁰⁴, és a dir, el segon diaca de la diòcesi, que estaria per sobre de totes les altres autoritats del bisbat.

El segueix en la relació el ἀπαιτητής⁵⁰⁵, que hom podria traduir com *peticionari*, i del qual no sabem, com de la resta de càrrecs descrits per llur funció, si era o no ocupat de manera regular per un ministre ordenat⁵⁰⁶.

La funció del μεσίτης⁵⁰⁷, és a dir, literalment, el *mitjancer*, no és clara. Aquest mot té un sentit prominent, de caràcter teològic, referit al caràcter de Crist, o també de la Mare de Déu, els àngels o els sants, com a mitjancers entre Déu i la humanitat, que de ben segur havia de suggerir reminiscències entre els qui

vingué a nosaltres el seu arxidiaca. (Schwartz, 1922-1929) Cf. també Concili de Calcedònia (any 451), act. 1. (Schwartz, 1933-1937).

501 Sozòmen, *Història Ecclesiastica*. 7.19.6 (MPG 67.1477a).

502 Pal·ladi, *Dialogus de vita S. Iohannis Chrysostomi*, 2 (MPG 47.9): τὸν ἀρχιδιάκονον καλέσας τὸν ἑμὸν ἐξ αὐθεντείας πολλῆς, ὡσπερ χηραυσάσης ἤδη τῆς ἐκκλησίας καὶ οὐκ ἔχουσης ἐπίσκοπον, traduït, *havent cridat el meu arxidiaca de molta autoritat, com si ja l'Església hagués quedat viuda i no tingués bisbe.*

503 Eulogi d'Alexandria, fr. Novat (MPG 104.353c): εἶναι δὲ τότε θεσμὸν τῆ ἐκκλησίας Ῥωμαίων τὸν ἀρχιδιάκονον τελευτῶντος τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἀντιχειροτονεῖσθαι θρόνον, traduït, *era aleshores una institució a l'Església de Roma que l'arxidiaca, en morir el bisbe, el substituís en el tron episcopal.*

504 Wipszycka (1992b) p. 217-224.

505 Lampe 172: *tax collector*.

506 Wipszycka 1972 p. 149: *Les pronoètai et les apaitètai au service d'une église qui apparaissent dans nos papyrus ne portent jamais de titres ecclésiastiques. Faut-il en conclure que ces offices étaient confiés à des laïcs? J'hésite à tirer cette conclusion.*

507 Lampe, 846.

l'usaven. Això no obstant, aquesta accepció no n'havia exclòs la continuïtat de l'ús original, és a dir, la de designar un intermediari en algun tipus de relació humana, sense més precisió. En el context de la jerarquia eclesiàstica, en el que ens movem en aquest text, podia adquirir sentits més precisos, com ara la designació del sacerdot en tant que mitjancer de la divinitat a través de l'acció sacramental⁵⁰⁸, o bé el cas del *locum tenens* d'una diòcesi en absència del bisbe, cas que no sembla aplicable a la relació que ens ocupa pel lloc poc destacat que ostenta a la relació. No es pot descartar que tingués alguna funció relacionada amb el ἀπαιτητής que el precedeix, possibilitat recolzada pel fet que va seguit pel τρίτος, nom amb el qual no es designa cap mena de funció eclesiàstica en les fonts literàries contemporànies⁵⁰⁹, i que per tant podria designar simplement el tercer ajudant d'aquest oficial.

Tampoc no trobem cap referència en els autors contemporanis a la funció del μαρτυρολόγος, sobre el que només podem fer hipòtesis, sia suposant-ne una funció judicial o notarial, sia referida a la conservació o redacció dels martirologis⁵¹⁰.

A partir d'aquest moments la llista utilitza el plural. Es refereix a continuació a dues funcions que podríem relacionar amb la cura dels malalts, i per tant amb la funció caritativa o assistencial de l'Església: els λεκτικάριοι i els παραβαλανεῖς. Sobre els primers no tenim més informació que la que es desprèn

508 Isidor Pelusiota, *Epistulae*. 1.348 (MPG 78.381b).: εἰ ἀληθῶς βούλει θεῶ δωροφορεῖν, τὸν μεσίτην τῶν δώρων μὴ ἀτίμαζε, οὗ ταῖς χερσὶ διακόνους κεχρηῆσθαι θεὸς φιλανθρώπως ἤξιωσεν, traduït, *si veritablement vols oferir dons a Déu, no deshonoris el mitjancer dels dons, de les mans servidores del qual Déu, en el seu amor als homes, s'ha dignat valer-se*; passatge referit a l'Eucaristia, on és de destacar, a més, l'ús del mot διάκονος per referir-se a les mans del sacerdot. Igualment, en referència al matrimoni, Teodoret de Cir, 2Cor.11.2 (3.341): προμνήστωρ ὑμῶν ἐγενόμην καὶ τοῦ γάμου μεσίτης, δι' ἐμοῦ ἐδέξασθε τοῦ νυμφίου τὰ δώρα, traduït, *vaig esdevenir intermediari vostre, mitjancer del matrimoni, a través meu rebéreu els dons del nuvi*.

509 Lampe, 1410.

510 Lampe, 830.

del seu nom⁵¹¹, però el fet d'estar juntament amb els segons, que tenen una clara funció hospitalària⁵¹².

Segueixen dues categories relacionades amb la funció litúrgica i incloses, almenys en el primer cas, en l'orde clerical⁵¹³, els ἀναγνώσται, lectors, i els ψάλται, salmistes.

A continuació s'esmenten els φιλοπόνοι⁵¹⁴ o bé φιλοπτῶχοι, membres d'una confraria religiosa⁵¹⁵ dedicats a la cura dels malalts⁵¹⁶ o la dels pobres.

A continuació, la relació torna al singular, però no un singular absolut, sinó determinat per la locució τοῦ τόπου⁵¹⁷, que ens dóna idea que, si fins ara s'ha referit a la jerarquia curial, o central, de la diòcesi, primer amb els càrrecs unipersonals, en singular, i després amb els que exerceixen diverses persones, en plural, ara es refereix a personatges que exerceixen llurs funcions a nivell local, és a dir, en esglésies o santuaris territorials.

En aquest nivell, no és sorprenent que el primer lloc correspongui al prevere local, πρεσβύτερος τοῦ τόπου, però sí que ho és més que a continuació es refereixi a l'ostiari o porter, ὁ θυρωρός τοῦ τόπου.

511 Lampe, 796.

512 Lampe, 1007, que refereix com a autoritat les actes de Calcedònia: οἱ μονάζοντες καὶ οἱ παραβαλανεῖς Concili de Calcedònia, act 1 (Schwartz, 1933-1937). Respecte d'aquests παραβαλανεῖς, Lampe els relaciona amb els παραβολᾶνοι que LSJ, s.v. παραβολάδην defineix com a *persons who risk their life as a sick-nurses*, amb referència a Codex Theodosianus 16.2.42.

513 Schmelz (2002) p. 38.

514 Wipszycka (1972) p. 150.

515 Wipszycka (1970) p. 259-278; la mateixa autora es fa ressò del caràcter fanàtic i violent que podien exhibir aquests φιλοπόνοι: Wipszycka (1988) p. 81.

516 Sofroni de Jerusalem, *Miracles de Cir i Joan*, 5 (MPG 87.3432c).

517 Aquest mot, i el seu equivalent copte ΠΜΑ, designa, a vegades amb poca precisió, les terres corresponents a un propietari, un santuari o un monestir; en qualsevol cas, es refereix a una situació geogràfica local, diferent de l'església episcopal (Krause a P.Bal 1954 p. 27, Wipszycka 2011 p. 203-204).

Encara més sorprenent, des d'un punt de vista modern, és que la llista inclogui, malgrat que sigui gairebé al final, el βουρδωνάριος, el mulater. Probablement s'hagi de relacionar amb la importància del transport i de les comunicacions per mantenir la cohesió de la diòcesi, i en aquest sentit relacionar-lo amb el porter, més en el sentit de porter, encarregat del control d'entrades i sortides del recinte religiós en el seu conjunt, que d'ostiari encarregat exclusivament de les portes de l'església.

Tanquen la relació els subdiaques, οἱ ὑποδιάκονοι, novament en plural. Sorpèn novament trobar els subdiaques en aquesta posició de la relació, atès que es tenia la idea que era una institució d'orígens apostòlics⁵¹⁸, per bé que fos reputada una orde menor⁵¹⁹, i per tant inferior a la dels diaques, com d'altra banda es desprèn del seu mateix nom. Tenien la consideració de *liturgs*, és a dir, de persones que intervenien en el culte diví, com posa de relleu aquesta expressió de Màxim el Confessor: λειτουργούς φησιν τοὺς διακόνους καὶ τοὺς νῦν ὑποδιακόνους λεγομένους⁵²⁰.

És destacable l'absència en aquesta relació dels diaques sense més. El contrast d'aquest fet amb l'esment particularitzat de l'arxidiaca, el deuterodiaca i els subdiaques podria fer pensar en la seva absència com a categoria separada d'aquestes que s'acaben de relacionar. Tanmateix, a la resta de la documentació se'ns presenta com una evidència que els diaques, sense més determinatiu, eren amb molt la categoria més freqüent dintre de l'orde diaconal. Potser aquesta absència es pot explicar si s'entén la relació com un document que estableix els destinataris del repartiment de vi procedent d'un determinat centre local. En aquest supòsit, pren sentit que l'encapçalin persones que pertanyen a l'estructura central de la diòcesi i després oficis

518 *Constitutiones Apostolorum*, 8.46.13.

519 *Constitutiones Apostolorum*, 8.28.7,8.

520 Màxim el Confessor, Escolis al *De ecclesiastica hierarchia* del Pseudo-Dionís Areopagita, (MPG 4.136c). Schmelz (2002) p. 38.

propis del lloc de culte que havia de subministrar el vi. Si fos així, és més plausible que en el santuari local els diaques hi fossin absents i que, pel que fa al conjunt de la diòcesi, no estiguessin en la jerarquia curial, o els que hi estiguessin fossin designats amb els seus determinatius d'ordre. Seria un cas similar al que succeeix amb el prevere, si bé aquest sí que es present en la jerarquia local, amb l'oportú determinatiu.

En qualsevol cas, aquesta llista és d'una gran importància perquè és la única referència de caire documental de la jerarquització eclesiàstica que presenta els diaques inserits en un conjunt prou extens d'oficis eclesiàstics. I, pel que ens permet deduir, en fa evident la rellevància en el govern diocesà.

2.2.2.4.1.4.- PARENTIU NATURAL ENTRE DIAQUES I PREVERES

Finalment, un cas interessant de relació entre un prevere i un diaca, en els documents que presenten relacions amb presència d'ambdós graus, ens l'ofereix SB 6.9595, del segle VII, que ens presenta un cas en què un prevere i un diaca són germans de sang, circumstància que no és fàcil d'apreciar en l'ús corrent, en què l'ús generalitzat del mot ἀδελφός per indicar parentiu espiritual⁵²¹ no permet treure conclusions en aquest sentit: Πιῆος Φιβίου πρεσβύτ(ερος) καὶ γνωστήρ καὶ Βίκτωρ ὁμογνήσιος ἀδελ(φός) διάκονος βραδέως ὑπογράφ(ων)⁵²², és a dir, *Pieos fill de Phibios, prevere i garant*⁵²³, i *Victor, germà seu de sang, diaca, amb dificultats per signar*. En qualsevol cas, l'escriba d'aquesta relació de propòsit desconegut feia una especial atenció a les relacions familiars, perquè molts dels noms estan designats també per un metronímic, pràctica que no és habitual.

521 Lampe, s.v. ἀδελφός p. 30-31.

522 SB 6.9595,1.

523 Cf. DGE, s.v. γνωστήρ: fiador, garante de la identitat y crédito de alguien ante otra persona; garante legal; testigo en diversos procedimientos legales.

Tenim, en canvi, un conjunt de textos que, a través de l'ús de patronímics, ens donen a conèixer relacions de filiació natural entre preveres i diaques.

Sense dubte, el cas més freqüent és el de diaques que són fills de preveres. Al segle VI trobem a Oxirinc un Πέτρος διακώνου (lege διάκονος) τῆς ἁγίας ἐλισίας (1. Ἐκκλησίας) υἱὸς τ[οῦ μακαρίου] Ἰωάννου γεναμένου πρεβητέρου, és a dir, *Petros diaca de la Santa Església, fill del difunt Ioannes, que fou prevere*⁵²⁴, que actua com a testimoni en un contracte. Al mateix segle, l'any 545, i a la mateixa ciutat, tenim testimoniats Θεότιμος ἐλέει θ(εο)ῦ διάκονος τ[ῆς ἁ]γίας καθολικῆς / ἐκκλησίας Ὁξυρύγχου υἱὸς τοῦ τῆς εὐλαβοῦς μνήμης [Ἀ]λ[ε]ξάνδρου γενομένου πρεσβυτέρου, és a dir, *Theonimos, per la misericòrdia de Déu, diaca de la Santa Església Catòlica d'Oxirinc, fill d'Alexandre de pietosa memòria, que fou prevere*⁵²⁵. Els altres casos que tenim són posteriors, del segle VIII. A Tebes trobem ΜΟΥΣΗΣ ΠΙΕΛΛΑΧΙΣΤΟΣ ΠΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΠΩΗΡΕ ΝΣΕΝΟΥΘΙΟΥ ΑΡΧΗΠΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΥ) ΝΗΚΑΣΤΡΟΝ ΝΧΗΜΕ, és a dir, *Moisès, l'humilíssim diaca, fill de Senouthios, arxiprevere de la fortalesa de Tebes*⁵²⁶. Datable versemblantment al segle VIII és també aquest Leontios, probablement d'Hermòpolis fent d'escriba i testimoni en un contracte de lliurament de vi: ΑΝΘΥ ΛΕΟΝΤΙ[Ο]Σ ΠΕΛΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ) ΠΔΙΑΚ(ΩΝ) ΠΩΕ ΝΠΜΑΚΑΡΕ ΘΩΜΑ ΠΡ(ΕΣΒΥΤΕΡΟΣ) [ΑΙΣΖΑΙ ΖΑΡΟ]Υ Χ ΝΒΝΟΪ ΑΝ ΑΥΩ †Θ ΝΜΗΤΡΕ, ο sia jo, *Leontios, l'humilíssim diaca, fill del difunt Thomas, prevere, ho he escrit en lloc d'ell, que no en sap, i en sóc testimoni*⁵²⁷.

524 P.Oxy 16.1901.

525 P.Oxy 63.4397.

526 P.KRU 3.

527 SB Kopt 2.290,17-18.

Del cas invers, és a dir, d'un diaca pare d'un prevere, només ens n'han arribat dues referències. La primera, del segle VIII es refereix a un diaca anomenat Kol·louthe, el fill del qual era prevere: ΠΠΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΣ) ΠΩΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΚΟΛΛΟΥΘΕ ΠΕΝΤΑΧΦΩΠ ΝΔΙΑΚ, és a dir *el prevere, fill del difunt Kol·louthe que fou diaca*⁵²⁸. La segona és la de Theodoros, prevere, fill del difunt diaca Basilios, que actua de testimoni en una escriptura de donació d'un nen al monestir de Sant Phoibammon a Tebes, sota l'abaciat de Sourous⁵²⁹.

Naturalment, l'escassetat de referències no permet treure cap conclusió sobre la diferència numèrica en les relacions.

2.2.2.4.1.5.- INFERIORITAT DE PREVERES RESPECTE A DIAQUES?

Finalment, trobem alguns documents dels que es podria deduir una situació d'inferioritat del prevere respecte del diaca. Naturalment, aquesta situació, si es dóna, no pot obeir a l'ofici exercit, sinó més aviat a les circumstàncies particulars d'aquelles persones.

Un testimoni provinent del segle IV, concretament de l'any 349, ens presenta un diaca que assumeix la responsabilitat de fer de garant del πρεσβύτερος El·là davant del prepòsit⁵³⁰ del poble de Trístomon⁵³¹, a l'Arsinoïta. En aquest cas, és evident que és el diaca qui està en situació de superioritat sobre el beneficiari de la garantia, en tant que és ell qui ofereix la seva autoritat o capacitat econòmica per assegurar les obligacions de la persona

528 CPR 4.33.

529 P.KRU 81.

530 El *praepositus pagi* era el responsable de l'administració d'un determinat territori rural a partir dels anys 308/309, i substituït després, a partir de meitat del segle V, pel pagarca. Montevecchi (1998) p. 167 i 169.

531 Verreth (2008-2013) p. 615.

garantida, i ha de tenir certa capacitat d'obligar-lo o influir en la seva conducta per assegurar que respongui a una acusació o demanda que se li fa⁵³². El text, en la part que el diaca assumeix la garantia, diu així: ὁμολογῶ ὀμνύων τὴν τῶν δεσποτῶν ἡμῶν <τῶν>αἰωνίων Ἀγύστων <τύχην> ἔκουσίως καὶ αὐθαιρέτως ἐγγυᾶσθαι παρὰ σοὶ Αὐρήλιον Ἐλλᾶν Αἰώνεως πρεσβύτερον ἀπὸ κώμης Τριστόμου μονῆς καὶ ἐμφανείας τῶν πρὸς αὐτὸν ζητουμένων. εἰ δὲ μὴ παριστῶ, ἐγὼ αὐτὸς ὑπεύθυνος ἔσωμαι καὶ ἐπερωτηθεὶς ὠμολόγησα⁵³³: *confesso i juro per la sort dels nostres senyors els sempre Augustos, que garanteixo voluntàriament i lliurement davant teu, Aurelios El·las, fill d'Aioneus, prevere del poble de Trístomos, que romandrà i compareixerà davat teu per respondre d'allò que se l'acusa. Si no comparegués, jo mateix en seré responsable; i preguntat, ho he confessat*⁵³⁴.

Un segon document està datat als segles VI-VII i es tracta d'una carta remesa per un prevere a un lector; podria tractar-se d'un germà carnal, ateses les salutacions expresses a la família i l'expressió *Apol·lo, prevere, germà*⁵³⁵ que conté la indicació del remitent. En qualsevol cas, el remitent, prevere, explica al destinatari que *he rebut les benediccions ... del venerable Aeli, diaca*⁵³⁶. Cosa sorprenent, atès que habitualment els clergues jeràrquicament superiors són els qui beneeixen els que estan més avall en el clergat o els fidels laics⁵³⁷.

El tercer document és de l'any 689 i és un dels pocs que no prové

532 De fet, aquesta situació estranya és la que porta a dubtar que es tractés d'un prevere de l'Església i a pensar que podria tractar-se d'una persona d'edat de la població, prenent així πρεσβύτερος en el sentit literal. Cf. Judge-Pickering (1977) p. 66.

533 *P.Wuerzb 16, 5-13*.

534 Sobre la prohibició del jurament als clergues i la seva aplicació al s. IV cf. Schmelz 2002 p. 135.

535 *P.Vindob.Worp 14: Ἀπολλῶ πρε(σβύτερος) ἀδελφός(ς)*.

536 *P.Vindob.Worp 14,3: ἀπέλαβα τὰς εὐλογίας ... τοῦ εὐλαβε(στάτου) Ἀηλίου διακόνου*.

537 Sobre la benedicció en l'Església copta, Cf. Meinardus, O, CE vol. 2 403b-404b.

d'Egipte. Es tracta de *P.Ness 3.57*, procedent de Nessana, a Palestina. En aquest cas, ens trobem amb Georgios, arxidiaca, i Sergios, diaca, que juntament amb altres persones (entre elles un *pervere*) han actuat de mitjancers entre el prevere Ioannes i la seva muller, Nonna, per intentar-ne la reconciliació en una crisi matrimonial, sense èxit: *vam dir moltes coses perquè es reconciliessin, però no ho van aconseguir*⁵³⁸. Davant d'aquest fracàs, no queda als mitjancers altre remei que esdevenir testimonis del divorci entre el prevere Ioannes i Nonna: davant de la demanda de Nonna, això contestà Ioannes en presència dels homes abans esmentats: «*et dono el divorci, no tenim res entre nosaltres*», i d'això en som testimonis nosaltres, els homes abans esmentats, davant de Déu⁵³⁹. Si bé la jerarquia no té per què influir en els bons oficis del mitjancer, sembla curiós que un inferior intenti influir en la voluntat d'una persona situada per sobre en l'escala social, ni que sigui amb el bon propòsit de salvar el seu matrimoni!

Per acabar, es pot esmentar també un document⁵⁴⁰ dels segles VII-VIII en què és el joc de les fórmules habituals de tractament la que dóna la impressió d'una certa inferioritat del prevere. Es tracta d'una carta que el prevere Iakob adreça al diaca Moyses tot demanant-li que li enviï determinades coses (corda, roba), en el context de l'administració diocesana o monàstica atès que hi ha una referència a un ΔΙΚΑΙΟΝ ΜΠΙΝΟΥΤΕ, essent *dikaion* el mot habitual per referir-se a aquesta administració. El prevere, que es refereix a si mateix com *elakhistos* i pecador, s'adreça al diaca

538 *P.Ness 3.57.8* πολλὰ εἶπαμεν μεταξύ αὐτῶν ἵνα συναχθοῦσιν πρὸς ἀλλήλους καὶ οὐκ ἀνασχέθισαν. (Respectem el fort itacisme que influeix l'ortografia d'aquest papir; per aquest fenomen vid. Hoffmann-Debrunner-Scherer 1969-1981 p. 312-314).

539 *P.Ness 3.57.15* τότε ἀπεκρίθει ὁ αὐτὸς Ἰωάννης παρουσίαν ἡμῶν τῶν προον[ο]μα[σθ]έ[ν]των ἀνδρῶν ὅτι ἀπολυτικὸν εἶ. οὐδένα λόγον ἔχομε[ν] πρὸς ἀλλήλους. καὶ ταῦτα μαρτυροῦμεν ἡμῖς εἰ προφνομασθέντες ἄνδραϊς ἐνόπιον τοῦ θεοῦ

540 *O.Medin.Habu 154*.

COM ΕΥΧΑΡΕΣΤΑΤΟΣ, cosa que denotaria, si més no, un sentiment d'inferioritat espiritual. Tanmateix, el fet que es tracti d'expressions d'humilitat i respecte de caràcter merament formulari i l'absència de qualsevol esment a altres circumstàncies que poguessin explicar una relació d'inferioritat entre prevere i diaca fan que no se'n pugui extreure cap conclusió en aquest sentit.

Es pot concloure, doncs, que els textos documentals, en general, reflecteixen l'ordre normal de subordinació dels diaques respecte els preveres, quan exerceixen funcions relacionades amb llur orde eclesiàstic.

Tanmateix, en situacions alienes a la vida eclesiàstica, com les relacions econòmiques, els diaques es situen habitualment en peu d'igualtat amb els preveres; aquesta és també la situació que es desprèn de l'ús dels patronímics i la professió per designar els individus en els documents oficials.

Finalment, existeix un petit nombre de documents que podria denotar una situació de superioritat de diaques sobre preveres, situació que probablement fos deguda a factors concrets aliens a l'orde sagrat.

2.2.2.4.2.- DIAQUES I BISBES

Si en la relació entre preveres i diaques es podia donar en molts casos documentats una situació d'igualtat basada, malgrat la diferència jeràrquica entre els dos ordes, en l'origen comú de l'ordenació episcopal, en la relació amb els bisbes⁵⁴¹ aquesta mateixa ordenació determina una relació jeràrquica molt més forta,

⁵⁴¹ El mot ἐπίσκοπος pot conservar el seu valor original de *supervisor* en certes ocasions, fins i tot en context clarament cristià, cf. Schmelz 2002 p. 4.

que es manifesta en intenses manifestacions de subjecció, tenint en compte que els bisbes eren els caps de les esglésies locals i per tant tenien sota les seves ordres la resta de clergat⁵⁴².

L'ordenació, el moment en què hom accedeix al diaconat i que implica necessàriament la intervenció d'un bisbe, és l'ocasió privilegiada per deixar constància d'aquesta subjecció, tal com hem vist en els documents referits a les ordenacions diaconals. Subjecció que es manifesta tant en la submissió del candidat per aconseguir l'aquiescència del bisbe, com en les promeses d'obediència per al temps posterior a l'ordenació.

Estudiarem a continuació com es reflecteix en la documentació conservada l'exercici pràctic d'aquesta dependència. Val a dir, però, que bona part dels textos tenen un origen molt concret, l'arxiu del bisbe Abraham, al monestir de Deir el-Bahari, dels segles VII-VIII.

La manifestació més clara de l'exercici de poder jeràrquic és l'emissió d'ordres i disposicions de compliment obligatori, amb els advertiments consegüents en cas de transgressió.

Un exemple el trobem a *O.Crum 84*, un document procedent del monestir de Sant Phoibammon a Deir el-Bahari, del que només s'ha conservat el final, i per tant ignorem el contingut de les disposicions que establia, però que acaba advertint a qualsevol persona, amb esment especial dels preveres i dels diaques que en cas de vulnerar el que s'hi disposa, ΠΕΥΚΡΙΜΑ ΝΑΘΩΠΕ ΖΙΧΩΓ⁵⁴³, *llur*

542 El procés d'implantació d'un model uniforme d'esglésies locals governades per un bisbe a cada ciutat estava essencialment consolidat al segle IV, si bé la situació no era uniforme a tot l'Imperi, i, de fet, encara l'emperador Zenó (474-491) va haver de promulgar un edicte (Codex Iustiniani 1.3.35) ordentant que cada ciutat tingués el seu bisbe (Wipszycka 2015b p. 275).

543 *O.Crum 84*,5.

crim recaurà sobre ells, mentre que per a aquells que en guardin les determinacions es demana que Déu els guardi sempre i els augmenti els béns.

De la mateixa procedència, és a dir, del monestir de Sant Phoibammon a Deir el-Bahari, trobem un altre text⁵⁴⁴ en què el bisbe exerceix la seva potestat de govern sobre els preveres i els diaques. Es tracta d'un *òstrcon* en què el bisbe Apa Abraham informa que ha excomunicat (ΑΠΟΚΛΗΡΟΣ) un home de nom Agapetos perquè s'ha barallat dintre de l'església. No només això; Agapetos, bo i excomunicat, ha combregat sense permís. Per aquesta raó, el bisbe adverteix que si algun prevere o algun diaca (ΟΥΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ)) li dóna la comunió, serà també objecte d'excomunió⁵⁴⁵.

Encara del mateix lloc i època trobem un altre text⁵⁴⁶ en què el bisbe Abraham s'adreça a un diaca en particular, apa Victor, per donar-li instruccions, referides a les funcions pastorals que ha d'exercir. Aquest document suposa un evident exercici d'autoritat, en què es recorda la recompensa en cas de complir el que se li encomana i les conseqüències de no exercir adequadament la tasca encarregada: ΕΨΕΒΩ ΠΑΥ ΑΥΩ ΕΙΣ ΠΟΥΡΟΥΩ ΤΗΡΗ ΣΙΧΩΚ ΕΚΣΑΝΝΑΥ ΕΚΑΤΑΦΡΟΝΗΣΙΣ ΝΣΟΥΝ ΜΠΜΑ ΕΤΜΜΑΥ ΝΓΟΒΩ ΕΡΕΥΚΡΙΜΑ ΝΑΩΩΠΕ ΣΙΧΩΚ ΣΙΠΗΜΑ ΜΠΝΟΥΤΕ és a dir, *instrueix-los i recaurà sobre tu tota l'alegria, però si veus algun incompliment en aquell lloc i el consenteixes, llur crim recaurà sobre tu en el tribunal de Déu.*

Té especial significació com a exercici d'autoritat el nomenament del diaca Paulos per part del bisbe Abraham com a superior del

544 *O.Deir el-Bahari 1.*

545 Schmelz (2002) p. 129-130 i, especialment pel que fa a l'excomunió, p. 154-159.

546 *O.Crum 58.*

monestir d'Abba Patape⁵⁴⁷, perquè en aquest cas no només és l'autoritat del bisbe la que determina la destinació del diaca, sinó que aquesta destinació porta aparellat l'exercici d'autoritat sobre la resta del clergat; una autoritat que evidentment neix com una delegació de la mateixa autoritat episcopal.

L'altra cara de l'exercici de l'autoritat és la necessària acceptació i obediència. Aquesta relació queda àmpliament exemplificada en els documents d'ordenació i les fórmules de promesa de fidelitat que contenen, que han estat ja analitzats.

En termes semblants s'expressen altres documents no directament vinculats a l'ordenació sinó emesos en altres circumstàncies. Un cas és el compromís del diaca Abraham davant del bisbe del mateix nom de sotmetre's a judici⁵⁴⁸, sobre una matèria que l'òstrakon que conté el document no ens aclareix. El text, datable als segles VI-VII, fa així: ΑΝΟΚ ΑΒΡΑΣΑ[Μ Π]ΤΙΑΚ ΕΙCΣΑΙ ΧΕ[Τ]Ο ΝΣΕΤΟΙΜΟC ΝΤΑΣΟΝ ΕΠΣΑΠ [Π]ΕΤΝΗΥ ΕΒΟΛ, *jo Abraham el diaca escric que estic disposat a sotmetre'm al judici que es celebrarà*. És destacable que la fórmula utilitzada per expressar el compromís sigui la mateixa que figura en els textos d'ordenació⁵⁴⁹.

Un compromís invers⁵⁵⁰, en certa manera, al del document anterior és el que assumeix el diaca Ezekias, fill de Iohannes, que acorda amb el bisbe apa Abraham no reclamar res per l'expulsió del seu germà Ebonkh, que el bisbe ha fet fora de l'església anomenada dels Tres Ecònoms. Es compromet també a no litigar amb el seu germà⁵⁵¹. Tanmateix, ni que sigui per excloure-la, el sol esment de

547 P.MoscowCopt 76.

548 O.Crum 42; O.Crum 43 conté un text similar, si bé incomplet, de manera que no podem identificar a quin orde pertanyia el que es comprometé a sotmetre's a judici. Cf. Schmelz 2002 p. 160.

549 Cf. O.Crum 29, 30 i 32.

550 O.Crum 44.

551 Una anàlisi més detallada a Schmelz 2002 p. 160.

la possibilitat que es produís un plet entre un diaca i el seu bisbe dóna testimoni que la situació es podia produir, malgrat els termes taxatius d'aquest text: ΟΥΚ ΕΞΕCΤΙ ΝΑΙ, *no m'és permès*, o ΕΙΘΑΝΕΤΟΛΜΑ, *si gosés*, i de fet es produïa, com resulta d'altres documents⁵⁵².

Del segle VII-VIII conservem diversos documents que posen de manifest el sotmetiment a l'autoritat episcopal per part de diaques, que exerceixen diverses funcions subordinades.

El primer és el document⁵⁵³ mitjançant el qual el diaca Aplo (= Ἀπόλλων), fill de Sion, presta declaració de complir un servei que li ha estat assignat en una població anomenada Fana, tot complint les ordres del seu senyor. Per causa del caràcter fragmentari del document no podem saber qui n'era el destinatari ni l'autoritat que va nomenar Aplo per aquest servei. En tot cas, és molt probable que fos el bisbe. La declaració la signen també uns altres tres personatges, però només d'Aplo s'ha conservat l'esment del diaconat; de dos dels altres se n'ha perdut el nom i un tercer es deia Εοπρεπι (εοπρεπι = Εὐπρέπιος).

Un segon document⁵⁵⁴, que és una carta adreçada al *comes*, ens presenta dos diaques, Sion i Athanase, desenvolupant tasques subordinades, en concret essent enviats a la ciutat a comprar articles tèxtils, a les ordres del bisbe i les autoritats civils, el *comes* i el *dux*.

En un parell de documents del monestir d'Epiphanius, del segle VII, trobem el diaca actuant de missatger, o portador de les cartes, del bisbe.

552 Cf. *P.Princ* 2.82.

553 *CPR* 4.18.

554 *P.Ryl.Copt* 282.

En un d'ells⁵⁵⁵ llegim: ΝΤΕΡΕΠΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΣ ΠΑΔΙΑΚΟΝΟΣ ΜΠΕΝΧΟΕΙΣ ΝΕΙΩΤ ΕΤΟΥΑ[ΑΒ] ΠΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ... ΕΙ ΕΖΗΤ ΑΦ† ΟΥΕΠΙΣΤΟΛΗ ΝΑΪ ΕΤΑΡΕΝΕΙΩΤ ΕΤΟΥΑΑΒΤΕ ΠΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΧΕΧΟΟΥΣ ΝΑΚ, o sigui *quan l'estimadíssim de Déu diaca de nostre senyor i pare l'arquebisbe ... va venir a mi, em va donar una carta que el nostre pare sant l'arquebisbe t'havia enviat a tu.*

L'altre document⁵⁵⁶ no fou íntegrament transcrit per Crum, que es limita a donar-ne un resum d'aquest tenor: *the letter begins with compliments and expresses gladness at news, brought (?) by the deacon [....] of the bishop's good health.* L'editor fa notar les dificultats de lectura que presenta la paraula *diaca*, que, conservada fragmentàriament, podria llegir-se també com *apa Iakob*. En cas que efectivament es tractés d'un diaca, ens el presentaria duent a terme la funció de missatger episcopal.

De lloc i època desconeguts és l'òstracon⁵⁵⁷ que conté una carta remesa per un bisbe a un altre. En aquest text, el bisbe remitent explica que ha enviat *apa Iohannes*, un diaca que també és metge i sanador d'ossos a fi que curi el prevere *apa Apol·lo*. Per designar la professió del diaca la lletra fa servir el mot ΜΑΡΚΑΣ que l'editor interpreta com a sanador d'ossos, tot i que sense donar-ho per absolutament cert. Sigui com sigui, el text ens presenta un diaca exercint la seva activitat sota les ordres d'un bisbe.

A més dels documents que ens presenten directament el bisbe exercint la seva autoritat o el diaca actuant sota l'autoritat del bisbe, tenim casos en què és el mateix context el que ens permet deduir aquesta situació.

555 *P.Mon.Epiph 131.*

556 *P.Mon.Epiph 152.*

557 *O.CrumVC 38.*

Un dels més antics, de fet un dels primers documents que esmenten diaques, és un rebut fragmentari datat els segles V-VI⁵⁵⁸. En ell apareix un diaca, Amotheis, que és qui lliura el rebut a un personatge de qui s'ha perdut el nom: ἔδεξάμην π[α]ρὰ σοῦ Ἀμοθεῖ[ς] διακ(ον) υἱὸς Ἀθενάσι γεωργός, és a dir, *he rebut de tu, jo Amothis, diaca, fill d'Athenasi, agricultor*, i un bisbe, Theodoros, que ordena el lliurament d'una quantitat de blat: Θεόδωρος ἐπέισκ(οπος) δως σί(του) ἄρ(τάβας) ἕξ καὶ ἐ(λαίου) χο(ῦς) ἕξ, *Theodoros, bisbe, dóna sis artabes de blat i sis khus d'oli*. La falta de qualsevol altra referència cristiana, com els signes de la creu, els títols o els tractaments de superioritat o humilitat habituals, pot fer fins i tot dubtar que es tracti d'un diaca i d'un bisbe cristians, si bé l'absència d'aquests elements es pot explicar també pel caràcter primerenc del document, procedent d'una època en què aquestes particularitats que posteriorment es faran omnipresents, encara no s'havien desenvolupat. Sigui com sigui, fins i tot si no fos cristià, no es pot negar la importància del document en el sentit que il·lumina la funció del bisbe com a superior, que dóna instruccions, o com a supervisor de les funcions del διάκων, en el propi sentit etimològic del terme ἐπίσκοπος.

Els termes en què s'adrecen les peticions al bisbe reflecteixen moltes vegades una situació de submissió plasmada en fórmules que van més enllà de les habituals d'humilitat. Així ho trobem, per exemple, a *O.Crum* 93, del segle VII-VIII on un grup de persones, que inclou un diaca, s'adreça al bisbe (tot i que no hi surt directament esmentat amb el nom o l'ofici) en aquests termes: προ παντων τι προσκυ/ μπισυποποδιον ννουρετε ντετηνμντχοεις νειωτ ετταιηυ καα σμοτ νιμ τνταμφοου νντετη αγιωχνηη, *Abans de res, em prosterno al basament on es recolzen els peus de la vostra senyoria, pare*

558 P.Haun 3.65.

*honorable en tots els aspectes, i honorem la vostra santedat*⁵⁵⁹. Naturalment, aquests termes tenen el seu reflex en els que s'apliquen els remitents a si mateixos: *ΑΝΟΚ ΠΕΤΝΩΜΩΛΛ ΛΥΩ ΠΕΤΝΩΗΡΕ, jo, el vostre servent i el vostre fill*⁵⁶⁰. Val a dir que el document pretén que el bisbe exerceixi el seu poder excomunicant un lladre.

En tenim un altre exemple en un text procedent del *nomós* Arsionita i que l'editor data entre els segles IV i VII⁵⁶¹. El remitent es troba en una situació verament angoixant, segons es desprèn de les seves mateixes paraules: *μέγας φόβος επίκειται ἡμῖν*⁵⁶², *un gran temor ens amenaça*; desconeixem la naturalesa d'aquest temor, però podem suposar que afectava la família del remitent, atès que esmenta la seva mare. Pel que fa al destinatari, la carta no l'esmenta, però els termes en què s'hi dirigeix, especialment l'ús del mot *δεσπότης*⁵⁶³ i la petició de pregàries fa que hàgim d'identificar-lo amb un personatge elevat de la jerarquia eclesiàstica, que no pot ser més que un bisbe: *Ἰδεσποτείαν· ἀκριβῶς γὰρ οἶδα, δέσποτα, ὅτι αὐτοπαράκλητοί ἐστε καὶ ἡδέως καταδέχεσθε τὴν αἴτησιν τῶν προσκυνήτων ὑμῶν, μάλιστα τῶν γνησίως ὑμᾶς ἀγαπώντων. ὁ κύριος τῶν αἰώνων διαφυλάζει τὴν ὑμῶν περίβλε(πτον) μεγαλοπρέ(πειαν) καὶ ἀξιῶση τὴν ἐμὴν μετριότητα προσκυνῆσαι τοὺς πόδας ὑμῶν ἄλλοτε, δέσποτα εὕξασθε δὲ, δέσποτα, ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα ὁ θεὸς σώσῃ με ἐκ τῆς ἐπικειμένης ὀργῆς †*⁵⁶⁴, *és a dir Ἰ senyoria. Sé del cert, senyor, que sou fàcil de pregar i que rebeu amb dolcesa les peticions dels que es postren davant vostre, especialment dels que us estimen sincerament. El Senyor dels segles guardi la vostra venerable grandesa i permeti a la meva*

559 O.Crum 93, 1-6.

560 O.Crum 93, 22-23.

561 BGU 2.547. Pel que fa a la datació, tot i no tenir elements per discutir la proposada per l'editor, la pompositat dels títols utilitzats fa pensar més aviat en una data tardana dintre del rang que es planteja.

562 BGU 2.547, 1.

563 DGE s.v. δεσποτεία acc. 3.III: *biz., como tratamiento honoríf. señoría de obispos y dignatarios religiosos*. Lampe, tanmateix, no recull l'accepció.

564 BGU 2.547, 5-10.

mediocritat prosternar-me als vostres peus una altra vegada, Senyor. Senyor, pregueu per mi, perquè Déu em salvi del càstig que amenaça. Pel que fa a la identificació del remitent amb un diaca, tot i que s'ha perdut la part del text corresponent, no deixa lloc a dubtes quan intercedeix per un altre diaca anomenat Petros en aquests termes: παρακαλῶ τὴν ὑμετέραν περιβλεπτ[ότητα] μὴ ὀχλῆσαι τῷ συνδούλῳ μου τῷ εὐλαβ(εστάτῳ) Πέτρῳ τῷ διακόνῳ⁵⁶⁵, és a dir, *prego a la vostra il·lustríssima de no molestar pas al meu conservent, el pietosíssim diaca Petros.* El fet de tractar Petros de conservent ens permet afirmar que el remitent era diaca. La terminologia emprada, que fins i tot suposa una relació de servent a senyor, no deixa lloc a dubtes sobre la inferioritat de la posició del diaca i la seva dependència de la voluntat del bisbe en la resolució de la dificultat que l'assetjava.

Si aquest papir ens feia palesa una situació d'angoixant dificultat que impulsava un diaca a demanar l'auxili del bisbe, un altre text ens posa de manifest un arxidiaca objecte d'acusacions davant del bisbe, en aquest cas el conegut Pistentius de Coptos, i fins i tot d'un intent d'expulsió, i com aquestes dificultats arriben al bisbe per diverses fonts. La que ens ha permès conèixer l'afer és una carta del prevere Peqoix al bisbe Pistentius⁵⁶⁶. En ella, després d'exposar a Pistentius que dos personatges de mala voluntat, Iakob i Hormisdas, han pronunciat paraules greus i seguint les seves instruccions han estat expulsats pels magistrats Ioseph i Eryfilios, que ells mateixos havien cridat amb la pretensió d'atreure'ls a la seva causa, li comunica que τενουϋ †σοογν χε πκυρος ιωσχη (μη ερυφιλιος) (ουφω) εσι) παρχιαιακς ζιβολη πρεφοουφω, αγωαι πακ αγω αγχοος, és a dir, *ara sé que el senyor Ioseph, amb Eryfilios volent expulsar l'arxidiaca contra la seva voluntat, i*

565 BGU 2.547, 3-4.

566 P.Pistentius 9.

t'han escrit en aquest sentit i t'ho han dit. Malauradament, no disposem de documentació per conèixer ni el sentit de la conspiració de Iakob i Hormisdas, ni la raó per la que els magistrats, que contra aquests rebels executen la voluntat del bisbe, desitgen també l'expulsió de l'arxidiaca.

En altres casos trobem el diaca actuant en l'entorn immediat del bisbe, en la seva cancelleria o secretaria.

Un cas conegut és el del diaca apa Victor, que tenia una relació estreta amb el bisbe apa Abraham. Ja hem vist anteriorment⁵⁶⁷ que tenia un paper important en l'organització de la litúrgia, la pastoral i en el règim disciplinari d'un santuari on havia estat destinat. Un altre text, en aquest cas una carta de remitent anònim⁵⁶⁸, ens el presenta a l'entorn immediat del bisbe. Malgrat que el text tampoc esmenta directament el destinatari, el tractament que se li aplica fa obvi que es tracta del bisbe i que Victor està en el seu entorn immediat i, probablement, és la persona més important de les que l'envolten, ja que és l'únic esmentat pel seu nom: ΤΑΜΝΤΕΛΛΑΧ / ΠΡΟΚ / ΝΤΕΚΜΝΤΕΙΩΤ ΕΓΓΟΟΥΛΑΒ ΛΥΩ ΕΓΓΤΑΙΗΘΟΥ ΜΗΠΑΣΟΝ ΠΑΔΙΑΚ / ΒΙΚΤΩΡ ΜΗΝΕΤΝΗΜΜΑΚ ΤΗΡΟΥ ΚΑΤΑ ΝΕΥΡΑΝ: *la meva petitesa venera la vostra santa i honorable paternitat i el meu germà Victor, el diaca, i tots els que estan amb tu, cadascun pel seu nom.* La resta del text es refereix a la remissió d'una gerra de vi per celebrar la Pasqua que ha estat encarregada pel bisbe i enviada pel remitent, cosa que fa obvia la relació de subordinació que existia. Cal notar que, tot i que no sabem qui era el remitent, el fet que s'adreça a Víctor com *el meu germà* apunta a la possibilitat que es tractés també d'un diaca, com el Markos que

567 O.Crum 58, 106, 290, 323 i 458.

568 O.Crum 104. Cf. Schmelz (2002) p. 77, sobre el text en general i l'ús litúrgic d'aquest vi en particular.

trobem a *O.Crum 106*⁵⁶⁹, on a pesar de la igualtat en l'orde, els termes amb que s'adreça a Victor expressen un grau important de subordinació. El mateix Victor és probablement el destinatari de les salutacions d'una carta⁵⁷⁰ que un personatge, de qui desconeixem més detalls, remet al seu pare Papas, i en la qual Victor rep el tractament de *el meu pare* en obvi sentit espiritual. Finalment, el trobem també present, juntament amb un altre diaca, Iordanes, mentre Iakob, fill de Pesynthios, feia unes declaracions, el contingut de les quals desconeixem, però havien d'ésser certament importants, perquè es produïren en el santuari de l'església després de la celebració litúrgica, i de les quals en dóna testimoni Daniel, el prevere⁵⁷¹.

També a l'arxiu del bisbe Abraham d'Ermontis, del segle VI-VII trobem uns altres dos documents que donen fe de la relació del bisbe amb els diaques.

En el primer d'aquests dos documents⁵⁷² el bisbe Abraham, que no surt designat pel nom, immediatament després de les salutacions s'adreça així al destinatari (que d'altra banda ens és desconegut): ΑΡΙΤΑΓΑΠΗ ΝΕΦΔΑΙ ΟΥΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΑΣΕΡΟΥΒΙΜ ΠΔΙΑΚΟΝΟΣ: *si et plau, escriu una carta a Kheroubim el diaca*. La carta, curiosament, no s'ha d'escriure en nom del bisbe, sinó en nom, o per compte d'una altra persona anomenada Papas, a qui el mateix bisbe es refereix com *el meu pare*: ΝΟΝΕΕΠΡΙΝ ΜΠΑΙΩΤ ΠΑΠΑΣ⁵⁷³. L'òstracon, d'altra banda, no ens ha conservat cap referència al contingut que havia de tenir la lletra adreçada al diaca.

569 Schmelz (2002) p. 184.

570 *O.Crum 323*.

571 *O.Crum 481*. Schmelz (2002) p. 137-137, nota 45, recull aquest cas juntament amb un conjunt de deu textos anàlegs.

572 *O.Crum 126*.

573 Segons l'editor, Crum (1902), la referència podria ser també al destinatari de l'òstracon que encarrega escriure la carta, i per tant Papas seria senzillament aquell a qui s'encomanava escriure.

El segon document⁵⁷⁴ és un òstracon, malauradament fragmentari, en què un personatge anomenat Paham es dirigeix al bisbe Andreas: ΤΑΣ ΠΑΧΟΕΙΣ ΠΩΤ ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΙΓΜΠΕΡΩΝΡΕ ΠΑΣΑΜ: *lliureu-la al meu senyor i pare Andreas, el bisbe, de part del seu fill Paham*. En el cos de la carta, malmès, s'esmenta un diaca de qui no es conserva el nom: ΝΣΑΟΥΔΙΑΚΩ[Η] ni cap indicació que ens permeti deduir la causa per al que se l'esmenta.

Un altre cas de diaca que exercia la seva funció en l'entorn immediat del bisbe és el del diaca Petros⁵⁷⁵. El document que el testimonia, de data indeterminada i procedent també de la regió tebana, és un óstracon que li remet un tal Ananias, però que en realitat no va adreçada a ell sinó al bisbe Serenos. La mateixa lletra demana a Petros que la lliuri al bisbe: ΝΤΕΚΑΓΑΠΗ ΕΤΡΕΚΤΙΕΠΙΣΤΟΛ[Η] ΜΠΕΝΝΕΤΟΥΛΛΒ ΝΕ[Ι]ΩΤ ΑΠΑ ΣΕΡΗΝΟΣ ΠΕΠΙΣΚ^ο, *et prego que donis aquesta carta al nostre pare sant, apa Serenos⁵⁷⁶, el bisbe*. La petició posa en evidència que Petros era molt proper al bisbe, probablement li exercia funcions de secretari.

Un cas anàleg és el del diaca Neilammon, del segle VII, que també devia exercir de secretari del seu bisbe. El coneixem per un document del que malauradament només ens ha quedat l'adreça⁵⁷⁷. El remitent, un tal Sarapammon, s'adreça a Neilammon demanant-li que lliuri la carta al bisbe i que a ell li enviï dues mesures de farina:

574 O.Crum 288.

575 P.MoscowCopt 67.

576 El nom del bisbe apareix separat per tres punts i amb la η duplicada en la transcripció de Turaiev (1899), trets que desapareixen a l'edició de Jernstedt (1959); tanmateix, a falta de poder consultar el text original, oferim com a més probable nom del bisbe Serenos. En qualsevol cas, no és una qüestió transcendent als efectes de l'assumpte que s'està tractant.

577 CPR 14.50.

(1 mὰ) Ϡ τὴν ἐπιστολὴν τὴν ἔσωθεν τῶν γραμμάτων σου ἀποδώσω αὐτῷ
τῷ ἐπισκόπῳ· ἄλλα δὲ δύο σιτεύσιμα καλὰ σφάξον καὶ πέμψον μοι Ϡ

v

(mὰ 2) † ἐπίδο(ς) τῷ εὐδοκιμωτ(άτῳ) xxxxx Νειλάμμωνι δι(ακόνῳ) π(αρά)
Σαραπάμμωνος †

La carta que hi ha dintre d'aquestes lletres lliura-la al bisbe mateix, i a mi segella'm i envia'm dues mesures de blat.

Dóni's al noble Neilammon, diaca, de part de Sarapammon.

Igualment cal recordar aquí el diaca Aaron, fill d'Ananias, que era canceller del clergat d'Heracleòpolis durant el segle VII. En el document que ens n'ha servat la memòria, el rebut del pagament del termini d'un préstec⁵⁷⁸, es refereix al bisbe Severos en aquests termes: τῷ ὀσιωτάτῳ μου ἀδελφῷ Ἀββᾶ Σε[υ]ήρῳ ἐπισκόπῳ, *al meu santíssim germà, abba Severos, bisbe*, expressió de proximitat que contrasta amb l'habitual tractament de paternitat que utilitzen els clergues d'inferior categoria per dirigir-se als bisbes⁵⁷⁹.

També fa palesa una relació de proximitat i confiança amb el bisbe el fet que en el testament del bisbe Abraham⁵⁸⁰ esculli el diaca Paulos per actuar-hi de testimoni, ofici que complí signant el testament amb aquestes paraules: Παῦλος Ἀβρααμίου ἐλάχ(ιστος) διάκ(ονος) μαρτυρῷ [τ]ῆ παρούση διαθήκη ἀκούσας παρὰ τοῦ θεμένου, *Paulos, fill d'Abraamios, humilíssim diaca, sóc testimoni d'aquest testament havent-lo escoltat del testador.*

La confiança episcopal, naturalment, podia ser motiu perquè el bisbe es recolzés en l'opinió d'un diaca en exercir la seva

578 *Stud.Pal* 3.64.

579 Cf. Schmelz (2002) p. 164.

580 *P.Lond* 1.77.

potestat judicial envers els membres de l'Església. Tenim en aquest sentit el testimoni molt primerenc, de l'any 390, possiblement de Licòpolis, de l'acta del resultat d'un judici⁵⁸¹ en què un diaca anònim (...]τοῦ διακό[ν]ου), juntament amb un senador (βουλευτής), Dioscòrides fill d'Hymnion, i un altre personatge de qui es desconeix la categoria, Herakleios, actuen en un judici que decideix el bisbe Plousianos. La matèria del judici és plenament eclesiàstica, car es tracta de l'acusació que els hereus d'un tal Bessarion presenten contra Thaesis, una monja, a qui acusen d'haver furtat uns llibres cristians. El judici es resol amb una decisió salomònica, en el sentit que Thaesis ha de lliurar la meitat dels llibres objecte del suposat furt. En qualsevol cas, la presència d'un senador, ofici purament civil, en el jurat i la data primerenca del paper fan pensar que en aquella època no s'havia consolidat l'aparat judicial diocesà⁵⁸².

La presència dels diaques en la jurisdicció episcopal, però, no sempre era tan amable. Tenim el cas de Theophilos, un diaca del segle V que no tingué cap problema per pledejar amb el bisbe. Theophilos, fill d'Apol·lonios, diaca, va mantenir un plet contra Kyros, bisbe, i els seus dos germans, Danielios i Areion, preveres, tots tres fill de Besas. Finalment l'assumpte es va sotmetre a un arbitratge i totes les parts van reconèixer la seva decisió, que quedà recollida en el document que coneixem⁵⁸³. Per aquest laude, el bisbe Kyros es compromet a pagar al diaca Theophilos setze peces d'or i els seus germans a lliurar-li una quantitat remarcable de peces de roba⁵⁸⁴ i altres objectes. No ens consta el motiu de la reclamació, però és remarcable que, a jutjar pel resultat, el diaca guanyés el plet contra un bisbe i dos

581 *P.Lips* 1.43.

582 De fet, Schmelz (2002) p. 273-275, ho considera un cas d'exercici de jurisdicció civil per part del bisbe.

583 *P.Princ* 2.82.

584 Entre ella, roba litúrgica, cf. Schmelz (2002), p.115 i nota 326.

preveres.

Tenim un darrer text⁵⁸⁵ d'àmbit judicial, procedent d'Edfou, però sense data certa, que ens presenta un diaca exercint d'acusació contra un tercer. Heràclides, el diaca a qui ens referim, és esmentat diverses vegades en una carta que una persona casada remet a un superior a qui tracta de "paternitat" i "santedat", amb tota versemblança, el bisbe. El remitent sembla sotmès a una acusació i a un judici que està pendent, i el destinatari possiblement és el bisbe que l'ha de jutjar. Heràclides és probablement el contrincant del remitent i el que ha explicat coses que han estat desfavorables per al destinatari.

També el diaca Sourous, a bastament conegut com a superior del monestir de Sant Phoibammon, a Tebes, a la segona meitat del segle VIII, actua de vegades en els documents d'acceptació de donació de nens en favor del monestir, de comú amb el bisbe d'Ermont, Kol·louthos⁵⁸⁶.

Aquest cas se'ns presenta com una situació intermèdia entre l'actuació en l'entorn del bisbe i de les seves potestats administratives i judicials, i l'actuació merament privada, en què diaca i bisbe interactuen com dos particulars en el tràfic jurídic.

Un cas de relació aparentment particular entre un diaca i un bisbe és el que ens ha conservat un contracte de terres de conreu procedent d'Heracleòpolis, datat l'any 534⁵⁸⁷. En ell dues dones, Aurèlia Manna i Nymfe, juntament amb el diaca, lloguen terres de conreu al bisbe abba Paulos: τῷ ὀσ[ι]τάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ ἀββᾶ

585 *O.CrumST* 192.

586 *P.KRU* 97.

587 *SB* 8.9876.

Παύλῳ ἐπισκόπῳ τῆς ἁγίας κ[αὶ μεγάλης ἐ]κκλησίας ταύτ[η]ς τῆς Ἡρακλεοπολιτῶν μητροπό[λεως Αὐρη]λίας Μάννα θυγάτηρ Ἰωάννου, μητρὸς Ἄνης καὶ Ν[ύμφη, θυγάτ]ηρ Ἀπολλῶ, μητρὸς Θαμούλης, μετ' ἀγαπητοῦ ἐμοῦ Ἡλεία, [υ]ιοῦ Πα[νπ]είου, διακόνου τῆς αὐτῆς ἁγίας ἐκκλησίας, πάντες ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως † μεμισθώκαμεν τῇ σῆ θεοφιλίᾳ ... ἀρούρα[ς τ]έσσαρας (ἀρούρας) δ εἰς σπορὰν χόρτου..., és a dir: *Al santíssim i estimat de Déu abba Paulos, bisbe de la santa i gran església d'aquesta metròpoli dels Heracleopolites, Aurèlia Manna, filla de Joan i de Ana, i Nymfe, filla d'Apol·ló i de Thamoule, amb el nostre estimat Elies, fill de Panpeios, diaca d'aquesta mateixa santa església, tots d'aquesta mateixa ciutat, t'hem llogat a tu, estimat de Déu, ... quatre «arures» per a plantar-hi herba...* És remarcable el fet que l'escriba faci constar que ni Aurèlia Manna, ni Nymfe, ni Elias no saben escriure⁵⁸⁸. Es tracta d'un cas únic, en què el bisbe lloga terres alienes per després subarrendar-les. El diaca, pertanyent a la mateixa cúria episcopal (i això fa sospitar que, en realitat, l'actuació en favor de l'altra part li podia haver estat encomanada pel bisbe), complementa la capacitat jurídica d'obrar de les dues dones, que, com en els períodes ptolemaic i romà, havien d'ésser assistides per un home⁵⁸⁹.

Un altre cas de relacions comercials en peu d'igualtat és el del diaca Elias, el forner. En efecte, Elias es relaciona en termes comercials amb el bisbe Petros en les mateixes condicions que ho fa amb altres persones, com es dedueix del rebut corresponent⁵⁹⁰. Heus ací un exemple:

† ἔχω ἐγὼ Ἡλίας διάκ(ονος) κ(αὶ) ἀρτοπρά(της) / τῷ ὠσιωτάτῳ ἀβᾶ Πέτρ(ω) /

588 Sobre aquest text i les particularitats que presenta, cf. Schmelz (2002) p. 179.

589 Sijpesteijn (1975) p. 275.

590 *Stud.Pal* 3.216, 217, 218, 219, 220,221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 236. Aquests documents formen part de l'arxiu anomenat d'Elias i Paeitos, cf. Montevecchi (1988) p. 261 núm. 95. Cf. també Schmelz (2002) p. 233 i 317.

ἐπισκ(όπῳ) δωθίσας τον / ἀπὸ Πάτρης (ἀρτάβας) ε ἄ δ' / ἀρτ(άβας) πέντε ἥμισυ / τέταρτον Φαμ(ενὼ)θ ιη / ς ἰν(δικτίωνος) †⁵⁹¹

Jo Elias, diaca i forner, tinc donades pel santíssim bisbe aba Petros, cinc artabes i mig quart corresponents a Patra. Divuit de famenot de la sisena indicció.

Altres documents també ens donen notícia de diaques relacionats d'alguna manera amb el proveïment dels bisbes. Hi ha carta copta fragmentària⁵⁹², de la que no hi ha datació fiable, en la que un bisbe encomana 250 σκεύη de vi; en ella s'esmenten marginalment dos diaques, Khael i Petros, del segons dels quals es fa constar que ha subministrat la mercaderia.

No falten tampoc documents en què bisbes i diaques són tractats com a categories distintes, però en peu d'igualtat en relació amb les obligacions que es pretenen regular. N'és un cas evident el testament del monjo tebà Paham⁵⁹³, de la primera meitat del segle VIII. En ell referma la validesa universal de les disposicions testamentàries en aquests termes: *ΑΥΘ ΛΑΛΥ ΠΡΩΜΕ ΝΙΜ ΕΦΗΤΑΞΙΣ ΝΤΜΝΤΟΥΗΝΒ ΕΙΤΕ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΙΤΕ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΕΙΤΕ ΔΙΑΚΟΝ ΕΙΤΕ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΕΙΤΕ ΛΑΙΚΟΣ*, és a dir, *que cap home que estigui a l'orde sagrat, sigui bisbe o prevere o lector, o laic, no contravingui les seves darreres voluntats sota pena de sotmetre's al judici de Déu.*

En un document⁵⁹⁴ de data més tardana, segle IX, procedent de Siene, aleshores sota control del regne de Núbia, apareix el diaca Ioannes, que exercia de notari i escriba. La datació està feta

591 *Stud.Pal* 3.216. Cf. Schmelz (2002) p. 316.

592 *P.Lond.Copt* 633; no només es tracta d'una carta fragmentària, sinó que l'edició (Crum 1905) també ho és, de manera que hom no es pot fer una idea del conjunt del text conservat.

593 *P.KRU* 67.

594 *P.Lond.Copt* 449.

segons el regnat del rei Joan i s'hi esmenta l'ofici d'altres alts dignataris, entre ells el de Metania, bisbe de Korte. L'escriptura, que conté una transmissió de terres entre particulars, sense que els detalls del negoci quedin del tot clars, està redactada en copte, mentre que la subscripció notarial en el verso està en grec. El mateix Ioannes ens és conegut per haver redactat una altra escriptura⁵⁹⁵ en què figuren les mateixes parts i s'usa la referència al bisbe per la datació: ΕΡΕ ΑΒΒΑ ΜΕΤΑΝΙΑ Ο ΝΕΠΙΚΚ, *essent bisbe abba Metania*. En aquest cas, el document no aporta cap dada sobre la relació del diaca amb el bisbe, més enllà del fet que utilitzava el seu pontificat com a sistema cronològic.

Hi ha casos també en què els diaques, com a col·lectiu, ens són presentats en relació cordial amb els bisbes, com succeeix en una carta⁵⁹⁶ del segle VI en la que un remitent anònim⁵⁹⁷ que s'adreça a un destinatari també anònim però que amb tota seguretat podem identificar amb un bisbe, atenent als termes en què se li adreça: ἔδεξάμν νῦν τὸ τίμιον γράμμα τῆς ὑμετέρας πατρικῆς καὶ ὀσίας δεσποτίας τῆς ἐντίμας καὶ γνησίας ἀδελφικῆς θεοφιλίας...: *he rebut l'honorable carta de la vostra paternal i santa senyoria, de la vostra honorable i autènticament fraternal estimació de Déu...* Doncs bé, a la part final de l'escrit el remitent encomana salutacions a un prevere anomenat apa Marinos, així com als *diaques estimadíssims de Déu*: τοὺς θεοφιλεστάτους διακόνους. D'aquest text podem deduir que els diaques formaven part de l'entorn directe del bisbe, probablement en la cúria diocesana.

Un cas sorprenent, perquè s'oposa a l'actitud general que podem observar en els documents esmentats fins al moment, el trobem a la

595 P.Lond.Copt 450.

596 P.Berl.Zill 14.

597 Podria tractar-se del canceller d'una altra diòcesi, atès que en un moment del text es refereix a un altre personatge com ὁ σύγκελλός μου.

carta que el bisbe Ioannes adreça al diaca i ecònom Isakios, datable el segle VI⁵⁹⁸. Aquest text, en què el bisbe demana a l'ecònom que li remeti diners, ens dóna la sensació que el bisbe es trobava en una situació molt compromesa davant la visita prevista de les autoritats civils, el *comes* i l'*stratelates*, ocasió per a la qual necessitava urgentment diners. Aquesta necessitat, segons proposa Schmelz a partir de la referència a *BGU 12.2190* i altres textos en què apareix el diaca Isak, podria estar relacionada amb el pagament d'impostos⁵⁹⁹. En qualsevol cas, és aquesta necessitat la que inspira els termes quasi desesperats de la petició que el porta pràcticament a posar-se a les ordres del diaca administrador; després de descriure què cal fer amb l'or si es troben pel camí l'emissari (suposadament del *comes*), diu al diaca ἢ διαγωγήσον περὶ τῶν ἐκεῖσε καὶ τὸ τί θέλεις ἵνα ποιήσω, [ἢ] ἀναμείνω ὧδε ἢ ἀνέλθω εὐθέως, ἐπιδὴ οὐτεμία ἀπόκρισις ἕως ἄρτι ἦλ[θε]ν περὶ τοῦ ὑπερφουεστάτου στρατηλάτου⁶⁰⁰, és a dir, *disposa, sobre el que passa allí, el que vulguis que jo faci, o que em quedi o que pugui de seguida, perquè no ha arribat encara cap resposta del magnífic «stratelates»*.

Per acabar la relació dels documents que il·lustren la relació dels bisbes amb els diaques, cal esmentar dos textos coptes molt tardans, que figuren tanmateix en els repertoris papirologics.

El primer és un document datat, suposadament, l'any 1246⁶⁰¹ i procedent d'Asfynis, al *nomós* latopolita. Es tracta d'un contracte matrimonial entre el diaca Paixair, fill del prevere Poulfaraq, i Seth Alpaha, filla del diaca Pouhalip, estès davant del bisbe Abraham. El nuvi fa constar que hi han assistit diversos altres diaques, que probablement hem d'identificar amb els que signen

598 *P.Rain.Cent 79*.

599 Schmelz (2002) p. 318 i nota 351.

600 *P.Rain.Cent 79*, 9-11.

601 *SB Kopt 4.1801*.

l'escriptura a tall de testimonis: el diaca Pouhalib, fill de Nantias, prevere, el diaca Pous[], fill del diaca Poussour, el diaca Poushak, fill del diaca Pisente, que ha estat qui ha requerit l'escriba, així com el prevere Gabriel, fill del diaca Pamilihel. Evidentment, les circumstàncies socials que regnen en l'època de redacció d'aquest document no tenen res a veure amb les dels segles anteriors a què majorment es refereix la documentació papiràcia. El bisbe i el seu clergat se'ns presenten més aviat com una comunitat tancada, en què es practica una important endogàmia que dóna lloc a l'establiment de famílies dedicades al servei eclesiàstic, reflex també d'una comunitat cristiana que ha deixat d'ésser hegemònica per convertir-se en una minoria sotmesa a una forta pressió.

El darrer document és també copte i està datat als segles XVIII-XIX; procedeix de Fustat. Es tracta d'una carta⁶⁰² d'Athanasios, bisbe d'Apothede (Aboutig)⁶⁰³, remesa al diaca Basof, de Fustat, en relació amb una epidèmia succeïda en aquesta ciutat. En les salutacions de la carta es fa esment, de manera genèrica, als diaques de l'església de Zebile. El copte en què està redactada la carta és purament una llengua de tradició⁶⁰⁴.

Com a conclusió, doncs, la documentació papiràcia que reflecteix les relacions entre bisbes i diaques il·lustra les relacions de dependència que existeix entre aquests dos graus de la jerarquia eclesiàstica.

El bisbe apareix com a personatge superior, fet que es constata ja

602 *P.Ryl.Copt 461.*

603 Aquest personatge ens és conegut per fonts històriques, car sabem que fou consagrat bisbe pel patriarca Joan (1770-1797) i encara el 1811 apareix com a bisbe d'Aboutig. Crum a *P.Ryl p. 231 notes 6 i 7.*

604 Crum a *P.Ryl p. 231: the clumsiness of the language, besides several phrases obviously translated from Arabic, are evidence that Coptic was but an artificial acquirement at the time.*

en els tractaments utilitzats de manera habitual, que denoten sotmetiment espiritual (com ara el freqüentíssim terme *paternitat*, ΜΝΤΕΙΩΤ), o subjecció jurídica (expressada freqüentment amb la paraula *senyor*, δεσπότης o χοεic).

La superioritat del bisbe s'expressa també en l'exercici de l'autoritat ordinària o fins i tot disciplinària sobre els diaques (en termes semblants a la que exerceix sobre els preveres), situació que no exclou l'existència de relacions de confiança, que porten a fer dels diaques, en moltes ocasions, col·laboradors estrets del bisbe en l'administració dels afers de l'església i a situar-los en el seu entorn immediat.

Tanmateix, trobem també casos de bisbes i diaques que es relacionen en un pla d'igualtat jurídica, especialment en assumptes referents al comerç o als negocis jurídics privats en general, és a dir, quan actuen com a particulars, fora de l'esfera eclesiàstica.

Tot i la general actitud de respecte i submissió envers els bisbes, trobem casos en que els diaques dissenteixen i fins i tot pledegen amb el seu bisbe i arriben a acords judicials o extrajudicials en assumptes que els afecten.

Finalment, podem observar, des d'un punt de vista diacrònic, una intensificació de la potestat episcopal, reflectida en la multiplicació dels tractaments i fórmules per expressar-la. D'altra banda, aquest fenomen no deixa d'ésser una conseqüència de la progressiva assumpció de poder per part de l'Església a partir de la seva legalització i oficialització el segle IV, i de la funció d'enquadrament de la població cristiana que es fa palesa a partir de la conquesta islàmica del segle VII.

2.2.2.5.- ELS DIAQUES I EL MONACAT

Tractar exhaustivament la qüestió del monacat a Egipte, ni que sigui només en allò que fa referència a les seves relacions amb la institució del diaconat, és per si mateix un tema que ultrapassa les possibilitats d'aquest estudi.

En efecte, Egipte no només és el bressol del moviment monàstic, sinó que hi va assolir un desenvolupament tal, que la immensa majoria de la documentació papiràcia referida a religiosos hi acaba fent referència d'una o altra manera⁶⁰⁵.

Això no obstant, és evident també que precisament per la importància religiosa i socioeconòmica que adquireixen els monestirs a Egipte, un estudi referit als diaques que no hi fes referència en absolut quedaria mancat d'un tret important per dibuixar una imatge fidel de la institució diaconal a la segona meitat del primer mil·lenni.

Per aquesta raó, ha semblat convenient fer una referència no exhaustiva als casos en què trobem el diaconat incardinat o relacionat de manera més o menys estable amb les institucions monàstiques, prescindint de la pretensió d'examinar tots els documents en què les relacions entre ambdues institucions són de caràcter més superficial o esporàdic, circumstancials o passatgeres.

Al respecte cal dir, en primer lloc, que les citacions de diaques

⁶⁰⁵ La bibliografia sobre el monaquisme, el seu origen i evolució a Egipte és abundantíssima. Se'n pot trobar una introducció sintètica suficient per emmarcar la qüestió a Guillaumont, A, CE vol. 5 1661a-1664b. Una aproximació al fenomen des de la perspectiva papirologica es troba a Bagnall (2011) p. 607-610.

que siguin expressament designats com a monjos són relativament escasses⁶⁰⁶.

Començarem l'estudi precisament per aquests casos, perquè són els que de manera més evident i directa posen de manifest la vigència de l'orde diaconal en l'ambient monacal.

Distingim dos apartats, un referits als monjos cenobites i un altre als anacoretetes pel diferent paper que poden tenir en els dos tipus d'organització els ministeris sagrats, si bé, cal advertir que la distinció entre una i altra forma de vida no era taxativa, sinó que es donaven situacions intermèdies, com les laures⁶⁰⁷, i que, a més, en molts casos la documentació conservada no ens permet determinar la categoria a què pertanyien els monjos esmentats (Wipszycka 2011 p. 162-163).

2.2.2.5.1.- CENOBITES

El primer cas que tenim datat correspon a l'any 512 i ens esmenta un diaca monjo⁶⁰⁸, de nom Petros, que apareix esmentat en dos documents⁶⁰⁹. Ambdós documents recullen sengles contractes

606 Cal no oblidar, per més que hagi esdevingut un *topos*, que existia una tendència en la ideologia monàstica a defugir els ordes sagrats per humilitat o horror davant el *tremendum* que signifiquen les accions sacramentals; Antoni i Pacomi serien els paradigmes d'aquesta tendència. Wipszycka (1996a) p. 136-141.

607 De fet, sovint les laures i els monestirs cenobítics estaven adjacents i formaven part d'una mateixa unitat organitzativa, com demostra el cas de Naqlun. Wipszycka (1996b) p. 381-382.

608 La imatge del complex monàstic melecità que es desprèn dels documents ens presenta un mode de vida a mig camí entre l'eremitisme i el cenobitisme. L'existència de diversos *monasteria*, que hem d'identificar amb cel·les monàstiques, confrontants, ens suggereix la imatge d'una laura, és a dir un conjunt d'ermitans que fan vida retirada en cel·les individuals més o menys properes entre si, però que organitzen uns serveis comuns, singularment les celebracions litúrgiques festives i alguns àpats comunitaris, amb una organització laxa basada en un règim idiorítme, en el que els monjos conservarien la propietat dels seus béns, com resulta palès en aquest cas pel fet mateix que es produeixin compravendes de cel·les monàstiques. Sobre la compravenda de cel·les o eremitoris, cf. Wipszycka (1996b) p. 384-387.

609 *P.Dub 32* i *P.Dub 33*.

mitjançant els quals un monjo anomenat Eulogios, que havia estat melecià i s'ha tornat ortodox⁶¹⁰, ven una cel·la monàstica de la seva propietat. Eulogios, després del seu pas a l'Ortodòxia, habita a Arsinoiton Polis, en un monestir anomenat Petit de Psyon, però en la seva etapa meleciana habitava en un complex monàstic situat també al *nomós* Arsinoita, en el monestir de la Laura⁶¹¹. Les cel·les que ven són les que posseïa en el monestir melecià, grup al que pertany el comprador. El diaca Petros apareix esmenat en la descripció dels límits de la propietat alienada, com a propietari d'una de les finques confrontants; l'afrontament de la finca és el següent: νότου τὸ ὄρος καὶ μοναστήριον τοῦ μακαρίου Ἀνδρέα πρεσβυτέρου, βορρᾶ μοναστήριον Νααραοῦ / πρεσβυτέρου, ἀπηλιώτου τὸ ὄρος, λιβὸς ὁδὸς δημοσία, μεθ' ἧν μοναστήριον Πέτρου διακόνου⁶¹²: *al sud la muntanya i el monestir del difunt prevere Andreas, al nord el monestir del prevere Naarau, a llevant, la muntanya, i a ponent la carretera pública, després de al qual hi ha el monestir del diaca Petros.* Aquesta descripció, que es repeteix quasi en els mateixos termes en el segon document, ens permet conèixer el primer cas d'un diaca que feia vida en una cel·la monàstica⁶¹³. Naturalment, pel fet que la cel·la del diaca Petros es trobi en un complex monàstic melecià ens permet deduir que formava part d'aquest grup, fet que confirma

610 *P.Dub 32, 2*: Εὐλόγιος μονάζων ποτὲ μὲν Μελιτιανός, νῦν δὲ ὀρθόδοξος: *Eulogios, monjo, que abans fou melecià, però ara és ortodox.*

611 Lit: *la muntanya de Labla*. L'ús del mot *muntanya* per referir-se a un monestir està àmpliament documentat, cf. Kahle a P.Bal (1954) p. 27-28. Pel que fa al nom *Labla*, és un fenomen típic del dialecte faiúmic la realització del so que en els altres dialectes és ρ com a λ, Till (1961) p. 7, i per tant es pot llegir com *laura*. Cf. Wipszycka (1996a) p. 145. Tanmateix, cf. Verreth (2008-2013) p. 322, on recull una població anomenada *Labla*, com equivalent a *Nabla*, al mateix *nomós* Arsinoita.

612 *P.Dub 32, 6-7*.

613 Podria pensar-se que l'esment de les finques confrontants amb un nom en genitiu fa referència al propietari, i no necessàriament a qui hi habita fent vida monàstica. Tanmateix, un detall, el fet que el monestir o cel·la del prevere Andreas sigui anomenada a *P.Dub 32* μοναστήριον τοῦ μακαρίου Ἀνδρέα πρεσβυτέρου, és a dir, *monestir del difunt prevere Andreas*, i a *P.Dub 33* s'hi faci referència com ἔρημον μοναστήριον, és a dir, *monestir abandonat*, fa més plausible que la persona associada a cada cel·la sigui el monjo que hi feia vida, més que no pas el propietari, que seguiria existint, malgrat la mort d'Andreas i l'abandonament de la cel·la, en la persona dels seus hereus.

el mateix contingut dels documents, atès que la venda per part d'Eulogios de la cel·la que tenia a Labla ve motivada pel seu trasllat a un monestir ortodox després del seu canvi d'adscripció confessional.

Ja al segle posterior trobem, en una data que se situa entre 615 i 616, la referència de tres diaques relacionats amb el monestir d'Apa Patois, situat a la vila de Taniaithis, a Apol·lonòpolis Heptakomias. De dos d'ells, tenim la referència expressa al fet que eren monjos, que falta en el tercer, Kal·limakhos. Tots tres figuren en el mateix document⁶¹⁴, que recull un contracte d'emfiteusi sobre dotze arures de terra de conreu pertanyents al cenobi, celebrat entre el *dikaion* del monestir, representat pel seu superior, i un particular anomenat Ioannes, fill de Phoibammon i d'Hypatia.

Els diaques intervenen en els tres casos com a testimonis. Dos d'ells es diuen Leon i comparteixen la mateixa condició, però tenim la seguretat que es tractava de personatges diferents i no d'un lapsus d'escriptura pel fet que les subscripcions estan redactades per mans distintes i perquè els corresponen diferents patronímics: l'ún és fill de Pakhymios i l'altre de Samouelios. La referència a la condició monàstica és explícita en ambdós casos: Λέων Παχυμίου μονάζ(ων) καὶ διάκ(ονος) τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου μαρτυρῶ ὡς πρόκ(ειται) †, *Leon, fill de Pakhymios, monjo i diaca del mateix monestir, en sóc testimoni tal com consta*. La fórmula és idèntica pels dos testimonis, que figuren l'un a continuació de l'altre. Pel que fa al tercer, Kal·limakhos, fill de Pson, la fórmula utilitzada n'indica la condició de diaca, però omet cap referència a la de monjo. Atenent al fet que figura en el mateix context que les anteriors és raonable pensar que l'omissió de l'expressió

614 P.Lond 2.483.

μονάζων s'ha d'interpretar com una evidència que aquest diaca no era monjo.

El següent cas⁶¹⁵ el tenim datat entre els anys 630 i 640, al monestir d'Apa Kyros, situat a la ciutat d'Apol·lonòpolis. En aquesta ocasió ens trobem dos diaques que al mateix temps són monjos; l'un, ja comentat anteriorment, és el diaca Pistois fill de Menas, que era el superior del monestir, i per tant, evidentment, monjo ell mateix. Pistois, com a superior, representa el seu monestir en una operació de compravenda parcial d'una casa. El segon cas és d'un dels testimonis⁶¹⁶ del document, un altre diaca, Orampes, també adscrit al monestir: Ὁράμπης Ἰωσηφίου ἐλάχ(ιστος) διάκ(ονος) [τοῦ αὐτοῦ] / μοναστηρίου ἀκούσας παρὰ τοῦ θεμένου: *Orampes, fill de Iosephios, humilíssim diaca del mateix monestir, ho he sentit del qui ho ha exposat*⁶¹⁷.

Ja al segle VII, tenim documentat un altre cas al monestir d'Apa Thomas, a Wadi Sarga, al nomós Antaiopolita. En aquest cas, se'ns ha perdut el nom del diaca, que devia figurar a la llacuna que hi ha entre l'esment de la seves condicions diaconal i monàstica, respectivament. El text que el conté⁶¹⁸ és un reconeixement de deute pel qual el fuster del monestir es compromet a tornar al diaca l'import d'un *solidus*. El text que l'esmenta diu així: ΑΝΟΚ ΠΑΣΟΝ ΓΕΡΜΑΝΕ ΦΑΜΦΕ ΠΤΗΤΡΑ ΕΤΟΥ / ΑΛΒ ΤΠΟ / ΛΙΣ [ΕΙΣΣΑΙ] ΠΠΑΣΟΝ ΠΔΙΑΚ ΠΜΟΝΟΧΟΣ / ΜΠΙΜΟΝ[ΑΣΤ](ΗΡΙΟΝ) ΝΟΥΩΤ.....⁶¹⁹, és a dir, *Jo el*

615 SB 1.5114. Cf. Schmelz 2002 p. 170.

616 Schmelz (2002) p. 251 i nota 301 l'identifica amb un notari: *Texte ... die von einem Geistlichen als Notar geschrieben wurden.*

617 SB 1.5114, 55.

618 P.Sarga 166.

619 P.Sarga 166, 4.6.

germà⁶²⁰ *Germane, fuster de la Pedra Santa*⁶²¹ ... la ciutat⁶²² ...
[escric] al meu germà el diaca monjo del mateix monestir.
Segons la interpretació de Crum, la restitució del préstec ha de
fer-se en formatge⁶²³.

Procedent també del monestir d'Apa Thomas tenim també el testimoni
d'un diaca anomenat *Germane* a qui l'arximandrita del monestir
Sarapamon, que el tracta de fill, envià a buscar uns joves que
havien fugit del monestir. El fet està recollit en una carta⁶²⁴ que
Sarapamon remet a l'arximandrita d'un altre monestir, de qui no
s'ha conservat el nom, demanant-li que li remeti els joves. El
fragment referit a *Germane* diu així: ΕΙΣ ΠΕΝΘΗΡΕ ΠΑΙΔΚΩΝ ΓΕΡΜΑΝΕ
ΑΙΤΝ[Η]ΝΟΟΥΨ ?]ΝΘΗΝΕ ΝΚΦΟΥ, és a dir, *heus ací que he enviat el meu
fill Germane, el diaca, a buscar-los*. No es pot dubtar, doncs, que
el diaca *Germane* era un monjo subjecte a la potestat de Sarapamon,
quan l'envia en aquesta missió.

Ens consta un altre diaca monjo al segle VII-VIII. Es tracta de
Iezekiel que feia vida monàstica a Tebes. El coneixem per un
òstracon⁶²⁵ de l'arxiu d'Apa Abraham, on es compromet davant Apa
Victor, el seu superior, i els seus germans monjos a no tornar a
embrutar el monestir, i a acceptar una sèrie de penes si ho fa. El
text, summament curiós, fa com segueix: ΑΝΟΚ ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΠΑΙΚ/ (sic)
ΕΙΣΖΑΙ ΝΗΤΗΝ ΤΗΡΤΗΝ ΖΙΟΥΣΟΠ ΑΠΑ ΒΙΚΡΩΤ (sic) ΠΕΝΕΙΩΤ ΜΝΝΕΣΝΗΥ ΤΗΡΟΥ
ΧΕΕΦΩΠΕ ΕΙΦΑΝΡΕΣΟΟΤ ΖΑΡΟΙ ΕΖΙΣΟΥΝ ΝΤΕΖΕΝΗΤΗΝ..., o sia *jo Iezekiel el*

620 Literalment «el meu germà». Aquest ús irregular del possessiu apareix en
altres documents, i és comparable al us de «el nostre pare» en els documents
del monestir de Bawit; cf. la introducció de S. Clackson a P.BawitClackson
(2008).

621 El monestir, per referència a la seva posició elevada. Probablement la
llacuna contenia el nom del monestir, Apa Thomas, pel qual hi ha lloc. Cf.
Kahle a P.Bal (1954) p. 26 i 28.

622 Possiblement seguia «de Siout», la moderna Assyut, per la qual hi ha espai.

623 Crum a P.Sarga (1922) p. 137 i nota 4.

624 P.Ryl.Copt 289.

625 O.Crum 294.

diaca us escric a tots vosaltres conjuntament, Apa Victor el nostre pare i tots els germans, que si succeeix que torno a dipositar excrements⁶²⁶ dintre del monestir... Deixant de banda el caràcter escatològic del compromís, que devia reflectir els costums poc higiènics d'aquest diaca, el que resulta indubtable, per la manera que es dirigeix al superior Apa Victor, als altres monjos, i per la manera com parla del monestir, és que ell mateix era monjo.

Sense que se li pugui atribuir data concreta, però en qualsevol cas posterior a la conquesta àrab, trobem l'arxidiaca Phoibamonos, destinatari de salutacions en una carta⁶²⁷ que un home anomenat Kosmas remete a George, l'arximandrita d'un monestir, a qui demana que li remeti dos llibres i vi vell. A les salutacions diu: ...†[ΑCΠ]Α[Ζ]Ε ΝΠΑΜΕ / ΡΙΤ ΝΘ(ΟΕ)C ΝΙΩΤ ΜΝΠCΦΟΥ? ΕΞΟΥΝ ΤΗΡ[Ϸ Ε]ΤΖΑΤΖΗΠΟΤΑΓΗ ΝΕΚ / ΠΕΤΠΕΤΟΥΕΒ ΜΑΛΛΟΝ ΔΕ ΝΑΡΧΗΔΙΑΚΟΝΟC ΠΦΟΙΒΑΜΩΝΟC... o sigui ...saludo el meu estimat pare i a tots els qui estan subjectes a la teva santedat, especialment a l'arxidiaca Phoibamonos. El text, doncs, no deixa dubte que l'arxidiaca estava subjecte a la potestat de l'arximandrita i, per tant, era monjo del seu monestir.

Un cas certament molt interessant és el de Samouel⁶²⁸, que trobem documentat a Tebes els anys 719-726. Es tracta d'un diaca, ja difunt a l'època del segon dels dos documents que ens en donen notícia⁶²⁹, de qui es diu expressament que era monjo i al mateix temps és pare dels contractants. En el primer document, que conté la partició d'una casa que ha romàs com a bé hereditari, la seva

626 L'editor tradueix en llatí, púdicament, *stercore maculare* (Crum 1902, p. 12), sembla que el sentit en què cal entendre el verb és el que el mateix Crum dóna en el seu diccionari 37 anys més tard: *make, deposit dung*, Crum 359a.

627 *P.Ryl.Copt 588*.

628 Till (1962) p. 193.

629 *P.KRU 35* i *P.KRU 36*.

filla s'identifica d'aquesta manera: ΑΝΟΚ ΑΒΑΙΓΑΙΑ ΤΩΓΕΡΕ ΣΑΜΟΥΗΛ ΠΑΔΙΑΚΟ(ΝΟΣ) ΑΥΩ / ΠΜΟΝΟΧΟΣ ΝΠΤΟΥΥ ΝΧΗΜΕ ΤΑΜΟ⁶³⁰ ΤΕ ΤΜΑΚΑΡΙΑ ΤΣΕΝΟΥΤΕ⁶³¹, on la contractant ens diu: *Jo, Abaigaia, filla de Samouel, diaca i monjo de la muntanya tebana, essent la meva mare la difunta Tsenoute...* En el segon document, trobem la mateixa Abaigaia⁶³² que actua conjuntament amb dos germans seus, Stephanos⁶³³ i Khareb⁶³⁴. Aquest és l'únic cas en què podem afirmar que un diaca casat i amb fills es retirà en algun moment a fer vida monàstica, condició en què probablement acabà la seva vida. A partir de la manera d'esmentar-lo de la seva filla en el primer document, on es refereix a la seva mare com a ja difunta, però no esmenta aquesta circumstància per al cas del pare, estem temptats de concloure que Samouel es retirà a fer vida monàstica després de quedar vidu; tanmateix aquesta conclusió, certament molt versemblant, no es pot donar per absolutament certa.

Al mateix segle VIII trobem les abundoses notícies de Sourous⁶³⁵, diaca que no només fou monjo, sinó que exercí el càrrec de superior del monestir de Sant Phoibammon a Tebes.

A banda de la persona de Sourous, de qui ja s'ha tractat en un altre moment, al monestir de Sant Phoibammon hi trobem altres diaques contemporanis.

Un d'ells és Papas, fill de Kleonikos, que tenim testimoniats en dos documents⁶³⁶, dels anys 770 i 780, respectivament. En els dos

630 Lege: ΤΑΜΑΑΥ.

631 P.KRU 35, 11.

632 Till (1962) p. 49.

633 Till (1962) p. 203.

634 Till (1962) p. 69.

635 SB 1.5603=P.KRU 93; SB 1.5593=P.KRU 80; SB 1.5594=P.KRU 81; SB 1.5595=P.KRU 83; SB 1.5596=P.KRU 84; SB 1.5600=P.KRU 89; SB 1.5605=P. KRU 96; SB 1.5606=P.KRU 99; SB 1.5607=P.KRU 100; P.KRU 79; P.KRU 92; P.KRU 97; P.KRU 104; P.KRU 118; SB Kopt 2.945. Till (1962) p. 204-205.

636 SB 1.5603 i SB 1.5597.

casos es tracta de donacions d'infants⁶³⁷ al monestir que el diaca Papas subscriu a tall de testimoni; en la primera, Ioannes fa lliurament del seu fill Xenoute, que Sourous accepta, i en el segon és una dona, Takhel, qui dona el seu fill Athanasios.

Un altre diaca del monestir de Sant Phoibammon és Sergios, fill de Victor, testimoniats pels volts de l'any 770 com a subscriptent d'un document⁶³⁸ de donació a favor del monestir d'un infant fill de Basilios; qui accepta la donació és novament Souros, de qui en aquesta ocasió no s'esmenta la condició de diaca.

Pel que fa a aquest monestir de Sant Phoibammon, ens ha pervingut la notícia que Theodoros, un prevere que s'hi relacionava, perquè va subscriure una altra escriptura de donació d'infant⁶³⁹, era al seu torn fill d'un diaca anomenat Basilios.

Finalment, al segle IX tenim un altre testimoni directe d'un diaca de qui es diu expressament que era monjo. Es tracta d'un diaca de qui s'ha perdut el nom que, juntament amb un altre diaca anomenat Merkourios, signa com a testimoni un document⁶⁴⁰ en què Sinouthios, prevere i arximandrita, juntament amb Paulos i Severos, cedeixen a títol vitalici un habitatge a Stauros, Sousinnios i Phoibammon, a la mort dels quals revertirà a la *diakonia* del monestir. D'aquest diaca se'ns diu que era monjo i que exercia el càrrec d'ajudant o *boethos*: ΒΟΗΘΟΣ, que podia tenir també una significació civil, relacionada amb la recaptació d'impostos⁶⁴¹, com se'ns posa de manifest a *PSI 13.1342*, que serà comentat posteriorment.

637 Sobre el particular, vid. Steinwenter (1921), Wipszycka a CE 918a-919b i Papaconstantinou (2002a i 2002b).

638 P.KRU 84.

639 SB 1.5594.

640 P. BL Or 6202 i P. BL Or 6201, que recullen el mateix document. El segon és una mera còpia del primer.

641 Cf. Wipszycka (1971) p. 114: el *boethos* seria probablement el responsable del cadastre i de la contribució territorial a l'oficina fiscal de la pagarquia.

Tenim altres casos, alguns dels quals ja s'han esmentat en parlar dels diaques encarregats de funcions administratives, en què els diaques assumien funcions de diversa responsabilitat en l'administració d'un monestir, cosa que ens permet suposar amb prou fonament que es tractava de diaques que alhora eren monjos.

A banda del cas de Sourous, trobem el cas de Ioannes, al primer terç del segle VI (533), de qui a *P.Oxy 51.3640*⁶⁴² es diu expressament que era arximandrita d'un monestir anomenat d'Apa Hierax. No hi ha doncs, cap mena de dubte, que Ioannes era monjo del monestir que presidia.

Semblant és el cas de Petros, testimoniats al *nomós* Arsinoita el segle VII, del que sabem que era *col·lectarios* i pertanyia al monestir de la Laura de Santa Maria; subscriu un document⁶⁴³ en aquests termes: Δι'έμοῦ Πέτρου διακό(νου) κολλεκ(ταρίου), és a dir *per mi, Petros, diaca i col·lectarios*. Schmelz (2002) p. 203 interpreta el mot κολλεκτάριος en aquest text com referit a l'exercici de la banca: *Dieser Diakon war im Bankwesen tätig, setzte aber auch Urkunden auf* (veure *ibid.* p. 246).

Un altre cas, procedent d'Hermòpolis, però de data indeterminada, és el de Iohannes, que era representant del *dikaion* del monestir de Sant Miquel Arcàngel⁶⁴⁴. En un rebut⁶⁴⁵ en què dóna fe d'haver cobrat el *demosion* a Tiah Xenoute, un productor d'oli que ha llogat terres del monestir, s'identifica d'aquesta manera: ΠΑΙΚΛΙΟΝ ΠΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΙΤΟΟΤ' ΑΝΟΚ ΙΩΣΑΝΝΗΣ ΠΙΕΛΑΧ(ΙC)Τ(ΟC) ΠΑΙΔΑΚΟ(ΝΟC) ΕΙCΣΑΙ..., el «*dikaion*» de l'Arcàngel Miquel a través de mi, Iohannes,

642 El text és tractat en detall per Schmelz (2002) p. 178-179.

643 *CPR* 4.192.

644 Verreth (2008-2013) p. 15.

645 *P.Lond.Copt* 1049.

l'humilíssimi diaca, escric... Semblant a aquest és el cas del Iousta del segle VIII que ens ha conservat CPR 4.153, esmentat més amunt, en el supòsit que el *topos* on exercia el seu economat fos identificable amb un monestir, com també seria el cas del Pahomo, ecònom de Sant Gerouotx, que ens ha preservat CPR 4.147⁶⁴⁶.

També hem parlat més amunt de Pistois, testimoniat per SB 1.5114, que era superior del seu monestir i, per tant, amb tota evidència, monjo ell mateix, i de Paulos, de qui conservem l'acta⁶⁴⁷ de nomenament com a superior del monestir d'Apa Patape, i que per tant, també era monjo.

Ho era també, sense cap mena de dubte, el diaca Victor, que al segle VII fou *frontistes* del monestir de Sant Teodor. En aquesta condició llogà una *arura* de terra de labor pertanyent al cenobi a un altre diaca, de qui se'ns ha perdut el nom, i que se li dirigeix en aquests termes: ...ΕΙCΣΑΙ ΜΠ|ΔΙΚ|Α|ΙΟΝ ΝΠΑΧΘΕΙC ΦΑΓΙΟC ΘΕΟΔΩΡ[? / [-]Ε ΣΓΠΟΟΤḂ ΝΑΠΑ ΒΙΚΤΩΡ ΠΕΥΛ(ΑΒΕC)Τ(ΑΤΟC) ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟC) [ΑΥΩ] / ΠΕΦΡΟ|ΝΤΙCΤΗC ΧΕ...⁶⁴⁸, és a dir, ...*escric al «dikaion» del nostre senyor Sant Theodor[], a través d'apa Victor, el reverendíssim diaca i «frontistes», que...*

Encara trobaríem en una situació semblant el Theodoros que administrava la Gran Laura d'Arsinoiton Polis en algun moment del segle VII, tal com resulta de *Stud.Pal* 8.749, sempre i quan puguem identificar aquesta Laura amb un monestir, per les raons que s'han exposat en el seu lloc⁶⁴⁹.

646 Aquesta possibilitat ve recolzada per Schmelz (2202) p. 182, que respecte d'aquests dos textos diu *Beide Texte beziehen sich auf in Erbpacht vermiete Häuser, die wahrscheinlich Klöstern gehörten.*

647 P.MoscowCopt 76.

648 CPR 4.117, 6-8.

649 No sembla ésser aquesta, però, la valoració de Schmelz (2002) p. 316, que en referir-se a aquest text diu *gab es in den Dörfern des byzantinischen Ägypten noch weiter Personen, die v.a. mit dem Einzug der Angaben betraut waren, und*

També està en el mateix cas el diaca del segle VII, de qui no coneixem el nom, que era *pronoeta* d'un monestir d'acord amb el testimoni de *P.Strasb 8.756 i 8.758*.

Serien monjos, amb tota seguretat, els diaques Markos i Victor que coneixem gràcies a *O.Crum 106*, de qui ja s'ha tractat, atès que el primer tracta el segon com el seu superior (ΜΠΑΠΡΟΣΤΑΤΗΣ)⁶⁵⁰ i es compromet a visitar-lo al monestir.

Iguament havia de ser monjo del monestir de Sant Phoibammon el diaca anònim que en representava el *dikaion*, segons ens permet conèixer un petitíssim fragment d'un document de naturalesa econòmica però de contingut desconegut⁶⁵¹, que diu així: ΠΑΙΚΑΙΟΝ ΕΤΟΥΛΑΒ ΝΦΑΓΙΟΣ ΦΟΙΒΑΜΜΟΝ / ΠΙΕΛΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ) ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΕΙΣΖΑΙ ΝΑΠΟΣΤ[o sia *el sant «dikaion» de Sant Phoibammon, l'humilíssim diaca escriu...*

Amb seguretat ho era el diaca que també representava el *dikaon* monàstic que esmenta *P.Ryl.Copt 166*, amb independència que l'estat fragmentari de l'encapçalament no ens permeti identificar el nom del diaca que signa el document en el moment que s'esmenta els representants del monestir.

Hi ha encara altres documents que hom podria adduir com a testimonis gairebé segur de l'existència de diaques que havien fet professió monàstica.

El més antic de tots és el document⁶⁵² meleciana de l'any 334, pertanyent a l'arxiu d'Apa Pageus, de Phthor, que recull l'acta

auch unter ihnen sind zahlreiche kirchliche Amtsträger bezeugt.

650 Seguim la interpretació de Schmelz (2002) p. 184.

651 *P.Ryl.Copt 220*.

652 *P.Lond 6.1913*.

d'elecció d'un hegumen substituït durant el temps que el superior del monestir d'Hiponon (*nomós* Heracleopolita o Cinopolita) ha d'assistir a un concili convocat per Constantí a Cesarea de Palestina. En aquest text, el superior diu que per dur a efecte l'elecció *σύνηξα τοὺς μονοχοῦς τῆς ἡμετέρας μονῆς ἐπὶ παρόντ[ω]ν Παταβαεῖτ[ο]ς πρεσβυτέρου Ἰππώνων / [κα]ὶ Παπνουτίου διάκονος ἀπὸ Παμινπέσλα καὶ Πρωοῦτος ἀρχέλου/ μονοχοῦ καὶ ἐ[τέρων πολλ]ῶν⁶⁵³*, és a dir *vaig reunir els monjos del meu monestir en presència de Patabeit, prevere d'Hiponon i de Papnoutios diaca de Paminpesla⁶⁵⁴, i de Proous, antic monjo, i de molts altres*. Del diaca Papnoutios no es diu expressament que fos monjo, però no seria aventurat suposar-ho tenint en compte que la seva presència es documenta precisament en un acta d'elecció monàstica i que figura esmentat justament després del prevere Patabeit, de qui es diu que pertanyia al monestir, i d'un antic monjo (sigui en el sentit que era un monjo «dels antics», o que havia estat monjo i n'havia deixat d'ésser), i per tant completament integrat en una relació de personatges que sense cap dubte pertanyien a l'estament monacal.

Els més destacats i que ofereixen menys dubte són *SB Kopt 1.243*, del segle VIII, en què el diaca actua com a representant d'un *dikaion* monàstic, en aquests termes: *ΠΔΙΚΑΙΟΝ ΝΦΑΓΙΟΣ / ΚΟΛΛΟΥΘΕ ΝΤΠΥΛΗ ΣΙΤΟΟΤ / ΑΝΟΚ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΙΕΛΛΧ Ν- / ΔΙΑΚ°, ΕΙΣΩΑΙ...* i acaba: *ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΝΑΚ (ΥΠΕΡ) ΠΔΙΚΑΙΟΝ / ΝΦΑΓΙΟΣ ΚΟΛΛΟΥΘΕ Ν- / ΤΠΗΛΗ ΣΙΤΟΟΤ ΑΝΟΚ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ / ΠΙΕΛΛΧ ΝΔΙΑΚ°, ΤΙΣΤΟΙΧΕΙ ΕΤΙΑΠΟ / {ΑΠΟ}ΔΕΙΞΙΣ ΝΘΕ ΕΣΣΗΖ ΜΜΟС⁶⁵⁵*, és a dir, *el «dikaion» de Sant Kol·louthe de la Porta, a través de mi, Gregorios, l'humilíssim diaca, escric... rebut per tu de part del «dikaion» de Sant Kol·louthe de la Porta, a través de mi, Gregorios l'humilíssim diaca; estic d'acord amb el rebut tal com*

653 *P.Lond 6.1913*, 9-10.

654 Segons una altra lectura caldria interpretar *Thmoinpesla*.

655 *SB Kopt 1.243*, 1-4, 14-19.

està escrit. Resulta bastant segur afirmar que si un diaca signava un rebut a nom d'un monestir, devia formar part d'aquella comunitat.

Altres estan constituïts per un conjunt de documents jurídics de considerable longitud, pertanyents a l'arxiu de Diòscor d'Afrodito, per tant datats el segle VI, i publicats fa ara un segle per J. Maspéro. En ells trobem Ioannes: Ἰωάννης Κύρο(υ) ἐλάχ(ιστος) διάκονος / το(ῦ) προειρημέ(νου) ἁγίου τόπο(υ)⁶⁵⁶: *Ioannes, fill de Kyros, humilíssim diaca de l'esmentat sant lloc.* També el cas dels possibles diaques Anastasios i Iskhirion⁶⁵⁷, de qui es diu δ(ιὰ) τῶν [θεοφιλεστάτων ἀββᾶ Ἀναστα]σί(ο)υ κ(αὶ) ἀββ(ᾶ) Ἰσχυρίωνος / μοναζζ(όντων) καὶ διακκ(όνων)⁶⁵⁸, és a dir, a través dels estimats de Déu *apa Anastasios i apa Iskhirion, monjos i diaques*⁶⁵⁹.

En canvi, no podem assegurar que fossin monjos els candidats al diaconat que recullen els ὄστρακα⁶⁶⁰ del monestir de Deir el-Bahari, adreçats al bisbe Abraham, dels que s'ha tractat en detall més amunt atès que el bisbe hi residia, però ignorem si les ordenacions es produïen entre monjos o bé es referien a candidats del clergat secular.

En conclusió, els textos conservats ens permeten afirmar que al segle VI, més d'un segle després del sorgiment del monaquisme a Egipte, les comunitats monàstiques, tant ortodoxes com melecianes, comencen a ordenar, o a admetre, diaques entre els seus membres.

656 *P.Cair.Masp* 2.67162, 10.

657 Respecte d'aquests personatges cal tenir en compte allò que s'exposarà més endavant en parlar dels diaconetes.

658 *P.Cair.Masp* 3.67347, 3-5.

659 La restitució de διακκ per διακόνων és una decisió de l'editor, que en algun moment sembla vacil·lar entre aquesta interpretació i la possibilitat que fossin diaconetes. Schmelz (2002) p. 215 nota 84 es decanta directament per aquesta darrera possibilitat: διακονητής *wird jeweils mit διακ/ abgekürzt, nur in P.Cair.Masp III 67286 B Z. 15 enthält das Wort in ausgeschriebener Form und zeigt damit, dass die Abkürzung nicht für διάκονος steht.*

660 Editats per Crum, 1902.

Els diaques de qui se'ns ha conservat notícia, a més de les funcions estrictament sagrades, que no ens estan testimoniades, assumeixen en general funcions administratives dintre de l'organització dels monestirs, i no només de caràcter subordinat, sinó que poden arribar a exercir el càrrec de superior monàstic, sense per això perdre la gestió dels seus afers particulars.

Hem tractat fins aquí els casos coneguts de diaques que eren alhora monjos. Si ampliem l'àmbit de recerca per incloure també aquells documents que donen testimoni d'algun tipus de relació dels diaques amb la institució monàstica, sense que consti expressament que el diaca en formés part (tot i que podem sospitar fonamentadament que en un nombre important de casos el diaca devia ser també monjo, malgrat que aquesta circumstància no s'expliciti), el nombre de testimonis creix exponencialment. Es pot constatar com amb el pas dels segles, la institució monàstica esdevé central en la vida de l'església, de manera que en la majoria de documents en què intervenen diaques hi és present d'una manera o altra, mentre que semblen decreixer proporcionalment els documents que fan referència a diaques incardinats en el món secular.

De tota manera, en la mesura que la presència directa o indirecta del monaquisme esdevé una constant en la documentació, decreix el seu valor informatiu per il·lustrar la relació del diaconat amb aquesta institució; en canvi, l'interès es desplaça més aviat cap a l'examen de les funcions socioeconòmiques que assumia el diaconat, sigui en aquest context o en un altre.

Ens limitarem, doncs, a relacionar la resta de textos que d'una o altra manera posen en relació diaques amb la institució monàstica,

sense que hi hagi constància que els diaques en qüestió fossin monjos. En aquest punt cal advertir que, deixant de banda l'evidència directa que un diaca fos monjo perquè es així es diu expressament, la possible pertinença a l'orde monàstic es dedueix d'indicis que donen major o menor grau de certesa, però sense una distinció neta, de manera que en els textos següents trobem algunes situacions que també podrien haver justificat legítimament llur inclusió en la categoria de diaques monjos.

Es pot comprovar que, en llur majoria, es tracta de diaques que intervenen en actes jurídics, en què hi participa d'una o altra manera un monestir, majoritàriament a tall de testimonis o notaris, però també en altres funcions, sense que tinguem una prova directa de llur pertinença a la comunitat. En altres casos, es tracta de diaques que mantenen correspondència amb monjos o monges, o són objecte de salutacions en cartes adreçades a monestirs, o simplement que són esmentats en algun document en què intervenen monjos.

Textos que testimonien diaques relacionats amb el monacat:

Segle	Referència	Relació amb el monacat
IV	<i>P.Lond 6.1914</i>	Relacionat amb monjos melecians
IV	<i>P.Lips 1.43</i>	Jutge d'una monja
V	<i>P.Amst 1.81</i>	Figura en una llista relacionada amb monestir ⁶⁶¹
V-VI	<i>P.Col 11.297</i>	Figura en una llista en que apareix un monjo
VI	<i>P.Dub 34</i>	Testimoni juntament amb monjos melecians
VI	<i>P.Lond 1.1527</i>	Manté relació amb un monjo

⁶⁶¹ Aquest text, estudiat per E. Wipszycka (1996a) p. 150-151, és remarcable pel fet que en dos monestirs i una església diocesana apareixen sengles diaques i dos subdiaques, en un estrany equilibri, atès que els subdiaques, altrament, només estan testimoniats en esglésies diocesanes, no monàstiques; l'autora citada apunta raons personals, com una compensació a monjos que no foren jutjats dignes del diaconat, per explicar aquest fet. Cf. També Wipszycka (1993) p. 238.

VI	<i>P.Lond 1.1731</i>	Testimoni en un rebut lliurat a una monja
VI	<i>P.Oxy 63.4397</i>	<i>Symbolaiografos</i> en escriptura monàstica
VI	<i>P.Vat.Aphrod 11</i>	Testimoni en escriptura monàstica
VI	<i>P.Oxy 27.2480</i>	Figura en una llista on apareix un monestir
VI	<i>P.Freer 1+2</i>	Cadastre; relacionat amb monestir
VI-VII	<i>P.Lond 5.1762</i>	Figura en comptes on es cita monestir
VI-VII	<i>P.CairSR 3733</i>	Remet carta a arximandrita
VI-VII	<i>Stud.Pal 8.1286</i>	Possible representant de monestir en comptes
VI-VII	<i>SB 16.12473</i>	Manté correspondència espiritual amb monja
VI-VII	<i>P.Strasb 1.15</i>	Lloga un immoble a una monja
VI-VII	<i>Stud.Pal 3.239</i>	Possible residència en un monestir
VI-VII	<i>P.Prag 1.95</i>	Relacionat en comptes d'un monestir
VII	<i>SB 1.5608</i>	Signa en un document monàstic
VII	<i>P.Sorb 2.69</i>	Possible pare d'un monjo i una monja
VII	<i>P.Lond 2.483</i>	Testimoni en una escriptura monàstica
VII	<i>P.Prag 1.73</i>	Cobra la <i>diagrafe</i> d'un monestir
VII	<i>CPR 14.3</i>	Possible representant d'un monestir
VII	<i>Stud.Pal 3.649</i>	Cobra impostos; podria pertànyer a monestir
VII	<i>CPR 2.163</i>	Possible <i>frontistes</i> representant de monestir
VII	<i>P.Mon.Epiph 131</i>	Esmentat en una carta monàstica
VII	<i>P.Mon.Epiph 285</i>	Esmentat en una carta monàstica
VII	<i>P.Ness 3.46</i>	Signa en un document monàstic
VII	<i>P.Ness 3.47</i>	Subministra a un monestir
VII	<i>CPR 4.179</i>	Contracta amb un monjo
VII	<i>P.BruX.Bawit 50</i>	Esmentat en una relació monàstica
VII-VIII	<i>P.Bal 103</i>	Figura en una relació de clergues i monjos
VII-VIII	<i>P.Bal 111</i>	Participa en reconeixement de deute monàstic
VII-VIII	<i>P.Bal 358</i>	Figura en una relació de clergues i monjos
VII-VIII	<i>P.Bal 359</i>	Figura en una relació de clergues i monjos
VII-VIII	<i>P.Bal 114</i>	Figura en una relació amb monjos
VII-VIII	<i>P.Bal 158</i>	Remitent d'un escrit a un monestir
VII-VIII	<i>P.Bal 276</i>	Relacionat amb monestir de Deir el-Bala'izah
VII-VIII	<i>O.Vindob.Copt 42</i>	Lloga terres confrontants amb monestir
VII-VIII	<i>O.Vindob.Copt 294</i>	Relacionat amb un monestir
VII-VIII	<i>Stud.Pal 10.279</i>	Figura en relació de camellers de monestir

VII-VIII	<i>P.Bal 197</i>	Relacionat amb monestir de Deir el-Bala'izah
VII-VIII	<i>O.Medinet.Habu 61</i>	Testimoni en escriptura possiblement monàstica
VII-VIII	<i>O.CrumST 331</i>	Fa gestions a favor d'un monestir
VIII	<i>CPR 4.20</i>	Testimoni en una garantia monàstica
VIII	<i>O.Frangé 36</i>	Destinatari de salutacions carta monàstica
VIII	<i>O.Frangé 400</i>	Destinatari de salutacions carta monàstica
VIII	<i>O.Frangé 524</i>	Destinatari de salutacions carta monàstica
VIII	<i>O.Frangé 796</i>	Destinatari de salutacions carta monàstica
VIII	<i>P.tt 29 in 292404</i>	Esmentat en carta monàstica
VIII	<i>O.Frange 192</i>	Esmentat en carta monàstica.
VIII	<i>P.BawitClackson 37</i>	Beneficiari ordre de lliurament
VIII	<i>P.BawitClackson 43</i>	Beneficiari ordre de lliurament
VIII	<i>P.Prag 2.186</i>	Esmentat en un compte fiscal monàstic
VIII	<i>Stud.Pal 10.60</i>	Responsable lliurament de pa a monestir
VIII	<i>P.HermitageCopt 7</i>	Ven terres a un monestir
VIII	<i>P.MoscowCopt 1</i>	Testimoni en un rebut monàstic
VIII	<i>SB 1.5597</i>	Testimoni en un contracte monàstic
VIII	<i>SB 1.5603</i>	Signatari en un contracte monàstic
VIII	<i>SB 1.5608</i>	Signataris en un contracte monàstic
VIII-IX	<i>SB Kopt 1.50</i>	Redacta acta presa de possessió monàstica
VIII-IX	<i>P.Ryl.Copt 174</i>	Relacionat en un contracte monàstic
IX	<i>P.BL Or 6201</i>	Testimonis en un contracte monàstic
IX	<i>P.BL Or 6202</i>	Testimonis en un contracte monàstic
IX	<i>P.BL Or 6203</i>	Esmentats genèricament en contracte monàstic
IX	<i>P.BL Or 6204</i>	Testimonis en un contracte monàstic
IX	<i>P.BL Or 6206</i>	Testimoni en un contracte monàstic
XI	<i>SB Kopt 3.1411</i>	Testimoni en contracte; potser monjo després

2.2.2.5.2.- ANACORETES

Dintre de la institució general del monacat es dóna el fenomen de la vida eremítica, que de fet es troba a l'origen mateix del moviment monàstic i que, malgrat el posterior desenvolupament de la vida cenobítica, no l'abandonarà mai.

Pel seu mateix caràcter de vida solitària, l'eremitisme és a priori menys procliu a facilitar l'aparició de ministeris sagrats com el diaconat, que estan ordenats al servei de la vida en comunitat. Igualment, és possible també que les característiques d'aquest règim de vida hagin produït menys testimonis documentals, si bé tenim casos d'una extraordinària activitat epistolar, com la de l'eremita Frange⁶⁶².

Cal ara, doncs, fer atenció a la relació existent entre els diaques i els anacoretetes. En conjunt podem assenyalar que, si bé les referències són molt més escasses que les que podem associar amb el monaquisme en general, tenen tanmateix un contingut molt més marcadament personal: és en relació amb els anacoretetes que trobem els casos més evidents de consell espiritual fornit per aquests personatges retirats als diaques que, malgrat llur condició clerical, hi acudien a la recerca d'allò que potser els era difícil de trobar en la vida diària⁶⁶³.

El primer testimoni que en tenim prové del segle IV. Es tracta d'una carta⁶⁶⁴, malauradament fragmentària, que el diaca Iohannes adreça un eremita també anomenat Iohannes, retirat a la muntanya. En ella, Iohannes expressa, en termes decididament laudatoris, el desig de poder conèixer personalment l'eremita. Zuckerman, tenint en compte que els papirs que fan referència a aquest anacoreta procedeixen de l'anomenat Arxiu d'Apa Iohannes, que fou trobat l'any 1897 a la muntanya de Licòpolis, identifica aquesta persona amb el famós Joan de Licòpolis⁶⁶⁵, esmentat per Pal·ladi, Joan

662 La seva correspondència ha estat publicada per A. Boud'hors i Ch. Heurtel a O.Frangé (2010).

663 Sobre l'activitat dels clergues en general com a consellers d'altres persones, cf. Schmelz (2002) p. 256-261.

664 *P.Lond* 3.981.

665 Zuckerman, (1995) p. 191.

Cassià i la *Historia monachorum*⁶⁶⁶ com un poderós taumaturg el qual predigué la victòria de Teodosi I contra l'usurpador Màxim a Aquileia l'any 388 i esdevingué conseller d'aquest emperador sense abandonar el seu retir desèrtic. Aquesta tesi sembla confirmada pel text que el diaca Iohannes adreça a l'anacoreta, de qui diu que ἡ γὰρ εὐφημία σου, πάτερ, περιεκύκλωσεν τὸν κ[όσ]μον ὅλον ὡς ἀγαθὸν πατέρα⁶⁶⁷, és a dir, *perquè la teva bona fama, pare, ha voltat tot el món com a pare bo*, per afegir, més endavant, que la benedicció de l'eremita ha estat especialment ben rebuda pel *dux*. Aquestes paraules indiquen que es tractava d'un personatge important i respectat per les autoritats, situació, doncs, que encaixa amb la descripció que els hagiògrafs esmentats, que visitaren l'Alt Egipte en aquella època, fan de la figura de Joan de Licòpolis⁶⁶⁸. Seria, doncs, el primer testimoni d'un diaca relacionat amb un anacoreta i també el primer -i pràcticament únic- testimoni d'un diaca transmès a través d'un paper documental que podem relacionar amb un personatge històric conegut per les fonts literàries.

En un paper⁶⁶⁹ que es podria datar a la segona meitat del segle V⁶⁷⁰ trobem una altra referència a les relacions d'un diaca amb un eremita. El document conté una carta que remeten dos sitòlegs⁶⁷¹ de la població d'Alabastrine, Hymios fill d'Horos i Origenes, a un anacoreta de nom Sabinos. En ella li demanen que els remeti l'import del *demosion* corresponent al courer Victor, ja que s'hi

666 Rufí d'Aquileia, *Historia Monachorum in Aegypto*, 1, MPL 21,461; Pal·ladi, *Historia Lausiaca*, 43, MPG 34,1107; Joan Cassià, *Institutiones*, 4.23, MPL 49,183-186.

667 P.Lond 3.981, 9-11.

668 La relació de Iohannes amb personatges importants i la seva fama generalitzada com a conseller ha estat estudiada per Zuckerman, (1995) p. 188-193.

669 PSI 13.1342

670 Montevecchi (1988) p. 290, l'inclou tanmateix en una relació de textos del segle IV.

671 Els σιτολόγοι eren els funcionaris encarregats de la direcció dels graners públics, que es nodrien de la producció de terres públiques o de contribucions en espècie. Montevecchi (1988) p. 146 i 159. Bagnall (2011) p. 382.

veuen obligats pel *boethos* de la ciutat. La relació del diaca amb l'anacoreta està continguda a la darrera expressió de la lletra: *διὰ τοῦτο γὰρ ἐδηλώσαμεν / τῆ σῆ θεοσεβεία δ(ιὰ) Παησίου / τοῦ διακόνου: per això, ho hem fet saber a la teva pietat a través de Paesios, el diaca. El text suggereix que Paesios podria visitar amb freqüència l'anacoreta i fer-li arribar els encàrrecs de la ciutat i possiblement la correspondència.*

Segles més tard, al segle VII, trobem el següent cas conegut, ja esmentat abans, d'un diaca que s'adreça a un anacoreta a la recerca de consell espiritual i pregàries⁶⁷². Es tracta de Ioseph, l'arxidiaca, es dirigeix a Epiphanius, profeta i anacoreta (l'adreça completa es refereix així al destinatari: ? ΠΑΧΟΕΙΣ ΝΕΙΩΤ ΕΤΟΥΛΛΑΒ ΕΤΟ ΝΡΠΕ ΜΠΠΟΥΤΕ ΑΒΒΑ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΠΕΠΡΟΦΗΤΗΣ ΑΥΩ ΠΑΝΑΧΩΡΙΤΗΣ † ΖΙΤ̄ΝΠ̄ΙΩΣΗΦ ΠΙΕΛΑΧ ΝΑΡΧΙΔΙΑΚΟ: *al meu senyor i pare sant que és temple de Déu, abba Epiphanius, el profeta i anacoreta, de part de Ioseph, humilíssim arxidiaca*). Ioseph es dirigeix a Epiphanius en una situació de profunda turbació per les desgràcies que li han sobrevingut, que l'han deixat a la indigència per culpa de la seva mateixa família, esposa i fills, i, en el seu sincerament, li exposa la temptació que té de deixar les seves funcions sagrades per dedicar-se a la vida retirada, com a monjo o ermità: ΑΙΟΥΩΩ ΕΑΝΑΧΩΡΕΙ ΕΑΙ[ΕΡ]ΗΤ ΕΟΥΩΣ Η Ξ̄ΝΟΥΜΑ ΝΧΑΙΕ Η Ξ̄ΝΟΥΜΟΝΑΚΤΗΡΙΟΝ⁶⁷³: *vaig desitjar retirar-me a viure sol, en un lloc desert o en un monestir. Ignorem si finalment Ioseph va complir el seu desig, però en qualsevol cas, és l'únic diaca que el corpus papiraci documental ens presenta tan a prop de fer vida eremítica, deixant de banda el diaca melecian Petros testimoniats a P.Dub 32 i P.Dub 33, per les raons exposades anteriorment en relació amb l'organització de la vida monàstica de la seva comunitat, que*

672 P.Mon.Epiph 162.

673 P.Mon.Epiph 162, 8.

porten a dubtar que es tractés efectivament d'un anacoreta en el sentit propi del mot.

En el mateix arxiu trobem un altre document⁶⁷⁴ que posa en relació un diaca amb l'anacoreta Epiphanius. Es tracta del text, ja comentant, en què un diaca de qui no coneixem el nom actua de portador de la carta pasqual de l'arquebisbe⁶⁷⁵, carta que en darrera instància anava adreçada a Epiphanius. Es tracta d'un cas semblant al de Paesius, suara comentat.

Tot i que en cap cas no se n'esmenta el caràcter de monjo, no es pot ometre una referència succinta als quatre -o cinc- diaques⁶⁷⁶ destinataris de les cartes remeses per l'anacoreta Frange, que feia vida retirada en una antiga tomba de la necròpolis tebana. Es tracta d'un cas singular, perquè són diaques esmentats directament en relació amb un anacoreta.

Un d'ells és Isaak, que apareix esmentat dues vegades⁶⁷⁷ i de qui sabem del cert que no era un anacoreta perquè estava casat amb Sousanna: *ΑΝΟΚ ΦΡΑΝΓΕ· ΕΦΘΣΑΙ ΕΦΘΙΝΕ ΕΝΑ / ΜΕΡΑΤΕ ΝΟΝΗΥ ΜΜΑΙΝΟΥΤΕ ΑΠΑ / ΙΣΑΑΚ ΠΔΙΑΚ(ΟΝΟC) ΜΗ ΤΕΦΘΣΙΜΕ / ΟΥΥ[CANNA -ca.?-]⁶⁷⁸, és a dir, *Jo Frange, sóc el que escriu i saludo els meus estimats germans estimats de Déu Apa Isaak, el diaca, i la seva esposa Sou[sanna...]*.*

Un altre era Andreas. En una carta⁶⁷⁹ que remet al seu germà (en termes espirituals) Efraim, Frange li demana que vagi a veure en nom seu aquest diaca: *ΝΤΟΚ ΣΩ[ΩΚ] / ΘΙΝΕ ΕΠΔΙ[ΑΚ(ΟΝΟC)] [ΑΝ] / ΔΡΕΑ[C ΜΠΑ-]*

674 *P.Mon.Epiph* 131.

675 Schmelz (2002) p. 34 i nota 208.

676 Heurtel (2008a) p. 164, tot i que s'hi refereix només a *deux ou trois* diaques. La mateixa autora (Heurtel 2008b p. 89) omet aquesta referència.

677 *O.Frangé* 36 i *O.Frangé* 400. No podem estar segurs que es tractés de la mateixa persona. Cf. Heurtel (2008b) p. 101 per la fórmula utilitzada en el segon text.

678 *O.Frangé* 400, 1-4.

679 *O.Frangé* 192.

/ PAN , és a dir, *tu mateix, visita el diaca Andreas en nom meu.*

Un altre diaca, de nom Kyri, és el destinatari d'una carta fragmentària⁶⁸⁰ remesa per l'anacoreta, juntament amb un clergue anomenat Apa Moyses i una tercera persona de qui s'ha perdut el nom.

Finalment, s'han documentat dos diaques més esmentats a l'arxiu de l'ermità Frange. Tanmateix estan citats en sengles escrits sense autor conegut⁶⁸¹ o redactats per terceres persones⁶⁸². Es tracta dels diaques Markos i Stephanos⁶⁸³, respectivament. D'aquest darrer, sabem que se li demana al seu superior, Halakotse, que li doni permís per emprendre un viatge. La informació que ens proporciona el text no ens permet determinar si es tractava d'un clergue secular o si feia vida monàstica o fins i tot eremítica⁶⁸⁴.

En conclusió, la documentació que relaciona diaques amb la vida eremítica, molt més escassa que la que fa referència al monacat en general, no ens permet assenyalar cap cas segur de diaca que fos anacoreta.

Ara bé, sí que trobem diversos diaques que es relacionaven amb anacoretetes, en general per assumptes espirituals o personals que sotmetien a consulta d'aquests ascetes.

No obstant això, es dóna també el cas que les visites dels diaques als anacoretetes són motivades, o almenys aprofitades, per a finalitats més prosaiques, com el pagament d'impostos, i de la presència de diversos diaques en les relacions epistolars dels

680 *O.Frangé 524.*

681 *P.TT 29 inv 292404.*

682 *O.Frangé 796.*

683 Cf. Boud'hors a PTT 29 (2007) p. 121.

684 Aquests salconduits, en els mateixos termes, també s'emeteren en benefici d'altres persones, laics o clergues, Cf. Boud'hors a PTT 29 (2007) p. 124.

ascetes, com demostra el cas de Frange.

2.2.3.- ELS DIAQUES I L'ECONOMIA CIVIL

El corpus papiraci ens testimonia molts clergues que exercien alhora professions o activitats econòmiques civils. De fet, quan no eren suficients els ingressos que percebien de l'església⁶⁸⁵, o quan havien exercit una professió abans de llur ordenació, era habitual que mantinguessin una activitat econòmica privada (Schmelz 2002 p. 203). En aquest apartat examinarem els casos que tenim testimoniats relatius a diaques.

2.2.3.1.- L'AGRICULTURA

L'agricultura era l'activitat de la immensa majoria de la població egípcia entre els segles IV i VIII (Schmelz 2002 p. 218). No és doncs estrany que dedicats a ella hi trobem també diaques dels que exercien una activitat econòmica civil.

El treball agrícola a Egipte sofrí un procés de feudalització, en el sentit que el pagès que treballava terra aliena, quedà progressivament lligat a la propietat, alhora que el latifundi s'estenia i es feia més rara la petita propietat i també la terra de l'estat (Schmelz 2002 p. 218-219). Aquest procés també afectà els clergues que exercien l'activitat agrícola. En trobem a títol de propietaris, d'adscrits a la terra i de llogaters lliures⁶⁸⁶.

Se'ns han conservat diversos testimonis de diaques relacionats amb l'activitat agrícola. Els textos documentals que ens han pervingut

685 Wipszycka (1972) p. 94; 157; Schmelz (2002) p. 204 i ss.

686 No sempre és possible determinar la situació jurídica en què s'exercia aquest treball; en molts casos, si més no en els testimoniats a l'arxiu dels Apions, sembla que pagesos adscrits a la terra que esdevenien clergues mantenien aquesta condició després de llur ordenació. Wipszycka (1972) p. 162-163.

i que es refereixen a aquest àmbit de l'activitat dels diaques són onze en total, tots procedents d'Egipte.

El document més antic de què tenim notícia, datable aproximadament l'any 430, és un contracte⁶⁸⁷ de lloguer de terres -o de treball, o fins i tot de préstec- en què es fa constar que un diaca, de qui s'ha perdut el nom, treballava la terra que llogava (o per la que es llogava com a treballador). Les expressions τῷ ἡμᾶς γεωργῆσαι és a dir *per conrear-la nosaltres* i la signatura Δε[...] δίακ(ονος) ὁ προκ(είμενος) μεμείσθωμαι, és a dir, *De(...) el diaca esmentat, l'he llogada*, no deixen lloc a dubte sobre el fet que el diaca llogater treballava la terra⁶⁸⁸.

Un dels dos documents més antics després del suara esmentat, datable en els segles V-VI que ens han pervingut és un rebut⁶⁸⁹ de pagament d'impostos que no és de fàcil interpretació a primera vista. El text, mutilat en el seu començament, diu com segueix: ...Ἄφροτις. ἔδεξάμην π[α]ρὰ σοῦ / Ἀμοθει[ς] διακ(ον) υἱὸς Ἀθηνάσι γεοργός, / Ἄφροτις χρ(υσοῦ) νο(μισμάτιον) α παρὰ κ(εράτια) δ ὑ[π(ἐρ)] φόρου αὐτούθεν /δ(ιὰ) σίτου ἀρτάβας πέντε καὶ δ(ιὰ) τοῦ προ(νοητοῦ) σί(του) ἀρ(τάβας) ἕξ, / καὶ ὑ(ἐρ) καρποῦ η ἰνδ(ικτίωνος) ἐλέ(ου) χοῦς ἕξ; després hi figuren repetides les quantitats i una segona mà afegeix: Θεόδωρος ἐπέισκ(οπος) δως σί(του) ἀρ(τάβας) / ἕξ καὶ ἐ(λαίου) χο(ῦς) ἕξ, (ὑπὲρ) η (ἰνδικτίωνος). Aquest text traduït literalment diu ...*Afrodito*⁶⁹⁰. *He rebut de tu, Amotheis diaca fill d'Athenasi, agricultor, d'Afrodito un «nomisma» d'or menys quatre «keratia» per l'impost del mateix lloc, per cinc «artabes» de blat i per sis «artabes» de blat del pronoeta, i pel fruit de la vuitena indicció*

687 P.Herm 59.

688 Això es desprèn de la literalitat del text, tanmateix Schmelz (2002) p. 227 i nota 161 inclou aquest text en una grup d'arrendaments dels que afirma: *so dass siech nichts darüber aussagen lässt, ob sie freie oder abhängige Bauern, Landbesitzer oder ἐναπόγραφοι γεωργοί (pagesos adscrits) sind.*

689 P.Haun 3.65

690 Aquesta és la interpretació que en fa A. Bülow-Jacobsen, l'editor.

sis «khous» d'oli, la segona mà hi afegeix: *Theodoros bisbe* (o supervisor dóna sis «artabes» de blat i sis «khous» d'oli per la vuitena indicció.

La literalitat del text semblaria indicar-nos que el diaca i pagès Amotheis cobrava impostos sobre el blat i l'oli. Sembla evident, però, que l'ús de les declinacions no és correcte i que el nominatiu Ἀμόθεις διάκων υἱὸς Ἀθενάσι γεωργός⁶⁹¹ que segueix l'expressió παρὰ σοῦ que designa la persona a qui es lliurà el rebut no fa la funció de subjecte del verb ἐδεξάμην, subjecte que devia figurar al principi del document, ara perdut, sinó que funciona com aposició de σοῦ i per tant designa la persona que pagà l'impost. D'acord amb aquesta interpretació del text, el sentit esdevé diàfan, Athenasi era un diaca dedicat a l'agricultura que pagà els impostos corresponents al blat i a l'oli produïts a la persona encarregada de recollir-los (que s'ha perdut)⁶⁹².

Un altre element sorprenent d'aquest text és la segona mà, redactada per un ἐπίσκοπος que dóna instruccions sobre la distribució del blat i l'oli. Si la datació del text proposada per l'editor és correcta, és a dir, els segles V-VI, resulta inversemblant que ni el διάκων ni l'ἐπίσκοπος es refereixin a càrrecs diferents dels ordes sagrats⁶⁹³), perquè en aquesta època ambdós termes havien esdevingut mots tècnics cristians que designaven exclusivament aquests ministeris eclesiàstics⁶⁹⁴. Sembla

691 S'ha normalitzat l'ortografia d'aquesta expressió d'acord amb les notes de l'edició, que tanmateix desenvolupa la forma apocopada διακ amb l'anormal διάκων, en comptes de l'habitual διάκων que trobem preferible.

692 Schmelz (2002) p. 218 nota 104 recolza que cal interpretar que el diaca era agricultor, γεωργός.

693 Schmelz (2002) p. 175 es decanta aquí sens dubte per entendre que es tracta d'un bisbe.

694 Lampe, p. 532. L'ús en època cristiana del terme ἐπίσκοπος per referir-se a una noció diferent de la de bisbe és escassíssim i va normalment associat a un context espiritual en el que s'aplica a Déu o a Crist, o bé en alguna traducció de l'AT, com a Gen. 41.34 per designar a uns oficials intendants

raonable pensar que aquest diaca que feia de pagès exercia aquest ofici en el marc d'alguna dependència de l'església local i per aquesta raó el bisbe mateix disposava de la destinació de la collita.

De la mateixa època és un paper⁶⁹⁵ procedent del *nomós* oxirinquita que conté una relació de pagaments relacionats amb una finca rústica. En ella es fa esment de dos diaques, Paulos i Anoutios. Tots dos hi figuren en la condició de pagadors d'un lloguer: Παύλου διακόν(ου) ἀπὸ ἐποικ(ίου)[...] εἰς τὴν μηναχὴν⁶⁹⁶ καλο[υ]μ[ένην]/...Ἄνουτίου διακ(όνου) ἀπὸ ἐποι[κίου]⁶⁹⁷, és a dir, de Paulos, diaca, pel lloguer ... per la màquina anomenada ... d'Anoutios, diaca, pel lloguer. Desconeixem de què eren llogaters els dos diaques, però la resta del text fa referència, sense cap mena de dubte, a activitats directament relacionades amb l'activitat agrària. En concret, es fa esment de dos αὔξονες que els editors interpreten com *achsen*, és a dir eixos que constituïrien el component principal d'unes sínies per elevar l'aigua o *Wasserräder*, i a més a més hi figura un monjo que els editors identifiquen amb un colon agrícola⁶⁹⁸: Ἡρακλῆς μονάζων ἀπὸ τ[οῦ] αὐτοῦ, o sia, *Herakles, monjo, pel mateix*. Encara, el text conté el nom d'una persona a qui s'identifica expressament com a agricultor: [Πα]ῆσις γεωργ(οῦ) ἀπὸ ἐποκίου, o sigui, *De Paesis, agricultor, de l'assentament...* Aquest seguit d'evidències ens porta a pensar, amb gran versemblança, que Paulos i Anoutios, esmentats en la mateixa relació de pagaments, també duïen a terme una tasca vinculada amb l'activitat agrària, i que la màquina que

del faraó que els LXX tradueixen per τοπάρχας. La immensa majoria d'usos es refereixen a la funció episcopal. No resulta admissible, doncs, que un document burocràtic -poc donat a la creativitat- utilitzés un mot en un sentit diferent de l'abrumadorament dominant i, encara més, si aquesta utilització pogués causar confusió amb els ministeris eclesiàstics.

695 *P.Col 11.297=P.Col.Teeter 5.*

696 *Lege μηνανήν.*

697 *P.Col 11.297, 3 i 7*

698 *A monk is listed as serving as a colonus, és la interpretació explícita.*

figura a continuació de l'esment del diaca Paulos, malgrat que malauradament se n'hagi perdut el nom que la designava, no era una altra cosa que una màquina d'elevat aigua, per a la que es lliuraven els eixos que esmenta el text.

De l'any 509 ens ve la notícia de Sarapion, fill d'Hermògenes, d'Hermòpolis, subdiaca⁶⁹⁹ de l'Església Catòlica, que fou part en un contracte⁷⁰⁰ celebrat amb una dona, de nom Aurelia Eukharistia, davant la qual es compromet a regar tres arures de terra de conreu, a canvi de rebre un import en metàl·lic i la meitat de la producció de vi, que es repartirà amb el vinyater, essent l'altra meitat reservada a la propietària. Els termes del contracte fan sospitar que Sarapion, en realitat, no exercia directament l'agricultura, cosa que quedava reservada al vinyater, sinó que era titular d'algun dret de reg; però en qualsevol cas, queda acreditada la seva activitat econòmica en el marc de la producció agrària, i la seva posició econòmica, ja que en el paper descriu que lloga τὴν ὑπάρχουσαν τῆ σῆ εὐγενεῖα μερίδα μίαν νεοφυτιου, τοῦτ' ἔστιν τὴν ἐκ λιβὸς τοῦ ἐποικείου διακειμένην ἐν πεδιάδι κώμης Ἰβιῶνος Σεσεμβύθειας τοῦ Ἑρμουπολίτου νομοῦ, πρὸς ὕδροπαροχείαν δι' ἡμετέρων βοικῶν ζώων καὶ τροφῶν αὐτῶν καὶ βο\υ/κόλων⁷⁰¹, és a dir *la porció de terra plantada de nou que és propietat de la teva noblesa, això és, la que està a occident de l'assentament, a la plana del poble d'Ibion de Sesembythis, del «nomós» Hermopolita, per tal de regarla mitjançant els nostres bous i els seus cuidadors i pastors*, situació que denota la possessió de mitjans importants, que ens fan pensar en el subdiaca com un empresari agrícola que conreava fins i tot terres alienes.

699 El subdiaca, a diferència de l'arxidiaca, que era un diaca però investit d'autoritat sobre els altres diaques de la diòcesi, era un orde menor, l'immediatament inferior al diaconat, d'on el seu nom, i estava dedicat especialment a la cura dels objectes litúrgics, sobre tot els relacionats amb els lavatoris i les làmpades, i també a la vigilància de les portes. Wipszycka (1992c) p. 233-237; Schmelz (2002) p. 38.

700 P.Vindob.Sal 9.

701 P.Vindob.Sal 9, 6-8.

Pel cadastre d'Afrodito, que se'ns ha conservat parcialment a *P.Freer 1+2*, un text procedent de l'arxiu de Diòscor i datable probablement l'any 524, tenim notícia d'uns altres dos diaques dedicats a l'agricultura, malgrat que en funcions diferents⁷⁰². És de destacar que aquest text ens doni notícia no només del propietari i cabuda de les parcel·les, ans també del llogater i la renda⁷⁰³.

El primer és Ioannes, fill de Psaios, de qui en l'entrada, que especifica que era llogater del monestir d'Apa Zenobios⁷⁰⁴, se'ns diu expressament que era agricultor: μοναστήριον Ἰωάννην Ψαίου διάκ(ονον) γεωρ(γόν) σπο(ρίμης γῆς) (ἀρούρης) η´ ξδ´⁷⁰⁵, o sia el monestir d'Apa Zenobios a través de Ioannes, fill de Psaios, diaca i agricultor per vuit arures de terra de sembra, setanta-quatre.

Si Ioannes era agricultor, l'altre diaca que esmenta el cadastre, Akhil·leus, era propietari, juntament amb altres persones, de terres dedicades a la vinya, al cereal i l'horta, que explotava a través d'un pagès o colon. Si bé apareix esmentat dues vegades, el text més significatiu, que no deixa lloc a dubtes sobre la seva situació, és aquest: Δῖος Τιμοθέου καὶ λοι(ποὶ) ἀδελφ(οὶ) (καὶ) Ἀχιλλεως Πτες διάκ(ονος) ἀπὸ Ἄνταίου τόπ(ου) τοῦ Κουσσίτου ὑπ(ὸ) Παμοῦν Παπνουθίου γεωρ(γόν) σπο(ρίμης γῆς) (ἄρουραι) ιβ η´ ἀμ(πέλου) (ἄρουρα) α δ´ παρ(αδεῖσου) (ἀρούρης) δ´⁷⁰⁶, és a dir, *Dios fill de Timotheos i els altres germans, i Akhil·leus fill de Ptes, diaca, del lloc d'Antaios el Kussita, per Pamoun fill de Papnouthios, agricultor,*

702 Schmelz (2002) p. 224 i nota 151, afirma que hi ha dos diaques dedicats a l'agricultura.

703 Schmelz (2002) p. 220.

704 Aquesta situació, és a dir, un clergue que lloga terres d'una església o un monestir per a llur explotació, no és rara en aquest document. Schmelz (2002) p. 220.

705 *P.Freer 1+2*, 7, 244.

706 *P.Freer 1+2*, 8, 255.

per dotze arures de terra de sembra, vuit, per una arura de vinya, quatre, per una arura d'horta, quatre. Sembla clar que la possessió de la terra era comuna entre Akhil·leus i Dios i els germans. No podem determinar amb absoluta certesa si es tractava d'una comunitat religiosa, hipòtesi que sembla tanmateix la més versemblant, o els germans de Dios eren els seus germans biològics. En qualsevol cas, la relació d'Akhil·leus amb el treball de la terra era mediata, a través d'un agricultor que se n'encarregava.

El següent cas el trobem a Oxirinc, l'any 568. Es tracta del diaca Georgios, fill d'Hor, també diaca, que exercia la professió d'agricultor. El coneixem a través d'una escriptura d'aval⁷⁰⁷ per la qual Georgios s'ofereix davant de Flavios Apion⁷⁰⁸, un important terratinent en les propietats del qual treballava, com a garant que Aurelios Onnophris, un guarda rural, no marxarà de la propietat. Flavios Apion era membre de la família dels Apiones, a l'arxiu de la qual pertany aquest document. El text, en la part més significativa, fa com segueix:

Φλαουίω Ἀπίω[νι τ]ῷ πανευφήμῳ καὶ ὑπερφουεστάτῳ ἀπὸ ὑπάτων
ὀρδυναρίων καὶ πατρικίῳ γεουχοῦντι Γεώργιος
διάκονος υἱὸς Ἄπα Ὀρο(υ) γενομένο(υ) καὶ αὐτοῦ(ῶ) διακόνου μητρὸς Σαρᾶς
ὀρμώμ(ενος)
ἀπὸ κτήματος Μεσκανούνιος τοῦ Ὀξυρυγίτου νομοῦ διαφέροντος τῇ ὑμῶν
ὑπερφουείᾳ ἐναπόγραφος αὐτῆς γεωργὸς χαίρειν. ὁμολογῶ ἐκουσίᾳ γνώμῃ
... ἐπομνύμενος τὸν θεῖ[ον] καὶ σεβάσμιον ὄρκον ἐγγυᾶσθαι
καὶ ἀναδέχεσθαι παρὰ τῇ ὑμῶν ὑπερφουείᾳ διὰ τῶν αὐτῆ προσηκόντων
Αὐρήλιον Ὀννώφριν υἱὸν Σολομῶν[ος] ... καὶ αὐτὸν ἐναπόγραφον αὐτῆς
ἀγροφύλακα
ἐφ' ᾧ τε αὐτὸν ἀδιαλείπτω[ς παρα]μεῖναι καὶ διάγειν ἐν τῷ αὐτοῦ κτήματι

707 P.Lond 3.778 = P.Oxy 1.199.

708 Pertanyent a la família que ha donat nom a l'arxiu dels Apions. Cf. Schmelz (2002) p. 7; Montevicchi (1988) p. 260, num. 90.

[μ]ετὰ πάσης ἡσυχίας καὶ προπούσης καταστάσεως⁷⁰⁹,

o sigui,

A Flavios Apion, el més famós i més noble dels cònsols ordinaris i patrici terratinent ... Georgios, diaca fill d'Apa Horos, que també fou diaca, i de Sara la seva mare, natural de la propietat de Meskanounios, del nomós Oxirinquita, adscrit com a agricultor a la vostra nobilitat, salut; declaro amb plena voluntat ... tot jurant amb el jurament sant i diví constituir-me en garant i rebre de la vostre nobilitat, en allò que li pertoca, Aurelios Onnophris, fill de Solomon ... també ell adscrit a ella i guarda rural, de manera que romanguí contínuament i visqui a la finca assignada amb tota tranquil·litat i la disposició convenient...

El text, a més d'afirmar expressament que Georgios era agricultor, ens el presenta clarament subordinat, en tant que ἑναπόγραφος γεωργός, camperol adscrit a la terra⁷¹⁰, a Flavios Apion, el propietari, amb qui devia tenir, però, una relació de confiança, car li encomana, i ell es compromet en aquest sentit, vetllar per tal que el nou guarda rural que s'assigna a la finca, ἑναπόγραφος com ell, romanguí en el seu lloc.

El mateix segle VI, sense poder precisar l'any, trobem un altre cas de diaca que és alhora agricultor. Es tracta de Ioulios, que exercia la seva feina a Hermòpolis. El coneixem gràcies a un rebut⁷¹¹ referit al pagament del lloguer. El text diu així: π(αρὰ) Ζα[χαρ]ία /† ἄπα Ἰουλίω γεωργῶ καὶ διακόνω ἀπὸ τῆς Ἑρμοῦ π[ρό]λ(εως). [ἐ]δεξάμην καὶ ἐπληρώθην παρὰ σοῦ ὑπὲρ καρπῶν / πρώτης ἰνδικτίονος [. . .]

709 P.Lond 3.778, 4-16.

710 Schmelz (2002) p. 219.

711 P.Vindob.Tandem 30.

ἔξ φοινίκ(ων) κατ[ὰ τ]ῆς ὁμολογίας τοῦ/ ἀποτακτοῦ/⁷¹² καὶ πρὸς ἀσφάλειαν / πεπορήμαι ταύτην τὴν ἀποχὴν ὡς πρόκ(εῖται). ἔγρ(άφη) α .μ . .ς . . . Ζαχαρίας στροχεῖ μοι. † , és a dir, *De Zacharias: a Apa Ioulios, agricultor i diaca d'Hermòpolis. He rebut i he estat pagat per tu el que correspon a la primera indicció [] sis palmeres, segons està pactat i reservat, i com a prova emeto aquest rebut, tal com consta. S'ha escrit ... Zacharias, hi estic d'acord.* Aquest text, com es veu, ens presenta Apa Ioulios de manera explícita com a agricultor. Pel que podem deduir del rebut conservat, el pagament de la primera indicció corresponia a un lloguer⁷¹³, d'aquí que s'esmentí un pacte o contracte, de manera que Ioulios hauria estat treballant terres alienes plantades amb un palmerar.

El contracte a què es refereix el rebut de Ioulios podia haver estat semblant al que se'ns ha conservat de la mateixa època, en aquest cas datable amb precisió l'any 554, a la mateixa ciutat d'Hermòpolis. En aquest cas es tracta d'un contracte de lloguer⁷¹⁴, malauradament fragmentari, que subscriuen un prevere, Victor, i un subdiaca de qui n'hem perdut el nom. D'ambdós es diu expressament que eren agricultors, i lloguen unes peces de terra a canvi d'una part dels fruits que se n'obtinguin. El text, en la seva part més significativa, fa així: ...† Βίκτορος το(ῦ) εὐλαβεστάτο(υ) πρεσβυτέρο(υ) κ[αὶ -ca.-] / [-ca.- ἐκ μητ]ρ[ὸ]ς Μαρίας ὑποδιακόνο(υ) ἀμφοτέρων γεωργῶν ὀρμ[ωμένων (?) -ca.-] / [-ca.- ἐκουσίως καὶ α]ὐθαίρετως μεμισθῶσθαι παρ' ὑμῶν ἐπὶ διετῆ χρ[όνον -ca.-] ... τὴν ὑπάρχουσαν ὑμ[ῖν -ca.-] / [-ca.-]ρον διακειμένην ἐν περιχώματι Σενᾶσι ἐν τῆ μηχανῆ ... [-ca.-] καρπῶν ὧν ἐὰν αἰρωμαι φόρου ταύτη[ς -ca.-] / [-ca.- σ]ίτου ἀρταβῶν δύο ὄνπερ φόρον [-ca.-] / [-ca.- μ]ετρήσω [ἐν] Ἐ[πι]ξ[ί]φ [μηνὴ κατ' ἔ]τος -ca.-] ..., és a dir ...*Victor el pietós prevere i [] fill de Maria i subdiaca, ambdós agricultors, naturals de [] voluntàriament i lliurement haver-vos*

712 Els editors, P.J. Sijpesteijn i K.A. Worp, llegeixen τὴν ὁμολογίαν τὸ ἀπότακτον.

713 Cf. Schmelz (2002) p. 227, nota 161.

714 P.Lond 5.1765. Cf. també chemelz (2002) p. 227, nota 161.

llogat per dos anys [] de la vostra propietat [] situada al voltant de Senasi on hi ha la màquina ... [] dels fruits que culli com a pagament d'aquesta [] dues artabes de blat com a pagament [] pagaré en el mes d'epip cada any []...

Més o menys contemporani d'aquests, i procedent també d'Hermòpolis, és un altre document⁷¹⁵, de l'any 513, que posa en relació un diaca amb el món de l'agricultura. En aquesta ocasió no es tracta pas d'un diaca agricultor sinó d'un diaca que exerceix de testimoni en un contracte en què Aurelios Theodoros, fill de Kol·louthos, agricultor, lloga 9 arures de terra amb un quart de cup, al lloc de Traise⁷¹⁶, a Aurelia Kyra, també anomenada Eustorgia. El diaca que actuà de testimoni es deia Gerontios, fill de Petros. El document pertany a l'anomenat arxiu d'Aurelia Kyra⁷¹⁷.

Del dia 24 de maig de 583 és un contracte⁷¹⁸ procedent d'Oxirinc pel qual el propietari d'una explotació agrària, pertanyent a la nissaga dels Apions, contracta un diaca, per nom Serenos, perquè en tingui cura de l'explotació a títol de *pronoeta*⁷¹⁹. El diaca, que actua assistit per un garant, es compromet a explotar la finca amb els seus pagesos i a lliurar-ne els fruits. La llargada del document no permet reproduir-lo íntegrament, però és interessant llegir el compromís de Serenos:

...ὁμολογῶ ἐγὼ ὁ πρωτότυπος Σερῆνος διάκονος ... ἐπὶ τῷ με τὴν χώραν

715 *BGU* 17.2683.

716 Verreth (2008-2013) p. 612.

717 Montevecchi (1988) p. 256 núm. 56.

718 *P.Oxy* 1.136. Sobre aquest text vid. Schmelz (2002) p. 243-244.

719 L'activitat dels clergues com a administradors de patrimonis o finques particulars estava mal vista per l'Església, que s'havia expressat en aquest sentit fins i tot en cànons conciliars, com el 3 del Concili de Calcedònia de 451 (Schwartz tom 2. vol. 1 1933-1935), tot i que la pràctica a Egipte, especialment entre el baix clergat, era tota una altra. Wipszycka (1972) p. 171.

τοῦ προνοητοῦ ἦτοι ὑποδέκτου ἀποπληρῶσαι παρ' αὐτῆ ἔμ προστασία κτήματος Ματρέου καὶ τῶν ἐν ταῖς κώμης Ἐπισήμου καὶ Ἀδαίου καὶ τῶν ἐξωτικῶν αὐτῶν τόπων τῶν διαφερόντων τῆ ὑμῶν ὑπερφυεῖα, καὶ κατὰ τὸ παρεχόμενόν μοι ἀπαιτήσιμον παρὰ τῶν αἰδεσίμων χαρτουλαρίων τοῦ ἐνδόξου αὐτῆς οἴκου τὴν μεθοδίαν τρέψαι κατὰ τῶν ὑπευθύνων γεωργῶν κτηματικῶν τε καὶ κωμητικῶν καὶ ἐξωτικῶν, εἰς τὸ πάντα εἰσπρᾶξαι καὶ καταβαλεῖν ἐπὶ τὴν ὑμῶν ὑπερφ(ύειαν) ἦτοι ἐπὶ τοὺς αὐτῆ προσήκοντας, τοῦτ' ἔστιν, τὸν μὲν σῖτον ἐ[π]ἰ [τ]ὸν δημόσιον ναύτην τοῦ ἐνδόξου αὐτῆς οἴκου, τὸ δὲ χρυσικὸν ἐπὶ τὸν λαμπρότατον τραπεζίτην τοῦ αὐτοῦ ἐνδόξου οἴκου, ἀκολουθῶς τοῖς ἑμοῖς ἐνταγίοις τοῖς ἐκδιδομένοις παρ' ἑμοῦ πᾶσιν τοῖς ὑπευθύνους γεωργοῖς ταύτης τῆς προνοησίας, καὶ μετὰ τὴν γινομένην παρ' ἑμοῦ σπουδὴν καὶ ἦν ἐ[ν]δείκνυμι μεθοδίαν περὶ τὴν εἴσπραξιν⁷²⁰...

És a dir, traduït:

...Confesso jo, l'esmentat Serenos, diaca ... que compliré les funcions de «pronoeta» o «hypodektes» tot tenint cura de la propietat de Matreos i dels dels pobles de Episemos i Adaios, i d'altres llocs que interessin a la vostra superioritat, i que donaré compte quan se'm demani als secretaris d'aquesta gloriosa casa sobre els pagesos adscrits, de la propietat, del poble o de fora, per tal de pagar i lliurar sempre a la vostra superioritat el que li correspon, és a dir, el blat pels mariners públics d'aquesta gloriosa casa, l'or per l'il·lustre banquer d'aquesta gloriosa casa, d'acord amb les instruccions que donaré a tots els pagesos responsables d'aquesta administració, amb tot el meu interès i el compte que mostro per la recaptació...

Veiem, doncs, Serenos assumint les funcions d'administrador de l'explotació d'una finca rústica, i ahora recaptador

720 P.Oxy 1.136, 11, 14-24.

d'impostos⁷²¹, a fi de garantir que produeixi els fruits que el propietari n'espera.

Datat entre el segle VI i VII és el document⁷²² que ens testimonia l'activitat agrària de Pekysis, un diaca que treballava terra de secà dedicada al blat a la ciutat d'Oxirinc. El text ens l'esmenta d'aquesta manera: Πεκύσις⁷²³ διάκον(ος) καὶ Κυριακὸς ὑπ(ὲρ) ἄβρ(όχου) σί(του) κ(αγκέλλω) (ἀρτάβαι) κζ δ', o sigui, *Pekysis, diaca, i Kyriakos, per la terra de secà dedicada al blat, 27 artabes, 4 (nomismes)*. El document consisteix en una relació de propietats de secà que han estat objecte d'una quitança. Entre elles s'esmenten també conreus de vinya, molt més productiva, de manera que deduïm que les terres de Pekysis no eren les de millor categoria de la ciutat.

Del segle VII ja no tenim cap testimoni de diaca que exercís directament l'agricultura.

L'únic testimoni⁷²⁴ que ens dóna notícia d'un diaca que exercia una activitat relacionada amb l'agricultura -fora de l'actuació com a testimoni d'actes jurídics- és un document procedent d'Hermòpolis i datable entre els anys 631 i 641, que ens presenta un diaca que era propietari de terres i que les llogava per a llur explotació agrícola. S'havia produït, doncs, una inversió de la situació social d'aquest diaca en referència als que ens consten de temps anteriors, atès que no només havia accedit a la propietat de la terra, sinó que estava en disposició de llogar-la a altres agricultors. El text diu així:...† Ἰωαννακίω [τῷ εὐλαβεστάτῳ] διακό[νω] / υἱῷ τοῦ τῆς μ[α]κ[α]ρ[ίας] μνήμης Μηνᾶ / ἀπὸ τῆς Ἐρμουπολιτῶν

721 Aquest és el sentit del mot ὑποδέκτης, que designa un funcionari subordinat al pagarca per al compliment d'aquestes funcions. Montevicchi (1988) p. 172.

722 *P.Oxy 17.2038*.

723 *Lege Πεκύσις*.

724 *CPR 9.29*. Cf. Schmelz (2002) p. 229.

παρὰ Αύρηλίου / Ταυρίνου υἱοῦ Κολλούθου μητρὸς Εὐλογίας / γεωργοῦ ἀπὸ τῆς α[ύ]τῆς πόλεως. / ὁμολογῶ ἐκουσίω[ς] καὶ αὐθαιρέτως / μεμισθῶσθαι παρὰ σοῦ ἐπὶ τριετῆ / [χρόνον] , és a dir: ...*A Ioannakios, venerable diaca, fill de Menas, de benaurada memòria, de la ciutat dels Hermopolites, d'Aurelios Taurinos, fill de Kol·louthos i que té per mare Eulògia, pagès de la mateixa ciutat, confesso voluntàriament i lliurement haver-te llogat per un període de tres anys...*

La resta de documents datables el segle VII es limiten a escriptures en què els diaques exerceixen de testimoni en contractes que tenen per objecte transaccions relacionades amb l'agricultura o actuen en representació d'una entitat eclesiàstica.

És el cas del diaca Theodoros, que féu de testimoni, juntament amb un prevere de nom també Theodoros, i del subdiaca Anatolios, que actuava probablement en representació d'una església, en un contracte⁷²⁵ amb agricultors relatiu a terres de conreu situades als pobles de Makaiton i Tane en el *nomós* Heracleopolita. El text ens presenta aquests dos eclesiàstics en els següents termes: [- ca.30 -] γεωργοῦ ἀπὸ Μακαί[τ]ονος χωρίου] καὶ Τανες τῆς αὐτ(οῦ) / [- ca.30 -]δια τοῦ λαμπρο(τάτου) Ἀνατ[ω]λίου [ὑπο]δ(ιακόνου) τοῦ ἁγίου ἀββᾶ Παύλου⁷²⁶, o sia, [ca30] pagès, del poble de Makaiton⁷²⁷, i Tanes, de la mateixa [ca30] a través de l'il·lustre Anatolios, subdiaca del sant Abba Paulos..., i, al final, † Θεόδωρος ἐλ(έω) θεοῦ) διάκ(ονος) τῶν ἁγίω(ν) ...[...].ιδων ἀφ' Ἡρα(κλεο)π(όλεως) μαρτυρῶ πᾶ[σ]ι[ν], ὡς πρόκειται †⁷²⁸, o sigui, *Theodoros, per la gràcia de Déu, diaca dels sants [...] d'Herakleòpolis, sóc testimoni de tot tal com està*

725 SB 6.9590. D'acord amb Montevicchi (1988) p. 232, es tracta d'un contracte de permuta, figura jurídica poc representada en la documentació papiràcia.

726 SB 6.9590, 2-3.

727 Verreth (2008-2013) p. 290.

728 SB 6.9590, 27.

escrit. Malauradament, la primera part del paper, fins la línia 17, està esquinçada de tal manera que manca quasi tota la meitat esquerra del text, uns 30 caràcters, cosa que ens impedeix assegurar si Anatolios actuava per compte propi o de l'església d'Abba Paulos, si bé aquesta darrera possibilitat és prou versemblant⁷²⁹.

El darrer document⁷³⁰ atribuïble en exclusiva al segle VII ens presenta un diaca, de qui s'ha perdut el nom, que actua com a testimoni en un contracte de lloguer de terres i instal·lacions de producció de vi entre uns agricultors i l'administració, el *dikaion*, d'un monestir. Aquest contracte procedeix també del nomós Hermopolita.

Existeix un document copte⁷³¹ que ha estat datat entre els segles VII i VIII i procedeix de la regió tebana, mitjançant el qual coneixem el diaca Eustathios, que lloga dues peces de terra argilosa de la seva propietat a Georgios, fill d'Onophrios, durant un any per tal que les sembri, a canvi de la meitat dels fruits. El document adopta la forma d'un permís perquè l'agricultor pugui sembrar. Tot i que Eustathios parla de la seva propietat, en descriure'n els límits es refereix a la propietat del monestir d'Hagios Philotheos, de manera que hi hauria la possibilitat que en realitat estigués actuant en nom del monestir.

De l'estudi d'aquests documents se'n desprenen les següents conclusions.

En general, els testimonis es concentren en un període més

729 Aquesta inseguretatsobre si l'actuació d'un clergue és per compte propi o de l'església a què estava adscrit és prou freqüent i impedeix treure conclusions segures de molts documets, Wipszycka (1972) p. 13.

730 P.Strasb 8.755.

731 P.Vindob.Copt 42.

primerenc en relació amb el conjunt de documents del corpus que treballem, entre els segles V i VII, si bé més de la meitat es situen al segle VI; només un document podria datar-se al segle VIII. Només aquesta constatació permet afirmar que l'orde diaconal, i probablement el clergat en general, abandonà progressivament l'activitat agrícola a mesura que progressava la institucionalització de l'església i per tant la constitució del clergat com un grup social separat de l'activitat del comú dels fidels, i especialment de l'activitat relacionada amb la producció primària.

En alguns casos es tracta de diaques que exerceixen directament l'agricultura, en altres són propietaris d'explotacions agràries o bé hi estan relacionats d'alguna manera.

Com es pot veure a partir dels documents presentats, la relació dels diaques amb l'agricultura no fou especialment intensa, si bé es pot constatar una evident evolució, des d'un primer període en què hi ha testimonis de diaques que exerceixen directament les labors agrícoles, sia com a propietaris de la terra, sia com a arrendadors, vers un període posterior en què els diaques són, o bé propietaris o representants de la propietat agrària, possiblement en mans eclesiàstiques, que lloguen les terres als colons que les treballaran, o bé estan dedicats ja a activitats relacionades amb l'administració o la burocràcia que limiten la seva participació en les tasques agrícoles al testimoniatge dels contractes a les escriptures corresponents.

2.2.3.2.- ALTRES PROFESSIONS

Tenim també constància de l'exercici per part dels diaques, com dels clergues en general, d'altres professions de caire

especialitzat⁷³². Aquestes ocupacions reflecteixen un context més urbà i és possible que estiguin relacionades amb el fet que el cristianisme fos en els seus orígens un fenomen urbà i que molts dels seus adeptes fossin comerciants o artesans⁷³³.

2.2.3.2.1.- METGES

En primer lloc, cal referir-se als diaques que exercien de metge.

L'exercici de la medicina en època bizantina i romana no només s'adreçava a la cura dels pacients particulars⁷³⁴, sinó que estava freqüentment relacionat amb funcions públiques, com ara els atestats en cas de mort, el testimoni sobre morts o malalties en processos judicials o sobre la justificació per no assistir al treball o complir determinats deures⁷³⁵. Dintre d'un context cristià, l'Església assumeix com a pròpia la tasca de l'atenció als malalts i als pobres⁷³⁶, cosa que implica probablement cura mèdica.

Entre els diaques, en tenim testimoniats quatre que eren metges, tot i que els textos parlen d'aquesta circumstància de manera incidental i no ens permeten saber les condicions en què exercien aquesta activitat, i un νοσοκόμος.

El primer cas procedeix d'Hermòpolis i està datat el segle VI. Es tracta d'un document fragmentari⁷³⁷ que recull una acta de donació

732 Schmelz (2002) p. 232 i ss.

733 Wipszycka (1972) p. 163.

734 Respecte de la pràctica a Grècia en temps clàssics, s'aprecia a l'Egipte romà i bizantí una disminució de la discriminació social i econòmica de les persones que rebien atenció mèdica, que tenim testimoniada a favor també d'esclaus i persones de condició social baixa. Nanetti (1941) p. 307-308.

735 Nanetti (1941) p. 314. Bagnall (2011) p. 378-379.

736 Wipszycka (1972) p. 113, 117.

737 *P.Lond* 3.1044. Es tracta d'una *donatio inter vivos* conforme a les disposicions de Justinià (527-565). Cf. Montevecchi (1988) p. 207. Wipszycka (1972), p. 165, no dubta a assimilar aquest cas d'exercici de la medicina

de part d'un immoble en què el diaca Aurelios Anouthis escriu la part corresponent a la donant, Aurelia Aphthonia, filla de Taurinos, perquè ella no en sap. El text diu el següent: Αὐρήλιος] Ἀνοῦθις Ἰωσηφίου(υ) διάκ(ονος) ἀπὸ Ἑρ(μουπόλεως) καὶ ἰατρὸς ἀξιωθεὶς ἔγραψα ὑπὲρ [αὐτῆς] γράμματα μὴ εἰδυίας, és a dir *Aurelios Anouthis, fill de Iosephios, diaca d'Hermòpolis i metge, requerit a l'efecte ho he escrit per ella que no sap de lletra.* (línees 37-39). És de notar que el document fa pensar en una possible tradició familiar o, si més no, una relació estreta, tant en la professió mèdica com en el ministeri eclesiàstic. En efecte, és testimoni del document un altre diaca, de nom Taurinos, igual que el pare de la donant. També n'és testimoni un altre metge, Flavios Hermeias, fill d'Akakios, ja difunt aleshores, que coincideix amb el del beneficiari de la donació, també Akakios, que és fill de la donant. Finalment, l'immoble donat és confrontant amb un altre que pertanyia a un subdiaca de nom Phoibammon. Malauradament, no tenim més dades que ens permetin assegurar la natura d'aquestes relacions que tant suggereix el text. En tot cas, podem afirmar que la professió de metge era compatible amb un elevat estatus social, com posa de manifest la referència a la *brillant memòria*, τῆς λαμπρᾶς μνήμης, d'Akakios, el pare del metge Flavios Hermeias.

El mateix segle VI, probablement datable ja a les acaballes, en 594-595, tenim un altre text⁷³⁸ molt fragmentari, procedent també d'Hermòpolis. En ell podem llegir una referència indubtable a un *diaca i metge*, διάκονος καὶ ἰατρός, que probablement contractava amb una autoritat eclesiàstica, a qui es refereix com *la teva fraternitat*, ἡ σὴ ἀδελφότης, juntament amb la seva germana Thaumasia. El document podia versar probablement sobre uns cups de vi.

l'artesanat en general.

738 *P.Lond 5.1898*. Wipszycka (1972) p. 165, inclou aquest cas en la relació de professions artesanes exercides per clergues.

També del segle VI, però sense que en coneguem la procedència, ens ha arribat un rebut⁷³⁹ que estén un diaca, de qui s'ha perdut el nom, que es designa com *διάκο(νος) κ(αὶ) ἰατρ(ός) diaca i metge*. L'estat del document només ens permet conèixer que el rebut feia referència a un lloguer, però no podem precisar l'objecte sobre el que requeia.

Al segle VIII tornem a trobar una referència a un diaca metge. Es troba en una relació fiscal d' Afrodites Kome⁷⁴⁰, datada l'any 715-716. En ella trobem un registre d'aquest tenor: *δ(ιὰ) τ(οῦ) Βίκτωρ διακ(όνου) ἰατρὲ (καὶ) ἄλλ(ων)*, que traduït, malgrat l'anarquia gramatical de l'escrit, diu a través de Victor, diaca, metge, i altres. No tenim cap altre referència a aquest diaca i a la seva professió mèdica.

Dintre de l'àmbit dedicat a la salut trobem un altre diaca documentat l'any 678, en aquest cas no metge, sinó *νοσοκόμος*⁷⁴¹. El diaca era el representant o responsable de l'hospital, tal com deixa entendre l'expressió del paper⁷⁴²: *...τῷ εὐαγεῖ νοσοκομείῳ ταύτης τῆς Ἀρσινουιτῶν πόλεως διὰ Κολλούθου τοῦ θεοφιλεστάτου διακό(νου) καὶ νοσοκόμου...*, és a dir, *al noble hospital d'aquesta ciutat dels Arsinoites, a través de Kol·louthos, l'estimadíssim de Déu, diaca i infermer...* A continuació segueix la relació de persones que

739 *Stud.Pal* 8.789.

740 *SB* 20.15099.

741 LBG tradueix *νοσοκόμων* per *Krankenpfleger*, infermer. Lampe (922) dóna per *νοσοκόμος*, *Sick-nurse*, tot i que també recull *of superintendent of monastic infirmary*. Sembla designar més aviat aquí el director de l'hospital, sense que fos necessàriament monàstic. Schmelz (2002) p. 164. Sobre aquestes institucions, normalment de dependència diocesana o monàstica, cf. Wipszycka (1972) p. 117-119. Tanmateix, les funcions de l'hospital o hospici no sempre coincidien amb el que podem pensar a partir del significat modern del mot; així, per exemple a *P.Oxy* 19.2238 hi tenim testimoniada la funció de presó; cf. Schmelz (2002) p. 178 i nota 38. Un altre diaca relacionat amb un hospital, tot i que no s'emprei l'expressió, és el Phisatos esmentat a *SB* 1.4903.

742 *SB* 1.4668, 4-5.

s'adreçaven a l'hospital en el que probablement fos l'encapçalament d'un contracte de natura desconeguda que se'ns ha conservat només fragmentàriament. És notable el fet que tots aquests personatges s'adrecin a l'hospital referint-se a ells mateixos mitjançant característiques físiques prominents, com ara «cap d'esponja», «de poca barba», «nas punxegut», «calb de front», «paralític de l'esquerra», en comptes dels més habituals patronímic i professió.

Com a conclusió, doncs, pel que fa a les professions mèdiques exercides per diaques, podem distingir dos casos, tots ells escassament documentats.

Un grup de documents ens testimonia l'existència de diaques que exercien la professió de metge, cosa indubtable per l'ús del mot *ἰατρός*, que no admet cap altra interpretació, i en un cas hi ha indicis d'una tradició familiar.

L'altre és un cas aïllat que esmenta un *νοσοκόμος*, que ha d'ésser posat en relació més aviat amb la responsabilitat de la direcció d'un hospital de titularitat eclesiàstica, que no pas amb l'execució de la professió d'infermer com entendríem avui dia.

2.2.3.2.2.- ARTESANS

No trobem gaire més exemples de diaques dedicats a professions diferents de l'agricultura o la medicina.

Tenim, no obstant, dos exemples de diaques que es dedicaven, o tenien relació, amb l'ofici de ferrer, ambdós datables el segle VII⁷⁴³.

743 Sobre els clergues dedicats al sector metal·lúrgic, cf. Schmelz (2002) p. 238.

En una relació de terres del segle VII redactada amb objectius fiscals, de procedència desconeguda, trobem aquesta entrada: Πέτρου δι(ακόνου) σιδ(ηρουργοῦ) δι(ὰ) το(ῦ) υἱο(ῦ) αὐτ(οῦ)⁷⁴⁴ és a dir, *De Petros, diaca i ferrer, a través del seu fill.*

En el segon document, datat l'any 636 i procedent d'Arsinoiton Polis, no podem afirmar categòricament que el diaca es dedicés a fer de ferrer, però si més no, hi tenia una relació intensa, atès que actuava, juntament amb altres persones, com a representant dels clauers d'Arsinoe davant l'*stratelates*. Del document⁷⁴⁵ només conservem l'encapçalament, però val la pena reproduir l'adreça per la seva claredat:

Φλ(αουίω) Θεοδοσίω τῷ εὐκλεεστάτῳ στρατηλά(τη)
δουκὶ καὶ αὐγουσταλίῳ ταύτης τῆς Ἀρκάδων ἐπαρχ(ίας)
τὸ κοινὸν τῆς ἐργασίας τῶν κλειδοποιῶν
ταύτης τῆς Ἀρσινοιτῶν πόλεως δι' ἡμῶν Γεωργίου
10διακόνου υἱοῦ Ἀπολλῶ καὶ Φοιβάμμωνος ἐπιστάτου
υἱοῦ Ἄνουτίου κ[α]ὶ Μηνᾶ υἱοῦ Σιττᾶ καὶ Ἰωσήφ
υἱοῦ Μιᾶς καὶ Θεοδώρου υἱοῦ Π...

És a dir,

A Flavios Theodosios el glorosíssim «stratelates», dux i augustal d'aquesta comarca dels Arcadis, el comú dels clauers d'aquesta ciutat dels Arsinoites, a través de mi, Georgios, diaca, fill d'Apol·los, i de Phoibammon, sobreintendent, fill d'Anoutios, i de Menas, fill de Sittas, i de Ioseph, fill de Mia, i de Theodoros, fill de P...

⁷⁴⁴ *Stud.Pal* 20.232, 3. Schmelz (2002) p. 238 i nota 221.

⁷⁴⁵ *P.Prag* 1.64.

Un dels exemples restants és el del diaca Kosmas, que ens consta que era fuster per la referència que hi fa el registre fiscal d'Hermòpolis, datat en els anys 618-619 o bé 633-634. En ell hi trobem una entrada en aquests termes: [δ(ιὰ) ..] Κοσμά διακ(όνου) (καὶ) τέκτ(ονος)⁷⁴⁶, és a dir, a través de ... Kosmas, diaca i fuster. Ignorem, naturalment, en quines condicions exercia Kosmas la seva professió de fuster. Una possibilitat és que ho fes en el marc d'un monestir, on tenim testimoniades diferents ocasions en què els monjos s'encarreguen d'aquesta funció⁷⁴⁷.

Un document de l'arxiu d'Apa Abraham⁷⁴⁸, dels segles VI-VII i procedent de la Tebaida, ens deixa constància d'un diaca que era artesà, sense més especificació, atès que en aquesta condició es compromet a treballar durant un mes pel superior apa Victor: ΝΙΜ ΝΕΡΓΑΙΑ ΝΣΩΒ ΝΙΜ ΝΤΕΧΝΙΤΗΣ, és a dir, tota mena de treball artesà.

Tenim també constància d'un diaca, Georgios, que treballava amb un bataner, també clergue, que li pagava un sou. Així es desprèn del rebut⁷⁴⁹ que li lliurà per aquest concepte. Procedeix del nomós Arsinoïta i està datat el segle VII. El text diu: † ἔχω ἐγὼ Γεώργιος σὺν θεῷ διάκο(νος) / τοῦ ἁγίου Γεωργίου Παρεμβολ(ῆς), / παρὰ σοῦ ἄπα Ὁρ βαφ(έως) (ὑπὲρ) τοῦ ἐμοῦ / μισθ(οῦ) χρ(υσοῦ) νό(μισμα) α, χρυσοῦ νόμισμα / ἔν. ἐγράφη μηνὶ Μεσορῆ ιε ιγ ἰνδ(ικτιόνος), és a dir, Jo Georgios, per la gràcia de Déu diaca de sant Jordi del Campament, he rebut de tu, apa Or, bataner, en concepte del meu sou 1 «nomisma» auri; un nomisma auri. Escrit el 15 del mes de mesorè de la 13 indicció.

746 P.Sorb 2.69, 55.E.1.3. Cf. Schmelz (2002) p. 239. Wipszycka (1972) p. 164-165.

747 Per exemple, el cas que tenim testimoniats a O.CrumST 46, on ens queda constància que algun dels fusters que intervingué en la construcció del monestir dels Quaranta Màrtirs i Sant Teòfil, a Tebes, als segles VI-VII, era un clergue.

748 O.Crum 106. Cf. Schmelz (2002) p. 240.

749 Stud.P 3.128.

Un darrer document⁷⁵⁰, datat el segle VI i procedent del *nomós* Arsinoïta, ja no ens presenta el diaca exercint una professió artesanal, sinó com a pare d'un artesà, també un bataner. Es tracta d'un rebut en que el sobreintendent dels teixidors reconeix haver rebut un pagament d'un teixidor que era fill d'un diaca:]καὶ αὐτοῦ λινοῦφου ἰοῦ Ἰωάννου γενομένου διακόνου ἁγ[ίου, és a dir, *Jell mateix teixidor de lli, fill de Ioannes, que fou diaca de sant*[. No tenim més notícies d'aquesta, persona, ni tan sols el nom, però el fet que el fill d'un diaca es dediqués a tasques artesanals és indicatiu de la posició social d'aquest col·lectiu.

D'aquests dos darrers documents Schmelz⁷⁵¹, recolzant-se en l'opinió de Wipszycka en el seu estudi sobre la indústria tèxtil⁷⁵², apunta la possibilitat que en tractar-se d'una professió molt especialitzades, que requeria l'ús de substàncies químiques, hi hagués una successió familiar que també inclouria famílies de clergues; malauradament el darrer document no esmenta que el teixidor fill del diaca fos també clergue i per tant no podem anar més enllà de la hipòtesi.

Ignorem si el diaca que es presenta com a representant del gremi de fabricants de selles d'Arsinoïton Polis a *CPR* 4.32, datable probablement el 655, exercia ell mateix aquesta professió o era només representant legal de la corporació.

Com a conclusió, doncs, veiem que la documentació, tot i que escassa, ens proporciona alguns exemples de diaques que treballaven en oficis artesanals, en general fortament especialitzats, com ara el de ferrer, el de fuster o el de

750 *P.Anag* 192.

751 Schmelz (2002) p. 235-236.

752 Wipszycka (1965) p. 146.

bataner.

2.2.3.3.- EL COMERÇ

El comerç no era una activitat ben vista per l'Església i fins i tot fou objecte de determinades limitacions i prohibicions pel que fa als clergues. En tenim un exemple en un document papiraci a *O.Crum 29*, un document d'ordenació ja comentat, en què el candidat es compromet a abstenir-se d'exercir el comerç (Wipszycka 1972 p. 164).

Tot i que tampoc no siguin extremament abundosos, tenim també testimonis que evidencien la intervenció de diaques en activitats comercials, i per tant la documentació obliga a revisar l'opinió de Wipszycka en el sentit que no hi hauria constància d'aquesta pràctica⁷⁵³. S'exposen tot seguit els casos més clars.

El testimoni més antic que posseïm es remunta al segle IV i consisteix en una carta⁷⁵⁴ privada remesa per un personatge anomenat Apol·lonios a un diaca, de nom Stephanos, que residia a l'Oasi Magna.

Malgrat la data primerenca del document i el lloc remot on habitava Stephanos, tenim la seguretat que es tracta d'un diaca⁷⁵⁵ cristià per la fórmula utilitzada a la salutació inicial i final:

753 Wipszycka (1972) p. 164; tanmateix Wipszycka (2015a) p. 67, tot i que referit a comunitats monàstiques.

754 *P.Giss 1.103*.

755 No obstant, Judge-Pickering (1977) p. 56 i nota 45, escriuen respecte la lectura $\delta\iota[\acute{\alpha}\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma]$: *besides the fact that the word is largely restored, a personal inspection of the original has shown that de reading $\delta\iota$ is far from obvious*. La imatge del papir està disponible a la pàgina web de la Universitat de Giessen: <http://bibd.uni-giessen.de/papyri/images/pgiss-inv126verso.jpg> (consultada el 28.05.2017): amb totes les reserves degudes a la resolució fotogràfica, sosté la lectura de l'editor. Annik Martin l'inclou a la relació de clergues del segle IV: Martin (1996) p. 784.

Ἀπ[ολλώνι]ος Στεφάνω / δι[ακόνω ἀγ]απητῷ υἱῷ / [ἐν κ(υρί)ῳ χαίρειν⁷⁵⁶. ... ἐρρωσθαί σε ἐν / κ(υρί)ῳ / εὐχομαι τέκνον / ἀγαπητὲ πολλοῖς / χρόνοις⁷⁵⁷, és a dir *Apol·lonios a Stephanos, diaca, estimat fill en el Senyor, salut ... demano que estiguis bé en el Senyor, fill estimat, per molts anys*. Malgrat el caràcter indubtablement cristià dels dos personatges, en la societat en què es movien encara convivien amb relativa normalitat la religió cristiana i els antics cultes egipcis, com resulta de l'esment d'un pastòfor, sacerdot del culte als temples egipcis, amb qui remitent i destinatari mantenen relacions amb normalitat⁷⁵⁸.

En la carta, el remitent dóna un seguit d'encàrrecs al destinatari per tal que dugui a terme diverses operacions que per la seva complexitat semblen més aviat correspondre a una activitat comercial d'una certa envergadura, que no pas a l'activitat privada dels intervinents: ἔ]νεγκον δέ μοι / ἐρχόμ[ε]νος τὰς τρεῖς λίτρας τῶν σιππίων καὶ τὰ ἀργύ / ρια ἀπὸ [το]ῦ παστοφόρου / δέξαι καὶ ἀγόρασόν μοι / αὐτὰ ἐν πορφύραις. ὁ ἀδελ / φός σου Ἱέραξ δέδωκεν / Θεοδώρῳ Ἱέρακος κολό / βιον ἵνα πωλήσῃ. ἐὰν οὖν / δωῇ σοι, αὐτὸ ἢ τὴν τιμὴν / ἀγόρασον αὐτοῦ ἐν πορφύ / ραις, és a dir, *quan vinguis porta'm les tres «litres» d'estopa i rep els diners del pastòfor i amb ells compra'm porpra; el teu germà Hierax va donar a Theodoros fill de Hierax una camisa perquè la vengués, si te la dóna, compra'm porpra amb ella o amb el seu preu*.

El segon cas està datat l'any 484 a la localitat de Senokomis, al nomós Oxirinquita. En ell, el diaca Banos, fill de Petros actua com escriba en un contracte⁷⁵⁹ pel qual Aurelios Abraam, fill

756 P.Giss 1.103, 1-3.

757 P.Giss 1.103, 24-27.

758 Montevecchi (1988) p. 277. En referència a aquest text, Judge-Pickering (1977) p. 56-57, donen ple suport a la interpretació de la convivència pacífica entre fidels de religions enfrontades, malgrat l'intent de Ghedini (1923) p. 175, d'interpretar el pastòfor com un càrrec eclesiàstic, en contra dels testimonis que en tenim.

759 P.Oxy 8.1130. Relacionat per Schmelz (2002) p. 251 nota 300.

d'Ision, i Sophia, reben deu monedes d'or d'un comerciant d'Alexandria, Aurelios Isaac, fill de Nilos, i es comprometen a subministrar-li estopa. Si bé l'activitat del diaca no està directament lligada al comerç, sí que és remarcable, en canvi, que estigui relacionat socialment amb persones que es dediquen a aquesta activitat. En la seva subscripció fa constar la seva actuació d'escriba per suplir l'analfabetisme⁷⁶⁰ del contractant. La subscripció fa així: Βάνος διάκωνος / υἱὸς Πέτρος ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μοὶ εἰτώτος.^{†761}, o sigui *Banos diaca, fill de Petros, ho he escrit per ell, que no sap de lletra.*

Una altra notícia semblant és la que ens dóna la subscripció com a testimoni del subdiaca Ammonios en el document⁷⁶² que consignava una transacció comercial entre Mousaios, un terrisser, i una dona anomenada Lausimbio. Aquest document, procedent de la Tebaida, és de datació incerta i només es pot afirmar que és d'època bizantina, entre els segles IV i VII.

Datat en els segles V-VI, ens ha arribat un document⁷⁶³ molt més interessant, ja que ens dóna a conèixer un diaca que es dedicava al comerç de vi i, a més, era analfabet⁷⁶⁴. El document no se'ns ha conservat sencer, però, afortunadament, en les subscripcions el

760 Sobre l'analfabetisme en general als papirs documentals, cf. Calderini (1950) p. 14-41; Youtie (1973) p. 611-651 i 677-695; Wipszycka (1984) p. 107-126.

761 *P.Oxy 8.1130, 29*; Banos, malgrat escriure en nom d'una persona analfabeta, també té greus dèficits en l'ús de la llengua grega. Només fixant-nos en la subscripció, observem com utilitza διάκωνος, genitiu de la forma διάκων, com si fos el nominatiu διάκωνος, com fa servir el nominatiu pel genitiu en referir el seu patronímic, υἱὸς Πέτρος=υἱὸς Πέτρου, com confon la partícula negativa amb el pronom datiu de primera persona μοὶ=μῆ, per evident efecte de l'itacisme (Hoffmann-Debrunner-Scherer 1969-1981 p. 312-314), i com intercanvia també les lletres δ i τ, en un fenomen que és atribuïble a la influència de l'egipci εἰτώτος=εἰδώτος (Worrell 1934, p. 85).

762 *BGU 2.668.*

763 *P.Heid 5.356.*

764 Schmelz (2002) p. 71 i nota 229, identifica nou textos en què apareixen diaques analfabets amb les següents fórmules: ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὴ εἰδώτος *CPR 5.11, P.Cair.Masp 2.67128, P.Kell 1.24, SB 3.7033, Stud.Pal 3.95; ἀγραμμάτου ὄντος P.Sakaon 48, P.Wuerzb 16, SB 1.4675, i altres PSI 8.694.*

diaca mateix ens dóna un bon resum del seu contingut: Ἀ[ὐρ(ήλιος) Ἄνδ]ρέας Φοιβάμμωνος / διάκονος ὁ προκ(είμενος) ἔσχον καὶ πεπλήρωμαι τῆς τελείας / τιμῆς τῶν τοῦ οἴνου κνιδίων διακοσίων ἑξήκοντα / καὶ ἀποδώσω ἐν τῇ προθεσμίᾳ καὶ πείθομαι πᾶσι / ὡς πρόκ(εῖται). Αὐρ(ήλιος) Γεννάδιος Σερήνου ἀπὸ Ἑρ(μοῦ πόλεως) ἀξιωθεὶς ἔγραψα / ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὴ εἰδότος⁷⁶⁵, és a dir, *Aurelios Andreas, fill de Phoibammon, diaca, l'esmentat, he rebut i m'ha estat pagat el preu sencer de les dues-centes seixanta gerres de vi, i les lliuraré en termini i accepto totes les condicions precedents. Aurelios Gennadios fill de Serenos, d'Hermòpolis, ho he escrit a petició d'ell, que no sap de lletra.* El text, com veiem, per la quantitat de gerres que es compromet a satisfer Aurelios Andreas, no deixa lloc a dubte sobre la seva activitat de comerciant professional de vi; a més, l'estructura del contracte és l'habitual en els contractes de lliurament, en què el subministrador rep el preu per avançat i es compromet a lliurar la mercaderia després, al contrari de les compravendes entre privats, en què se solen intercanviar els béns simultàniament⁷⁶⁶. És remarcable també el fet que Aurelios Andreas, malgrat ésser diaca i dedicar-se al comerç, dues activitats que normalment requereixen la consulta de llibres, sigui analfabet. Sempre romandrà el dubte de si el diaca actuava en nom de l'església o com a particular, tanmateix, el fet que entre els testimonis no hi hagi cap més eclesiàstic, fa pensar que el negoci tingué lloc en el marc del tràfic privat.

Un cas semblant, de l'any 538 i procedent del *nomós* Hermopolita, és el que ens presenta *SB 16.12488*, on trobem el diaca Ioannes, fill de Kol·louthos i Arkhontia, del poble d'Esneu, que es compromet a lliurar a Flavi Silvà, soldat de la guarnició d'Hermòpolis, 80 mesures de vi nou de la propera collita. Es

⁷⁶⁵ *P.Heid 5.356, 6-11.*

⁷⁶⁶ Sobre els documents de compromís de lliurament de vi amb intervenció de clergues, cf. Schmelz (2002) p. 191.

compromet a més a substituir-lo si el vi no està en bones condicions⁷⁶⁷. Naturalment, també podria tractar-se d'un productor de vi i no només d'un comerciant.

Al segle VI trobem un document⁷⁶⁸, de procedència desconeguda, que ens presenta un diaca en relacions comercials amb un comerciant de pa. El text, que és un rebut, diu així: † ἔχω ἐγὼ Ἰωάννη[ς δι]άκο(νος) / τοῦ Ἁγίου Πέτ[ρ(ου)] δ(ιὰ) τοῦ κ[υρ(ίου)] Μη/νας ἀρτοπρά(του) νομ(ισμάτια) δέκα τρία / κερ(άτια) εἴκοσι δύο τέτ[αρ]τ(ον) γί(νεται) / νο(μισμάτια) ιγ (κεράτια) κβ δ' / Ἀλε(ξανδρείας) μ(όνα). μη(νὶ) Φα[ρ]μ(οῦθι) ἐνδεκάτης / ἰνδ(ικτίονος). †, és a dir *Jo Ioannes, diaca d'Agios Petros he rebut pel senyor Menas, comerciant de pa, tretze «nomismes» i vint-i-dos «queràties» i quart; total «nomismes» 13, «queràties» 22,25, d'Alexandria. Al mes de farmouthi, l'onzena indicció. No tenim més indicacions de la natura del negoci que unia el diaca Ioannes amb Menas, el comerciant de pa.*

Aquest document ens porta a presentar el cas d'un diaca que es dedicava ell mateix al comerç de pa. Es tracta d'Elias, que va succeir Paeitios en aquest negoci. Se'ns en conserva un arxiu⁷⁶⁹ amb 30 documents⁷⁷⁰ que testimonien l'activitat comercial a la que es van dedicar durant més de mig segle, entre 640 i 699, a la ciutat d'Arsinoiton polis, des de la que servien diversos pobles del nomós Arsinoita.

767 Cf. Schmelz (2002) p. 226. Sobre la collita com a *dies a quo* de compliment de les obligacions contractuals, cf. Modrzejewski (1954) p. 221.

768 *Stud.Pal* 20.189.

769 Montevecchi (1988), p. 261 no. 95; Schmelz (2002) p. 317, Wipszycka (1972) p. 165, que considera probable que l'activitat de forner es dugués a terme per encàrrec de l'Estat.

770 Els documents que es consideren pertanyents a l'arxiu són: *Stud.Pal* 3.209, 209 bis, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235 i 236. Montevecchi (loc.cit) hi inclou també *P.Ross.Georg* 5.46, si bé Harrauer, en un estudi posterior (AfP 37, 1991 p. 51-54), no el considera pertanyent a aquesta col·lecció.

De fet, els documents que ens han pervingut no donen testimoni del comerç de pa, llevat per l'expressió ἀρτοπράτης que Elias s'aplica a sí mateix⁷⁷¹. Es tracta de rebuts que expedeix el mateix Elias per fer constar la recepció de cereal -els documents no n'especifiquen el tipus, ans només la mesura, les artabes- de diferents de diferents poblacions properes a Arsinoiton Polis⁷⁷².

Tots els rebuts tenen la mateixa estructura, que il·lustrarem amb el text d'un d'ells⁷⁷³: † ἔχω ἐγὼ Ἡλίας διάκ(ονος) κ(αὶ) ἀρτοπρά(της) / τῷ ὠσιωτάτῳ ἀβᾶ Πετροῦ⁷⁷⁴ / ἐπισκώπῳ δωθίσας⁷⁷⁵ / τον⁷⁷⁶ / ἀπὸ Δικέου (ἀρτάβας) γ / ἀρ(τάβας) τρεῖς⁷⁷⁷ Φαμ(ενὼ)θ ιη [ς] ἰν(δικτίωνος) / †, és a dir, *Tinc jo, Elias, diaca i forner, tres artabes 3 donades per Petros, el santíssim bisbe, de les de Dikeon, 18 de famenoth, 6 indicció*⁷⁷⁸.

Els llocs on tenim testimoniada l'activitat d'Elias són els següents: Elias⁷⁷⁹, Kalifanos⁷⁸⁰, Bylos⁷⁸¹, Kerkesefis⁷⁸², Patra⁷⁸³,

771 Wipszycka (1972) p. 165.

772 Cf. Verreth (2013).

773 *Stud.Pal* 3.219.

774 Lege Πέτρῳ.

775 Lege δωθίσας.

776 Lege τῶν.

777 Lege τρεῖς.

778 La fórmula del rebut és certament inusual, per l'ús del verb δίδωμι en passiva amb un subjecte pacient en datiu que indica la persona que ha fet el lliurament i a qui es proporciona el rebut; normalment la persona de qui es rep un objecte se sol indicar amb una forma activa i preposició, del tipus ἔλαβον παρὰ σοῦ. És temptador interpretar l'expressió ἔχω δωθίσας com una constucció analítica per indicar el perfet, la que finalment s'ha imposat en grec modern (cf. Triantafyllidis 1987, p. 152), amb un datiu de destinatari. Aquesta interpretació, tanmateix no lliga ni amb la professió d'Elias (quin sentit tindria que un forner lliurés cereals a diferents poblacions? En canvi és coherent pensar que el rebia per dur a terme la seva indústria), ni amb la naturalesa d'un rebut, que sempre emet la persona que rep el bé per deslliurar d'obligacions qui li ha subministrat, mentre que amb aquesta interpretació seria al contrari. No obstant, és probable que el rerafons d'una construcció oral analítica es reflecteixi en el text.

779 *Stud.Pal* 3.209; 3.212. Verreth (2008-2013) p. 157.

780 *Stud.Pal* 3.210; 3.214. Verreth (2008-2013) p. 230.

781 *Stud.Pal* 3.213; 3.222. Verreth (2008-2013) p. 111.

782 *Stud.Pal* 3.215. Verreth (2008-2013) p. 245.

783 *Stud.Pal* 3.216. Verreth (2008-2013) p. 384.

Ampelion⁷⁸⁴, Litos⁷⁸⁵, Dikeon⁷⁸⁶, Ouo⁷⁸⁷, Afrodito⁷⁸⁸; Khalothis⁷⁸⁹, Tasat⁷⁹⁰, Moukhis⁷⁹¹, Straton⁷⁹², Hiera⁷⁹³, Meliton⁷⁹⁴, Selk?⁷⁹⁵, Elise⁷⁹⁶, Bouseris⁷⁹⁷, Damianos⁷⁹⁸, Psineuris⁷⁹⁹.

I les persones amb què es relacionava són aquestes: apa Kyros i un altre *mesites*⁸⁰⁰, apa Theodoros⁸⁰¹, *kyrioi* Ioannes i Paulos⁸⁰², apa Petros, bisbe⁸⁰³, els *mesitai* i *sitometrai* d'Afrodito⁸⁰⁴.

Es destacable el contrast que existeix entre la variada distribució geogràfica de les poblacions on Elias obtenia el seu blat, de les quals n'hi ha testimoniades 21, amb només 5 d'elles esmentades dues vegades, amb el quasi monopoli comercial que havia establert amb el bisbe Petros, amb qui efectua 21 de les transaccions conservades, mentre que els següents operadors, Apa Kyros i un altre *mesites*, només registren 3 negocis, i encara menys els altres.

Aquesta situació sembla derivar-se més del control de la propietat de la terra, que estaria en gran proporció en mans de l'Església,

784 *Stud.Pal* 3.217. Verreth (2008-2013) p. 46.

785 *Stud.Pal* 3.218; 3.235. Verreth (2008-2013) p. 282.

786 *Stud.Pal* 3.219. Verreth (2008-2013) p. 132.

787 *Stud.Pal* 3.220. Verreth (2008-2013) p. 354.

788 *Stud.Pal* 3.221; 3.233. Verreth (2008-2013) p. 61.

789 *Stud.Pal* 3.223.

790 *Stud.Pal* 3.224. Verreth (2008-2013) p. 555.

791 *Stud.Pal* 3.225; 3.234. Verreth (2008-2013) p. 318.

792 *Stud.Pal* 3.226. Verreth (2008-2013) p. 536.

793 *Stud.Pal* 3.227. Verreth (2008-2013) p. 201.

794 *Stud.Pal* 3.228. Verreth (2008-2013) p. 300.

795 *Stud.Pal* 3.229.

796 *Stud.Pal* 3.230.

797 *Stud.Pal* 3.231. Verreth (2008-2013) p. 109.

798 *Stud.Pal* 3.232.

799 *Stud.Pal* 3.236. Verreth (2008-2013) p. 478.

800 *Stud.Pal* 3.209; 3.234; 3.235.

801 *Stud.Pal* 3.210.

802 *Stud.Pal* 3.211; 3.212.

803 *Stud.Pal* 3.213; 3.214; 3.215; 3.216; 3.217; 3.218; 3.219; 3.220; 3.221; 3.222; 3.223; 3.224; 3.225; 3.226; 3.227; 3.228; 3.229; 3.230; 3.231; 3.232; 3.236.

804 *Stud.Pal* 3.233.

que no pas d'una possible dependència d'Elias del bisbe per raó del seu diaconat. Veiem com en les altres ocasions les relacions s'estableixen amb propietaris particulars laics, com els *kyrioi* Ioannes i Paulos, o amb funcionaris, probablement per raó del blat recaptat a títol de contribució, com els *mesitai* i els *sitometrai*.

Pertanyent a la mateixa època, aproximadament, i també del *nomós* Arsinoïta és el diaca i comerciant d'oli Kyrikos⁸⁰⁵. Ens és conegut a través del seu arxiu, conegut precisament com Arxiu de Kyrikos, diaca i comerciant d'oli, que recull un total de 54 documents⁸⁰⁶. Com en el cas d'Elias, els documents, tot i ésser relativament nombrosos, pertanyen a una única tipologia de textos. Es tracta d'ordres de lliurament d'oli adreçades a Kyrikos en favor de terceres persones, algunes de les quals ens han arribat incompletes.

Reproduïm a títol d'exemple un dels textos, que permet copsar-ne l'estructura general, tot i que hi ha lleugeres variants en tots ells:

† Κυρικῶ διακ(όνω) παρ(άσ)χ(ου) τοῖς χαλκομα(τουργοῖς)
ἀπερχ(ομένοις) εἰ(ς) τ(ῆν) ἰδί(αν) κ(α)τ(ὰ) κέ(λευσιν) τλοῦ/ θεροφυλ(άκτου)
κ[υροῦ] ἐλαίλου/ ξ(έστην) α
ἐν μ[(όνον). ἐγρ(άφη) μ(ηνὶ) -ca.?-]
θ ἰ[νδ(ικτίονος)] ς. † δ(ι') ἐμλοῦ/ [Πεττηρίου]
[διακ(όνου)] (καὶ) ν(ο)τ(αρίου)

la traducció del qual és:

805 Cf. Sijpesteijn 1989, p. 185-188. Montevicchi (1988) núm 92, p. 261. Schmelz (2002) p. 251-252.

806 *P.Prag* 1.70; *SB* 20.15002; 20.15003; *Stud.Pal* 8.898; 8.899; 8.900; 8.901; 8.902; 8.903; 8.904; 8.905; 8.906; 8.907; 8.908; 8.909; 8.910; 8.911; 8.912; 8.913; 8.914; 8.915; 8.916; 8.917; 8.918; 8.919; 8.920; 8.921; 8.922; 8.923; 8.924; 8.925; 8.926; 8.927; 8.928; 8.929; 8.930; 8.931; 8.932; 8.933; 8.934; 8.935; 8.936; 8.937; 8.938; 8.939; 8.940; 8.941; 8.942; 8.943; 8.944; 8.945; 8.1074; 8.1075; 8.1076.

A Kyrikos, diaca: lliura als courers que marxen a casa, segons ordena el senyor guardat de Déu, un «xestes» d'oli, 1, tot sol. Fou escrit el mes [], 9, indicció 6, † per mi, Petterios, diaca i notari.

L'estructura, doncs, és sempre aquesta: un datiu referit al destinatari, és a dir Kyrikos⁸⁰⁷, a qui se li dóna l'ordre de de subministrar, amb l'imperatiu παράσχου, per compte d'un ordenant, a un beneficiari, una quantitat d'oli. Segueixen la data i la signatura del notari.

La designació de Kyrikos no sempre fa esment de les mateixes característiques. A vegades, l'ordenant s'hi refereix a vegades fent-hi constar només la seva condició de diaca⁸⁰⁸ o només la de comerciant d'oli, ἐλαιοπράτης⁸⁰⁹, i en d'altres, finalment, ambdues circumstàncies⁸¹⁰. En un seguit de documents aquest extrem no es pot determinar a causa de les pèrdues de text⁸¹¹. Ignorem si això es deu a una diferència temporal en la redacció dels textos, o bé si simplement al fet que s'utilitzaven les denominacions de manera poc rigorosa, atès que ja eren suficients per designar el personatge sense cap mena de dubte.

Les ordres de lliurament no fan constar sempre el nom de l'ordenant, però sí que hi figura en tots els casos, llevat d'un en què no hi figura cap nom⁸¹² i un altre en que el signatari és una altra persona⁸¹³, una signatura del notari que les autoritza,

807 Llevat d'un cas en què l'adreça apareix expressada mitjançant la preposició πρὸς, a *P.Prag 1.70*.

808 *Stud.Pal 8.898; 8.899; 8.907; 8.909; 8.910; 8.916; 8.919; 8.920; 8.921; 8.928; 8.929; 8.934; 8.945.*

809 *P.Prag 1.70; SB 20.15002; 20.15003; Stud.Pal 8.900; 8.902; 8.903; 8.908; 8.911; 8.913; 8.915; 8.922; 8.924; 8.925; 8.927; 8.930; 8.931; 8.932; 8.933; 8.935; 8.941; 8.943; 8.944; 8.1075.*

810 *Stud.Pal 8.901; 8.904; 8.905; 8.906; 8.912; 8.914; 8.917; 8.918; 8.923; 8.940; 8.1074; 8.1076.*

811 *Stud.Pal 8.926; 8.936; 8.937; 8.938; 8.939; 8.942.*

812 *Stud.Pal 8.1075.*

813 *P.Prag 1.70*, on figura † δ(τ') ἐμοῦ Δαμια(νοῦ) †.

que sempre és un altre diaca, de nom Petterios. En quatre casos el document està incomplet i no podem determinar qui el signà⁸¹⁴. Petterios autoritza els documents amb la fórmula † δ(ι') ἐμλοῦ/ ΠΕΤΤΗ(ρίου) διακ(όνου) (καὶ) νοτ(αρίου) αὐτ(οῦ) ἐτελ(ειώ)θ(η)⁸¹⁵, amb molt lleugeres variants, que consisteixen bàsicament en ometre algun dels títols o bé el genitiu αὐτοῦ, que només apareix en cinc documents⁸¹⁶, i que revela una especial relació entre els dos diaques, Kyrikos i el seu notari Petterios, relació que d'altra banda resulta més que evident per al constant col·laboració entre ambdós en un nombre tan important de documents.

En general no s'indica la identitat del que emetia les ordres de lliurament d'oli. Només en quatre casos en trobem la indicació: κ(α)τ(ὰ) κέ(λευσιν) τλοῦ/ θεοφυλ(άκτου) / κ[υροῦ]⁸¹⁷; κ(α)τ(ὰ) κέ(λευσιν) τ(οῦ) κυρλου/ Γεωργίλου/⁸¹⁸; κ(α)τ(ὰ) κέ(λευσιν) τλοῦ/ θεοφυλ(άκτου) / Κύρλου/⁸¹⁹ és a dir, *per ordre del senyor protegit de Déu; per ordre de senyor Georgios; per ordre de Kyros, protegit de Déu*. Deixem de banda si cal identificar els diversos ordenants amb una sola persona, cosa bastant probable, ja que l'editor en el primer cas interpreta el nom comú κύριος, *senyor*, com fa també en el segon text amb el mot que precedeix *Georgios*, i en els dos darrers, en canvi, llegeix el nom propi *Kyros*. En qualsevol cas, està clar que l'ordenant duia, si més no en algunes ocasions, el tractament de θεοφύλακτος, estimat de Déu, que és propi de personatges encimbellats en la jerarquia eclesiàstica, probablement el bisbe. En aquest cas, ens trobaríem dos diaques actuant a les ordres del bisbe en l'administració diocesana per tal d'efectuar lliuraments d'oli;

814 *Stud.Pal.* 8.935; 8.936; 8.1076 i *SB* 20.15003.

815 *Stud.Pal.* 8.989. A *Stud.Pal* 8.932 figura el verb ἐγρ(άφη), que en la resta de textos es troba davant del mes i en aquest s'omet la designació de la data; semblantment ho trobem a *Stud.Pal* 8.933, però en aquest cas no s'omet l'expressió en la indicació del dia.

816 *Stud.Pal.* 8.989, 8.917; 8.926; 8.927 i 8.930.

817 *Stud.Pal* 8.899. Segons l'aparat cal llegir κυρίου.

818 *Stud.Pal* 8.917.

819 *Stud.Pal* 8.931; 8.945.

aquesta situació, però, s'adiu malament amb la condició expressa de *comerciant d'oli* que rep Kyrikos, que no seria la designació d'un funcionari curial sinó d'un negociant independent. D'altra banda, també resulta sorprenent que l'ordenant només figuri expressament esmentat en quatre dels casos coneguts; sembla que la seva omisió en la resta de documents només es pot explicar pel fet que fos sempre el mateix i per tant no calgués explicitar-lo, cosa que ens porta a pensar que probablement el lliurament d'oli fou ordenat sempre pel mateix personatge (i en aquest sentit fóra recomanable interpretar els textos suara citats com *el senyor*, més que no pas *Kyros*).

Pel que fa als beneficiaris del lliurament, com és esperable la seva identitat figura sempre expressament, sigui amb el nom de la persona, sigui, cas més freqüent, amb l'expressió de la professió a què es dedicava.

Els destinataris són persones de categories diverses, tanmateix, podem establir unes determinades classes on es poden agrupar la majoria d'ells:

-Professionals relacionats amb la navegació: Apa Ol, que ha d'anar a Palestina⁸²⁰, per fregar un vaixell⁸²¹, per calafatadors⁸²², per mestres d'aixa⁸²³, per un mariner⁸²⁴, un encarregat del riu⁸²⁵, total 12 textos.

-Persones relacionades amb la cria d'animals: camellers⁸²⁶,

820 *Stud.Pal* 8.898.

821 *Stud.Pal* 8.900; 8.924.

822 *Stud.Pal* 8.901; 8.902; 8.903; 8.920.

823 *Stud.Pal* 8.904; 8.908; 8.926.

824 *Stud.Pal* 8.931.

825 *Stud.Pal* 8.905.

826 *Stud.Pal* 8.907.

pastors⁸²⁷, estabulador⁸²⁸, mulaters⁸²⁹, total 12 textos.

-Persones relacionades amb la construcció: courers⁸³⁰, adquirents de fusta per un monestir⁸³¹, a Apa Ol (o Olkis), fabricant de maons⁸³², per una construcció⁸³³, per una pell⁸³⁴, un ceramista⁸³⁵, manobres⁸³⁶, per la construcció d'una església⁸³⁷, total 10 textos.

-Persones esmentades pel nom, de vegades incloent-hi una títol eclesiàstic, per exemple: Saoul⁸³⁸, Smaragdos i Skholastikos, maures⁸³⁹, Khereis el serraí⁸⁴⁰, total 3 textos.

-Situacions diverses: llogaters⁸⁴¹, cartulari⁸⁴², encarregat dels llums de l'església⁸⁴³, als companys de Kyros, el guardat per Déu⁸⁴⁴, una persona relacionada amb la seguretat⁸⁴⁵, total 8 textos.

En resum, els encàrrecs d'oli fets a Kyrikos s'adreçaven a personatges treballadors, amb una especial preponderància dels encarregats de la navegació, i per tant el comerç i els viatges, la producció ramadera (alguns d'ells també al transport en atzembla), i a la construcció i treballs artesanals afins. Sobta la manca absoluta de persones relacionades amb l'agricultura, que era l'activitat productiva principal. En canvi, és destacable que algun dels encàrrecs sigui a favor de maures o sarrains, en principi aliens a la comunitat cristiana on s'inseria el diaca.

827 *Stud.Pal* 8.910; 8.911; 8.916; 8.918; 8.925; 8.928; 8.934; 8.935; 8.937.

828 *Stud.Pal* 8.913.

829 *Stud.Pal* 8.923.

830 *Stud.Pal* 8.899; 8.941; 8.944.

831 *Stud.Pal* 8.906.

832 *Stud.Pal* 8.909.

833 *Stud.Pal* 8.917.

834 *Stud.Pal* 8.922.

835 *Stud.Pal* 8.927.

836 *Stud.Pal* 8.930.

837 *Stud.Pal* 8.940.

838 *SB* 20.15002.

839 *Stud.Pal* 8.933.

840 *Stud.Pal* 8.945.

841 *Stud.Pal* 8.912; 8.919; 8.929.

842 *Stud.Pal* 8.914.

843 *Stud.Pal* 8.932.

844 *Stud.Pal* 8.943.

845 *Stud.Pal* 8.915; 8.921. Per la interpretació d'aquest text, cf. Lampe, s.v. $\pi\alpha\lambda(\lambda)\iota\kappa\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\nu$, τὸ: boy camp-fellow.

En síntesi, mitjançant els arxius d'Elias i de Kyrikos tenim coneixement de sengles diaques, aproximadament contemporanis i radicats al mateix *nomós* Arsinoita, dedicats ambdós al comerç. Del primer tenim documentada l'adquisició de matèria primera per a dur a terme la seva indústria, és a dir, la farina que transformaria en pa; del segon ens consten la distribució de la mercaderia que comercialitzava, l'oli, que ignorem com adquiria. En els dos casos en el seu negoci hi participa d'una o altra manera l'autoritat eclesiàstica; amb tota seguretat el bisbe en el cas d'Elias i, molt probablement, també el cas de Kyrikos, si més no en alguna ocasió.

En qualsevol cas, sembla que el bisbe havia d'intervenir en l'activitat comercial dels diaques que s'hi dedicaven, si més no mitjançant la corresponent autorització.

Així es desprèn d'una petició d'ordenació procedent del monestir de Deir el-Bahari, adreçada al bisbe Apa Abraham, que es pot datar d'aproximadament l'any 700⁸⁴⁶. En ella, Samouel, Iakob i Aaron, candidats al diaconat, s'adrecen al bisbe i li manifesten un seguit de compromisos als que se subjectaran per causa de l'ordenació diaconal, entre ells el d'abstenir-se de comerciar i prendre diners a interès sense la seva autorització.

En la part que aquí ens interessa, el text diu: *ΑΝΟΚ [C]ΑΜΟΥΝΗ ΜΝΙΑΚΩΒ ΜΝΑΡΩΝ Ν[C2ΛΙ] ΠΕΝΕΙΩΤ ΕΤΟΥΛΑΒ ΑΠΑ ΑΒΡΑΣΑΜ ΠΕΠΙΣΚ(ΟΠΟΣ) ΧΕΕΠΕΙΔΗ ΑΝΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΤΕΚΜΝΕΙΩΤ ΤΕΡΕΚΧΕΙΡΟΔΟΝΕΙ ΜΜΟΝ ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΤΝΟ ΝΖΕΤΟΜΩΣ ... ΝΝΕΝΡΕΩΩΤ ΝΝΕΝΧΙΜΗΣΕ ΛΥΩ ΜΑΝΒΩΚ ΕΠΩΜΜΟ ΑΧΝΩΠΝΕ...*⁸⁴⁷, o sia *Jo (sic), Samouel i Jacob i Aron, escrivim al nostre sant pare Apa Abraham,*

846 O.Crum 29.

847 O.Crum, 29, 1-6, 17-19.

bisbe: com que hem demanat a la teva paternitat que ens ordenis de diaques, estem disposats a ... no comerciar ni prestar a interès ni viatjar fora sense autorització...

De data desconeguda és altre text que ens presenta un diaca Iakob que exercia el comerç de lli⁸⁴⁸. El document que en conservem és una carta⁸⁴⁹ que remet a un corresponent seu, de nom Ananias, en la que li demana el mode de pagament que prefereix per una partida de lli que li ha enviat. En la part que interessa aquí el text diu així: ...ΧΕ ΕΠΕΓΗ ΑΣΧΑΥ ΝΗΙ ΣΑΠΣΟΛ ΣΒΟΣ ΧΑΥΘ ΕΦΩΠΕ ΤΑΤΙΘ (...) ΣΑΝΟΥΒ ΤΑΤΙΘ ΕΦΩΠΕ ΕΚΟΥΦΘ ΕΤΡΑΤΙΘ ΣΑΣΟΥΘ ΤΑΤΙΘ ΟΜΘΣ, ΧΑΥ ΤΑΠΟΡΙΣΙΣ ΝΗΙ...⁸⁵⁰ és a dir: *...com que m'has parlat dels «holokotinoi⁸⁵¹» de lli i i has dit que els pagui ... en or o si prefereixes que els pagui en blat, els pagaré igual; dóna'm la teva resposta...*

El comerç o la manufactura de lli és també l'activitat a què es dedicaven segons sembla Ioannes i Abou Isak, remitent i destinatari, respectivament, d'una carta⁸⁵² d'època àrab en la que s'encomanen salutacions per un diaca anomenat Merkoure.

Un altre text copte d'època àrab procedent del Faium, una carta⁸⁵³ remesa per Khael, un comerciant de vi de Memfis, a Abonah, un diaca, podria també aportar alguna notícia sobre les relacions comercials del diaca. Tanmateix, el text necessitaria una nova

848 La producció i el teixit del lli era una activitat que tenim testimoniada en els monestirs de Pacomi i Xenute, per tant hi ha la possibilitat que el comerç que testimonien aquest text i el següent tingués per objecte una producció monàstica, si bé els documents no en forneixen cap indicatiu. Cf. Wipszycka (2015a) p. 54.

849 *O.CrumST* 292.

850 *O.CrumST* 292, 5-9.

851 El ὀλοκότινος era una denominació equivalent de la moneda anomenada *aureus* o νόμισμα, element central del sistema monetari introduït per la reforma de Diocleciana de 297. Es dividia en 24 κεράτια o *siliquae*. Montevicchi (1988) p. 72; Bagnall (2011) p. 191.

852 *P.Lond.Copt* 1128.

853 *P.Lond.Copt* 593.

edició que possiblement podria aclarir les observacions de l'editor: *the writer seems to narrate his movements and commercial transactions*⁸⁵⁴.

Un altre testimoni del comerç de vi per part d'un diaca ens el proporciona una carta⁸⁵⁵, també d'època àrab, d'un diaca anomenat Papnoute adreçada al seu patró (προστάτης) Xenoute, a qui tracta de germà, cosa que fa pensar que era un eclesiàstic. El contingut de la carta posa de manifest que Papnoute i Xenoute es dedicaven a la producció o comerç de vi. Papnoute s'ofereix per anar a recollir determinada classe de vi (στάγμα) i alhora diu que pensa romandre allà on és fins que fineixi la verema. D'altra banda, a part d'una referència a un viatge futur, el diaca fa constar també que ha demanat a un tercer el pagament del *demosion*.

Del primer decenni del segle VIII ens ha arribat un petit fragment d'uns comptes de vi⁸⁵⁶, on s'esmenta un diaca anomenat Gregorios, que aparentment va trencar uns recipients. El text diu així: κλασθ(έντα) δ(ιὰ) Γρηγορίου διακ(όνου) διπλ(ᾶ) ιζ⁸⁵⁷, és a dir, *trencades pel diaca Gregorios, 17 dobles (mesures)*.

També es dedicava al comerç de vi el diaca Damianos, de qui ens ha pervingut la notícia a través d'un contracte⁸⁵⁸ procedent del nomós Arsinoita i datable el segle VIII. En ell, Damianos es compromet a un lliurament ajornat de vi. És notable el fet que tant un dels dos testimonis, Pel·le, com el fedatari que estén l'escriptura,

854 Crum (1921), p. 283.

855 *P.Lond.Copt 1124*.

856 Schmelz (2002) p. 209 i nota 49, fa referència al comerç de vi relacionat amb esglésies i monestirs. Malgrat no esmentar aquest text, en porta a col·lació un altre de la mateixa procedència, *P.Apoll 97*, de manera que podria tractar-se d'una activitat duta a terme en el marc d'una institució eclesiàstica.

857 *P.Apoll 100, A, 6*.

858 *CPR 4.37*.

Nelammon, siguin igualment diaques⁸⁵⁹.

Finalment, també al Faium, però ja als segles VIII-IX, cal esmentar el cas d'apa Iouli, un diaca que apareix en uns comptes que contenen que contenen el que semblen apunts relatius al comerç de vi o d'oli⁸⁶⁰. El mateix diaca apa Iouli apareix en un altre document comptable, on hi figura aquesta vegada també un altre diaca, apa Georgi, que ha donat nom a l'arxiu al qual pertanyen els documents. No es pot saber quina és la raó dels apunts comptables. En qualsevol cas, hi figuren moltes altre persones designades per llurs oficis (jardiner, flequer, fuster...).

En conclusió, malgrat que sembla clar que existia una prohibició genèrica als clergues d'exercir el comerç, que s'incorporava com a clàusula específica en els documents d'ordenació que recollien els compromisos dels diaques, la documentació papiràcia ens permet constatar l'existència de diversos casos de diaques que es dedicaven al comerç o bé es relacionaven amb les persones que l'exercien.

L'objecte del comerç a què es dedicaven els diaquess, segos la documentació que se'ns ha conservat, eren principalment els productes agrícoles transformats. Així tenim principalment testimoniat el comerç de vi, i també el de d'oli i pa, sobre els que se'ns han conservat sengles arxius. Naturalment, la natura de les coses objecte de transacció no permet excloure que els diaques que s'hi dedicaven fossin alhora productors dels productes agrícoles transformats. Així sembla indicar-ho, si més no, l'arxiu de d'Elias el forner, de qui tenim registrades les entrades de

859 Cf. Schmelz (2002) p. 226 i 247.

860 *P.Fay.Copt 46*. Al respecte cal assenyalar que l'editor identifica l'objecte dels comptes amb aquesta expressió, realment poc decidida: *We have here -at least in frgts. B,C,- various accounts, apparently as to the sale of wine (or oil)*, Crum (1893), p. 69.

matèria primera i les sortides en forma de producte manufacturat. En qualsevol cas, el volum de transaccions que tenim testimoniades en els respectius arxius no deixen lloc a cap mena de dubte sobre el caràcter professional de la seva activitat.

2.2.3.4.- ESCRIBES

Tenim una gran abundància de textos on els diaques exerceixen la funció d'escriba o redactor dels documents⁸⁶¹, que era una tasca que exercien amb més freqüència que altres clergues (Schmelz 2002 p. 251).

En el conjunt dels documents grecs, ens n'han arribat 18 textos⁸⁶², és a dir una petita proporció, el 2,1%, dels 842 diaques de qui conservem notícia. Tanmateix, en el cas dels documents coptes, les ocasions en què tenim diaques que duen a terme la tasca d'escriba s'eleva fins a 53⁸⁶³ ocurrències, xifra que representa el 9,7% dels 545 diaques de què se'ns ha conservat notícia en els papirs documentals. Cal tenir en compte, però, que en alguns d'aquests casos la funció d'escriba s'ha deduït per indicis que forneix la posició en el text o l'estructura de l'expressió, perquè l'estat fragmentari del text no permet altra cosa⁸⁶⁴.

861 Cf. Wipszycka (1972) p. 170, pel conjunt dels clergues.

862 *P.Oxy 19.2238, P.Lond 3.1044, P.Oxy 8.1130, CPR 9.8, P.Eleph.Wagner 1.368, P.Alex 38, P.Lond 5.1724, P.Lond 5.1728, P.Oxy 36.2780, P.Oxy 20.2270, BGU 12.2181, P.Cair.Masp 1.67001, SB 1.5114, Stud.Pal 8.709, CPR 9.37, P.Paris 21 bis, BGU 12.2189, SB 16.12371.*

863 *CPR II 202, CPR II 212, CPR II 213, CPR IV 9, CPR IV 20, CPR IV 37, CPR IV 86, CPR IV 103, CPR IV 161, CPR IV 181, CPR IV 192, CPR IV 202, CPR IV 206, CPR IV 208, CPR IV 209, O.Brit.Mus.Copt I, pl LII 3, O.Crum 107, O.CrumST 46, O.CrumST 96, O.CrumVC 031, O.CrumVC 127, O.Medin.Habu 58, O.Medin.Habu 66, O.Medin.Habu 75, O.Medin.Habu 101, O.Medin.Habu 122, O.Vindob.Copt 034, O.Vind.Copt 054, P. BL Or 6201, P. BL Or 6202, P. BL Or 6204, P.Bal 103, P.Bal 104, P.Bal 111, P.Bal 225, P.KRU 3, P.KRU 5, P.KRU 17, P.KRU 36, P.KRU 37, P.KRU 38, P.KRU 44, P.KRU 45, P.KRU 48, P.Ryl.Copt 157, SB Kopt I 024, SB Kopt I 030, SB Kopt II 0950, SB Kopt III 1411, SB Kopt III 1412, SB Kopt III 1414, SB Kopt III 1417, SB Kopt III 1428.*

864 Schmelz (2002) p. 251 i nota 300, remarca que la tasca d'escriba o notari era exercida especialment per diaques, representats per 129, textos, als quals s'han d'afegir aquells altres en què els diaques no fan pròpiament

Pel que fa a la cronologia d'aquesta funció, correspon a una època relativament tardana, quan l'Església, plenament integrada en la societat passa a exercir funcions administratives fins i tot en substitució dels funcionaris civils, situació que es esdevindrà general a partir de la conquesta àrab, envers la comunitat cristiana⁸⁶⁵.

Dels 18 documents grecs, 2 casos⁸⁶⁶ procedeixen del segle V, 12⁸⁶⁷ del segle VI, 2⁸⁶⁸ estan a cavall dels segles VI i VII, un⁸⁶⁹ es data en el segle VII i un més⁸⁷⁰ a cavall dels segles VII-VIII.

Pel que fa als 53 casos documentats en copte, els més antics són dos documents datats a cavall dels segles VI i VII⁸⁷¹, 8 corresponen al segle VII⁸⁷², 12 estan entre els segles VII i VIII⁸⁷³, 17 són del segle VIII⁸⁷⁴, amb un altre també d'atribució probable a aquest segle⁸⁷⁵, 4 del segle IX⁸⁷⁶, i 4 del segle XI⁸⁷⁷. A més, hi ha 4 documents dels que no s'ha pogut determinar la datació.

d'escriba, sinó que ajuden a subscriure algun dels intervinents en el negoci que no en sap; d'aquests, n'identifica 29 documents.

865 Wipszycka (1972) p. 166-169. D'altra banda, l'administració eclesiàstica i de la gran propietat va tenir un desenvolupament molt notable a partir del segle V, cosa que propicià un increment del nombre de persones dedicades a tasques d'escriba. Wipszycka (1984) p. 113.

866 *P.Oxy* 8.1130, *P.Oxy* 20.2270.

867 *P.Oxy* 19.2238, *P.Lond* 3.1044, *CPR* 9.8, *P.Eleph.Wagner* 1.368, *P.Lond* 5.1724, *P.Lond* 5.1728, *P.Oxy* 36.2780, *BGU* 12.2181, *P.Paris* 21 bis, *BGU* 12.2189, *SB* 16.12371, *P.Cair.Masp* 1.67001.

868 *CPR* 9.37, *P.Alex* 38.

869 *SB* 1.5114.

870 *Stud.Pal* 8.709.

871 *CPR* IV 9, *O.CrumST* 46.

872 *CPR* II 212, *CPR* IV 86, *CPR* IV 103, *CPR* IV 161, *CPR* IV 181, *CPR* IV 192, *CPR* IV 209, *O.CrumST* 96.

873 *O.Brit.Mus.Copt* I, pl LII 3, *O.Medin.Habu* 58, *O.Medin.Habu* 66, *O.Medin.Habu* 75, *O.Medin.Habu* 101, *O.Medin.Habu* 122, *O.Vindob.Copt* 034, *O.Vind.Copt* 054, *P.Bal* 103, *P.Bal* 104, *P.Bal* 111, *P.Bal* 225.

874 *CPR* IV 20, *CPR* IV 37, *CPR* IV 206, *CPR* IV 208, *P.KRU* 3, *P.KRU* 5, *P.KRU* 17, *P.KRU* 36, *P.KRU* 37, *P.KRU* 38, *P.KRU* 44, *P.KRU* 45, *P.KRU* 48, *P.Ryl.Copt* 157, *SB Kopt* III 1428.

875 *SB Kopt* II 0950.

876 *P.BL Or* 6201, *P.BL Or* 6202, *P.BL Or* 6204, *CPR* IV 202.

877 *SB Kopt* III 1411, *SB Kopt* III 1412, *SB Kopt* III 1414, *SB Kopt* III 1417.

Pel que fa a la procedència geogràfica, en general és compartida amb el conjunt de la documentació, si bé s'hi observen algunes particularitats.

Així, pel que fa als grecs, 5 provenen del nomós Hermopolita⁸⁷⁸, 4 de l'Oxirinquita⁸⁷⁹, 3 d'Elefantina⁸⁸⁰, i la resta d'altres punts, essent destacable el fet que només n'hi hagi un procedent del nomós Arsinoita⁸⁸¹, que és un dels més representats en el conjunt de la papirologia documental; aquest fet, però, es pot deure a la casualitat atesa la proporció relativament petita de textos en el conjunt del corpus grec.

Pel que fa referència als documents coptes, 16 documents procedeixen, de manera segura o probable, del nomós Hermopolita⁸⁸², 19 de la Tebaida⁸⁸³, 6 del nomós Arsinoita⁸⁸⁴ i 4 de Siene, tots ells del monestir d'Apa Apol·lo a Deir el-Bala'izah⁸⁸⁵. La resta de documents tenen procedències diverses o no identificades. En qualsevol cas, és també remarcable la infrarepresentació de textos faiúmics en comparació amb l'abundant documentació que en general procedeix d'aquesta regió.

Pel que fa a la naturalesa dels textos en què els diaques actuen com a escribes, són en llur immensa majoria de caire jurídic. Quasi tots corresponen a l'àmbit del tràfic privat: hi trobem

878 *P.Lond* 3.1044, *CPR* 9.8, *BGU* 12.2181, *CPR* 9.37, *BGU* 12.2189.

879 *P.Oxy* 19.2238, *P.Oxy* 8.1130, *P.Oxy* 36.2780, *P.Oxy* 20.2270.

880 *P.Eleph.Wagner* 1.368, *P.Lond* 5.1724, *P.Lond* 5.1728.

881 *Stud.Pal* 8.709.

882 *CPR* IV 9, *CPR* IV 103, *CPR* IV 161, *CPR* IV 181, *CPR* IV 202, *CPR* IV 209, *P. BL Or* 6201, *P. BL Or* 6202, *P. BL Or* 6204, *P.Ryl.Copt* 157, *SB Kopt* II 0950, *SB Kopt* III 1411, *SB Kopt* III 1412, *SB Kopt* III 1414, *SB Kopt* III 1417.

883 *O.Brit.Mus.Copt* I, pl LII 3, *O.Crum* 107, *O.CrumST* 46, *O.CrumVC* 031, *O.Medin.Habu* 58, *O.Medin.Habu* 66, *O.Medin.Habu* 75, *O.Medin.Habu* 101, *O.Medin.Habu* 122, *O.Vind.Copt* 054, *P.KRU* 3, *P.KRU* 5, *P.KRU* 17, *P.KRU* 36, *P.KRU* 37, *P.KRU* 38, *P.KRU* 44, *P.KRU* 45, *P.KRU* 48.

884 *CPR* II 202, *CPR* II 212, *CPR* IV 37, *CPR* IV 86, *CPR* IV 192, *CPR* IV 206.

885 *P.Bal* 103, *P.Bal* 104, *P.Bal* 111, *P.Bal* 225.

contractes de compravenda, de lloguer, de donació, de préstec, així com documents de liquidació de préstec, de garantia, de treball, de cessió d'hipoteca, de partició de propietats comunes, de partició d'herència, reconeixements de deute, testaments i inventaris. Això no obstant, trobem també alguns documents que podrien classificar-se entre els de naturalesa pública, com ara els rebuts d'impostos o el lliurament de detinguts⁸⁸⁶.

Pel que fa a l'estructura, els documents revesteixen les formalitats pròpies de cada tipus d'escriptura⁸⁸⁷.

En general, la signatura de l'escriba acostuma a cloure el peu del document, després de la relació de testimonis, si bé, en el cas de diaques que actuen d'escriba en llengua grega, aquesta situació és minoritària.

N'és exemple la següent subscripció d'un contracte de compravenda d'una casa, del segle VI, procedent de Siene⁸⁸⁸:

(mà 3) ✠ Φλ(αύιος) Διώψ Ἀλ[ε]ξάνδρ[ου στρ(ατιώτης)] ἀριθμοῦ Σήνης μαρτυρῶ. †

(mà 4) † Φλ(αύιος) Ἀτρῆς Πέτρου στρ(ατιώτης) λεγ[(εῶνος)] Ζ[υ]ή[ν]η[ς] καὶ ἀπὸ βικαρ(ίων) μαρτυρῶ. †

(mà 5) ✠ Φλ(αύιος) Ἰωσήφ Ἑρμεία στρα(τιώτης) [ἀριθμοῦ] Ζυήνης μαρτυρῶ.

(mà 6) ✠ Φλ(αύιος(?)) Ἀτρῆ Μάρ[κ]ο(υ) ἀγουταλιο ἀριθμοῦ Συήνης μαρτυρῶ. ✠

(mà 7) ✠ Φλ(αύιος) Μακάριος υἱὸς Ακ . . . στρ(ατιώτης) [ἀριθμ(οῦ)] Ζυήνης μαρτυρῶ τῆ πράξει ἀκούσας παρὰ τῶν θεμένων.

(mà 8) ✠ Φλ(αύιος) Μουσαῖος Ἰωάννο[υ . . . ἀριθμ(οῦ)] Ζυήνης μαρτυρῶ.

886 Schmelz (2002) p. 253.

887 Schmelz (2002) p. 250.

888 *P.Lond* 5.1724.

(mà 1) ✕ δι' ἐμοῦ Θεοφίλου ἑλα(χίστου) [δια]κρό(νου) ἐγένετο. ✕⁸⁸⁹

És a dir:

Flavios Diops, fill d'Alexandros, soldat numerari a Siene, en sóc testimoni.

Flavios Atres, fill de Petros, soldat de la legió de Siena, adscrit al nombre dels vicaris, en sóc testimoni.

Flavios Josef, fill d'Hermeias, soldat numerari de Siena, en sóc testimoni.

Flavios Atre, fill de Markos, augustal numerari de Siena, en sóc testimoni.

Flavios Makarios, fill d'Ak... soldat numerari de Siena, sóc testimoni de la venda, havent-la escolat dels contractants.

Flavios Mousaios, fill de Ioannes ... numerari de Siena en sóc testimoni.

Per mi, Theophilos, humilíssim diaca, ha estat redactat.

El fet que la subscripció de Theophilos pertanyi a la mateixa mà que redactà el cos del document no deixa dubtes respecte del fet que l'expressió ἐγένετο, amb què es refereix a la seva actuació en el document, compregué l'acte físic de l'escriptura, més enllà de si també compregué la redacció del document. Es de destacar que el document presenta una segona mà en què un prevere escriu per compte d'una de les parts, que no sap escriure, i expressa la seva funció amb el mot ἔγραψα⁸⁹⁰.

Resulta també especialment interessant aquest document perquè ens indica el lloc on fou redactat el document, ἐν δημοσίῳ τόπῳ⁸⁹¹, és a dir en un lloc públic, expressió que podem interpretar com una

889 P.Lond 5.1724, 82-88.

890 P.Lond 5.1724, 80. Cf. Schmelz (2002) p. 252.

891 P.Lond 5.1724, 81.

oficina pública o una notaria i que ens deixa entreveure que aquestes funcions redaccionals, malgrat referir-se en molts casos a relacions de caire privat, revestien en general una solemnitat que els conferia una fe pública. És el cas que es desprèn també de la titulatura del diaca Kyril·los, redactor d'un document de compravenda d'una porció d'una casa⁸⁹², que subscriu el text amb l'expressió † δι' ἐμοῦ Κυρίλλου διακ(όνου) καὶ συναλλαγματογράφου ἐγένετ[ο], és a dir *ha estat redactat per mi, Kyril·los, diaca i escriba de contractes*, situació que revela una professionalització de la intervenció del diaca en la redacció de documents, no com a merament com a persona que sap escriure i es presta a auxiliar els qui no en saben, sinó com a especialista en la redacció de textos jurídics.

Pel que fa a la manera d'expressar el fet de l'ecriptura, a banda de l'expressió δι'ἐμοῦ ... ἐγένετο, que hem vist en els documents anteriors, s'usen també altres verbs en el mateix sentit, com podem llegir per exemple en aquesta altra subscripció⁸⁹³, escrita en grec però en caràcters llatins, segons un costum bastant estès: † *di emu iustu diakonu eteliothe*, és ha dir, *ha estat completat per mi, Iustus, diaca*, o bé, com trobem en un rebut⁸⁹⁴, certament un text molt més breu Ἄπα Ὁλ ἐλ(ά)χ(ιστος) δι(άκονος) σεσημείω[μαι], és a dir, *Apa Ol, diaca, ho he apuntat*, o la més òbvia de totes, que ens forneix un document⁸⁹⁵ del que només es conserva aquesta signatura: † δι' ἐμοῦ Φωκᾶ διακ(όνου) ἐγράφη, és a dir *ha estat escrit per mi, Phocas, diaca*⁸⁹⁶.

L'actuació del diaca com a escriba pot comprendre el conjunt del

892 SB 1.5114.

893 P.Oxy 36.2780.

894 Stud. Pal. 8 709.

895 CPR 9.37.

896 Per les diferents fórmules de subscripció que presenten els documents jurídics, tant grecs com coptes, signats per clergues, vid. Schmelz (2002) p. 252-253.

document, com hem vist, o bé només les signatures corresponents a algun dels intervinents, cas en què se sol indicar que el diaca ha estat requerit per a escriure a causa de l'analfabetisme dels intervinents. En aquests casos, el mateix document pot fer esment a un altre escriba, que s'hauria encarregat de la redacció del cos del text.

Un exemple d'aquesta situació ens el dóna un text del segle VI procedent de l'arxiu de Diòscor d'Afrodito, que documenta un contracte entre el *koinon* d'Afroditòpolis i els pastors que menen els ramats de la ciutat⁸⁹⁷. A la subscripció podem llegir: ✠ Αὐρήλιοι Ψενθαῆσις Μουσαίου καὶ Ἀνοῦφισ Ἀβρααμίου(υ) Παχωμίου καὶ Ἑρμαύως Ἰωσηφίου / καὶ Ἑρμαύως Ψεντουωρίου(υ) καὶ Βίκτωρ Ψαίου καὶ Πανουβε Ἑρμαύωτος ποιμή(νες) καὶ ἄγρο / φυλακη οἱ προκ(είμενοι) ἐθέμεθα ταύτην τὴν ὁμολογίαν καὶ ὁμόσαμεν τὸν θεῖον ὄρκον / ὡς πρόκ(εῖται), καὶ στοιχοῦμεθα πᾶσει τοῖς ἐγγεγραμέν(οις) ὡς πρόκ(εῖται). ✠ Ἰωάννης Βησκούιτος / διάκ(ονος(?)) ἀξιωθείς ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῶν γράματα μὴ εἰδότην⁸⁹⁸, és a dir *Els Aurelis Psenthaesis, fill de Mousaios, i Anoufis, fill d'Abraamios Pakhomios, i Hermauos, fill de Iosephios, i Hermauos, fill de Psentouorios, i Victor, fill de Psaios, i Panoube, fill d'Hermauos, els pastors i guàrides rurals esmentats hem reconegut aquest pacte i hem jurat mitjançant un jurament sagrat tal com consta i estem d'acord en tot el que s'ha escrit, tal com consta. Ioannes, fill de Bescouit, diaca?, requerit, ho he escrit en nom d'ells que no saben de lletra. Per tant, ens trobem el diaca⁸⁹⁹ que es limita a redactar el text que correspon a una de les parts, atès que les seves limitacions culturals li impedeix fer-ho directament. Al final del document,*

897 *P.Cair.Masp 1.67001.*

898 *P.Cair.Masp 1.67001, 35-40.*

899 La transcripció de l'abreviatura διάκ, a la vista de la fotografia del text, és segura; el dubte sobre la seva resolució com a διάκονος, que és la general, només es justifica en el context de l'arxiu de Diòscor per la presència de diversos diaconetes, per a la designació dels quals es fa servir aquesta mateixa convenció gràfica, assumpte del que es tracta més avall.

però, trobem l'esment de l'escriba que va redactar en aquests termes: $\text{ᾠ ἔγραψα δι' ἑμοῦ Ἰσακίου νομικ(οῦ)}$ ⁹⁰⁰, és a dir *ha estat escrit per mi, Isakios, jurista*⁹⁰¹.

Aquest cas és el que es trobem en la immensa majoria de documents grecs que contenen la referència a diaques en funció d'escribes⁹⁰².

Pel que fa als documents coptes, segueixen en general el criteri dels documents grecs que en són de fet el prototip.

Algunes vegades, fins i tot la subscripció es manté en grec, com és el cas d'aquest document fragmentari⁹⁰³ del segle VIII procedent del *nomós* Arsinoita: $\text{ἐ]λ(ά)χ(ιστος) διάκο(νος) ἔγρ(αψα) †}$, és a dir, *] l'humilíssim diaca ho he escrit*. És també el cas d'un rebut de l'impost del *demosion* pertanyent també al segle VIII, que té la particularitat que incorpora la conformitat d'un prevere, mentre que el redactor és un diaca. El text de la subscripció fa així: $\text{Ἄρων πρε(σβύτερος) σοιχο / Γεωργε δι(ά)κο(νος) ἔγραψα}$

En altres casos, es conserva l'ús del copte en què s'ha redactat el cos del document per expressar també la identitat de l'escriba, com exemplifica aquest document⁹⁰⁴ que recull una garantia fiscal del segle VIII, procedent del *nomós* Memfita: $\text{† ἄνοκ παλιακο(νος) ενουχ λιουαι †ο μναρε}$, és a dir, *jo el diaca Enokh ho he escrit i en sóc testimoni*⁹⁰⁵. I en el mateix sentit aquest altre⁹⁰⁶, en dialecte faiúmic i, d'altra banda, de contingut incert (*umbestimmbaren*

900 *P.Cair.Masp* 1.67001, 45.

901 Schmelz (2002) p. 252 identifica el νοτάριος com *der Titel, der den Privatnotar kennzeichnete*.

902 *P.Oxy* 19.2238, *P.Lond* 3.1044, *P.Oxy* 8.1130, *CPR* 9.8, *P.Alex* 38, *P.Lond* 5.1728, *P.Oxy* 20.2270, *BGU* 12.2181, *P.Paris* 21 bis, *BGU* 12.2189.

903 *CPR* II, 202.

904 *CPR* IV, 20.

905 Aquest text és comentat i traduït a Schmelz (2002) p. 201-202.

906 *CPR* IV, 206.

Inhalts, segons l'editor): † ΑΝΑΚ ΠΕ ΠΙΑΚΟΥ ΑΠΑ ΙΟΥΛΙ ΠΩΗ ΝΗΑΣΡΑΟΥ ΑΙΣ2[ΕΙ, és a dir, *jo sóc el diaca Apa Iouli, fill de Nahraou, i ho he escrit*; és interessant aquest text perquè la mà de la signatura és la mateixa de la del cos del document (per altra banda en gran part perdut), mà que clou l'escriptura després de la subscripció redactada per tres mans diferents, i per tant ens permet assegurar que Apa Iouli fou l'escriba que redactà el text principal.

En els textos coptes trobem també la referència al fet que l'escriba ha estat requerit per a fer aquesta funció per suplir persones que no saben escriure. Ara bé, si en els textos grecs referits a diaques aquest supòsit anava referit gairebé sempre a la redacció de parts concretes del text, en general la signatura, com hem vist anteriorment, en els documents coptes és més habitual que figuri com una indicació referida al conjunt del document⁹⁰⁷. En tenim un exemple en aquest document⁹⁰⁸ del segle VIII, també de contingut incert: † ΑΝΟΚ / ΑΠΑΤΗΡ ΠΕΙΕΛ(ΑΧΙΣΤΟΣ) ΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΤΑΒΠΑ[Ρ]ΑΚ[ΑΛ]ΕΙ Μ[ΜΟΙ] ΑΙΣ2ΑΙ 2ΑΡΟ / Β ΧΕ ΝΒΗΟΙ ΑΝ ΤΙΟ ΝΜΝΤΡΕ.†, és a dir, *jo, Apa Ter, l'humilíssim diaca, al seu requeriment, ho he escrit per ell que no en sap, i en sóc testimoni*.

Altres vegades, es fa constar la petició dels atorgants de l'escriptura, però no s'esmenta que es tracti de persones analfabetes. Aquest detall ens fa pensar que els serveis del diaca que redactà el document eren requerits perquè ocupava algun càrrec que ho justificava, o es dedicava a aquesta tasca de manera més o menys assídua. Ho trobem en documents la redacció dels quals no requeria només coneixements lingüístics, sinó de ben segur experiència jurídica atès el seu grau de desenvolupament i

907 Cf. Schmelz (2002) p. 251, nota 300, on distingeix clarament entre els *Klerikernotaren* dels *Schreibhelfer*, que el redactarien, normalment de manera parcial, a petició d'una part que no sap escriure.

908 *CPR IV 208*.

complexitat, com en una escriptura de compravenda procedent de Tebes i datada en els anys 728/9 o 743/4⁹⁰⁹ que porta la següent subscripció: .† ΑΝΟΚ ΜΟΥΣΗΣ ΠΕΙΕΛΛΑΧΙΣΤΟΣ ΝΑΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΠΩΗΡΕ ΝΣΕΝΟΥΘΙΟΥ / ΑΡΧΗΠΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΣ) ΜΠΚΑΣΤΡΟΝ ΧΗΜΕ ΔΙΣΔΑΙ ΤΕΠΡΑΣΙΣ / ΝΤΑΒΙΧ ΠΡΟΣ [Τ]Ε[ΤΕΣΙΣ] / ΝΝΕΝΤΑΥΣΜΝΤΣ †, és a dir, *Jo, Moises, l'humilíssim diaca, fill de Senouthios, arxiprevere de la ciutadella de Tebes, he escrit aquesta acta de venda de la meva mà a petició dels que l'han dictada. És destacable també en aquest cas el fet que la mà del diaca que clou l'escriptura sigui la mateixa que ha escrit tot el text, mentre que a la subscripció s'aprecia l'existència de set mans més, algunes de personatges que per llur categoria probablement haurien estat en condicions també de redactar un document de certa complexitat, com ara Psere, prevere i hegoumenos, Papnouthios, arxidiaca, o Phoibammon, prevere.*

Com ja apuntava el cas anteriorment comentant, igual que succeïa en els documents grecs, en els coptes ens trobem casos en què l'actuació del diaca adquireix, de manera expressa, elements de professionalització. Ho trobem ben clarament expressat en aquest document⁹¹⁰ bilingüe del segle VII, procedent del *nomós* Arsinoïta, que val la pena reproduir complet tant per l'ús lingüístic que s'hi fa, com per al intervenció de diversos diaques:

.ΣΕΝ ΠΛΕΝ ΕΠΠΟΥΤΙ ΠΩΑΡΕΠ ΑΝΑΚ ΠΕ ΧΑΗΛ ΠΩΗ ΝΑΒΡΑΣΑΜ ΠΤΑΥΡΗΛΛΑΤΕΣ
.ΠΑ ΤΒΦΝΑΛΛΑΛΛΙ ΕΕΙΣΣΕΙ ΝΘΕΟΔ.(ΦΡΟΣ) ΠΩΗ ΝΙΩΣΗΦ ΠΑ ΠΚΑΛΛΑΝΚΕΣ
ΣΕ ΠΤΑΩ ΠΙΑΜ ΧΕ ΣΤ ΔΙΧΡΙΑ ΜΜΑΚ ΔΕΙΧΙ ΑΡ(Ι)Θ(ΜΙΑ) (ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ) Υ ΤΡΙΑ Μ(ΟΝΑ)
ΝΤΑΛΚ
.ΣΕΙΧΕ ΚΕΝΗΜ (ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ) Β ΔΥΩ Μ(ΟΝΑ) ΣΕΙΧΕ ΒΡΕΕΙ ΚΑΤΑ Λ(Α)Χ(ΑΝΟΣΠΕΡΜΟΥ)
(Α)ΡΤ(ΑΒΑΣ) Σ ΕΤΕ Λ(Α)Χ(ΑΝΟΣΠΕΡΜΟΥ) (Α)ΡΤ(ΑΒΑΙ) ΙΒ ΑΣΑ

909 P.KRU 3.

910 CPR IV 86.

ΟΥΑ Α ΞΝ Μ(ΟΝΟΝ) ΖΕΙΧΕ ΟΥΑ ΚΑΤΑ . ΙΕΘΟΛΩΚΩΤΣΙ ΤΙΕ ΝΕΤΗΜ\Ω/ ΤΑΜΕΚ

ΛΑΥ 2 ΠΟΥΩΩ ΕΠΝΟΥΤΙ ΖΕ ΠΚΑΡΠ(ΟΣ) ΙΑ ΠΔ(ΙΚΤΙΟΝΟΣ) ΠΑΤΑΜΦΟΙΒΟΛ(ΙΑ) ΕΓΡΑ(ΦΗ)
Μ(ΗΝΙ) Μ(Ε)Χ(ΕΙΡ) ΚΑ ΙΝΔ(ΙΚΤΙΟΝΟΣ) ΙΑ †

.[.] . . . διάκονος) Μη(νᾶς) ἀπὸ χωρίου) Ἀμπελίου μαρτυρῶ) ὑπ . . . †
ΑΝΑΚ ΠΕ ΠΙΑΚ[ΟΥ] [- -]

ΠΩΗ ΝΦΟΙΒ(ΑΜΜΩΝ) ΤΙ[Ε ΜΜΕ]ΓΓΗ.† ΑΝΑΚ ΠΕ ΠΙΑΚΟΥ ΙΩΣΑΝΕΣ ΠΩΗ ΝΜΗΝΑ ΤΙΕ Μ-
ΜΕΤΡΗ †

† [δ(ι)] ἔμοῦ Μη(νᾶ) ἐλαχ(ίστου) διακόνου) γραμματέως) ἐγρά(φη) †

Text que traduït diu, aproximadament, així:

En nom de Déu. Primer de tot jo sóc Khael, fill d'Abraham, el criador de braus, de Tbonalaali, que escric a Theodoros, fill de Ioseph, de Kalankeh, en els límits de Piam, i dic que et dec perquè els vaig prendre en préstec 3 «nomismata», tres únicament, i tu de la mateixa manera com a fruit 2 «nomismata» dues només, i també llavor d'hortalisses per 6 artabes, això és 12 artabes, i una, 1 sola, de blat. «holocotins» estic disposat a pagar-te'n 5 més, segons sigui per voluntat de Déu el fruit de la 14 indicció, sense cap dubte. Ha estat escrit el 24 de «mekheir» de la 14 indicció. ... diaca Menas, del poble d'Ampelion, en sóc testimoni per... Jo sóc el diaca ... fill de Phoibammon, en sóc testimoni. Jo sóc el diaca Ioannes, fill de Menas, en sóc testimoni. Ha estat escrit per mi, Menas, humilíssim diaca, secretari.

Veiem, doncs, com el diaca escrivent ho fa en virtut d'un càrrec, el de secretari, que certament li dóna autoritat com a redactor de documents contractuals, a diferència de la resta de diaques esmentats, que aporten força al document en virtut només de llur

testimoni⁹¹¹.

Un exemple més complex el trobem en un altre document procedent de Tebes, també datat el segle VIII, en aquest cas un pacte de divisió d'herència⁹¹² entre l'hereu, anomenat Georgios, i les seves germanes. Aquest text, també de gran longitud i complexitat, no ens dóna a conèixer un escriba, ans diversos. Vegem només la subscripció del document, per ella mateixa ja prou elaborada⁹¹³:

(55) ... † ΑΝΟΚ ΓΕΟΡΓΙΟΣ ΠΩΗΡΕ
ΝΗΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΛΟΥΛΟΥ ΤΑΜΟ ΤΕ ΤΜΑΚ(ΑΡΙΑ) ΛΙΣΑΒΕΤ ΠΕΝΤ-
ΛΥΦΕΡΗ ΣΖΑΙ ΝΤΠΕ ΤΙΣΤΟΙΧ(ΕΙ) Ε<ΤΙ>ΤΙΛΛΗΣΙΣ ΜΗ ΠΑΝΑΦ
ΜΗ ΠΡΟΣΤΙΜΟΝ ΜΗ ΖΩΒ ΝΗΜ ΕΨΣΑΙ ΕΡΟΣ ΟΣ ΠΡΟΚ(ΕΙΤΑΙ)
† ΑΝΟΚ ΠΑΜΦΙΛΟΣ ΠΩΗΡΕ ΝΗΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΠΕΤΡΟΣ ΜΗ
60ΙΩΣΗΦ ΠΩΗΡΕ ΝΗΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΠΗΝΙΣ ΜΗ ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΠΩΗΡΕ ΜΗΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΚΟΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΗΟ ΝΜΗΤΡΕ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΑΖΑΡΟΣ ΛΙΣΖΑΙ ΖΑΡΟΥ
ΑΝΟΚ ΠΩΗΡΕ ΖΜ ΠΗ(ΕΥΜ)Α ΜΠΗΟΥΤΕ ΠΕΙΕΛΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ) Μ-
ΠΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΣ) ΛΥΦ ΠΖΗΓΟ(ΥΜΕΝΟΣ) ΝΤΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΤΟΥΛΑΒ Ν-
65ΧΗΜΕ †Ω ΜΜΗΤΡΕ ΠΡΟΣ ΤΙΤΕΣΙΣ ΝΓΕΟΡΓΙΟΣ
ΑΝΟΚ ΙΩΣΗΦ ΠΩΗΡΕ ΜΗΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΤ(ΥΡΙΖΕ) ΠΡΟΣ
ΔΗΤΙΣΙΣ ΓΗΩΡΓΗ † ΑΝΟΚ ΠΑΠΗΟΥΘΙ[ΟΣ] ΠΕΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ)
ΝΔΙΑΚΟ(ΝΟΣ) ΜΠΑΠΟΣΤΟΛΟΣ †Ω ΜΗΤΡΕ . . . ΠΡΟΣ
ΤΗΤΙΣΙΣ † ΑΝΟΚ ΕΨΡΑΝΚΕ ΠΩΗΡΕ ΜΗΜΑΚΑΡΙΟΣ
70ΔΔ(ΥΕΙ)Δ †Ω ΜΜΗΤΡΗ ΕΤΙΤΕΛΛΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΕΤΕΣΙΣ
[N]ΠΕΤΣΜΙΝΕ ΜΜΟΣ ΑΝΟΚ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΕΙΕΛΛΑΧ-

911 Per un elenc de tots aquests càrrecs ostentats per clergues notaris, cf. Schmelz (2002) p. 252 i Wipszycka (1972) p. 170.

912 P.KRU 38.

913 En general, les fórmules de subscripció són més simples en grec, mentre que en copte adquireixen més elaboració. Cf. Schmelz (2002) p. 252.

ICTOC NΔΙΑΚ(ONOC) NΘEΩΔA.OK(OC) MAPIA AICZAI ZΔ-
NEIMAPTEPOC AYΩ †Ω MMNTPH.† IΩANNHC
NΛAZAPOC CΘN Θ(EΩ) AICΩMATIZE MMOC NTAGIX
75oc πpók(ειτα) staurogram ι(ΗCOY)C χ(PICTO)C

que traduïda diu:

(55) ... Jo Georgios, fill del difunt Loulou, i la meua mare era la difunta Lisabet, amb tot el que està escrit abans, hi estic conforme, amb el pacte i les penalitzacions i amb totes les coses de tota classe que hi ha escrites tal com consten. Jo Pamphilios, fill del difunt Petros, i (60) Ioseph, fill del difunt Pinis, i Theodoros, fill del difunt Constantinos, en som testimonis; Ioannes de Lazaros ho he escrit per ells. Jo, Pxere⁹¹⁴, en l'Esperit de Déu, humilíssim prevere i «hegoumenos» de la santa Església de (65) Tebes sóc testimoni a petició de Georgios. Jo Ioseph, fill del difunt Petros, dono testimoni a petició de George. Jo Papnoutios, humilíssim diaca de l'Apòstol, sóc testimoni ... a petició. Jo Efranke, fill del difunt (70) David, sóc testimoni del pacte a petició dels que l'han pronunciat. Jo Anastasios, humilíssim diaca de Maria Mare de Déu, ho he escrit per aquests testimonis, i en sóc testimoni. Ioannes (fill) de Lazaros, amb Déu, he donat cos a aquest document per la meua mà (75) tal com consta. (Estaurograma) Jesucrist.

Troblem aquí, doncs, dos escribes, un d'ells el diaca Anastasios, de l'església de la Mare de Déu, que, a banda de fer ell mateix de

914 El mot copte πOHPE que transcrivim com un nom propi, Pxere, vol dir en realitat el fill, (Crum CD 584 s.v. OHPE) i s'utilitza en aquest sentit al llarg del document. Tanmateix, en aquest cas ha de correspondre a un nom propi, llevat que l'escriba (en aquest cas el nostre diaca Anastasios) hagués comés alguna omissió, cosa poc probable perquè hauria d'haver omès el nom i el patronímic de l'hegumen, però haver-hi deixat entremig l'indicatiu de la filiació.

testimoni, redacta la subscripció dels testimonis anteriors, i l'altra Ioannes de Lazaros.

Pel que fa al diaca Anastasios, com que s'expressa clarament en plural, no pot referir-se només a Ekfrane, sinó que se li ha d'atribuir la redacció del testimoni de diverses persones que tenen una entrada diferent, assenyalada amb el crismó corresponent. Serien Pxere, Ioseph, Papnoutios i el mateix Ekfrane. No deixa de sorprendre perquè, llevat d'aquest darrer, de qui no tenim més dades, els anteriors testimonis són un prevere i *hegumen*, un fill de prevere i un diaca, personatges, doncs, de qui es podria suposar capacitat suficient per signar.

Ioannes, fill de Lazaros, per altra banda, és clarament un escriba professional que ha «donat cos» al document, expressió literal confegida utilitzant el verb ἐνσωματίζω⁹¹⁵, que hem d'entendre com a redactar el text, en el sentit intel·lectual, i escriure'l materialment, amb la pròpia mà, com oportunament assenyala. Alhora, però, Ioannes fill de Lazaros és la mà que escriu els testimonis de Pamphilios, Ioseph i Theodoros, tres personatges designats només pel patronímic i sense cap indicació que pugui fer-ne sospitar un nivell d'instrucció determinat, que testifiquen tots sota una mateixa subscripció.

Es podria formular la hipòtesi, doncs, que l'escriba professional en aquest cas hagués redactat el document en si i els testimonis més senzills, mentre que diaca Anastasios redactà els testimonis qualificats, en certa manera vinculats tots a l'Església, en

915 DGE no recull aquest verb en veu activa, ans només sota la forma mitja ἐνσωματίζομαι, amb el sentit de *incorporarse a un cuerpo, encarnarse*, referit a les ànimes, αἱ ψυχαί. LSJ p. 574 recull la forma ἐνσωματίζω com a equivalent a ἐνσωματόω, del que testimonia l'ús actiu i passiu, amb el mateix sentit: *embody* ψυχῆν. LBG recull només la forma activa ἐνσωματόω amb el sentit de *innewohnen*. No hi ha dubte, però, del sentit del verb en copte en aquest context, malgrat que no estigui testimoniats en grec.

virtut d'alguna funció eclesiàstica, potser de secretari.

La complexitat de les subscripcions sembla ser creixent amb el temps, fins el punt d'arribar a ocupar més espai que el mateix cos del document. Ja al segle XI, l'any 1032, trobem aquesta redacció al peu d'un document⁹¹⁶ de compravenda d'una meitat d'una casa:

ΑΝΟΚ ΠΚΙΑΚ, ΓΑΥΡΙΝΑ Σ Δ.ΚΙΑΚ, ΜΙΝΑ

ΝΤΑΥΑΜΜΟΥΡ ΠΑΙ ΔΙΣΔΑΙ ΔΙΕΡ

ΜΗΤΡΕ ΕΧΩΟΥ

(2 mà) ΑΝΟΚ Π†Α, ΙΩΣΗΦ Σ Π†Α ΠΧΗΘΕ

ΕΙΟ ΜΗΗΤΡΕ ΕΠΕΨΕ ΠΙΧΑΡΤΕΝ

ΕΜΠΟΟΥ ΠΑΙ ΣΟΥ Β Ε[Π]ΜΟΥΣΟΥ-

ΡΗ ΞΕ †ΡΟΜΠΕ ΤΑΙ ... ΟΥΚ

(3 mà) ΑΝΟΚ ΠΕΨΩΤ ΩΗ ΝΦΙΒΑΜ ΕΙΟ Ν-

ΜΗΤΡΕ ΠΕΨΙ ΠΙΧΑΤΕΝ (SIC)

(4 mà) ΑΝΟΚ ΠΔΙ .ΦΙϞ. ΠΩΗ ΝΠΔΙ ΜΑΡΙΑΝΗ ΕΙΟ Ν-

ΜΗΗΤΡΕ ΠΕΨΙ ΠΙΧΑΡΤΕΝ ΕΜΠΟΟΥ ΠΑΙ ΣΟΥ

{ΣΟΥ} ΣΝΑΥ Β ΜΟΥΣΟΥΡΗ ΞΙ ΤΙΡΩΜΠΕ

ΤΑΙ ΟΥΚ

(2 mà) ΑΝΟΚ ΣΟΥΗΡΕΣ Σ Π†Α ΧΑΝΑ ΕΙΟ Ν-

ΜΗΤΡΕ ΕΠΕΨΕ ΠΙΧΑΡΤΕΝ

ΑΝΟΚ ΙΩ̄Η Σ ΣΤΕΦΕΝ ΕΙΟ ΝΜΗΤΡΕ

ΕΠΕΨΕ ΠΙΧΑΡΤΕΝ

ΑΝΟΚ ΔΔ̄Α Σ Π†Ᾱ ΑΝΟΠ ΕΙΟ ΜΗΗΤΡΕ

ΕΠΕΨΕ ΠΙΧΑΡΤΕΝ

916 *SB Kopt III 1411*. Reproduïm les línies 14-34. Com es pot deduir, el cos del document ocupa 13 línies (de les que les 5 primeres són ocupades per la identificació de les parts i les salutacions), mentre que la subscripció en té 21.

ΑΝΟΚ ΦΑΡΑΩ Σ ΠΕΘΩΩ ΕΙΟ Ν-

ΜΗΤΡΕ ΕΠΕΨΕ ΠΙΧΑΡΤΕΝ

El text traduït diu:

Jo el diaca Gabriel, fill del diaca Mina, requerit a l'efecte ho he escrit i sóc testimoni d'aquestes coses. Jo el diaca Ioseph, fill de Ptxeqe, sóc testimoni del que està escrit al pergamí, el dia 2 de «mesore», en l'any (anagrama). Jo Peixot fill de Phibam(on?), sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí. Jo el diaca Phif, fill del diaca Mariane, sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí, avui dia 2 de «mesore» de l'any (anagrama). Jo Soueres fill del diaca Khael, sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí. Jo Ioh(annes), fill de Stephen, sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí. Jo David, fill d'Anop, sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí. Jo Pharao, fill de Peqoix, sóc testimoni del que hi ha escrit al pergamí.

Veiem, en aquest testimoni tan tardà, que continua la pràctica de l'escriba de fer constar que ha estat requerit per tal de redactar el text, amb la particularitat que ara la indicació de qui ha estat l'escriba del cos del document es troba al principi de la subscripció, no al final de tot com és habitual. La professionalització, o com a mínim l'especialització, dels diaques escribes sembla ja consumada, no pas perquè ho digui el text, sinó perquè Gabriel fill de Mina ens és conegut com a redactor d'almenys dos altres textos, *SB Kopt IV 1412* i *SB Kopt IV 1414*, que contenen també contractes, en concret una compravenda d'immoble i un contracte de lliurament de mercaderies o reconeixement de deute.

Aquest document presenta, a més, la particularitat de tenir dues subscripcions de testimonis redactades per la mateixa mà, sense que ens consti qui en fou el redactor, que en tot cas no fou el diaca Gabriel que s'encarregà del cos del document. En qualsevol cas podem sospitar que fos el mateix diaca Ioseph, que figura com a primer testimoni, qui va escriure la seva subscripció de la seva pròpia mà, i, més avall, la de Soueres, Ioannes, David i Pharao, personatges dels que no se'ns dóna la categoria, si bé de Soueres es diu que era fill d'un diaca.

A tall de conclusions, aquest recorregut, que no pot ser exhaustiu, a través dels documents que ens presenten diaques fent d'escribes ens permet, amb les degudes cauteles derivades del nombre limitat de textos, dibuixar una línia evolutiva en aquest tipus d'activitat⁹¹⁷.

L'activitat d'escriba està testimoniada ja al segle V, però no és fins el segle VI que se'ns manifesta amb una freqüència important. En una primera etapa, constituïda bàsicament per documents redactats en grec sobretot entre els segles VI i VII, els diaques actuen com escribes a demanda d'alguna part que els ho demana expressament perquè no sap escriure. L'actuació del diaca sol circumscriure's a redactar la subscripció de la part analfabeta. Aquesta actuació podria ser de caràcter esporàdic, com es dedueix de la baixa freqüència amb que apareix en els textos (i que no és atribuïble a una menor intensitat del tràfic jurídic).

917 Aquesta evolució que es desprèn dels textos és coherent amb la constatació d'E. Wipszycka (1972) p. 170, sobre l'increment d'escribes i notaris clergues en el període que va dels segles VI al VIII, tot i que cal deixar constància que, en el seu conjunt, la majoria d'escribes eren laics. D'entre els clergues, però, la funció era majoritàriament desenvolupada pels diaques, Schmelz (2002) p. 251 i nota 302, sense que tanmateix es pugui confirmar la primerenca afirmació de Krall a CPR II (1895) p. 4: *in der arabischen Zeit ist das Amt durchgehends in der Händen von Diakonen.*

Posteriorment, el diaca escriba sofreix un procés d'especialització que va aparellat amb l'ocupació de càrrecs amb funcions de fedatari públic que anteriorment havien estat exercits per funcionaris civils. És un procés paral·lel a la creixent presència de l'Església en l'administració civil que culminarà ja en època àrab en funcions d'administració de la població cristiana. Trobem, doncs, en aquesta etapa, que podem considerar consolidada al segle VIII i que es manifesta sobretot en escrits coptes o bilingües grec-copte (malgrat que en molts casos es mantingui en grec la subscripció), que els diaques actuen d'escriba ja no a petició d'una de les parts, sinó a requeriment dels contractants sense especificar, i que assumeixen la responsabilitat de la redacció del document complet.

2.2.3.5.- NOTARIS

A més de les funcions d'escriba, els diaques, com altres eclesiàstics, adquireixen també funcions pròpiament notariales públiques, clarament distintes de les anteriors⁹¹⁸. Es tractaria en aquest cas de notaris que haurien estat beneficiaris d'una concessió o un reconeixement estatal, que comportava l'ús de diverses denominacions: ταβελλίων, συναλλαγματογράφος, γραμματεύς i νομικός⁹¹⁹.

De fet, no fóra arriscat identificar amb especialistes en dret, fedataris o notaris, els diaques que subscriuen amb expressions del tipus ἐγένετο⁹²⁰, o ἐτελειώθη⁹²¹, que ja s'han esmentat en parlar

918 Schmelz (2002) p. 251 nota 300: *Von den Klerikernotaren sind die Schreibhelfer zu unterscheiden, die eine Urkunde für eine Partei, die selbst nicht schreiben konnte.*

919 Schmelz (2002) p. 250. La primera, però, no està testimoniada en el corpus papiraci referida als clergues. Wipszycka (1972) p. 170, considera sinònimes les expressions συμβολαιογράφος, νομικός, amb el significat de *notaire*, mentre que identifica νοτάριος, γραμματεύς amb *scribes*.

920 Per exemple, a *P.Lond* 5.1724, ja comentat anteriorment.

921 Cf. entre altres, *Stud.Pal* 8.709, on figura l'expressió en caracters

dels escribes.

Aquestes expressions es repeteixen en contextos en què no hi ha lloc a dubtes sobre el caràcter de professional jurídic que ostentava la persona que l'utilitzà. En aquestes situacions, l'expressió apareix ja deslligada de la funció d'escriba.

N'és un text paradigmàtic un llarguíssim document (més de 250 línies) que recull un acord extrajudicial signat a Oxirinc el 17 de març de 545⁹²² entre el monestir d'Apa Hierax i Flavios Apion, personatge encimbellat pertanyent a la família de la que se'ns ha conservat l'arxiu anomenat dels Apions. Al final de la seva subscripció, també enormement desenvolupada, trobem, escrita per una dotzena mà, l'expressió: † δι' ἐμοῦ ἰούστου ὑποδιακ(όνου) συμβολαιογράφ(ου) ἐτελειώθη. / † di' em(u) Iust(u) upodiacon(u) sumbolai(ografu) eteliothē †, és a dir, *per mi, Ioustos, subdiaca i «symbolaiografos» ha estat fet*. El significat de l'expressió συμβολαιογράφος no deixa lloc a cap dubte interpretatiu: Lampe el defineix com *writer of contracts, notary*⁹²³.

El diaca Ioustos que donà vigor al document suara comentat és probablement el mateix que redactà *P.Oxy 36.2780*.

En aquest segon cas, però, tot i que es tracta d'un document anterior, la funció de notari està decididament separada de la d'escriba. Ens ho posa de manifest amb tota evidència el fet que la mà de Ioustos no sigui la que executà l'escriptura del cos de l'escrit i que, de fet, sigui la que apareix en dotzè lloc, simplement amb l'objecte de donar força al document en virtut del seu càrrec. Podem suposar legítimament que el συμβολαιογράφος

l·latins.

922 *P.Oxy 63.4397*. Sobre aquest document, cf. Schemelz (2002) p. 196.

923 Lampe p. 1281 s.v. συμβολαιογράφος.

disposava d'escriures al seu servei que l'alliberaven, si més no en ocasió de documents de tanta extensió, del treball d'executar materialment l'escriptura.

L'expressió figura també en altres documents, com un contracte de préstec⁹²⁴ procedent del *nomós* Arsinoïta i datat abans de la conquesta àrab: † δ(ι') έμοϋ Κοσμά σὺν θ(εῶ) διακόνου συμβολ(αιογράφου), és a dir, *per mi, Kosmas, amb l'ajut de Déu, diaca i «symbolaiografos»*. Igualment en un altre contracte de la mateixa natura⁹²⁵, datat l'any 618 a Apol·lonòpolis Magna, on llegim aquesta subscripció: † δι' έμοϋ Κυρίλλο(υ) διακ(όνου) καὶ συμβολαιογράφ[ου έγένετ]ρ., és a dir, *per mi, Kyril·los, diaca i «symbolaiografos» ha estat fet*. Cal destacar en aquest cas que la mà de Kyril·los és la mateixa que redactà el cos del document, que reapareix al final de la subscripció, després que dues mans més hagin registrat les signatures de les parts i els testimonis.

Trobem també l'expressió νοτάριος⁹²⁶ per esmentar aquesta funció, com en un paper⁹²⁷ bilingüe grec-àrab, procedent d'Heracleòpolis, que es pot datar probablement l'any 643, on figura δι' έμοϋ Ιωάννου ν(ο)τ(αρίου) (καὶ) ροε (lege διακόνου) † μ(ηνός) Φαρμ(οϋ)θ(ι) λ ίνδ(ικτίονος) α, és a dir *per mi, Ioannes, notari i diaca, 30 de farmouthi, 1 indicció*.

El text que comentarem a continuació⁹²⁸ fou redactat a Hermòpolis

924 SB 1.5690.

925 P.Edfou 1.3.

926 És oportú notar que tant l'etimologia del mot νοτάριος, com també de συμβολαιογράφος, tenen l'origen en l'acte de l'escriptura. En el cas de νοτάριος, mot d'origen llatí, del fet de prendre notes. Cf. Lampe 923-924: *shorthand writer, secretary*. És remarcable el fet que a l'accepció 3, aparegui el mot relacionat amb els diaques: *Attached to Councils: νοτάριος διάκονος*. En qualsevol cas, esdevenen personatges especialitzats en la redacció de documents jurídics: 5 *clerk who recorded proceedings in court of law*; 6 *clerks in senate*; 7 *a staff of the imperial chancery*.

927 SB 6.9576.

928 Stud.Pal 20,233

els segles VI – VII:

r

† τέσσερας ἀρτάβας σιλίγ[ν]ων καθαρῶν εὐτρεπίση μοι [ἀ]π' ἐσπέρας ἡ
θεοφιλεία σ[ου] καὶ δέκα σιτεύσιμα καλά
καὶ πεντήκοντα νεάδια καὶ δέκα στακτηρίας· ταῦτα γὰρ διὰ τ[ῆ]ς αὔριον
θέλω λό[γ]ω φίλου ἀναγκαιοτάτου· εἴπη δὲ τῆ
κυρᾶ ἵνα εὐτρεπίση ἑαυτῆ ἄλλον τόπον· ἡ γὰρ κυρὰ Μαροῦς ἔρχεται ἄρτι
καὶ τοὺς τόπους οὓς οἶδεν ἐξητῆσαι ἔχει
οὕτως [οὔ]ν εἴπη αὐτῆ. †

v

5† [τ]ῶ τὰ πά(ντα) [θ]εοφιλ(εῖ) τιμ(ιωτάτω) Φοιβάμμωνι διακ(όνω) (καὶ)
νο[τ(αρίω)] Σ . . θας †

Que traduït diu:

r *Prepara'm, estimat de Déu, quatre artabes de blat d'hivern per al vespre, i deu bones per menjar, i cinquanta noves i deu pots de perfum. Tot això ho vull per demà, per un amic molt proper. Diques també a la senyora que es prepari per a ella mateixa un altre lloc, perquè aviat ve la senyora Marous i voldrà examinar els llocs que ja coneix. Diques-li així.*

v *Al sempre estimat de Déu i honorable Phoibammon, diaca i notari S...thas.*

En aquesta carta, el *notari* podria preservar les seves funcions originals de secretari privat o administrador, possiblement d'un gran propietari, ateses les instruccions domèstiques que se li donen. Fins i tot es podria pensar en personal de servei; tanmateix el títol de *διάκονος* en aquesta època, i més acompanyat del tractament *θεοφιλής* i *τιμιώτατος* no admet cap dubte sobre la condició de clergue del destinatari de la carta. Per tant s'ha d'interpretar com una lletra privada, interpretació que de fet és la de l'editor, adreçada a Phoibammon, un diaca que també era notari, i que possiblement es trobava o residia en el lloc on s'havia de produir la propera visita d'un amic del remitent i

d'una senyora anomenada Marous, al qual efecte se li fan determinats encàrrecs.

És un cas destacable, perquè el tenim representat en un nombre molt important de documents⁹²⁹, l'actuació del diaca i notari Petterios, que exercí a Arsinoiton Polis entre els segles VII i VIII.

Petterios fou el notari encarregat de registrar els documents que recullen el tràfic comercial d'un altre diaca, Kyrikos, comerciant d'oli, de qui s'ha parlat més amunt. Es tracta de textos d'estructura senzilla, consistents en una ordre de lliurament d'oli adreçada a Kyrikos, en favor de diverses persones⁹³⁰.

La signatura de Petterios és igualment senzilla: † δ(ι') ἐμλοῦ/
Πεττη(ρίου) διακ(όνου) (καὶ) νοτ(αρίου) αὐτ(οῦ) ἐτελ(ειώ)θη⁹³¹. En estudiar el cas de Kyrikos ja n'hem ressenyat les variants. Aquí només cal destacar la significació del genitiu αὐτοῦ, que apareix només en cinc documents⁹³². Per l'estructura dels textos, podria semblar que el genitiu hauria de representar una relació de dependència entre el notari i el personatge que emet l'ordre de lliurament, que és el que s'està consignat per escrit; tanmateix, el fet que en cap dels casos conservats no es reculli la identitat d'aquesta persona priva el pronom de l'antecedent necessari i per tant fa insostenible al hipòtesi. Tampoc no pot relacionar-se amb la persona beneficiària del lliurament, ja que aquesta és diferent

929 SB 20.15002; *Stud.Pal* 8.898; 8.899; 8.900; 8.901; 8.902; 8.903; 8.904; 8.905; 8.906; 8.907; 8.908; 8.909; 8.910; 8.911; 8.912; 8.913; 8.914; 8.915; 8.916; 8.917; 8.918; 8.919; 8.920; 8.921; 8.922; 8.923; 8.924; 8.925; 8.927; 8.928; 8.929; 8.930; 8.931; 8.932; 8.933; 8.934; 8.938; 8.939; 8.940; 8.941; 8.942; 8.943; 8.944; 8.945; 8.1074.

930 Cf. Schmelz (2002) p. 187 i 251 ss. En aquest darrer punt, fa notar que els documents corresponent a l'arxiu de Kyriakos són una part significativa, 46 textos, dels 129 en què tenim testimoniada l'actuació de diaques com a notaris.

931 *Stud.Pal* 8.989.

932 *Stud.Pal* 8.989, 8.917; 8.926; 8.927 i 8.930.

en els cinc casos en què consta el pronom *i*, a més, en alguns d'ells es tracta d'un beneficiari plural, per exemple: τοῖς δ ἔργ(άταις) οἰκ(ο)δ(όμοις) Νειλουπόλ(εως)⁹³³, o sia, *als 4 treballadors de la construcció de Nilòpolis*, antecedent que exigiria un pronom plural, com αὐτῶν⁹³⁴. En conseqüència només es pot atribuir l'aparició d'aquest pronom a l'existència d'una relació especial de dependència o de col·laboració habitual entre els dos diaques, el comerciant d'oli i el notari.

A la mateixa època, segles VII-VIII, trobem al mateix *nomós* Arsinoita un altre diaca, Khael, que exercia les funcions de notari o jurista. El document⁹³⁵ que ens l'ha transmès està redactat en copte, en dialecte faiúmc, tot i que la subscripció de Khael està en grec. Diu així: † δι' ἑμοῦ Χαῆλ ἐλ(α)χ(ίστου) δια(κόνου) τοῦ μακα(ρίου) Δαμιανοῦ νο(μικὸς) διάκο(νος) ἀπὸ Ἀρχ() Μαχ() ἔγρ(αφα) (καὶ) μαρτ(υρῶ) †, això és *per mi, Khael, humilíssim diaca (fill) del difunt Damianos, diaca jurista⁹³⁶ de Arkh(...) Makh(...), ho he escrit i en sóc testimoni.*

Finalment, ens ha arribat una carta privada⁹³⁷ entre dos notaris del segle VIII, un d'ells diaca, que posa de manifest les relacions de familiaritat entre dos membres de la mateixa professió. Heus ací el text:

Γ ΜΝΗΣΑΤΡΑΣΜΗ ΤΩΡΗ ΝΕΠΙΣΤΟΛΗ ΝΑΚ ΣΙΤΟΟΤΑ ΝΛΟΥΚΑΣ ΠΑΠΜΑ ΝΠΕΣΟΥΟΡ
 ΛΧΕΙ ΕΒΟΛ ΣΙΤΟΟΤΗ ΣΗΠΤΡΕΧΕΡΠΑΦΕ ΝΦΟΟΥΤΗ ΕΥΝΗΥ ΕΡΗΣ ΛΧΣΜΗ
 ΟΥΕΠΙΣΤΟΛΗ ΝΑΙ ΕΦΟ ΝΚΟΥΙ ΝΨΥΧΗ ΧΕΕΦΩΠΕ ΜΑΠΑΝΕΡΑΤΗ ΝΜΜΑΥ

933 *Stud.Pal* 8.930.

934 En aquest punt seguim el criteri de Wessely en la seva edició, que sempre supleix la forma abreujada per un singular.

935 *CPR* 4.126.

936 L'editor resol l'abreviatura *VO-* que figura en el text com a *VO(μικός)*, si bé en l'aparat proposa també la possibilitat que s'hagi de llegir *VO(τάριος)*; qualsevol de les dues possibilitats s'adiu al cas que estem estudiant.

937 *P.Ryl.Copt* 323.

ΤΗΠ ΝΕΕΙΩΣΕ ΕΒΟΛ ΣΙΧΩΦ ΜΑΦΒΩΚ ΕΣΟΥΝ ΕΠΗΤΙΜΕ ΕΦΧΟ ΟΥΧΙΣΕ
 ΝΕΩΣΕ ΛΟΠΠΟΝ ΕΦΦΑΝΕΙ ΠΑΚ ΕΡΗΣ ΑΣΕΡΑΤΚ ΝΜΜΑΦ ΝΓΝ ΟΥΝΟΣ
 ΝΜΕΡΟΣ ΝΕΙΩΝΕ ΕΒΟΛ ΣΙΧΩΦ ΝΓΤΑΛΛΟΦ ΕΧΗΝΕΡΩΜΠΜΑ ΝΠΕΣΟΥΟΡ
 ΝΓΑΝΑΓΚΑΖΕ ΝΜΟΟΥ ΝΣΟΥΧΟΟΥ ΨΕΕΠΕ ΕΜΑΚΩΝ ΘΕ ΝΔΙΟΙΚΕΙ ΝΜΟΦ
 ΑΣΕΡΑΤΚ ΝΜΜΑΦ ΟΝ ΦΑΝΤΑΕΙ ΕΡΗΣ ΕΡΦΑΝΤΕΧΡΕΙΑ ΦΩΠΕ
 ΤΗΚΟΥΦΙΖΕ ΝΟΥΦΗΜ ΝΔΗΜΟΣΙΟΝ ΝΑΦ ΣΑΡΟΟΥ ΦΑΝΑΑΣ. ΑΛΛΑ ΠΑΝΤΩΣ
 ΣΩ ΣΙΧΗΠΦΩΣ ΝΓΔΙΟΙΚΕΙ ΝΜΟΦ ΝΓΤΙ ΠΑΡΑΨΥΧΗ ΝΑΦ
 ΦΑΝΤΑΕΙ ΕΡΗΣ ΤΙΑΣΠΑΖΕ ΝΤΕΚΘΕΟΦΙΛΕΙΑ ΣΙΓΝΗΕΙΣΑΙ

 V ΤΩ ΤΑ Π(ΑΝΤΑ) ΘΕΟΦΙΛΕ(ΣΤΑΤΩ) ΤΙΜΑΙΩ(ΤΑΤΩ) ΑΔΕΛΦΩ ΕΙΣΣΑΙΩ ΔΙΑΚΟ(ΝΩ)
 (ΑΥΩ) ΝΟΤ(ΑΡΙΩ) ΙΕΡΕΜΙΑΣ ΝΟΤ(ΑΡΙΟΣ)

I la corresponent traducció:

Després que et vaig escriure la primera carta, remesa per mà de Loukas de Pmanpehouor⁹³⁸, que va marxar; quan havia fet la meitat del viatge en direcció sud, em va dirigir una carta en la que manifestava que estava desconsolat i que si no li féiem costat i l'alleujàvem de la càrrega d'aquests camps, no tornaria a entrar al poble i no semblaria ... de terra. Així doncs, quan vingui a trobar-te al sud, estigues amb ell i relleva'l d'una part gran dels camps i imposa'ls als homes de Pmanpehouor i obliga'ls a enviar el remanent que no puguis administrar. I estigues-te amb ell fins que jo vingui al sud. Si hi ha necessitat que li llevem part del «demosion» del seu compte, ho faré. Però, de totes totes, continua ocupant-te d'aquest assumpte i administra'l, i dóna-li consol, fins que jo vagi al sud. Et saludo, estimat de Déu, mitjançant aquestes

938 En transcriure aquest no respectem el criteri de Crum, que uneix el primer segment lèxic al nom propi, sinó el que adopta Verreth (2008-2013) p. 445. També podria traduir-se el lloc de Pehouor.

lletres.

A l'estimat de Déu i molt honorable germà Elissaios, diaca i notari, Ieremias, notari.

El contingut del text fa evident que aquests notaris no eren simples professionals de l'escriptura o del dret, sinó que ocupaven una posició social important, que els permetia ordenar el treball agrícola dels habitants d'alguns pobles (sobre els que ignorem la jurisdicció que podien tenir⁹³⁹), i, fins i tot, disposar la remissió d'impostos en cas de necessitat. Probablement exercien aquestes funcions administratives en col·laboració amb les autoritats superiors⁹⁴⁰ o en el marc d'una gran propietat en règim d'*autopragia*⁹⁴¹, d'on provenia també la seva autoritat com a fedataris en documents jurídics.

Dels textos examinats es poden extreure algunes conclusions.

En primer lloc, es pot assenyalar que la professió de notari o fedatari exercida per diaques, tot i que sembla tenir un origen comú amb la d'escriba, que tenim àmpliament documentada, acaba adquirint una naturalesa pròpia, diferenciada de l'anterior i amb una evident especialització en qüestions de dret. D'aquesta manera, el notari o fedatari que amb la seva signatura dóna força al document no té per què ésser-ne també el redactor material.

En segon lloc, també es conclou que els diaques que exercien la professió de notaris ocupaven un lloc rellevant en l'escala social

939 Sobre la posició dels diaques i dels preveres en els pobles, on sovint ocupaven posicions dirigents, sia sols sia juntament amb les elits laiques locals, cf. Schmelz (2002) p. 295-296; sobre l'organització del govern dels pobles en general, l'apartat següent, p. 296-318. En particular, la prominència dels diaques en aquesta posició és destacada per Judge-Pickering (1977) p. 61, a propòsit de *P.Col 7.171*.

940 Wipszycka (1972) p. 169, on detalla algunes de les funcions oficials a càrrec de clergues que tenim documentades.

941 Vid. *infra*, a l'apartat corresponent a la recaptació d'impostos.

i exercien alhora funcions de govern de comunitats locals, sigui com a dirigents de pobles o com a administradors de latifundis en règim d'autopragia.

2.2.3.6.- TESTIMONIS

Malgrat que no es tracti pròpiament d'una professió i que sigui una activitat compartida amb molts altres col·lectius, no es pot obviar el fet que els diaques figuren també com a testimonis documents de caire jurídic⁹⁴².

De fet, el prestar testimoni és una de les activitats que tenim documentada amb més freqüència, fins el punt que una part molt important dels diaques que coneixem a través de la papirologia documental és precisament perquè consten com a testimoni en documents de les més diversss categories.

En total tenim registrats 92 casos de diaques que exerceixen de testimonis en papirs grecs⁹⁴³, és a dir, en el 10,92% dels documents, i 116 casos en els papirs coptes⁹⁴⁴, és a dir, el 21,32%

942 La pràctica d'atorgar força als documents contractuals que reuneixen les formalitats necessàries i, especialment, els testimonis, no és una novetat, sinó que gairebé es remunta a temps immemorials. Wipszycka (2011) p. 220.

943 BGU 1.312, BGU 2.668, BGU 12.2151, BGU 12.2157, BGU 17.2683, BGU 17.2694, BGU 17.2698, P.Alex 38, P.Ant 1.42, P.Apoll 57, P.Ath.Xyla 12, P.Bodl 1.152, P.Cair.Masp 3.67306, P.Cair.Masp 1.67094, P.Col 8.244, P.Dub 34, P.Eirene 2.27, P.Flor 1.70, P.Flor 3.323, P.Grenf 1.58, P.Hamb 4.266, P.Kell 1.24, P.Lips 1.25, P.Lond 1.77, P.Lond 2.483, P.Lond 3.1015, P.Lond 3.1044, P.Lond 5.1727, P.Lond 5.1729, P.Lond 5.1731, P.Lond 5.1733, P.Lond 5.1734, P.Lond 5.1736, P.Muench 1.8, P.Muench 1.9, P.Muench 1.11, P.Muench 1.16, P.Ness 3.46, P.Ness 3.57, P.Oxf 16, P.Oxy 16.1901, P.Oxy 63.4397, P.Ross.Georg 3.53, P.Ross.Georg 4.17, P.Paris 21 bis, P.Paramone 18, P.Strasb 5.399, P.Strasb 5.495, P.Strasb 7.638, P.Strasb 7.678, P.Strasb 8.740, P.Strasb 8.755, P.Vatic.Aphrod 5, P.Vatic.Aphrod 19, SB 1.5112, SB 1.5114, SB 5.7758, SB 6.9590, SB 8.9932, SB 12.11225, SB 14.11373, SB 16.12514, SB 16.13037, SB 18.13320, SB 18.13740, SB 18.13777, SB 18.13778, SB 24.15908, SB 26.16530, Stud.Pal 1.1, Stud.Pal 3.54, Stud.Pal 3.324, Stud.Pal 3.343, Stud.Pal 3.411, Stud.Pal 8.1309.

944 BKU III 422, CPR IV 9, CPR IV 20, CPR IV 28, CPR IV 37, CPR IV 79, CPR IV 85, CPR IV 86, CPR IV 87, CPR IV 91, CPR IV 103, CPR IV 126, CPR IV 161, CPR IV 164, CPR IV 167, CPR IV 175, CPR IV 181, CPR IV 185, CPR IV 202, CPR IV 208, CPR IV 209, CPR IV 212, CPR XXXI 10, O.Brit.Mus.Copt I , pl LXXVIII 2,

dels documents⁹⁴⁵.

En nombrosos d'aquests casos, els diaques que presten testimoni són alhora escribes dels documents.

Les fórmules utilitzades per a deixar constància del testimoni són les que s'utilitzen habitualment, en grec μαρτυρῶ⁹⁴⁶, i en copte ⲛⲟ ⲙⲏⲧⲣⲉ⁹⁴⁷, si bé també hi ha casos documentats d'utilització de la forma grega en documents redactats en copte. Aquestes fórmules són comunes a tots els testimonis, amb independència de llur condició.

No s'especifiquen les raons per les quals els diaques en concret exerceixen de testimonis, si bé és evident que el fet d'ésser-hi cridats amb tanta freqüència s'ha de relacionar amb el prestigi social de què gaudien, que, com es pot veure per la proporció que representen en la documentació grega i copta, anà en augment al llarg del temps.

2.2.3.7.- LA RECAPTACIÓ D'IMPOSTOS

Un aspecte particular en el que tenim àmpliament testimoniada la

O.Crum 35, O.Crum 82, O.Crum 160, O.Crum 175, O.Crum 315, O.Crum 481, O.CrumST 46, O.CrumST 48, O.CrumST 96, O.CrumST 423, O.CrumVC 036a, O.CrumVC 127, O.Medin.Habu 61, O.Medin.Habu 64, O.Medin.Habu 66, O.Medin.Habu 108, O.Medin.Habu 121, O.Medin.Habu 122, O.Medin.Habu 123, O.Theb 02, O.Vindob.Copt 031, O.Vindob.Copt 034, O.Vindob.Copt 043, O.Vindob.Copt 054, O.Vindob.Copt 104, P. BL Or 6201, P. BL Or 6201, P. BL Or 6202, P. BL Or 6204, P. BL Or 6206, P.Bal 168, SB Kopt. IV 1801, P.KRU 5, P.KRU 16, P.KRU 17, P.KRU 28, P.KRU 36, P.KRU 38, P.KRU 47, P.KRU 66, P.KRU 82, P.KRU 86, P.Lond IV 1504, P.Lond IV 1509, P.Lond IV 1548, P.Lond IV 1596, P.Lond V 1709, P.Lond.Copt 1022, P.Lond.Copt 1037, P.Lond.Copt 1049, P.Lond.Copt 1059, P.Lond.Copt 1227, P.MoscowCopt. 001, P.Ryl.Copt 146, P.Ryl.Copt 150, P.Ryl.Copt 166, P.Ryl.Copt 174, P.Ryl.Copt 191, P.Ryl.Copt 202, P.Ryl.Copt 368, SB Kopt I 024, SB Kopt I 030, SB Kopt I 044, SB Kopt I 050, SB Kopt II 0950, SB Kopt III 1382, SB Kopt III 1410, SB Kopt III 1411, SB Kopt III 1412, SB Kopt III 1414, SB Kopt III 1416, SB Kopt III 1417.

945 Aquests percentatges no tenen en compte el fet, molt freqüent, que un mateix document contingui el testimoni de diversos diaques.

946 Per exemple, *P.Lond 5.1733, 78.*

947 Per exemple, *CPR 4.20.*

participació dels diaques és la recaptació d'impostos⁹⁴⁸.

El sistema fiscal vigent a Egipte a partir del segle IV, i que romandrà més o menys estable a pesar de la reforma justiniana fins la conquesta àrab, es fonamentava bàsicament en contribucions sobre la propietat immoble i un impost de capitació a pagar per cada persona, tot i que existeixen altres figures tributàries, algunes mal conegudes. Les contribucions sobre la propietat reben el nom de δημόσιον i podien ser en espècie, δημόσιον σιτικόν, bàsicament sobre els terrenys de producció cerealística atès que el gra es destinava directament a l'abastament de Roma, Constantinoble o Alexandria, o bé en diners, δημόσιον χρυσικόν. L'impost de capitació gravava els individus i es denominava διαγραφή (Montevecchi 1988 p. 172).

Amb el transcurs del temps es produeix una concentració de la propietat agrària, que dóna lloc a l'aparició de latifundis. Els petits propietaris que es veuen obligats a vendre, normalment romanen a la terra tot establint amb el gran propietari un règim de patronat o colonat que en suposa una dependència econòmica i finalment jurídica, amb adscripció a la terra; aquest règim, primer combatut per l'estat, tot i que amb vacil·lacions⁹⁴⁹, fou finalment reconegut per una constitució d'Honori i Teodosi II de 415⁹⁵⁰. Des del punt de vista fiscal, comportà el sorgiment de l'*autopragia*, és a dir, la transferència de l'exercici dels drets fiscals de l'estat als grans propietaris, que recaptaven les taxes corresponents als seus colons, essent-ne directament responsables

948 Sobre el particular, cf. Wipszycka (1972) p. 167-169.

949 Mentre que una constitució de Constantí de l'any 332 disposava que es reduís a l'esclavitud els colons fugitius (*Codex Theodosianus*, 5.17.1) les posteriors dictades per Constanci II i Julià (360, *Cod.Th.* 11.24.1), Valentinià I, Valent i Gracià (370, *Cod.Th.* 11.24.2) i Arcadi i Honori (395, *Cod.Th.* 11.24.3 i 399, *Cod.Th.* 11.24.4) intentaven impedir mitjançant sancions la instauració d'una relació jurídica de dependència entre patró i colon, que consideraven il·legal.

950 *Codex Theodosianus* 11.24.6.

davant l'estat (Gascou 1985 p. 1-60; Montevecchi 1988 p. 169; Heinen 1991 p. 413-416). La conquesta àrab a partir de 639 respectarà les línies generals del sistema, si bé progressivament personal musulmà anirà ocupant els llocs més importants del sistema administratiu i, amb el temps, també els d'inferior categoria. El fisc islàmic introdueix un nou impost, designat amb el mot grec ἀνδρισμός, que és una adaptació de la *jizya* prevista a l'Alcorà (Bagnall 2011 p. 461-462).

Existeixen altres figures tributàries com les *dapanai*, que eren impostos especials assignats a despeses de l'estat, i l'*embole*, que era un impost sobre la producció agrícola, normalment satisfet en cereals, així com les contribucions destinades a la reparació dels dics i canals⁹⁵¹.

És en aquest marc on es situa l'actuació fiscal dels diaques que repassarem.

Els textos són molt abundants. En conjunt, disposem de 69 textos grecs⁹⁵² i d'11 textos coptes⁹⁵³ que relacionen els diaques amb les

951 No és possible tractar aquí en detall totes les figures tributàries i les seves variants tal com queden testimoniades en documents referits a diaques; en qualsevol cas cal referir-se, per aquest aspecte, al treball de H.I.Bell a la introducció de P.Lond IV. Per les prestacions relatives a la reparació de canals i dics, cf. Westermann (1925) p. 121-129; Boak (1926) p. 215-219.

952 BGU 17.2709, O.Ashm.Shelt 16, P.Berl.Frisk 1, P.Berl.Leihg 1.4, P.Bour 42, Chr.Wilck 265, P.Eirene 1.36, P.Flor 3.297, P.Freer 1+2, P.Hamb 3.228, P.Laur 3.88, P.Laur 4.182, P.Mich 4.1.224, P.Prag 1.27, P.Prag 2.136, P.Prag 2.186, P.Ross.Georg 4.23, PSI 1.43, P.Sorb 2.69, SB 4.16210, SB 6.9583, SB 6.9262, SB 16.12828, SB 18.14003, SB 20.14685, SB 22.15842, SB 24.16210, Stud.Pal 3.78, Stud.Pal 3.95, Stud.Pal 3.180, Stud.Pal 3.294, Stud.Pal 3.356, Stud.Pal 3.451, Stud.Pal 3.465, Stud.Pal 3.481, Stud.Pal 3.490, Stud.Pal 3.491, Stud.Pal 3.492, Stud.Pal 3.507, Stud.Pal 3.509, Stud.Pal 3.597, Stud.Pal 3.604, Stud.Pal 3.609, Stud.Pal 3.613, Stud.Pal 3.649, Stud.Pal 3.656, Stud.Pal 3.657, Stud.Pal 3.665, Stud.Pal 3.668, Stud.Pal 3.689, Stud.Pal 8.702, Stud.Pal 8.709, Stud.Pal 8.730, Stud.Pal 8.737, Stud.Pal 8.743, Stud.Pal 8.749, Stud.Pal 8.756, Stud.Pal 8.815, Stud.Pal 8.846, Stud.Pal 8.856, Stud.Pal 8.860, Stud.Pal 8.871, Stud.Pal 8.1192, Stud.Pal 8.1215, Stud.Pal 10.106, Stud.Pal 10.179, Stud.Pal 10.202, Stud.Pal 10.216, Stud.Pal 20.208, Stud.Pal 20.214.

953 CPR IV 9, CPR IV 10, CPR IV 11, O.Medin.Habu 2720.Medin.Habu 322, P.Bal 143, P.Bal 290, P.Bal 293, P.Bal 295, P.Bal 303b, SB Kopt III 1428.

activitats fiscals.

Els textos que posseïm ens donen informació de diaques que hi intervenen en, pràcticament, totes les posicions jurídiques possibles.

Les que susciten més interès són, naturalment, la situació en què el diaca és obligat tributari o deutor de l'impost i aquella altra en què, al contrari, resulta ser el recaptador. A banda d'aquestes situacions bàsiques, trobem diaques que intervenen en les tasques recaptatòries duent a terme la tasca d'escriba o de fedatari del rebut que es lliura al deutor, situacions que hem vist més amunt i que per tant no tornarem a examinar, o d'altres més difícils de precisar.

Els documents que ens donen notícia de les obligacions tributàries pertanyen, bàsicament, a dues categories, els rebuts, documents alliberadors del pagament d'un impost estesos a favor d'un obligat concret⁹⁵⁴, i les llistes fiscals, que eren instruments al servei de l'autoritat per comptabilitzar i controlar la contribució de la població subjecta a la seva jurisdicció (Bagnall 2011 p. 381 i 383).

Les llistes tributàries i els cadastres són documents en què normalment figura la indicació del lloc o immoble a què correspon el tribut, el concepte i la relació de persones obligades, amb les quantitats corresponents. La finalitat era el control administratiu dels individus i propietats per assegurar la recaptació (Bagnall 2011 p. 383).

Disposem de relacions fiscals anteriors a la difusió i, encara

954 Schmelz (2002) p. 316-318. En particular, sobre els rebuts d'impostos, cf. l'estudi que en fa E. Wipszycka (1971) p. 109-116.

més, a l'oficialització del cristianisme, en la que apareixen personatges designats amb l'abreviatura διακ-, que com ja s'ha exposat anteriorment, probablement calgui interpretar com a nom propi o com un càrrec públic. Pertanyen al segle II *P.Bour 42*, *P.Berl.Frisk 1*, *Chr.Wilck 265*, *P.Berl.Leihg 1.4* i *P.Mich 4.1.224*, que de fet constitueixen la majoria dels textos on tenim testimoniat el mot abans de la seva utilització indubitablement cristiana⁹⁵⁵.

Existeix una altra relació que està en ple període de transició. Es tracta d'una relació fiscal d'Oxirinc⁹⁵⁶ on s'esmenta un personatge anomenat Apphous designat com διακων ἐκκλησίας. La datació del text és dubtosa i, en cas de datar-se el 301-302, com proposa, amb dubtes, J.R.Rea, l'editor, seria certament estrany l'esment d'un clergue cristià en una relació oficial en l'ambient anticristià que precedí persecució de Dioclecià, desencadenada el 303⁹⁵⁷.

La més antiga que posseïm d'època ja indubitablement cristiana la que recull *SB 16.12828*, corresponent al període central del segle IV i procedent probablement d'Hermòpolis. En ella es recull una sèrie de deutes tributaris corresponents al χρυσός βουρδούνων, és a dir, l'impost sobre les mules. A la línia 20 podem llegir la referència a un diaca: Πκυλις διακων γραμματος) ιβ' ρς' (τάλαντα) , que literalment traduït diria: *Pkylis diaca, 12/96 grams*,

955 Una valoració contextualitzada de la majoria d'aquests textos es pot trobar a Montevecchi (1988) p. 162 i 254 i a Wipszycka (2001), 1307-1330.

956 *P.Oxy 55.3787*.

957 No obstant, Annick Martin, a pesar d'admetre la data dubtosa de 301/302, l'inclou sota la denominació *diacre de l'église* a la seva relació de clergues del segle IV. Martin (1996) p. 784. Contràriament, E.Wipszycka (2001), que afirma sense dubtes: *nottons à l'occasion que pour le scribe du bureau fiscal qui ha rédigé ce document, le mot διακων n'a évidemment pas la connotation chrétienne qu'il aura plus tard*. La investigadora, no obstant, no indica quin seria el sentit de διακων τῆς ἐκκλησίας fora del context cristià. Wipszycka (2001) p. 1309.

*talents...*⁹⁵⁸. Deixant de banda altres consideracions, emergeix del text que el diaca disposava de propietats gravades fiscalment, que la seva condició de diaca no l'eximia de la tributació però que, tanmateix, era prou distintiva com per convertir-se en l'adjectiu que individualitzava Pkylis⁹⁵⁹ en lloc del patronímic usat en els altres casos.

El següent cas que trobem és el del registre fiscal d'Afrodito⁹⁶⁰, pertanyent a l'arxiu de Diòscor, ja datable a la primera meitat del segle VI, probablement l'any 525/526. El papir comença indicant que es tracta de la εἴσπραξις δημοσίων, és a dir, la contribució deguda per la propietat d'immobles. En ell llegim un registre a nom d'una persona que ostentava la condició de diaca i que estava obligat a pagar una contribució pels béns immobles: Ἑρμαῶς ἐλεῖ⁹⁶¹ διάκ(ονος) ὀν(όματος) Πρωμ(αῶτος) Βησκ(ούιτος) ν(όμισμα) α (παρὰ) ε δ' ζυγ(ῶ)⁹⁶², és a dir, *Hermauos, misericordiós diaca, en nom de Promaos fill de Beskouis, un «nomisma» menys 5 peces, per quatre jovades*. Naturalment, el fet que el diaca degués la contribució en nom d'una altra persona planteja la qüestió d'en quin concepte es produïa aquesta substitució. El mateix papir registra altres casos de substicció, que són més clars, per exemple a la línia 85 ὀν(όματος) κληρονόμων, és a dir *en nom dels hereus*, cas en què ens trobem clarament davant d'una comunitat hereditària amb un representant, o la línia 155, on llegim Μαρία Ἑρμεῖ(ου) ὑ(πὲρ) ὀν(όματος) Ἰωάννου Ἡρακλεῖ[ο], o sia *Maria, filla d'Hermeias, en nom*

958 La interpretació dels valors monetaris esmentats en aquest papir roman obscura. Ha estat objecte d'estudi a Bagnall-Worp (1983); en aquest estudi els autors fan diferents hipòtesis, centrant-se especialment sobre un primer valor en quilats (fraccions de grams d'or) i un segon valor, equivalent, en talents de moneda corrent. En qualsevol cas conclouen: *at all events, we consider that the use of this papyrus for the history of gold prices in the fourth century is at present impossible.*

959 El nom Pkylis també podria interpretar-se com Kylis precedit de l'article copte.

960 *P.Flor* 3.297. Cf. Fournet (2000), p. 241 i Schmelz (2002) p. 225 i nota 156, on, tanmateix, només es refereix als preveres.

961 *Lege* ἐλεεινός.

962 *P.Flor* 3.297,203.

de *Ioannes*, fill d'*Herakleios* on molt probablement ens trobem davant d'una mare que contribuïa en nom del seu fill encara menor, o el cas invers a 312, on figura [Π]έτρος Ψαιῶτος καὶ ὄν(όματος) μητρ(ός), això és, *Petros fill de Psaios*, (en nom seu) i en nom de la seva mare. Per analogia amb aquestes situacions, podríem pensar que *Hermauos* actuava com a administrador del propietari del terreny obligat a satisfer la contribució⁹⁶³.

En el cadastre d'*Afrodito*⁹⁶⁴, contemporani de l'anterior, apareixen també dos diaques, que ja esmentarem en tractar de l'agricultura, relacionats amb béns immobles de natura eclesiàstica. Un d'ells és *Akhil·leus*, fill de *Ptes*, probablement relacionat amb una ἐκκλησία παρὰ ποταμὸν Ἀνταίου⁹⁶⁵, és a dir, una *església d'Antaios*, a la vora del riu; no podem tanmateix establir quina era aquesta relació, perquè la línia és fragmentària. De l'altre, *Ioannes*, llegim aquest registre: μοναστήριον Ἄπα Ζηνοβίου ὑπ(ὸ) Ἰωάννην Ψαίου διάκ(ονον) γεωργ(ὸν) σπο(ρίμης γῆς) (ἀρούρης) ἡ' ξδ'⁹⁶⁶ és a dir, *el monestir d'Apa Zenobios*, a través de *Ioannes*, fill de *Psaios*, *diaca*, *agricultor*, per 8 «aroures» de terra de conreu, 64. Aquí sí que podem afirmar que el diaca era l'obligat tributari per la contribució d'unes terres eclesiàstiques. Tot i que no en coneixem més detalls, el fet que se n'esmenti la categoria d'agricultor fa pensar que no pagava a títol d'administrador monàstic, sinó com arrendador, o explotador sota una altra figura jurídica, de les terres del monestir.

D'entre els segles VII i VIII posseïm fins a dotze relacions fiscals que ens han conservat referències a diaques.

963 Aquesta activitat, nogensmenys, era objecte d'una apreciació desfavorable per part de l'estament eclesiàstic, cf. Wipszycka (1972) p. 170 ss.

964 *P.Freer* 1+2.

965 *P.Freer* 1+2, 129.

966 *P.Freer* 1+2, 244.

Un dels documents més importants d'aquest conjunt és la relació fiscal d'Hermòpolis⁹⁶⁷, datada als anys 618-619 o 633-634, que conté la referència a diversos diaques. Els diaques ressenyats, tots relacionats amb contribucions agràries de les que són subjectes passius, són els següents: Phoibammon fill de Pinoution⁹⁶⁸, Georgios, subdiaca⁹⁶⁹, Herminos⁹⁷⁰, Ioannes⁹⁷¹, Ioustos⁹⁷², Khristologos⁹⁷³, Kosmas, que era fuster⁹⁷⁴, Menas⁹⁷⁵, Petros⁹⁷⁶, Psas de Tagore⁹⁷⁷ i Theodosios⁹⁷⁸. És remarcable que aquest document reculli també diversos casos de contribucions efectuades pels hereus d'un diaca, cas que pressuposa el manteniment indivís d'un patrimoni hereditari; és la situació en què contribueixen els hereus d'Epiphanius, fill de Phoibammon⁹⁷⁹, Hermeias⁹⁸⁰, Ioannes⁹⁸¹, un altre Ioannes⁹⁸², Sarapion⁹⁸³, i probablement també de Stephanos⁹⁸⁴. Un darrer cas és el de Victor, que molt possiblement era pare d'un monjo, que es deia Kale i era el contribuent, i podria ser que també d'una monja, en nom de la qual es feia també la contribució.

Un altre cas de diaca consignat en una relació fiscal⁹⁸⁵ del segle VII és el de Phlas, que apareix relacionat en una llista de contribucions de ciutadans d'Arsinoiton Polis distribuïda per

967 *P.Sorb 2.69.*

968 *P.Sorb 2.69, 88.B.9.*

969 *P.Sorb 2.69, 112.B.2.*

970 *P.Sorb 2.69, 35.12 i 13, i 84.E.1.*

971 *P.Sorb 2.69, 88.B.1.10 i 12, i 94.B.2.14.*

972 *P.Sorb 2.69, 127.B.1.5.*

973 *P.Sorb 2.69, 48.A.2.10.*

974 *P.Sorb 2.69, 55.E.1.3.*

975 *P.Sorb 2.69, 67.B.1.16.*

976 *P.Sorb 2.69, 43.1.17.*

977 *P.Sorb 2.69, 41.C.1 6.*

978 *P.Sorb 2.69, 58.2.42.*

979 *P.Sorb 2.69, 76.D.2.*

980 *P.Sorb 2.69, 34.2 26 i, probablement 50.A.2 11.*

981 *P.Sorb 2.69, 8.B.2.31.*

982 *P.Sorb 2.69, 15.1 8.*

983 *P.Sorb 2.69, 112.C.2.8.*

984 *P.Sorb 2.69, 61.A.2.42.*

985 *P.Prag 2.136.*

barris. Phlas apareix a la secció de Perkethaout⁹⁸⁶, designat pel seu títol diaconal, en comptes del patronímic que porten la resta de contribuents, i acompanyant del nom d'un representant, cosa que fa pensar que no administrava directament la seva propietat. El text fa: Φλᾶς διακον_δ(ιὰ) Κουναίτα (θηναρίων μυριάδες) φπε, és a dir, *Phlas, diaca, a través de Kounaita, 5.850.000 denaris*. Naturalment, l'elevada quantitat de la contribució no reflecteix una especial riquesa de Phlas, sinó la inflació monetària⁹⁸⁷. La contribució dels altres habitants consignats a la relació també ascendeix a xifres milionàries.

Ja al segle VIII, també a l'Arsinoïta, trobem el diaca Oumous consignat com a contribuent en una altra relació⁹⁸⁸. Igual succeeix amb el diaca Severos, consignat en una altra relació⁹⁸⁹ de la mateixa època i procedència, però en aquest cas organitzada per assentament. Malauradament, la pèrdua del fragment immediatament anterior al registre del diaca ens impedeix determinar a quina població pertanyia. En qualsevol cas, és interessant ressenyar que aquesta relació inclou entre els contribuents personatges musulmans, cosa que exclou una recaptació delegada a l'Església⁹⁹⁰.

Un altre document⁹⁹¹ procedent del nomós Arsinoïta, del segle VII que recull les contribucions mensuals del poble de Kynon, ens mostra un diaca en una posició diferent. En aquest cas el diaca, de nom Kyrikos, que ostenta al condició de *grammateus*, és a dir secretari, és l'encarregat de recollir les contribucions de la població i lliurar-les probablement a l'autoritat, que no apareix

986 Verreth (2008-2013) p. 417.

987 La moneda estigué sotmesa a importants tensions inflacionàries; només durant el segle IV es produí una importantíssima depreciació de la moneda; entre 301 i 400 es podria estimar una inflació del 45.000%. Montevicchi (1988) p. 72

988 *P.Prag* 2.186.

989 *P.Ross.Georg* 4.23.

990 Cf. Bagnall (2011) p. 161.

991 *Stud.Pal* 20.208.

explicitada. El document recull els apunts corresponents a cinc mesos, entre tybi i thoth. En el primer registre trobem la identificació del responsable: δ(ι)΄ έμοϋ Κυρικ(οϋ) δι(ακόνου) (καὶ) γρ(αμματέως), *a través de mi, Kyrikos, diaca i secretari*, seguida de la rúbrica. A la resta de registres, el diaca es limita a fer constar δ(ι)΄ έμ(οϋ) τοϋ αϋτοϋ γρ(αμματέως), *és a dir per mi mateix, el secretari*, amb la corresponent rúbrica.

Una funció molt semblant és la que trobem en un paper⁹⁹² datable en els segles VII-VIII de procedència desconeguda, que recull també una contribució mensual a càrrec d'un diaca, si bé en aquest cas no se'ns indica la població a què correspon. El paper recull la contribució corresponent a 5 mesos, entre tybi i payni. El primer registre és d'aquest tenor: † Μουσλημ / κτβουλ Τϋ(βι) ἰνδ(ικτίονος) ς / Τϋ(βι) κε ἰνδ(ικτίονος) ς δ(ἰα) Πέτρου δι[(ακόνου) -ca.?-], *és a dir Musulmà / contribució de tybi 6 indicció / tybi, dia 25 de la 6 indicció, a través de Petros diaca...* Com es pot observar, en aquest cas s'indica que la contribució es paga al govern musulmà, perquè evidentment no es pot interpretar que un diaca cristià recaptés els tributs d'una població musulmana. En tot cas, la influència àrab es fa sentir fortament, fins i tot en el fet d'escriure el mot καταβολή de forma consonàntica, com κτβουλ, de manera anàloga a l'ús de l'alifat.

Una altra relació fiscal⁹⁹³ probablement procedent del nomós Heracleopolita i datable entre els segles VII i VIII ens presenta diversos diaques. Es tracta de la contribució dels cànons públics de la *laura* de Piom... (el nom és fragmentari), probablement una població. En ella apareixen com a contribuents tres diaques, Ason, Ioannes i Bartholomaios, dos personatges que duen el tractament d'*apa* i una església que porta el títol de la Theotokos. A més, hi

992 *P.Eirene* 1.36.

993 *Stud.Pal* 10.216.

apareix un altre diaca, Petros, que actua com a representant d'un altre contribuent. Hi ha encara un darrer diaca, Ioannes, que apareix esmentat com a pare d'un contribuent de qui el nom només se'ns ha conservat de manera fragmentària.

També procedeix del *nomós* Heracleopolita, i de la mateixa època, una llista⁹⁹⁴ de contribucions en blat distribuïda per poblacions, d'una de les quals sembla ser responsable un diaca. Lamentablement, el deteriorament del papir no ens permet conèixer amb precisió els detalls, però sembla una situació anàloga a la que trobàvem a la població de Kynon.

Ens ofereix també una relació de contribucions distribuïdes per poblacions una altra llista fiscal⁹⁹⁵ procedent del *nomós* Arsinoita i assignable als segles VII-VIII. En ella tornen a aparèixer dos diaques designats com a responsables de la recaptació d'un assentament. En la mateixa funció hi figuren també alguns preveres i personatges que no porten cap títol eclesiàstic. Heus ací, com exemple, el cas del diaca encarregat de la recaptació de Pten: α χ(ωρίον) Πτην (traces) δ(ιὰ) Σολομ(ώνος) δι[(ακόνου) (?) -ca.-], és a dir, *1 poble de Pten, (...), a través de Solomon, diaca ...* En termes semblants hi ha el cas del diaca Petros, encarregat de la recaptació de Kal.

Una relació⁹⁹⁶ ja del segle VIII procedent del *nomós* Arsinoita ens ofereix una relació de pobles amb la indicació de la contribució immoble de cadascun (sense especificar, però, els propietaris). La relació presenta també uns responsables per cada grup de poblacions. En ella hi apareix un diaca, Apol·los. Tanmateix, per la posició que ocupa en el text (apareix al final del grup de

994 *Stud.Pal* 10.202.

995 *Stud.Pal* 10.106.

996 *SB* 6.9583.

pobles i no al principi, com en el cas dels responsables de la recaptació) no sabem del cert si n'era l'encarregat. En tot cas, apareix associat a un nombre considerable d'assentaments: Nestos, Piamouei, Neuei, Tannis, Distikha, Khalodis, Letou, Knas, Kerkesoukhis, Amous.

En llengua copta tenim uns comptes⁹⁹⁷ dels segles VII-VIII, procedents del monestir de Deir El-Bala'izah. En ells es registren les contribucions fiscals dels monjos a favor de l'emir. Un dels encarregats de recaptar-les és el monjo Akhil·letes, que exerceix aquesta funció juntament amb altres persones (Petros el metge, Menas el prevere, Apol·lo el netejador⁹⁹⁸, Lampou, Apa Hl·lo). Transcrivim a continuació una de les entrades que permet analitzar l'estructura del document i la informació que proporciona:

Β Π(ΑΥΝΙ) Ι Θ ϣ ζ ΣΑΠΔΙΑΓΡΑΦΟΝ ΝΕΜΟΝΑΧ(ΟC) ΖΙΓ'Ν ΑΧΙΛΛΙ(ΤΗC) ΔΙΑΚ(ΩΝ) (ΑΥΩ)
ΠΕΤΡΟ(C) ΙΑΤΡΟ(C) ΝΟ(ΜΙCΜΑ) ΙΕ
ΣΑΤ'ΔΑΠΑΝΗ ΖΙΓ'ΟΟΤ'Ϟ ΟΝ ΝΟ(ΜΙCΜΑ) Β
ΣΑΤ'ΔΑΠΑΝΗ ΠΑΛΜΟΥ(ΜΙΝΙΝ) ΖΙΓ'ΟΟΤ'Ϟ ΟΝ ΝΟ(ΜΙCΜΑ) Γ.⁹⁹⁹

Que traduït fa:

2.- *Payni 19, indicció 6*

Pel «diagrafon» dels monjos, a través d'Akhil·letes diaca i de Petros metge, nomismes 15

Per la «dapane», a través d'ell mateix, nomismes 2

Per la «dapane» dels creients a través d'ell mateix, nomismes 3

997 P.Bal 290.

998 ΡΑΣΓ, Crum, 311a: *cleaner, fuller*; en dóna com equivalència γναφεύς.

999 P.Bal 290, 6-8.

Deduïm d'aquest text que Akhil·letes, i els altres encarregats de la recaptació, recollien els impostos deguts pels monjos, en concret per tres conceptes, la *diagrafe*, equivalent a un impost personal de capitació, i dos tipus de *dapane*, és a dir, impostos dedicats a les despeses, un d'ells de caire genèric i un segon destinat expressament als musulmans i per tant a l'emir. És probable que Akhil·letes, que surt esmentat en altres textos procedents del monestir de Deir El-Bala'izah¹⁰⁰⁰, fos monjo; desconeixem la condició de les persones que són designades per oficis civils.

De la mateixa procedència, hi ha el cas de Thomas, que figura en dos documents comptables¹⁰⁰¹, exercint de representant de l'obligat tributari.

Els rebuts dels impostos on apareixen diaques són documents relativament més abundants que les relacions fiscals estudiades fins ara. Malgrat que tenim rebuts lliurats també per preveres i un lector, els estesos per diaques són els més abundants¹⁰⁰². Per la seva natura, ens ofereixen informació similar a la consignada a les relacions, però circumscrita a un contribuent concret o a un grup limitat de contribuents.

Els diaques hi figuren en les dues posicions bàsiques que hem trobat als registres fiscals, bé com a contribuents, o representants de contribuents¹⁰⁰³, bé com a encarregats de la recaptació.

1000 P.Bal 197, 252, 290, 291, 292, 293, 303b.

1001 P.Bal 293 i 295.

1002 Schmelz (2002) p. 316-317.

1003 És possible que moltes vegades el qui se'ns presenta formalment com un representant del contribuent fos en realitat l'obligat a satisfer l'impost, i qui figura formalment com a contribuent fos una persona ja difunta que seguia identificant un patrimoni que s'identificava amb el seu nom, Fournet (2000) p. 238.

La documentació conservada ens ofereix informació dels segles IV a IX, ambdós inclosos, i procedent majoritàriament del *nomós* Arsinoïta, en els papirs grecs. Altres procedències representades en el grup de documents conservats són l'Hermopolita, el Licopolita i la Tebaida, aquests dos darrers exclusivament en la documentació copta.

Examinem a continuació alguns casos exemplificadors de les diverses situacions, sense ànim, però, d'exhaustivitat.

El document més antic conservat és un rebut¹⁰⁰⁴ procedent de Karanis, al *nomós* Arsinoïta, i datable en els anys 328 o 343, estès per un funcionari estatal que acredita que un diaca, Amaeis, ha complert les seves obligacions relatives a la prestació d'1 i 1/2 *naubies*, és a dir, la càrrega de reparar els canals i els dics després de la inundació anual del Nil. El pagament es podia haver fet en espècie o bé en diners¹⁰⁰⁵.

Del segle V és un dels documents més desenvolupats¹⁰⁰⁶. Es tracta d'un rebut per la contribució territorial d'un diaca al *nomós* Hermopolita. Val la pena reproduir íntegrament el text:

Αὐρήλιοι Ζαχαρίας Πεβῆτος ἐξῆς ὑπογράφων καὶ Σιλβανὸς Ἀμμωνίου
ἀμφότεροι κώμαρχοι
ἀπὸ ἐποικείου Δημητρίου τοῦ Ἑρμουπολείτου νομοῦ ἀναδεχόμενοι τὴν
γνώμην τῶν ὁμοκωμητ[ῶν]
Τυράννω διακόνω τῆς ἐκκλησίας Ἑρμουπόλεως χαίρειν. πεπληρώμεθα παρὰ

1004 *P.Mich* 10.596.

1005 Judge-Pickering (1977) p. 62. El sistema d'assignació d'aquesta prestació, que fa que en resultin quantitats fraccionàries, corresponia a una estimació de la feina necessària a cada districte dividida pels pobles que comprenia en proporció a l'extensió de terra de labor de cadascun, segons es desprèn de *P.Oxy* 12.1469, cf. Westermann (1925) p. 127.

1006 *PSI* 1.43. En tracta Schmelz (2002) p. 227.

σου πάντ[ων]
δημοσίων εἴτε κανονικῶν τίτλων εἴτε ἀννωνῶν ὑπὲρ τῆς δωδεκάτης
ἰνδικ(τίονος) ἐκ πλήρους τῶν ὑ[πὲρ]
ἀρουρῶν, τοῦτ' ἔστιν ἀργυρίου τάλαντα μυριάδας πέντε καὶ χεῖλια,
γίν(ονται) ἀρ(γυρίου) μ(υριάδες) ε α μονας καὶ διὰ τοῦτο
ἐξεδώκαμέν σοι ταύτην τὴν ἀποχὴν εἰς σὴν ἀσφαλείαν, καὶ
ἐπερ(ωτηθέντες) ὠμολ(ογήσαμεν). (hand 2) Αὐρήλιοι Ζαχαρ[ίας]
Πεβῆτος καὶ Σιλβανὸς Ἀμμωνίου οἱ προκ(είμενοι) ἐξεδώκαμεν τὴν
ἀποχὴν ὡς πρόκ(εῖται)· ὁ αὐτὸς Ζαχαρίας ἔγραψα [[εκραψα]] ὑπὲρ Βαν[οῦ]
[γράμ]μα-
τα μὴ εἰ[δότη]ς.

És a dir:

Els Aurelis Zakharias, fill de Pebes, que signa a continuació, i Silvanos fill d'Ammonios, ambdós «comarques» de l'assintament de Demetrios, del «nomós» Hermopolita, amb l'acord de la resta del poble, a Tyrannos, diaca de l'Església d'Hermòpolis, salut. Hem rebut de tu tots els pagaments de caire públic o canònic o corresponents a l'annona, de la dotzena indicció, per totes les «arures», això és, cinquanta-un mil talents d'argent¹⁰⁰⁷, 51.000, i per això t'hem lliurat aquest rebut per la teva seguretat, i, requerits per fer-ho, ho reconeixem. Els Aurelis Zakharias, fill de Pebes, i Silvanos, fill d'Ammonios, que consten abans, hem lliurat el rebut com consta. Jo mateix, Zakharias, ho he escrit en nom de Banos que no sap de lletra.

La majoria de rebuts, però, són molt més austers en llur redacció. Un exemple, ara del segle VII, que ens presenta novament un diaca en posició de contribuent fiscal, és aquest¹⁰⁰⁸:

1007 Naturalment, en considerar aquestes immenses quantitats cal tenir present els fenòmens inflacionaris que afectaren el Baix Imperi a què ja s'ha fet esment. Cf. Montevecchi (1988) p. 72,

1008 *Stud.Pal* 3.294.

✠ δέδωκ(ε) Ἰωάννου¹⁰⁰⁹ διάκο(νος) Ψανκε (ὕπὲρ) τ(ῆς) διαγραφ(ῆς) τῶν
προσόδων
πέμπτης ἰνδ(ικτίωνος) νομίματα ἕξ γί(νεται) νο(μίματα) ς εὔσταθ(μα)
ἐγρ(άφη) Φαμ(ενὼ)θ γ ἰνδ(ικτίωνος) ε
ἄκυρα δὲ (καὶ) ἀνίσχυρα τὰ ἐντ[άγ]ια (ὕπὲρ) τ(ῆς) αὐτ(ῆς) ε ἰνδ(ικτίωνος) †
† (hand 2) Λεόντιος
ὕπέγραψα

Traduït:

Ha donat Ioannes, diaca, fill de Psanke, per la «diagrafe» dels beneficis de la cinquena indicció sis «nomismes», 6, estables. Escrit el 3 de famenoth de la 5 indicció. Queda sense valor ni força qualsevol cosa que s'hi oposi, per la 5 indicció. Leontios ho he signat.

Un darrer exemple, aquest copte i del segle IX, de procedència desconeguda que ens permet comprovar com la recaptació dels impostos dels cristians en aquesta època havia quedat en mans eclesiàstiques:

[† ΛΒ]ΡΑΣΑΜ ΠΕΙΕΛ[ΑΧ](ΙΣΤΟΣ) [Π]ΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΣ) ΛΥΩ
[ΠΕΠΡ]ΟΕΣΤΩ(Σ) ΠΕΤΣΣΑΙ ΝΠΔΙΑΚΟΝ
. [ΓΕΩ]ΡΓΕ ΧΕ ΑΝΧΙ ΑΝΠΛΗΡΟΥ
[ΣΙΓΤΟΟ]ΤΚ ΜΠΕΚΔΙΑΓΡΑΦΟΝ
. ΣΙ ΤΙΡΟΜΠΕ [ΤΛΑ] Β Ι(Ν)Δ(ΙΚΤΙΩΝ) ΕΤΕ ΟΥΠΑΘΕ
ΝΣΟΛΟΚ(Ο)Τ(ΤΙΝΟΣ) γί(νεται) ν(ομίματος) ἥμισυ μό(νον) ΕΥΩΡΧ
. ΟΥΝ ΝΑΚ ΠΕ ΠΑΙ ΑΝΣΜΝ ΤΙΑΠΟ-
ΔΙΞΙΣ ΝΑΚ ΕΝΣΤΟΙΧ(ΕΙ) ΕΡΟΣ

¹⁰⁰⁹ Iege Ἰωάννης.

† ἔγρ(άφη) μ(ην)ὶ Φαμε(νωθ) ἡ ἰ(ν)δ(ικτ(ίω)νος) γ

† ΑΒΡΑΣΑΜ ΠΕΠΡΟΕΣΤΩ(Σ)

ΣΤΟΙΧ(ΕΙ)

† ἔγὼ Ἰερημίας ἔγραψα †

Traduït:

Abraham l'humilíssim prevere i superior, escriu al diaca George que hem rebut i ens ha estat pagat per tu el teu «diagrafon» per aquest any de la 2 indicció, que és mig «holokotinos», total mig «nomisma»; perquè te'n quedi constància ferma t'hem emès aquest rebut i hi estem d'acord. Escrit el 8 del mes de famenoth de la indicció 3. Abraham, superior, hi estic d'acord. Jo Ieremias, ho he escrit.

Altres rebuts, però, i de fet els més abundants, ens presenten els diaques en la posició de responsables de la recaptació. En aquest cas, naturalment, són ells qui lliuren el rebut a la persona que ha satisfet les seves obligacions fiscals. Per aquesta raó, des del punt de vista formal es tracta de documents en què el diaca actua com a fedatari¹⁰¹⁰; tanmateix, la coincidència en els documents de dos actes de caire públic, el pagament de l'impost i la fe pública que l'acredita, i la presència d'un sol actor per part del fisc, fa pensar que l'actuació de l'emissor del rebut no només donava fe del pagament sinó que efectivament el rebia.

D'alguns diaques posseïm diversos rebuts, que acrediten que es dedicaven a la recaptació d'impostos de manera habitual i permanent en el temps.

El primer cas és el de Ioseph, l'actuació del qual tenim

1010 Schmelz (2002) p. 253.

testimoniada per tres documents¹⁰¹¹ pertanyents a dues indiccions diferents, la sisena i la setena. En tots tres documents el pagador és el mateix personatge, un prevere anomenat Theodoros per la contribució del poble d'Alexandrou, al nomós Arsinoita. En reproduïm un¹⁰¹², atès que la resta són del mateix tenor:

✠ παρ(έσ)χ(ε) Θεοδώρου¹⁰¹³ πρ(εσβύτερος) (ὕπερ) δημ(οσίου) χω(ρίου)
Ἀλεξάνδ(ρου)
ἐβδόμησ ἰνδ(ικτίονος) (κεράτια) κβ □ εἴκοσι δύο ἥμισυ μ(όνα)
Ἐπεὶφ κβ τῆ(ς) αὐτ(ῆς) ζ ἰνδ(ικτίονος) † δ(ι') ἐμλοῦ/ Ἰωσήφ διακό(νου) †

Traduït:

Theodoros, prevere ha pagat el «demosion» del poble d'Alexandrou per la setena indicció, 22,5 «keratia», vint-i-dues i mitja. 28 d'epif de la mateixa 7 indicció. Per mi, Ioseph, diaca.

Un altre diaca recaptador de l'Arsinoita és Kosmas, i recapta la *diagrafe* de les *laures* del Campament i de Sant Víctor. El tenim testimoniats també en tres documents¹⁰¹⁴. En un dels documents el diaca es refereix a sí mateix com a *κολλεκτάριος*¹⁰¹⁵, en els altres dos actua acompanyat d'un *κεφαλαιοτής* de nom també Kosmas, títols que fan referència a la funció recaptatòria. Reproduïm el primer¹⁰¹⁶:

1011 *Stud.Pal* 8.815, 856 i 860.

1012 *Stud.Pal* 8.860.

1013 *Lege* Θεόδωρος.

1014 *Stud.Pal* 3.668; 8.730 i 737.

1015 Schmelz (2002) p. 246, es refereix així a la funció del *kol·lektarios*: «*Collectarii* begegnen in 25 dokumentarischen Texten. Obwohl der Titel oft mit «*Gelwechsler*» übersetzt wird, ist diese Tätigkeit in den Papyri nicht belegt, -sie war wohl nicht mit schriftlichen Aufzeichnungen verbunden. Andere Tätigkeiten der «*collectarii*» sind dagegen bezeugt: sie geben Darlehren, empfangen Zahlungsanweisungen un führen zahlungen aus.

1016 *Stud.Pal* 8.737.

† παρέσχ(ε) Ποῦσις τέκτ(ων)
(ὕπερ) διαγραφ(ῆς) λαύρ(ας) τ(οῦ) Ἁγί(ου)
Βίκτορος εἰ(ν)δικτίονος) κεράτια
ἐπτὰ τέταρτον γί(νεται) (κεράτια) ζ δ´
Μ(ε)χ(εῖρ) κη τῆ(ς) αὐτ(ῆς) εἰ(ν)δικτίονος)
† δι´ ἐμοῦ Κοσμᾶ διακ(όνου)
(καὶ) κολλε(κταρίου)

Traduït:

Pousis, fuster, ha pagat per la «diagrafe» de la laura de Sant Víctor de la 5 indicció set «keratia» i quart, 7 1/4. 28 de mekheir d'aquesta mateixa 5 indicció. Per mi, Kosmas, diaca i «kol·lektarios».

El darrer diaca de qui tenim diversos rebuts que n'acrediten l'activitat com a cobrador d'impostos és Menas¹⁰¹⁷, també del nomós Arsinoita i a l'Heracleopolita. La seva activitat pot datar-se als segles VII-VIII. Cobrava els impostos en cereal, com es pot veure en aquest exemple:

† Παχῶ(ν) η κρ(ι)θ(ῆς) τρ[ί]της ἰνδ(ικτίωνος)
Κάρπε Πέτρος Παπν(ου)θ(ίου) καγκέλλ(ω)
ἄρτ(άβας) ἐννέα, (ἄρτάβας) θ μ(όνας). † Γεώτργιος,
δ(ι´) ἐμοῦ Μη(νᾶ) διακ(όνου) †. (hand 2) † Θεόδ[ω]τρω[ς],
δ(ι´) ἐμοῦ Γεωτργίου γρα(μματέως) †.

Traduït:

1017 Consta en els següents documents: *Stud.Pal* 3.490, 491 i 492, així com 20, 214, tots ells pertanyents a l'arxiu de Georgios. A més figura un diaca Menas que recaptava impostos a l'Arsinoita a la mateixa època a *Stud.Pal* 3.665 i 8.846, sense que tinguem dades suficients per afirmar que es tractava de la mateixa persona.

8 de pakhon, ordi de la tercera indicció. Karpe: Petros fill de Papnouthios, en farratge, nou «artabes», 9. Georgios. Per mi, Menas diaca. Theodoros, per mi, Georgios secretari.

Tenim altres casos de diaques recaptadors que ens han estat testimoniats per un sol document: Ioannes¹⁰¹⁸, Phoib¹⁰¹⁹, Kyros¹⁰²⁰, Phoibammon¹⁰²¹, Sergios¹⁰²², Abraamios¹⁰²³, Georgios¹⁰²⁴, Makaris¹⁰²⁵, Athanasios¹⁰²⁶, Herminos¹⁰²⁷, George¹⁰²⁸, i probablement altres en què l'estat del text no ens permet determinar amb seguretat la funció que exercien.

Heus ací algunes de les conclusions que hom pot extreure dels textos examinat.

En primer lloc, tant les relacions fiscals com els rebuts ens mostren que els diaques estaven sotmesos a la tributació com la resta de persones, tant pel que fa l'impost de capitació com per les contribucions immobiliàries, o per altres figures tributàries, així com les prestacions personals, com ara la reparació dels dics. És destacable que no només els tinguem documentats actuant de manera personal sinó també com a representants de patrimonis, com ara herències jacents.

En segon lloc, veiem que els diaques tenen un paper destacat en el procés de privatització de la funció recaptatòria que s'observa en el Baix Imperi. Si bé també hi ha casos d'altres eclesiàstics,

1018 *Stud.Pal* 3.481.

1019 *Stud.Pal* 3.609.

1020 *Stud.Pal* 3.656.

1021 *Stud.Pal* 3.604.

1022 *Stud.Pal* 3.613.

1023 *Stud.Pal* 8.871.

1024 *Stud.Pal* 8.1192b.

1025 *Stud.Pal* 3.649.

1026 *Stud.Pal* 3.465.

1027 *CPR* 4.11.

1028 *P.Bal* 143.

preveres o lectors, que recapten impostos, els diaques són, amb molt, els clergues més representats en aquestes funcions.

La documentació ens permet relacionar aquesta activitat tant amb les funcions de representació de comunitats locals com amb les d'administració de latifundis en règim d'*autopragia*, que comportava la recaptació fiscal. Igualment, s'ha de destacar la relació que té l'emissió de rebuts fiscals amb les activitats d'escriba i notari que s'han estudiat més amunt; la diferència sembla radicar en què, en el cas de la recaptació d'impostos, el diaca que redactava el rebut i li donava força amb la seva signatura, no era un mer fedatari de negocis aliens, sinó que intervenia directament en l'acte documentat mitjançant la recaptació dels diners del tribut.

Pel que fa a la natura dels tributs recaptats per diaques, en tenim testimoniada la intervenció en pràcticament tota la varietat d'impostos existents, principalment la *diagrafe* o *andrismos*, el *demosion*, les *dapanai* i l'*embole*.

2.2.4.- ELS DIAQUES I LA LLEI

Sota aquest apartat ens referirem als casos en què els diaques apareixen d'alguna manera relacionats amb negocis jurídics o amb l'administració de justícia, si bé, com que els documents que els recullen formen el gruix més important de papirs documentals, ja se n'han esmentat alguns en els apartats anteriors.

2.2.4.1.- ELS CONTRACTES

Figuren diaques en un nombre molt important de documents de tipus contractual, ocupant diverses posicions jurídiques. En l'època que

ens ocupa, el dret romà ha esdevingut el marc regulatori també de les relacions privades a Egipte i els contractes es documenten bàsicament sota la forma de χειρόγραφα i ὑπομνήματα, documents en forma epistolar o de declaració, que una part adreça a l'altra i que contenen els detalls del negoci, signades finalment pels contractants i pel fedatari corresponent (Montevecchi 1988 p. 195-199).

A continuació estudiarem els casos més rellevants, tant pel tipus de negoci jurídic que reflecteixen els documents, com per la posició jurídica que hi ocupava el diaca.

Excloem d'aquest apartat tots aquells documents, molt abundants, en què la funció del diaca es limita a la d'escriba, notari o testimoni, atès que es tracta d'aspectes que han estat estudiats en l'apartat corresponent. De fet, en la majoria de documents de caire jurídic en què actuen diaques, ho fan precisament en aquestes funcions.

Dintre dels documents de tipus contractuals, tenim representats diaques que actuen com a parts en una variada tipologia de negocis, bàsicament compravendes, lloguers, garanties i préstecs, que moltes vegades són una tipologia ambigua a mig camí dels contractes de lliurament de béns en diferit, contractes de treball o de prestació de servei, o altres.

2.2.4.1.1.- LA COMPRAVENDA

Els contractes de compravenda, sigui de béns mobles o immobles¹⁰²⁹, són relativament abundants i trobem molts documents d'aquest tipus en què hi figuren diaques de testimoni, escriba o notari;

¹⁰²⁹ Montevecchi (1988) p. 209-213. Per una introducció general a les formes de compravenda, Taubenschlag (1955) p. 317-331.

tanmateix, els casos en què ens hi trobem diaques ocupant tant la posició del comprador com la del venedor són més escassos.

El document¹⁰³⁰ més antic que tenim està datat el 31 de desembre de 347, i procedeix d'Euhemeria, al nomós Arsinoita, i ens presenta un diaca actuant com a comprador de productes agrícoles. En reproduïm a continuació el text del *recto*, en tant que el *verso* conté només un breu resum del contingut:

ὑπατείας Οὐλκακίου Ῥουφίνου καὶ Φλ(αοῦ) Εὐσεβίου
τῶν λαμπροτάτων Τῦβι δ·
ὁμολογοῦσιν Αὐρήλιοι Νεῖλος Σανσένου
μητρὸς Ἀσίτως καὶ Ἀπόλλων Μίδα
μητρὸς Ἀλαυνις ἀμφοτέρω ἀπὸ κώμης
Εὐημερίας Αὐρηλίω Πέτρῳ Ζακάωνος
διακόνῳ καθολικῆς ἐκ<κ>λησίας Ἀρσινοίτου
ἔχειν παρ' αὐτοῦ τοὺς ὁμολογοῦντας, ἦν καὶ
προσόμολογησαν πεπληρῶσθαι, τὴν τιμὴν
πυροῦ μὲν ἄρταβῶν δύο καὶ λαχανωσπέρμου
μέτρῳ ἐλευργικῶ ἄρταβῶν δύο καὶ ἐπά-
ναγκες τοὺς ὁ[μολο]γοῦντας ἀποδόσιν
τῷ Πέτρῳ ἐξ ἀλληλεγγύης μηνὶ Παῦνι
τῆ ἰσίουση ζ (ἔτους(?)) νεα ἰνδικτιωνι ἐν τῇ κώμῃ
μέτρῳ τετραχυνίκῳ ἀνυπερθέτως
καὶ ἐπὶ [τ]ῆς ἀπετήσεως, γιν[ο]μένης [σο]ι
τῆς πράξεως ἐκ τῆ τῶν ὁμολογούντων
ἢ καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν πάν-
των καθάπερ ἐγ δίκης καὶ ἐπερωτηθέν-
τες ὡμολογήσαμεν. (2 μὰ) Αὐρήλιοι Νεῖλος
καὶ Ἀπόλλων[ν] ὁμολογο[ῦ]μεν ἔχειν καὶ
πεπληρῶσθαι τὴν τιμὴν τῶν τοῦ πυροῦ
ἄρταβῶν δύο καὶ λαχανωσπέρμου μέτρῳ

1030 SB 22.15728.

ἐλαιουργικων αρταβας δύο ἅ καὶ ἀποδώσο-
μεν ἕξ ἀλληλεγγύης τῇ προθεσμίᾳ ὡς
πρόκειται. Αὐρήλιος Ἴηρων Ἀπολλωνίου
ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῶν παρόντων ἀγραμ-
μάτων.

Traudit:

Sota el consolat dels il·lustres Vulcani Rufí i Flavi Eusebi, dia 4 de tybi. Confessem nosaltres els Aurelis, Neilos fill de Sansneos i d'Asito, i Apol·lon, fill de Midas i d'Alaunis, ambdós de la població d'Euhemeria, a Aurelios Petros, fill de Zakaon, diaca de l'Església Catòlica de l'Arsinoita, que hem rebut d'ell, com ja havíem confessat abans que havia estat pagat, el preu de dues artabes de blat i dues artabes de llavor de verdures, segons les mesures utilitzades per l'oli, i que els que ho confessem i ens obliguem a lliurar a Petros, de manera solidària, en el mes de payni de la 7 indicció (any) que comença, amb una mesura de quatre «khoinix», sense retard i a petició teva, tant de les coses promeses com amb tot el patrimoni com és de justícia, i preguntats, ho hem confessat. Aurelios Neilos i Apol·lon, confessem tenir i que ens ha estat pagat el preu de dues artabes de blat i de dues artabes, en mesura d'oli, de llavor d'hortalisses, i que que ho lliurarem en termini de manera solidària. Aurelios Heron, fill d'Apol·lònios, ho he escrit per ells que no saben de lletra.

Veiem, en aquest cas, una de les aparicions més antigues d'un diaca que actua en el tràfic jurídic i fa constar expressament la seva condició eclesiàstica. El contracte, com es pot observar, preveu un lliurament en diferit dels béns objecte de compravenda. Aquesta pràctica normalment s'identifica amb una reserva de la

collita amb pagament avançat, amb clàusules que fan obligatori el lliurament dels productes, fins i tot a costa del patrimoni dels obligats, per el cas, per exemple, que la manca de productivitat o la pèrdua parcial o total de la collita no permeti obtenir les quantitats pactades¹⁰³¹.

La situació inversa, pel que fa a la posició del diaca, la trobem en el següent document¹⁰³², datable entre els segles V i VII i procedent del *nomós* Hermopolita. Malgrat que el text és fragmentari i només es conserva a partir de les línies immediatament anteriors a les subscripcions, la informació conservada ens permet deduir que en aquest cas era el diaca Aurelios Andreas, fill de Phoibammon, qui es comprometé a lliurar un lot de vi, després d'haver cobrat per avançat el seu preu en el moment de la signatura del contracte: ἔσχον καὶ πεπλήρωμαι τῆς τελείας τιμῆς τῶν τοῦ οἴνου κνιδίων διακοσίων ἐξήκοντα καὶ ἀποδώσω ἐν τῇ προθεσμίᾳ καὶ πείθομαι πᾶσι ὡς πρόκ(εῖται), és a dir: *tinc i he estat pagat del preu complet de les dues-centes seixanta «knidia¹⁰³³» de vi i les lliuraré en termini, i estic d'acord en tot, tal com consta*. Val a dir que també en aquest cas, el venedor, és a dir el diaca, es compromet amb tot el seu patrimoni: ὑποκειμένων σοι εἰς τ[οῦτο τ]ὸ χρέος πάντων μου τῶν ὑπαρχόντων κ[αὶ ὑ]παρξόντων πραγμάτων γενικῶς καὶ ἰδ[ικῶ]ς καθάπερ ἐκ δίκης, és a dir, *queden lligats a aquesta obligació tots els meus béns presents i futurs, de manera general i particular, tal com és de justícia*. Veiem, doncs, que l'estructura del negoci i, fins i tot les expressions utilitzades, són molt semblants a les del document anterior.

Encara ens ha arribat un altre text¹⁰³⁴ datable en els segles VI-VII

1031 Schmelz (2002) p. 190-191; Montevecchi (1988) p. 213-214. Tot i que la venda per endavant de fruits encara no nascuts estava prohibida, era una pràctica habitual en època justiniana. Taubenschlag (1955) p. 338 i nota 6.

1032 *P.Heid* 5.356.

1033 Lampe p. 759 *name of a measure of wine*.

1034 *SB* 20.14448. Cf. Schmelz (2002) p. 38 nota 247.

que documenta una compravenda en la que intervenen diaques. Aquesta vegada referent a un bé immoble. Els venedors són un diaca, Phoibammon, dos subdiaques, Ailianos i Kal·linikos, un soldat, de nom Antonios, i una dona anomenada Theophile, i el comprador, un personatge important, el comes. El document està incomplet i per aquesta raó no podem tenir informació completa de les circumstàncies, entre elles la procedència, si bé la presència de soldats sol ser habitual en papirs procedents de poblacions frontereres de l'Alt Egipte. El text conservat és d'aquest tenor:

ἡμεῖς οἱ ἀποδόμενοι Φοιβάμμων διάκονος καὶ Ἀντώνιος
στρατιώτης καὶ Α[ί]λιανὸς καὶ Καλλίνικος ὑποδιάκονοι
καὶ Θεοφίλη ἐσχίκαμεν παρὰ σοῦ τοῦ προγεγραμμένου
περιβλέπτου κόμετος Γερμαν[ο]ῦ τοῦ ὠνουμένου διὰ χειρός
σου εἰς χεῖρας ἡμῶν ἐκ [π]λήρ[ου]ς ἐπὶ τῶν ἐξῆς ὑπογραφόντων
μαρτύρων, τῶν κα[τ'] ἐπιτροπὴν καὶ βούλησιν
καθυπογραψ[άν]των, εἰς τὸ εἶν[αι] περὶ σὲ τὸν πριάμενον
καὶ τοὺς παρὰ σοῦ μεταλημψομένους [τ]ή[ν] τοῦ πεπ]ρ[αμένου]
σοι παρ' ἡμῶν ὡς πρόκειται δεσποτείαν ἡμίσεως
μέρους ὀλοκλήρου οἰκίας μετὰ παντὸς αὐτοῦ τοῦ δικαίου
ἐφ' ᾧ τε σὲ ἐντεῦθεν ἤδη τοῦ αὐτοῦ ἡμίσεως μέρους
ὀλοκλήρου οἰκίας μετὰ παντὸς αὐτοῦ τοῦ δικαίου
ἐπικρατεῖν καὶ κυριεύειν καὶ δεσπόζειν καὶ χρῆσαι

I traduït:

...nosaltres, els esmentats Phoibammon, diaca, i Antonios, soldat, i Ailianos i Kal·linikos, subdiaques, i Theophile hem rebut de tu, l'honorable esmentat «comes» Germanos, com a comprador, (el preu) complet de les teves mans a les nostres davant dels testimonis que signen a continuació, segons llur

poder i voluntat, per tal que quedi entre tu, el comprador, i nosaltres, que rebem (el preu), que tu adquireixes de nosaltres el domini de la meitat de la casa sencera, que consta, amb tot el seu dret, de manera que tinguis el domini, la senyoria i la propietat d'aquesta meitat de la casa amb tot el seu dret...

Es destacable d'aquest text el fet que un diaca i dos subdiques actuïn conjuntament amb un soldat i una dona en la venda de mitja casa (pràctica, d'altra banda, abundantament documentada). Aquesta venda en comú ens permet afirmar sense cap dubte que no es tractava d'una propietat eclesiàstica, sinó d'un bé privatiu dels venedors, malgrat que no puguem escatir la causa per la que aquests eclesiàstics compartien la vivenda amb la resta de venedors.

Uns comptes¹⁰³⁵ de l'any 712-713 procedents d'Apol·lonòpolis Magna ens registren un altre cas d'un diaca que participava en una compravenda. En aquests comptes hi llegim un registre amb aquest contingut: Βίκτωρι διακ(όνω) (ὕπερ) [ἀ]γορασία(ς) ψωμ(ίων) λόγ(ω) δαπά(νης) ναυτ(ο)καρ(άβων) πεμφθ(έντων) δ(ιὰ) Γρηγορίου πιστικ(οῦ) ἐπὶ τ(ῆς) ια ἰ(ν)δ(ικτίονος) νο(μίσματα) ιε □ , traduït: *A Victor, diaca, per la compra de pans destinats a la despesa dels vaixells enviats mitjançant Gregorios, el consignatari¹⁰³⁶, per la 11 indicció, 15 1/2 «nomismes»¹⁰³⁷.*

Un paper copte¹⁰³⁸ sense datar ens presenta el cas d'un subdiaca, de nom Leonte, que comprà terres al nomós Hermopolita. El text no fa

1035 *P.Apoll 83*.

1036 Per la traducció del mot ΠΙΣΤΙΚΌΣ cf. Lampe, p. 1083, accepció 3. as subst.; **a** confidential servant, agent ... **b** master of a ship.

1037 Sobre la possessió de vaixells per part de l'Església per fer el transport de gra i altres productes pel Nil, tant per gestionar la producció de les terres eclesiàstiques o monàstiques, com amb propòsits fiscals. Wipszycka (2011) p. 216-219, Fournet-Gascou (2002) p. 23-45.

1038 *P.Ryl.Copt 190*.

cap esment que Leonte actuï per compte de l'Església, de manera que el més probable és que adquirís les terres per si mateix.

També en copte tenim una escriptura¹⁰³⁹ molt fragmentària procedent de l'Arsinoïta i datable el segle VII de la que es dedueix -a partir de l'estructura del text i per comparació amb altres documents- que un diaca anomenat Isak venia vi a termini, carregant ell el risc de la pèrdua del producte abans de la data de lliurament pactada.

Del segle VII, i de procedència desconeguda, tenim un text¹⁰⁴⁰ fragmentari però prou explícit, en què es recull un contracte de lliurament a termini de blat contra el pagament d'un preu:

.[. .]. ΔΝΟΚ ΠΑΥΛΕ ΠΕΛΛΑΧ(ΙC)Τ(ΟC) ΠΔΙΑΚΟΝ ΠΩΕ [-ca.?-]

ΠΚΥΡ(ΙΟC) ΑΠΑ ΖΑΧΑΡΙΑC ΠΧΑΡΤ(ΟΥΛΑΡΙΟC) ΧΕ ΕΙC [-ca.?-]

ΤΙΟ ΝΞΕΓΟΙΜΟC ΞΜ ΠΟΥΩΩ ΠΠΟΥ[ΤΕ -ca.?-]

Traces ca. 5 characters γί(νονται) σί(του) ἀρτ(άβαι) χν χουρίc θοι
-ca.?-]

ΕΡΟΟΥ ΕΥΠΛΗΡΟΥ ΠΡΟC ΘΕ Ν[-ca.?-]

[-ca.?-] Traces [-ca.?-]

És a dir,

... Jo Paule, humilíssim diaca, fill de ... el senyor Apa Zakharias el «kharthoularios» que ... estic disposat, amb la voluntat de Déu ... són 650 «artabes» de blat menys ... i a pagar-les de la manera que ...

Del segle VIII també, i procedent del nomós Arsinoïta, és un

1039 CPR 4.39.

1040 CPR 4.41. Estudiad per Schmelz (2002) p. 226.

contracte de lliurament de vi¹⁰⁴¹, a què ja s'ha fet referència anteriorment, mitjançant el qual un diaca de nom Damianos es compromet a entregar de manera ajornada aquesta mercaderia.

Tenim un altre exemple d'un diaca que participa en una compravenda en un document¹⁰⁴² del segle VIII procedent d'un monestir anomenat d'Apa Apol·lo¹⁰⁴³. En ell, el diaca Petre, juntament amb un prevere i un ἱερεὺς¹⁰⁴⁴, actuen en representació del *koinon* d'un poble, anomenat Poraheu, en una venda de terres de pastura i conreu a favor del monestir d'Apa Apol·lo, representat pel seu superior¹⁰⁴⁵.

En conclusió, si bé els documents de compravenda són dels més abundosos i en ells hi figuren sovint diaques exercint funcions de testimoni, d'escriba o de fedatari, tanmateix la seva intervenció com a part d'aquests contractes és bastant limitada, com es dedueix de l'escàs nombre de documents que ens n'han conservat. Això no obstant, tenim documentats diaques en les diferents posicions jurídiques que comporta una compravenda i intervenint-hi tant en nom propi com en nom d'una institució eclesiàstica o el *koinon* d'un poble. És destacable que quan els diaques actuen en nom propi, assumeixin els mateixos riscos que qualsevol altra persona, inclosa la responsabilitat, en cas d'incompliment, amb tot el seu patrimoni, malgrat que aquest tipus de negoci pogués estar mal vist per l'Església pel compromís econòmic que comportava¹⁰⁴⁶.

1041 CPR 4.37.

1042 P.HermitageCopt 7.

1043 No hi ha acord sobre la identitat del monestir; Krause (1985) p. 146 considera que és el de Bawit, Gascou a P.Sorb II, 67 n. 10 l'identifica amb el de Bawit o el de Tiktois, Kruit (1994) p. 73, s'inclina per Tiktois. Cf. Clackson, S. a P.Mon.Apollo núm. 24.

1044 En el context hermopolita aquest mot no es referix a un sacerdot sinó que també pot al·ludir a un funcionari municipal encarregat de la recaptació. Cf. Gascou a P.Sorb II 66-70, Clackson, S, P.Mon.Apollo, 24.

1045 Sobre aquest text, en especial la intervenció del diaca com a representant del *koinon*, cf. Schmelz (2002) p. 308-309 i 312, amb nota 321.

1046 Wipszycka (1972) p. 158.

2.2.4.1.2.- L'ARRENDAMENT

Per contrast amb les escriptures de compravenda, els contractes de lloguer¹⁰⁴⁷ en què figuren diaques com a parts, sigui en la posició d'arrendador o en la d'arrendatari, són molt més abundants; donen testimoni també de la intervenció de diaques en aquest negoci jurídic un nombre important de rebuts de pagament de la renda.

Pel que fa a l'espai temporal que tenim testimoniat, els contractes de lloguer en què tenim l'evidència de la participació de diaques mitjançant documents grecs o coptes van del segle V al VIII.

El text més antic que se'ns conserva¹⁰⁴⁸ està datat l'any 430 i, malauradament, és fragmentari, fet que no ens permet determinar amb precisió si es tractava d'un lloguer de terres de conreu o d'un contracte de treball, o fins i tot un contracte de préstec. Es tracta d'un fragment de contracte en que té el següent tenor:

[-ca.?-]ρ[.]

[-ca.?-]π . ρ . . ρ . ιω . τοῦ θεοσεβεστάτου

[-ca.?-] αὐτῆς ἐπεὶ τῷ ἡμᾶς γεωργῆσαι

[-ca.?-] ἡμῶν τῆς παρ' ἔτη ἐν ἀποτάκτου

[λόγω -ca.?- νομισμάτια] δύο παρὰ κεράτια τύο τῷ χρυσο-

[χοικῶ σταθμῶ -ca.?- ἀ]γαμφιλόγως. ἡ μίσθ(ωσις) κυρία καὶ

[βεβαία -ca.?- καὶ ἐπερω]τη(θεις) ὠμολ(όγησα). (2 μὰ) μάρτυς ὁ προκ(είμενος)

[-ca.?- ὡς π]ρόκ(εῖται). (3 μὰ) Δεξ[. . . .] δῆκ(ονος) ὁ προκ(είμενος)

1047 Per una visió general del contracte de lloguer en l'àmbit agrari, cf. Schmelz (2002) p. 220 i 227, Taubenschlag (1955) p. 355-363; pels d'immobles, urbans, ibid. p. 179-183 i 364-367, respectivament.

1048 *P.Herm* 59.

μεμίσθωμαι

[-ca.?-]ος ἰω[άννο]υ ὁ προκ(είμενος) μεμίσθωμαι.

[-ca.?-]α .[.]υλ() ἔγραψα ὑπὲρ [αὐτῶν γράμματα μὴ εἰδότην.]

És a dir:

...el pietosíssim ... d'ella, perquè en el fet que nosaltres el conreem ... de nosaltres, anualment ... dos «nomismata» menys dues peces de bronze, segons la mesura d'or ... sense dubte. Aquest lloguer és ferm i segur, i requereix a l'efecte, ho he confessat. En sóc testimoni, l'esmentat ... com consta. De... diaca, l'esmentat, ho he llogat. ... de Ioannes, l'esmentat, ho he llogat. ... Ho he escrit en nom d'ells que no saben de lletra.

D'aquest text deduïm que el diaca De(...) i una altra persona, que era fill de Ioannes, van llogar una terra que conreaven, tot i que, a causa de la pèrdua de text, no podem descartar una interpretació de μεμίσθωμαι en sentit passiu, i no mig, fet que donaria a entendre que aquestes dues persones s'havien llogat a si mateixes com a treballadors, en comptes d'haver llogat un bé per a ells¹⁰⁴⁹. Sigui com sigui, és remarcable el fet que el diaca sigui analfabet.

El següent testimoni, també fragmentari, és igualment del segle V. Es tracta d'un contracte¹⁰⁵⁰ de lloguer amb datació consular el 28 de setembre de l'any 457. En aquest cas el diaca, per nom Aurelios Leon, és qui lloga a una altra persona per conrear-la durant un sol any (...μεμίσθωκά σοι πρὸς μόνον τὸν παρόντα ἐνιαυτὸν εἰς σπορὰν...: *te l'he llogat solament per l'any en curs, per a*

1049 Schmelz (2002) p. 227, inclou aquest text en el conjunt de contractes d'arrendaments agraris subscrits per càrrecs eclesiàstics.

1050 P.Rainer.Cent 101. Cf. Schmelz (2002) p. 227.

sembrar...) la meitat d'una finca rústica de la seva propietat perfectament equipada i en unes mesures que s'especificaven, però s'han perdut (... ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων μοι ἔ[ν] π[ε]δίοις Ἄνκυρ(ώνων) [πό]λεως ἀπὸ τῆς ἀγρικικῆς μου [μη]χανῆς τὸ ἥμισυ μου/ μέρος ἐξηρτισμένης [παν]τοίων ἐργ[ά]γων ἀρουρῶν ὅσων ἔστ[ι]ν [πρὸ]ς [ἀν]αμέτρησις σχοινίου... : ...de les meves propietats situades a la plana de la ciutat d'Anciròpolis, la meitat de les meves instal·lacions agrícoles equipades amb tota classe d'utilitatge, per una extensió d'"arures" que es pot mesurar amb un cordill...).

Existeix encara un altre document¹⁰⁵¹ del segle V, procedent del nomós Oxirinquia i pertanyent a l'arxiu dels Apions¹⁰⁵², que registra un cas d'arrendament de terres i instal·lacions agrícoles, però malauradament el seu estat impedeix assegurar que en fos part un diaca, tot i que l'editor apunta aquesta possibilitat.

De data indeterminada, però anterior a la conquesta àrab, és un document¹⁰⁵³ procedent de l'Arsinoïta que ens presenta informació sobre un possible lloguer de terres, en concret vinyes, a favor d'un diaca; tanmateix, només es conserva la part central i inferior del text, cosa que impedeix treure'n més conclusions.

Al segle VI, la majoria de documents que testimonien la intervenció de diaques en arrendaments són rebuts. No obstant, existeixen alguns documents que recullen el cos del contracte.

Entre aquests darrers trobem un exemple interessant en un document¹⁰⁵⁴ datat el dia 15 de juliol de 534, que ens presenta dues

1051 *P.Flor* 3.325. Considerat també per Schmelz (2002) p. 227.

1052 Tanmateix, Montevecchi (1988) p. 259, l'inclou a l'arxiu de la καθολικὴ ἐκκλησία d'Oxirinc.

1053 *SB* 1.4880. Cf. Schmelz (2002) p. 227.

1054 *SB* 8.9876.

dones, de nom Aurelia Manna i Nymfe que, juntament amb «el seu estimat diaca Elias» lloguen al bisbe d'Hermòpolis, Paulos, unes terres agrícoles per a ésser conreades. Nymfe es limita a referir-s'hi amb els mots μετ' ἀγαπητοῦ ἐμοῦ Ἡλεία υἱοῦ Πανπείου διακόνου, amb el meu estimat Elias, fill de Panpeios, diaca, sense indicar la relació que hi té, però, segons la interpretació de Schmelz¹⁰⁵⁵, sembla que assistia Nymfe en la celebració del negoci. En qualsevol cas, el que sí que es pot descartar, és que els tres arrendadors fossin germans, atès que els patronímics, i en el cas de les dones, matronímics, ens presenten filiacions diferents, fet que confirmaria la teoria que Elias complementava la capacitat d'obrar de les dones per indicació del bisbe, que era l'altra part del contracte.

També és de principis del segle VI el cas del subdiaca Sarapion, fill d'Hermogenes, esmentat a *P.Vindob.Sal 9*¹⁰⁵⁶, a qui ja s'ha fet referència anteriorment, que llogava terres alienes per exercir-hi l'agricultura.

Aquest era també el cas del diaca Apol·los, del mateix segle, analfabet per cert, de qui sabem que llogava terres de conreu a Hermòpolis gràcies a un rebut que se'ns ha conservat¹⁰⁵⁷; l'extensió llogada, tretze arures ens indica també que Apol·los devia conrear aquestes terres mitjançant altres persones. En cap cas no es fa esment que el diaca actuï en nom de l'església o d'un monestir. També estaria en una situació semblant el diaca esmentat a *P.Vindob.Tandem 30*, o el subdiaca de *P.Lond 5.1765*¹⁰⁵⁸, que ja s'han comentat anteriorment.

1055 Schmelz (2002) p. 179.

1056 Inclòs també en la relació de Schmelz (2002) p. 227.

1057 *BGU 17.2714*.

1058 Ambdós inclosos a la relació de Schmelz (2002) p.227.

Tenim un altre text¹⁰⁵⁹ del mateix segle VI i d'Afrodito, del que se'ns ha conservat un fragment mínim, però afortunadament suficient per informar-nos que es tractava també d'una emfiteusi instituïda a favor d'un diaca:

- - - - -

ἔδοξεν μεταξὺ ἀλλήλων εἰς σύμβασιν διελθεῖν ἐπὶ τοῖς ἐξῆς συμφ[ώνοις],
ἐφ' ᾧ τὸν εὐλαβέστατον διάκονον ἔχειν κατ' ἐμφύτευσιν ἐφ' ὄλον ν
[χρόνον]
τῆς ζωῆς ταύτα[ς] τὰ<ς> εἰρημέν[ας] τέσσαρα<ς> ἄρουρας [- ca. ? -]

- - - - -

És a dir, traduït:

...Ens ha semblat bé establir un acord entre nosaltres en base als acords següents: que el pietosíssim diaca detentarà a títol d'emfiteuta, per tota la vida, les esmentades quatre «arures»...

Veiem doncs una constitució d'emfiteusi en la que el diaca era l'agricultor que explotava la terra¹⁰⁶⁰. El caràcter vitalici de l'emfiteusi és coherent amb la tendència de l'època a fixar la població agrària a la terra.

La intervenció de diaques en contractes de lloguer de terres continua testimoniada en el segle VII, tant en documents grecs com coptes. En són exemple diversos documents, entre els que destaquen *CPR 9.29*¹⁰⁶¹, *P.Eirene 2.10*, *P.Strasb 8.756*¹⁰⁶², *P.Strasb 8.758*, en què els diaques actuen, en la qualitat de *pronoetes*, en contractes

1059 *P.Cair.Masp 2.67257*.

1060 Schmelz (2002) p. 232 i nota 180.

1061 Aquest text és comentat per Schmelz (2002) p. 229.

1062 Cf. Schmelz (2002) p. 168 i 172, on es refereix a l'actuació dels diaques esmentats en aquest text i en el següent com a administradors monàstics.

de lloguer de terres monàstiques. Ja al segle VIII tenim testimonis de contractes a *CPR 4.120*, *O.Vindob.Copt 42* i *P.Lond.Copt 1015*, aquest darrer de naturalesa mixta, entre arrendament rústic i urbà, atès que es tracta d'una emfiteusi que té per objecte una casa¹⁰⁶³.

Aquest darrer cas ens porta a fer referència a tota una altra tipologia de lloguers, que no tenen per objecte finques agrícoles sinó immobles urbans, majoritàriament cases.

Un exemple n'és el contracte¹⁰⁶⁴ celebrat el 24 de juny de 574 entre Aurelios Anouthios i un diaca que s'anomenava Apol·l(...), pel qual aquest llogava al primer una habitació en un immoble urbà d'Hermòpolis. L'objecte del contracte es troba expressat en aquests termes:

...τῶ ἐ[ύ]λαβεστάτῳ διακόνῳ ...
[ό]μολογῶ ἐκουσίῳ[ς] καὶ αὐθαιρέτως μεμισ-
10θῶσθαῖ παρά σου ἐφ' ὅσον χρόνον
ἔχω τὴν χ[ρ]ῆσιν τοῦ ἐξῆς ἐντεταγμένου
τόπου, λογιζόμενον ἀπὸ τῆς σήμερον
ἡμέρας ἣτις ἐ[σ]τὶν Ἐπεὶφ νεομηνία
τῆς παρού[σ]ης ὀγδόης Ἰνδ(ικτίονος), τὸ<ν> ὑπάρχον<τά>
15σοι τόπον ἕνα ὄντα ἐν τῇ δευτέρᾳ
[σ]τ[έγ]ῃ, νε[ύ]οντα ἐπὶ βορρᾶ, σὺν μέρει
τῆς τε αὐλῆς καὶ τοῦ φρέατος καὶ τῶν λοιπῶ(ν)
πάντων χρηστηρίων καὶ δικαίων ἀπὸ
[ο]ικ[ίας] διακειμένης ἐπὶ τῆς (αὐτῆς) Ἑρμο(υ)π(όλεως)
20ἐπ' ἀ[μφο]δου ταύτης Ἀηλιώτου, πρὸς χρῆσιν
ἐμῆ[ν] καὶ οἴκησιν, ἐνοικείου τούτου κατὰ [. .]
μῆ[να] ἀργυρίου ταλάντων τριακοσίων , ὅπερ

1063 Pel que fa a les particularitats del contracte d'emfiteusi, cf. Montevocchi (1988) p. 217.

1064 *BGU 12.2204*.

[ἐνοίκι]ον ἀποδώσω σοι πρὸς λήξιν ἑκάστου
[μηνὸς ἀνυπ]ερθῆ[τ]ως¹⁰⁶⁵.

Traduït:

...al reverend diaca ... confesso voluntàriament i per pròpia iniciativa que t'he llogat per tot el temps que en tingui l'ús, el lloc que es descriu després, a partir del dia d'avui que és el primer d'epif de la present octava indicció: el lloc que et pertany i que està en una segona planta mirant al nord, amb una part del pati i del pou i de la resta de les instal·lacions útils i justes, d'una casa que està a la mateixa Hermòpolis, en aquest carrer dels Apeliotes, per al meu ús i habitació; el lloguer és de tres-cents talents de plata mensuals, que et pagaré al final de cada mes sense cap dilació...

En altres casos, els diaques que lloguen els immobles actuen directament com a ecònoms o bé venen designats per un càrrec de l'administració econòmica de l'Església, com el de *pronoeta*, de manera que és lògic pensar que els immobles que llogaven eren en realitat propietat eclesiàstica. És el cas, per exemple, de Paulos, fill de Phoibammon, a qui el llogater s'adreça com a διακ(όνω) καὶ προνοητ(ῆ) τῆς ἀγίας ἐκκλησίας ἀπὸ Ἐρ(μουπόλεως)¹⁰⁶⁶, és a dir, *diaca* i «*pronoeta*» de la santa Església d'Hermòpolis, o d'Apfou, a qui es presenta directament actuant com a ecònom: [τῷ δικαίω τῆς -ca.- ἐκκλησίας διὰ] Ἀποῦ Ἀνθεί[ου(?)] διακόνου τοῦ ἐν αὐτῇ οἰκονομοῦ(ντος)¹⁰⁶⁷, és a dir, al «*dikaion*» de l'Església representat per Apphous, fill d'Antheios(?), diaca que hi exerceix d'ecònom,

1065 BGU 12.2204, 5, 9-24.

1066 BGU 12.2189, 2.

1067 PSI 1.75, r, 1-3. Schmelz (2002) p. 180 afirma que la casa objecte de lloguer pertanyia a l'església; per paral·lels (P.Alex 32,75), hi a la possibilitat que la casa no fos una mera vivenda, sinó que compregués també el forn on exercia la seva indústria el llogater.

ambdós datables probablement el segle VI i procedents, respectivament, d'Hermòpolis i d'Oxirinc.

Tenim encara exemples d'altre tipus d'immobles urbans dels que en foren arrendadors diaques, com el d'un taller -*ἐργαστήριον*- que es trobava a Oxirinc i del que ens en guarda el testimoni *SB 20.14110*. També tenim documentats dos casos de lloguer d'un hospital -el gran hospital d'Arsinoiton Polis- i d'habitacions en el mateix hospital, en què actuà d'intermediari el diaca Theodorakios¹⁰⁶⁸.

El cas més freqüent, però, pel que fa a la tipologia d'edificacions objecte d'arrendament, és el dels documents en què formalment l'objecte d'arrendament són esglésies. En tenim documentat set casos¹⁰⁶⁹, corresponents respectivament a les esglésies de l'Arcàngel Miquel, de Sant Jordi (dues vegades), de la gran església de Kanon, de Sant Ciri i dels Sants Cosme i Damià, i de la Santa Mare de Déu, dels quals quatre en contractes en què els diaques actuen d'intermediaris, i tres més en rebuts en què paguen el lloguer. Tots els documents d'aquesta classe dels que es pot identificar l'origen provenen de l'Arsinoita. Aquesta situació fa pensar que en realitat es tractava de diaques que exercien responsabilitats administratives en aquella diòcesi i s'encarregaven del lloguer dels edificis propietat de les esglésies corresponents¹⁰⁷⁰.

1068 *Stud.Pal 8.791* i *Stud.Pal 8.875*. Wipszycka (1972) p. 117 estudia aquests textos apuntant que una ciutat com Arsione devia tenir més d'un hospital, essent el gran hospital la designació del que depenia directament de l'administració episcopal; aquest lloguer d'habitacions es refereix a l'arrendament de cases pertanyents a la institució a l'objecte de treure'n un rèdit. Sobre el Gran Hospital, cf. Wessely (1903) p. 40.

1069 *Stud.Pal 8.845*, *Stud.Pal 8.879*, *Stud.Pal 8.788*, *Stud.Pal 8.794*, *Stud.Pal 8.876*, *Stud.Pal 3.269*, *Stud.Pal 3.266*.

1070 Schmelz (2002) p. 182, entén que es tractava del lloguer de cases pertanyents a l'església esmentada en el document: *Die Quittungen beginnen stets mit παρέσχε, nennen die Mieter, dann mit ὑπὲρ ἐνοικίου oder ἀπὸ μέρους ἐνοικίου den Gegenstand der Zahlung, darauffolgend die Kireche oder das Kloster, dem das Haus gehörte, den Zeitrau un den Betrag, für die Zahlung*

A aquests casos, caldria afegir un altre lloguer¹⁰⁷¹, procedent de l'Hermopolita, en què un subdiaca, Theophilos, exerceix de representant d'una monja anomenada Symphonia¹⁰⁷² i, en aquesta qualitat, lloga a un prevere anomenat Anoubion una casa propietat d'ella¹⁰⁷³.

L'altra tipologia de documents que ens transmeten la notícia de diaques que intervenen en contractes d'arrendament són els rebuts. D'alguns n'hem fet ja esment suara, en parlar de l'arrendament d'esglésies.

Aquests documents, naturalment, ens ofereixen una informació molt més succinta i en moltes ocasions ens presenten el diaca exercint com a intermediari del cobrament de la renda, o com a emissor del document, mitjançant la signatura introduïda per la preposició διὰ. En podem presentar un exemple per il·lustrar la tipologia:

† παρ(έσ)χ(ε) Δαμιανὸς λαχανωπ(ώλης)
(ὕπερ) ἐνοικί(ο)υ τ(ο)ῦ Ἀρχ(αγγέλου) Μ(ι)χ(αῆ)λ κερ(ά)τια ἑπτὰ
(κεράτια) ζ μ(όνα) † δ(ι' ἐ)μοῦ Θεο[δύ]ρου διακ(όνου).
† † †¹⁰⁷⁴

Traduït:

Ha pagat Damianos, venedor de verdures, pel lloguer de l'Arcàngel Miquel, set «keratia», 7 solament. A través de mi, Theodoros, diaca.

erfolgt. L'explicació és del tot lògica, però exigeix entendre omès precisament l'objecte del lloguer.

1071 *P.Strasb 1.15.* Aquest document és estudiat per Schmelz (2002) p. 181.

1072 Albarran (2010) p. 102-103.

1073 Cadell (1967) p. 195-201 i J.Gascou a P.Sorb II 69 p. 218; també Wipszycka (1972) p. 60.

1074 *Stud.Pal 8.845.*

Com a conclusió de l'examen dels documents conservats, podem assenyalar els següents punts.

El contracte de lloguer amb intervenció de diaques està més representat que el de compravenda, si bé en un àmbit temporal més restringit, car no n'hi ha exemples abans del segle V.

Quant a la tipologia dels documents, trobem tant escriptures que contenen amb més o menys detall les condicions del contracte d'arrendament, com simples rebuts que deixen constància del pagament.

Pel que fa als béns objecte d'arrendament, els que tenim registrats a la documentació són béns immobles, siguin terres de conreu, siguin immobles urbans, en general cases, malgrat que hi ha casos en què l'objecte del lloguer són locals dedicats a l'exercici d'una indústria, com tallers o molins¹⁰⁷⁵.

Els diaques es troben representats a la documentació en ambdues posicions, la d'arrendador i la d'arrendatari, així com en altres situacions, bàsicament la de representant o gestor dels negocis aliens. En general, però, predomina la presència de diaques en posició d'arrendador, cosa que denota una certa posició social, per tal com per arrendar un bé cal esser-ne propietari.

En moltes ocasions els diaques no actuen en nom propi, sinó com a administradors de béns eclesiàstics. Aquest extrem queda de vegades especificat. Tot i així, és molt probable que en moltes ocasions en què no s'especifica o en què el caràcter fragmentari del document no ens permet saber-ho, també actuessin amb aquest

1075 Sobre els béns objecte d'arrendament i les tipologies dels contractes, cf. Montevecchi (1988) p. 214-219.

caràcter; en són exemples clars els contractes que recullen formalment el lloguer d'esglésies o hospitals, o aquells en què els diaques assisteixen l'altra part en interès de l'església.

2.2.4.1.3.- EL PRÉSTEC

Una altra de les tipologies contractuals en les que tenim testimonis de la participació de diaques és el préstec¹⁰⁷⁶. Amb freqüència els contractes de préstec no eren entre particulars, sinó amb banques professionals, de vegades associades a un gran patrimoni rural, de vegades establiments autònoms regentats per un τραπεζίτης (denominació que en cap cas s'esmenta en referència a un clergue) o un κολλεκτάριος, títol que sí que trobem associat a clergues (Schmelz 2002 p. 245-246).

Un cop descartats els documents en què els diaques actuen com a testimonis, escribes o fedataris, el nombre de textos no és tan abundant com en les tipologies anteriors. Com en els altres casos, tenim documentat el negoci tant pel contracte en si, com pels consegüents rebuts¹⁰⁷⁷.

Cal fer notar, no obstant, que el contracte en si adopta normalment la forma d'un reconeixement de deute, és a dir, el compromís de pagar -o retornar- unes quantitats en diners o en espècies en uns terminis estipulats. Aquesta tipologia fa difícil distingir els préstecs de, per exemple, les compravendes a termini, garanties, o altres negocis anàlegs, especialment quan es tracta de documents fragmentaris¹⁰⁷⁸.

1076 Es tracta, en general, d'una tipologia contractual molt abundant, sovint acompanyada d'una garantia; de vegades adopta la forma d'un contracte de dipòsit, del que es pot distingir amb relativa facilitat. Montevecchi (1988) p. 225-230. Taubenschlag (1955) p. 341-352.

1077 Respecte les quitances i documents acreditatius de la restitució, cf. Montevecchi (1988) p. 230-231.

1078 La compravenda a termini podia esdevenir, fins i tot, una ficció per

Reproduïm a tall d'exemple un contracte datat l'any 568 a Antinoòpolis, la natura del qual no ofereix cap mena de dubte:

✠ βασιλείας καὶ ὑπατείας τοῦ θειοτάτου ἡμῶν δεσπότη
Φλαυίου Ἰουστίνου(υ) τοῦ(ϋ) [αἰωνίου Αὐ]γούστου Αὐτοκράτορος
ἔτο(υ)ς τρίτο(υ), Παχῶν εἰκ[άδι ἐβδόμη δευτέρας ἰνδικ(τίονος) ἀρξομένης
κατὰ θεῖον νε[ῦμα. ἐν Ἀντι]νόο(υ) πόλει τῆ λαμπρο(τάτη).
5Φλαυίω Χριστοφλόρ/ω τ[ῶ λαμ]προτάτω, υἱῶ τοῦ τῆς ἀρίστης
μνήμης Θεοδώρο(υ), γε[ουχοῦν]τι κατὰ ταύτην τὴν Ἀντινοέων/
πόλιν, πα(ρὰ) Ἰωάννου(υ) υἱοῦ [Κύ]ρο(υ) ἐλεινο διακόνου(υ) το(ῦ)
πανσέπτο(υ) Θεοῦ οἴκο(υ) τοῦ [πα]ναέθλο(υ) μάρτυρος ἅπα Βίκτορο[ς/
τοῦ διακειμένο(υ) Ν τῶ Ἀ[ν]τινοίτη νομῶ, τοποθεσίας
10Πινδάρου, ἐξ ἧς καὶ ὀρωμένου, χαίρειν). ὁμολογῶ ἐγὼ ὁ προ-
γεγραμμένος Ἰωάννης Κύρο(υ) ἐλάχ(ιστος) διάκονος το(ῦ) προειρημέ(νου)
ἀγίου τόπο(υ), διὰ ταύτης μλου/ τῆς ἐγ[γρά]φου ἀσφαλείας, ἐσχηκέναι
καὶ δεδανῖσθαι παρὰ τῆς ὑ[μῶν] [λαμ]πρότητος εἰς ἰδίας μου
καὶ ἀναγκαίας χρείας, ἀπὸ [χει]ρὸς [σο(υ) εἰς χ]εῖρας μο(υ), χρυσο(ῦ)
15κεφαλαίο(υ) δεσποτικῶν δο[κίμων] νομισματίων δύο,
ἐκάστου παρὰ κεράτ[ια πέντε ζυ]γῶ καὶ σταθμῶ δημοσίω
Ἀντινόο(υ)· γίνε(ται) χρ(υσοῦ) νο(μισμάτια) β πα(ρὰ) κερ(άτια) ὁμο(ῦ) ι
ζυγ(ῶ) δημ(οσίω) Ἀντι(νόου). καὶ ταῦτ[α]
ἐτοίμως ἔχω ἐγὼ τε καὶ [κλ]ηρονόμοι μο(υ) καὶ διάδοχο[ι]
20παρ[α]σχ[εῖν] τῆ τε ὑμῶν [λα]μπρότητ(ι) καὶ διαδόχοις αὐτῆς
20εἴσω δύο μηνῶν, ἀριθμο(υ)μένων ἀπὸ τῆς σήμερον καὶ π[ρο-]
γεγρ[αμ]μέ(νης) ἡμέρας, ἣτις ἐστὶν εἰκ[ά]ς ἐ[β]δόμη τ[ῆς] παρο(ύ)σης
δευ[τέρ]ας [ἰνδ]ικ(τίονος), δίχα πάσης ἀγνω[μο]σύνης καὶ ὑ(ερ)θέσεω[ς],
ἀτοκί. ἐνστάσης δὲ τῆς προκε[ιμ]ένης) προ[θεσ]μίας, εἰ μὴ [ἀπο-]
δοίην [ὑμῶν] τὰ εἰρημέ(να) δύο νομισμ[άτια] παρὰ κεράτια ὁμοῦ δέκ[α]
25τῶ δη[μο]σ(ίω) ζυγ(ῶ), ἐξ[ουσίαν] δίδωμι [ὑμῶν] κ[αὶ] ἄδει[α]ν κατὰ
πάντα τρόπον,
δίχα κ[ρί]σεως καὶ δίκης καὶ οἴ[ας] δήποτε εὐρησι[λογίας] καὶ παραγραφ[ῆς]

documentar una *datio in solutum*, és a dir, el pagament d'un deute preexistent. Taubenschlag (1955) p. 336.

νόμω[ν], χωρῆσαι κατὰ πάσης τῆ[ς ἐμῆς] ὑποστάσεως κ(αὶ) τῶν ἐμῶ(ν)
μισθῶ(ν), ἄχρι πλη[ρ]ωθῆτε τῶν αὐτῶν δύο νομισμ(ατίων), ὑ[ποκε]ιμῆν[ων
ὕ]μῃ[ν]

εἰς [το(ῦ)το] ἐνεχύρο[υ λ]όγω καὶ ὑποθήκ[ης δικαίω]. καὶ εἰς ὑμ[ῶν]
ἀσφάλ(ειαν) ἐφ' ἅ-

30παντᾶ [ἐρ]ωτηθ(εῖς) ὡμο[λόγησα], τεθεικῶ[ς - ca.24 -]

[γ]ράμ[μα]τᾶ καὶ κατὰ νόμους. ✠ [† Ἰωάννης Κύρου, διάκονος τοῦ
ἁ]γίου

[τό]π[ο(υ) ἅπα Β]ίκτω[ρος]¹⁰⁷⁹

Que es tradueix així:

L'any tercer del regnat i el consolat del nostre diví senyor Flavi Justí, emperador eternament august, el dia vint-i-set de pakhon de la segona indicció, que ha començat sota els auspicis divins, a la il·lustríssima ciutat d'Antinoüs, a Flavios Khristophoros, l'il·lustríssim fill de Theodoros, d'òptima memòria, propietari d'aquesta ciutat d'Antinoüs, de part de Ioannes, fill de Kyros, míser diaca de la sacratíssima casa de Déu i del triomfant màrtir apa Víctor, que jau al «nomós» Antinoita, en el lloc de Pindaros, del que també sóc oriünd, salut. Confesso jo, l'abans esmentat Ioannes fill de Kyrios, humilíssim diaca de l'abans citat sant lloc, per aquesta assegurança emesa per la meva mà, que he rebut i m'ha estat prestat per la vostra il·lustríssima per als usos que em són imprescindibles, de la teva a la meva mà, un capital de dos «nomismes» d'or imperials i legals, cadascun menys cinc «queràtia» segons la balança i el pes públic d'Antinoüs. Són dos «nomismes» auris, 2, menys 10 «keratia» en total segons pes públic d'Antinoüs. I aquest capital estic disposat jo, i els meus hereus i successors, a tornar-vos-el a la vostra il·lustríssima i als vostres successors dintre del període de

¹⁰⁷⁹ P.Cair.Masp 2.67162, r.

dos mesos, comptadors des del dia d'avui, que consta escrit, i que és el vint-i-set de la present segona indicció, sense cap mena d'oblit ni dilació, sense interessos; quan transcorri el termini esmentat, si no us tornés els dos «nomismes» esmentats menys deu «keratia» en total, segons pes públic, us dono poder i permís perquè de la manera que sigui, sense judici ni sentència, ni cap dels requisits i disposicions de les lleis, entreu en tota la meva propietat i en els meus crèdits, fins que sigueu pagat dels dos esmentats «nomismes», que a aquest efecte actuen com a causa justa i dret d'hipoteca. I, requerit, confesso donar-vos seguretat posant-ho tot ... lletres ... segons les lleis. Ioannes, fill de Kyros, diaca del sant lloc d'Apa Victor.

Veiem, doncs, un diaca demanant un préstec dinerari per a les seves necessitats particulars, i compromentent, per retornar-lo, tots els seus béns i els dels seus hereus i successors¹⁰⁸⁰, mitjançant un document que adopta la forma d'un reconeixement de deute, semblant als que havíem vist en vendes a termini, tot i que amb distinta causa.

Un altre document¹⁰⁸¹ del mateix arxiu, el de Diòscor d'Afrodito, ens presenta un préstec rebut a Constantinoble l'any 541 per un prevere, Flavios Victor, i un altre personatge anomenat Flavios Apol·los, ambdós naturals d'Afrodito però residents a la capital, d'un banquer anomenat Anastasios, per un import molt superior, 20 auris, i aquesta vegada a interès del vuit per cent. El document ens ateny perquè està signat també per Flavios Sonos, un armador que actuava com a βοηθός d'un diaca, per nom Menas, i a qui es

1080 Aquesta clàusula, anomenada *pactum in ingrediendo*, que posava tot el patrimoni del deutor a disposició del creditor, en principi sense necessitat de més tràmit, es troba ja en època romana, però és molt més freqüent en el període bizantí. Taubenschlag (1955) p. 284-285.

1081 *P.Cair.Masp 1.67126*.

refereix com a *senyor*. És un document singular no per al funció del diaca en el contracte, que no en té cap, sinó perquè es un dels escassos textos documentals que ens permet fer una ullada a la situació dels diaques fora d'Egipte; en aquest cas, trobem Menas, que devia tenir un lloc important a l'administració de la capital, si judiquem a partir de la posició de la resta de persones que foren presents en el negoci: un magistrat dels divins oficis¹⁰⁸² i un noble dels *sextodalmates*, tots ells càrrecs palatins.

Tenim exemples de diaques actuant en altres posicions en relacions creditícies. Per exemple, el diaca Aaron, que era també canceller (καγκελλάριος) emet un rebut¹⁰⁸³ per la devolució parcial d'un préstec en nom del bisbe Severos, a Heracleòpolis. El document està datat entre els segles VI i VII.

En un document¹⁰⁸⁴ del segle VI procedent d'Oxirinc veiem el cas del diaca Aurelios, que intervingué com a garant de la devolució d'un préstec del que havia estat beneficiari el seu sogre Philoxenos.

L'any 710 trobem el cas d'un diaca de nom Elias que era probablement el qui havia concedit el préstec, si bé l'estat fragmentari del rebut¹⁰⁸⁵ que ens el documenta no permet una conclusió segura sobre la naturalesa del negoci i la posició del diaca.

En l'àmbit copte també tenim alguns exemples de documents que acrediten l'existència de préstecs en què intervenen diaques, majoritàriament sota la forma de reconeixements de deute.

1082 Lampe 990, s.v. ὀφφίκιον.

1083 *Stud.Pal* 3.64.

1084 *PSI* 8.964. Cf. Montevicchi (1988) p. 226, l'esmenta en el grup dels préstecs ἄτοκα.

1085 *Stud.Pal* 3.190. Cf. Schmelz (2002) p. 248.

N'és un exemple que es conserva íntegrament aquest contracte¹⁰⁸⁶ del segle VII, procedent del *nomós* Hermopolita, en què el diaca actua de prestamista:

† ΑΝΟΚ ΠΑΥΛΟΣ ΠΩΕ ΗΠΜΑΚΑΡ[(ΙΟΣ)] [Θ]ΕΟΔΩΡΑΚΕ ΠΡΩΜΕ (traces 10 characters)
ΕΙ[Ι]ΣΑΙ ΗΑΠΑ ΦΟΙΒΑΜΜΩΝ
ΠΕΥΛΕΒΕΣΤ(ΑΤΟΣ) ΗΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΠΩΕ ΜΠΜΑΚΑΡ(ΙΟΣ) ΠΩΟΥ Ρ ΠΜΕΥΕ ΙΣΑΑΚ ΠΡΩΜΕ
ΩΜΟΥΝ ΟΝ ΧΕ ΤΙΧΡΕΩΣΤΕΙ
ΝΑΚ ΚΑΘΑΡΩΣ ΚΑΙ Δ[ΠΟ]ΚΡΑΔΟΣ ΠΟΥΖΟΛΟΚΟΤΤΗ ΠΝΟΥΩ ΠΧΘ[ΥΤ]ΣΝΟΟΥΣΕΙ ΟΥΘΟΣ
ΚΑΡΑΤΕ
ΠΑΙ ΝΤΑΠΕΡΑΚΑΛΕΙ ΜΜΟΚ ΔΚΤΑΑΒ ΠΑΙ ΝΤΑΧΡΕΙΑ ΥΙ(ΝΕΤΑΙ) Ν(ΟΜΙΣΜΑ) Κ(ΕΡΑ)Τ(ΙΑ)
ΚΒ † ΠΑΙ ΟΥΝ [ΕΙ]ΨΟΟΠ ΝΣΕΤΟΙΜΟΣ ΤΑΤΑΑΒ
ΝΑΚ ΣΜ ΠΟΥΩΩ ΜΠΠΟΥΤΕ ΗΣΟΥ Α ΠΘΟΥΩΤ Π[Ε]Β[Ο]Τ ΝΤΙΡΟΜΠΕ ΤΑΙ ...¹⁰⁸⁷

La traducció del qual és:

Jo, Paulos, fill del difunt Theodorake, home de ... escric a Apa Phoibammon, el venerable diaca, fill del difunt digne de memòria Isaak, home d'Hermòpolis, i dic que et dec de manera neta i sense engany, vint-i-dos «holokotins» d'or i mig «keration», que et vaig demanar i em vas donar per a les meves necessitats: són 20 «nomismes» i 1/2 «keration». Això estic disposat a lliurar-t'ho amb la voluntat de Déu el dia cinc de thoth d'aquest any...

La situació contrària, és a dir, un diaca que ha demanat diners a

1086 CPR 4.72.

1087 CPR 4.72, 1-5. S'omet a la transcripció el final del text atès el seu estat fragmentari i la difícil interpretació dels terminis, que en tot cas no alteren l'evident natura del contracte que és el que en justifica la cita. El text és analitzat per Schmelz (2002) p. 248.

crèdit, la tenim documentada en un altre document¹⁰⁸⁸ de la mateixa procedència i època, i que reproduïx pràcticament el mateix esquema:

† ΒΙΚΤΩΡ ΠΙΕΛΑΧ(ΙΧΤΟΣ) ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΠΩΕ ΝΠ[ΜΑΚ](ΑΡΙΟΣ) ΠΡΩΜΕ
ΑΙΜΟΥ
ΕΙΣΣΑΙ ΝΨΑΣΟΝ ΑΠΑ ΙΣΑΚ ΠΩΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΠΕΤΡΑ ΠΡΩΜΕ ΑΙΜΟΥ ΟΝ
Χ[Ε] ΤΙΧΡΕ[ΩΣΤ]ΕΙ ΝΑΚ ΚΑΘΑΡ(ΩΣ) ΚΑΙ Α[ΠΟΚΡΟΤ](ΩΣ) ΝΟΥΣΟΛΟΚ(ΟΤΤΙΝΟΣ) ΝΝΟΥΦ
ΝΧΟΥΤΩΜΤΕ ΝΚΕΡ(ΑΤΙΑ) ΓΙ(ΝΕΤΑΙ) Κ(ΕΡΑΤΙΑ) ΚΥ Μ(ΟΝΑ) ΠΑΙ ΟΥ/Ν ΤΙΟ ΝΣΕΤΟΙΜΟΣ
ΤΑΤΑΛΛΑ ΝΑΚ
ΣΜ ΠΟΥΩΩ ΝΠΝΟΥΤΕ ΝΣΟΥ ΣΑΩΦ ΝΠΛΟΠΕ ΠΕΒΟΤ Ν[Τ]ΙΡΟΜΠΕ ΤΑΙ
ΤΡΙΓΗ[Σ] ΠΝΔ(ΙΚΤΙ)Ο(ΝΟΣ) ΝΑΤΣΑΠ ΝΑΤΝΟΜΟΣ ΝΑΤΑΛΛΑΥ ΝΑΜΦΙΒΟΛΕΙΑ ΕΡΕ ΣΩΩ
ΝΙΜ ΕΠΩΙ ΠΕ ΣΥΠΟΚΕΙΣΘΑΙ ΝΑΚ ΩΑΝΤΙΠΛΗΡΟΥ ΜΜΟΚ ΠΡΟΣ ΤΩΟΜ
ΝΤΙΑΣΦ(ΑΛΕΙΑ) † ΞΥΡ(ΑΦΗ); Ζ Φαωφι Ινδ(ΙΚΤΙΟΝΟΣ) Υ † Β[Ι]ΚΤΩΡ ΠΙΕΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ)
ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΠΩΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ)
ΑΠΟΛΛΩ traces ca. 10 characters ΤΙΣΤΟΙΧΕΙ ΕΤΙΑΣΦ(ΑΛΕΙΑ) ΝΘΕ ΕΣΣΗΖ ΜΜΟΣ
†

Que traduït fa:

Victor, l'humilíssim diaca, fill del difunt ... home d'Aimou, escric al meu germà Apa Isak, fill del difunt Petra, home d'Aimou també, i dic que et dec netament i sense engany un «holokotin» d'or i vint-i-tres «keratia», són 23 «keratia» soles; això estic disposat a donar-t'ho segons la voluntat de Déu, el vint-i-set del mes de paope d'aquest any de la tercera indicció, sense necessitat de judici ni de llei, amb cap dubte, i posant tota cosa que jo posseeixi a la teva disposició fins que et cobris en la mesura garantida. Escrit el 7 de faofi de

1088 CPR 4.75.

la 3 indicció. Victor, humilíssim diaca, fill del difunt Apol·lo ... estic d'acord amb la garantia tal com està escrita.

Veiem en aquest text el diaca en posició de prestatari, que posa tots els seus béns a disposició del prestamista per a respondre del crèdit, cosa que no impedeix que en el contracte s'usin els tractaments fraternals que són propis de la relació entre eclesiàstics, com és el cas dels dos intervinents en el contracte. És de destacar també el breu termini de devolució del préstec, atès que el contracte se signa el dia 7 de faofi i la devolució es preveu pel dia 27 del mateix mes i any.

A pesar d'aquests dos exemples, la documentació copta que posseïm en què hi hagi diaques actuant com a prestamista o prestatari és poc abundant. Es pot esmentar, a més dels textos citats, *CPR 4.89*, en què el diaca actua és el prestatari, i *P.Sarga 166*, text en què ocupa la condició de prestamista.

En conclusió, doncs, veiem diaques que participen en contractes de préstec tant en la posició de prestamista com en la de prestatari, cosa que indica que es tractava, en el primer cas, de persones que gaudien d'una situació econòmica suficientment sòlida com per poder prescindir de determinades quantitats de diners, i en el segon, que es tractava de persones que, lluny de limitar-se a la vida estrictament religiosa, intervenien en el tràfic econòmic fins el punt de tenir necessitat de recórrer al crèdit. Es tracta d'un contracte que tenim documentat entre els diaques essencialment entre els segles V i VII.

Cal assenyalar que en cap dels textos no apareix que els diaques cobrin o paguin interessos pel préstec, cosa que el configura com

un negoci gratuït¹⁰⁸⁹, en contrast amb altres casos, com el mateix que document de préstec procedent de Constantinoble, on sí que es pacta una retribució monetària.

2.2.4.1.4.- LA GARANTIA

Un altre dels actes jurídics en què trobem la intervenció de diaques com a parts són els pactes de garantia.

Es tracta de pactes en què una persona garanteix amb els seus béns el pagament o el compliment d'obligacions que competen a un altre. Ens referim en aquest apartat a aquells documents que recullen la constitució d'una garantia de manera autònoma, perquè és també molt freqüent que en contractes d'altra naturalesa aparegui de forma complementària l'aportació de garants per assegurar el compliment de les obligacions d'alguna de les parts¹⁰⁹⁰.

En la documentació de què disposem, els diaques ocupen majoritàriament la posició de garant: és així en quatre dels cinc documents grecs, i en dos dels quatre documents coptes conservats¹⁰⁹¹; tenim també dos textos en què el diaca és el beneficiari de la garantia.

El document més antic que conservem, *P.Oslo 3.113*, és de l'any 346 i en ell veiem un diaca prestant garantia davant l'autoritat

1089 Fet que segurament té a veure amb la prohibició teòrica de l'usura als clergues, tot i que la pràctica no sempre s'hi acomodava. Wipszycka (1972) p. 157-158. En els nostres textos hem vist el cas de *O.Crum 29*.

1090 La garantia podia adoptar diverses formes, ἀλληλεγγύη, que era una mena d'obligació solidària entre dues o més persones, i que de fet és l'única que apareix documentada en relació amb els diaques, i altres figures com la venda fiduciària, la hipoteca, l'anticresi, la penyora, l'ús de fruit o l'ὑπάλλαγμα tal com exposa Montevicchi (1988) p. 227.

1091 Dels documents grecs, a *P.Wuerzb 16*, *P.Oslo 3.113*, *P.Lond 3.778* i *P.Cair.Masp 1.67094* el diaca és el garant, mentre que és el garantit a *P.Cair.Masp 3.67332*; pel que fa als coptes, és garant a *P.MoscowCopt. 046* i a *O.Crum 32*, mentre que és garantit a *BKU 3.427* i *P.Lond.Copt 1039*.

governativa de la prestació personal¹⁰⁹² de dues persones com a treballadors agrícoles. El text és el següent:

ὑπατεία[ς] τῶν δεσποτῶν ἡ[μῶ]ν Κωνσταντίου Αὐ[γ]ούστου τ[ὸ δ]
κ[α]ὶ [Κ]ώ[ν]σαντος Αὐγούστου τὸ γ
[Φ]λαυίω Ὀλυμπιοδ[ώ]ρω τῷ καὶ Ἀσυνκριτ[ί]ω πραιποσίτω) ἀ πάγου
νομοῦ Ἑρμοπολίτου
π(αρά) Αὐρηλ[ί]ου Μουσητος ὄρου ἀπὸ Σαιτῶν πόλεως
διακόνου καθολικῆς ἐκκλησίας κώμη]ς Πώεως
τοῦ α(ύτοῦ) πάγ[ο]υ. ὁμολο[γ]ῶ ὁμνὺς τῆ[ν] θείαν καὶ σε[βάσμι]ον
τύχη[ν] [τ]ῶν πάντα νικῶντων δεσποτῶν ἡμῶν
Αὐγούσ[τ]ων ἐγ#γυᾶσθαι Ἀζαρίωνα καὶ Ἡλίαν ἐκ πατρὸς
Μάχωνο]ς Ἰέρακ[ο]ς, ἐφ' ᾧ αὐτοὺς γεωργῖν ἀ[π]ὸ ς
[ἰ]νδ(ικτίονος) μέχρι ζ νέας καὶ αὐτῆς ο ουινδικίων
[. . .] κλήρου . . . [τ]οῦ αὐτῶν πατρὸς ε . ου ...¹⁰⁹³

Traduït:

Sota el consolat dels nostres senyors Constanci August per quarta vegada i Constant August per tercera vegada, a Flavios Olympiodoros també dit Asynkritios, prepòsit del 1 "pagos" del "nomós" Hermopolita, de part d'Aurelios Mouses, fill d'Horos, de la ciutat dels Saïtes, diaca de l'Església catòlica de la ciutat de Pois del mateix "pagos". Confesso, jurant-ho per la divina i augusta fortuna dels sempre vencedors senyors nostres Augustos, garantir que Azarion i Elias, fill de Makhon de Hierax, conrearan des de la 6 fins la 7 nova indicció ... dels vindicants ... la propietat ... del seu pare ...

1092 La garantia no només era pel compliment d'obligacions econòmiques, sinó també freqüentment per assegurar una prestació personal deguda a l'estat, la compareixença davant la justícia o la permanència a la terra. Montevicchi (1988) p. 192-193; Torallas (2003) p. 214-216.

1093 *P.Oslo 1.113, 1-12*. S'omet la resta del text perquè l'estat fragmentari en fa impossible la traducció.

D'aquest text es pot deduir fàcilment que Aurelios Mouses era un personatge de certa importància i prestigi suficient com per presentar-se garant davant l'estat del compliment de determinades obligacions personals de tercers. Podem legítimament pensar que aquest relleu social tenia alguna relació amb la seva condició de diaca, atès la manera que s'esmenta en el document i, especialment, el fet que faci referència a la seva adscripció a una jurisdicció determinada; lamentablement l'estat del text, on sembla haver-se perdut la descripció de la finca, ens impedeix conèixer si el predi que havien de conrear Azarion i Elias estava situada al mateix *pagos*. En qualsevol cas, resulta sorprenent que el diaca, indubtablement cristià, juri per la divina fortuna dels emperadors, fórmula d'arrel evidentment pagana, però que no devia ser sentida com a tal en aquell moment¹⁰⁹⁴, si més no per les consciències menys escrupoloses¹⁰⁹⁵.

El següent document és lleugerament més tardà, de l'any 349, i prové de Kerkesefis, al *nomós* Arsinoita. Presenta una estructura semblant a la de l'anterior, incloent-hi el jurament, però el seu estat ens permet conèixer les conseqüències per al garant de l'incompliment de l'obligació per part del garantit. El garant és un diaca, Aurelios Akammon, que es presenta davant el prepòsit¹⁰⁹⁶

1094 De fet, el jurament estava prohibit per diversos reculls de normes eclesiàstiques, com ara la Didascàlia del Pseudo-Atanasi (MPG 28, 1640a), una regla monàstica de finals del s. IV, fonamentada en el precedent evangèlic de Mateu 5,34. La prohibició era especialment severa en ambients melecians, caracteritzats per una tendència rigorista. Schmelz (2002) p. 135. Judge-Pickering (1977) p. 66, en referència a aquest text, fan notar que en documents anàlegs posteriors la referència desapareix, substituïda per un ὄρκος.

1095 Wipszycka (1983b) p. 415-420, atribueix un cas de suposat analfabetisme d'un lector recollit a *P.Oxy 33.2673* precisament a l'escrúpol de signar un document que incorporava un jurament per la *τύχη* imperial, és clar, però, que en aquell cas es tractava del pagà Dioclecià.

1096 El *praepositus pagi* era un funcionari que, a partir del segle IV, tenia sota la seva responsabilitat l'administració d'un territori rural, el *pagus*. A partir del segle V fou substituït pel *pagarca*. Montevicchi (1988) p. 167-169.

per garantir un πρεσβύτερος a qui es reclamaven determinats béns mobles. La part central del document és d'aquest tenor:

...ὁμολογῶ ὁμνύων τὴν
τῶν δεσποτῶν ἡμῶν <τῶν>αἰωνίων Ἀγύσ-
των <τύχην> ἔκουσίως καὶ αὐθαιρέτως
ἐγ'γυᾶσθαι παρὰ σοὶ Αὐρήλιον Ἑλ'λᾶν
Ἀιώνεως πρεσβύτερον ἀπὸ κώμης
10Τριστόμου μονῆς καὶ ἐμφανείας
τῶν πρὸς αὐτὸν ζητουμένων. εἰ δὲ μὴ
παριστῶ, ἐγὼ αὐτὸς ὑπεύθυνος ἔσω-
μαι καὶ ἐπερωτηθεὶς ὠμολόγησα. ...¹⁰⁹⁷

Traduït:

...Confesso, jurant-ho per la fortuna dels nostres senyors i eternament augustos, voluntàriament i espontània que garanteixo davant teu Aurelios El·las, fill d'Aioneus, prevere del poble de Tristomos, respecte la permanència i l'aparició de les coses que li són reclamades. Si no les presenta, jo mateix en seré responsable; i, preguntat a l'efecte, ho he confessat...

En aquest cas, també, veiem el diaca com un personatge de prou rellevància socioeconòmica com per poder prestar la garantia requerida. Tanmateix, el fet que el garantit sigui un prevere – ignorem la causa per la que se li reclamaven determinades coses – demostra que s'admetia que un inferior, en termes de jerarquia eclesiàstica, garantís un superior. Això fa pensar, contra el text anterior, que la condició de diaca no resultà tan determinant com devia ser-ho la capacitat econòmica de respondre dels béns

1097 P.Wuerzb 16, 5-13.

requerits¹⁰⁹⁸.

El següent text¹⁰⁹⁹ és més de dos-cents anys posterior, de 552, i en ell trobem que el garantit és un subdiaca, Victor, fill de Ioannes. Malauradament hem perdut la part del text que identificava l'obligació garantida i la identitat dels garants, que figurava a la subscripció perduda, però és rellevant que la garantia també es presti davant de l'autoritat civil, els *protocometes* de la població d'Afrodito, que en aquesta ocasió eren Diòscor, a l'arxiu del qual es trobà el document, i Apol·los.

En el mateix arxiu trobem un document del mateix any, uns mesos anterior, aquesta vegada complet, en el que els mateixos *protocometes* d'Afrodito, Diòscor i Apol·los presenten al *pagarca* del *nomós* Antaiopolita, Flavios Ioulianos, una garantia de compareixença d'un lector per donar comptes de la seva responsabilitat. Els garants no són els *protocometes* sinó uns tercers, entre els quals figura un subdiaca, Petros, fill d'Apol·los. Val la pena reproduir la part central del text, on s'especifica l'objecte de la garantia:

... [ὁ]μ[ο]λ[ο]γοῦμεν ἔκουσίως καὶ αὐ[θαιρ]έτως, ἐπομνύμενοι τὸν τε
παν[το]κράτορα
Θεόν, καὶ τὴν νίκην καὶ σωτηρίαν [τοῦ] καλλινίκου ἡμῶν δεσπότη
Φλ(αίου) Ἰουστινιανο(ῦ)
τοῦ/ αἰωνίου(υ) Αὐγούστου καὶ Αὐτοκράτ[ορ]ος, ἐγγυᾶσθαι καὶ
ἀναδεδέχθαι τῆ ὑμῶν
μεγαλοπρεπείᾳ, μόνης καὶ ἐμφαν[εί]ας, Ἐ[ν]ὼχ Ἰωάν]γο(υ),
εὐλ[αβ]έστατον ἀναγνώστην,

1098 De tota manera, com s'ha assenyalat més amunt, cal no descartar la possibilitat que el mot *πρεσβύτερος* s'utilitzés en sentit directe, per indicar un ancià del poble, hipòtesi precisament proposada per la relació que es desprèn d'aquest text: Judge-Pickering (1977) p. 66.

1099 *P.Cair.Masp* 3.67332.

ἐπὶ τῷ αὐτὸν ἐμμεῖναι καὶ εὐρηθ[ῆν]αι ἐν τῇ αὐτῇ κώμῃ Ἀφροδίτης ἄνευ
 οἴας
 δῆ[ποτ]ε κ[ατα]φρ[ον]ήσεως καὶ αἰσ[χρᾶ]ς πράξεως, καὶ ὁπότεν
 ζητηθεῖη παρ' ὑμῶν
 καὶ μὴ ἐ[ὕρ]ηθ[εῖ]η, ἐτοίμως ἔχομεν ἡμ[εῖς] οἱ τούτο\υ/ ἐγγυηταὶ διδόναι
 καὶ κ[α]ταβαλεῖν
 ἐπὶ τῇ[ν ὑμετέραν]ν μεγαλοπρέπειαν [ὕ]πὲρ τῆς αὐτοῦ/ ἀπολείψεως
 χρυσο(ῦ)
 νομίσματα ἕξ· γί(νεται) χρ(υσοῦ) νο(μίσματα) ς, καὶ μηδαμῶς [αὐ]τὸν
 ἀπολείπεσθαι [ῆ] ἔνοχοι] εἵημεν τῷ θεῷ
 ὄρκω καὶ [τῷ] περὶ τούτῳ ἐπηρτημένω κ[ιν]δύνω. καὶ ἐφ' ἅπαντα
 ἐπερωτηθέντες
 ὡμολογήσαμεν ᾧ. Πέτρος Ἀπολλ[ῶ]τος, ὑποδιάκ(ονος) το(ῦ) ἀγίο(υ)
 τόπο(υ) Ἄπα Ὡρο(υ)ωγχίο(υ) μάρτυρος,
 ἐγγυῶμα[ι τὸ]ν προκ(είμενον) Ἐνώχ εἰς χρυσο(ῦ) νομισμάτ[ια δύο] ...¹¹⁰⁰

Que traduït diu:

...Confessem voluntàriament i espontània, jurant per Déu Totpoderós i per la victòria i la salvació dels nostres victoriosos senyors Flavi Justinà sempre august i emperador, que garantim i assumim davant la vostra magnificència, la permanència i presentació d'Enokh, el pietosíssim lector, per tal que romanguí i es trobi a la mateixa població d'Afrodito, sense cap mena de menyspreu ni de dolenteria, i si és citat per vós i no fos trobat, estem disposats nosaltres, els seus garants, a donar i lliurar a la vostra magnificència a causa de la seva absència sis "nomismes" d'or –són 6 "nomismes" d'or- i que de cap manera no faltará, o serem culpables davant el diví jurament i per la penalitat que aquí s'ha constituït, i, preguntats sobre tot això, ho hem confessat. Petros, fill d'Apol·los, subdiaca del sant lloc d'Apa

1100 P.Cair.Masp 1.67094, 8-19.

Horouonkhis, màrtir, garanteixo l'esmentat Enokh amb dues "nomismes" d'or...

Veiem, doncs, en aquest document que la garantia es presta contra una penalitat en cas d'incompareixença del requerit, i, per tant, la capacitat econòmica per respondre de la seva absència esdevé determinant del negoci. El subdiaca Petros contribueix a la seva satisfacció amb dos auris; els altres garants són Aurelios Phib i una altra persona, també per dos auris, i Ioannes fill de Kyriakos i Ioannes fill de Psenhaesis, per un auri cadascú. En conseqüència, concloem que el subdiaca era el personatge amb més capacitat econòmica dels que figuren com a garants.

L'estudi conjunt d'aquests documents ens permet reconstruir el sistema de garanties penals que s'aplicava a Afrodito: quan algú havia de respondre davant l'autoritat, cercava garants que en responguessin davant els *protocometes*, i aquests, al seu torn, elevaven la garantia al *pagarca*. Ignorem què succeïa si una persona no aconseguia aportar garants suficients per assegurar la seva presència davant l'autoritat¹¹⁰¹.

El darrer document grec que tenim, procedent d'Oxirinc i datat l'any 568, ens presenta un diaca anomenat Georgios, fill del també diaca Apa Horos, garantint davant un propietari important de la ciutat Flavios Apion, de qui s'esmenten també càrrecs públics, la permanència d'un guàrdia rural a les seves terres. El text, en la part més significativa, diu així:

1101 D'acord amb La Rosa (1961) p. 74, aquestes garanties de compareixença davant un funcionari responien possiblement a dues figures jurídiques, una primera corresponent a la institució del *fideiussor iudici sistendi causa*, cas en què el garant en cas d'incompareixença del reu n'assumia la *defensio*, i la segona, la del *vadimonium*, en què en cas s'incompareixença n'assumia la responsabilitat. És probable que la manca de garanties pogués portar com a conseqüència la presó, fins i tot per deutes privats. Taubenschlag (1955) p. 497 i 528.

...ὁμολογῶ...

...ἐγγυᾶσθαι

καὶ ἀναδέχεσθαι παρὰ τῆ ὑμῶν ὑπερφυεῖα διὰ τῶν αὐτῆ προσηκόντων
Αὐρήλιον Ὀννώφριν υἷον Σολομῶν[ος] μητρὸς .ε. .ω ὀρμώμενον ἀπὸ
ἐποικ(ίου).

Μεγάλου Χωρίο(υ) τοῦ αὐτοῦ νομοῦ καὶ αὐτὸν ἐναπόγραφον αὐτῆς
ἀγροφύλακα

ἐφ' ᾧ τε αὐτὸν ἀδιαλείπτω[ς παρα]μεῖναι καὶ διάγειν ἐν τῷ αὐτοῦ
κτήματι

[μ]ετὰ πάσης ἡσυχίας καὶ πρεπούσης καταστάσεως καὶ ἀποκρινόμενον
εἰς

[ἅπαντα τὰ ὀρῶντα] τὸ [αὐτ]ο(ῦ) πρόσω[π]ον ἦτοι τὴν [τοῦ]

ἐναπογράφου τύχην καὶ¹¹⁰²

Que traduït diu:

*...confesso... garantir i admetre davant al vostra noblesa
tal com li pertoca, que Aruelios Onnophris, fill de Solomon,
i de ... natural del poble de Mega Khorion del mateix "nomós"
i adscrit a aquesta propietat, guàrdia rural, romandrà sense
interrupció i viurà a la mateixa propietat amb tota
tranquil·litat i la situació convenient i responent a tot el
que pertoca la seva persona o la sort de la propietat a què
està adscrit[*

El text s'interromp en aquest punt i no sabem les conseqüències que hauria reportat per al diaca la fugida d'Aurelios Onnophris de la terra a què estava adscrit, però un document semblant, *P.Oxy 1.135*, ens permet deduir que el garant havia de portar físicament el fugitiu i dipositar-lo a la presó pública a disposició del beneficiari de la garantia o, altrament, pagar una quantitat, que

1102 *P.Lond 3.778 10, 11-17.*

en aquest cas era de vuit *nomismes auris*¹¹⁰³.

Veiem que els documents grecs es refereixen a garanties personals.

En els documents coptes trobem també garanties personals, si bé també n'hi ha que es refereixen a obligacions materials.

L'únic document¹¹⁰⁴ copte que tenim datat, aproximadament l'any 700, és un òstracon procedent de l'arxiu d'Apa Abraham. Recull una petició d'ordenació diaconal que Georgios, fill de Iosephios, adreça al bisbe Abraham. La subscripció del document està signada per un diaca, Ioannes, que es presenta com a garant del candidat. La suscripció fa així: ΑΝΟΚ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΙΑΚ·(ΟΝΟΣ) †ΩΤΩΡΕ ΜΜΟϢ, és a dir, *jo, Ioannes, el diaca, el garanteixo*. No podem determinar exactament què hauria succeït en cas que Georgios no hagués estat fidel als compromisos que adquiria davant el seu bisbe en ordre a l'ordenació¹¹⁰⁵.

P.Lond.Copt 1039 és un altre document de garantia, però en aquest cas inserida en una escriptura de reconeixement de l'obligació de lliurar un carregament de vi a un diaca, de nom Theodosios, que n'és el beneficiari, lliurament que ve garantit per un clergue de nom Apa Anthemos. *BKU 3.427* recull també una garantia a favor d'un diaca, però en aquest cas el que es garanteix és el pagament d'impostos.

1103 Sobre la tendència en el període tardobizantí a intentar fixar la població a la terra mitjançant aquestes garanties prestades davant els grans terratinents, formalment semblants a les garanties de compareixença davant els funcionaris per raons legals, cf. Montevicchi (1988) p. 193 i 232.

1104 *O.Crum 32*. Till (1964) p. 41.

1105 Sobre la natura d'aquesta garantia, cf. Schmelz (2002) p. 50-52, que, tanmateix, no resol quines serien les conseqüències en cas d'incompliment, que podrien anar des de la presentació física del responsable, a l'assumpció d'una penalitat, la prestació substituïria d'un servei, etc.

El darrer document¹¹⁰⁶, un òstracon, al que cal fer referència en l'apartat de les garanties també fou emès per assegurar la permanència d'una persona en un lloc. Ignorem quina categoria tenia aquesta persona, la raó per la que no havia de marxar i el lloc on havia d'estar-se. Nogensmenys, un dels garants era un diaca, per nom Kyrikos, i la garantia està redactada en termes certament curiosos:

ⲫ ⲁⲛⲟⲕ ⲃⲓⲕⲧⲱⲢ
ⲫⲱⲧⲱⲢⲉ ⲛⲥⲟⲩⲁ ⲁ
ⲛⲟⲕ ⲕⲩⲣⲓⲕⲟⲥ ⲡⲁⲗⲁⲕⲰ(ⲜⲚ) ⲫⲱ
ⲧⲱⲢⲉ ⲛⲥⲟⲩⲁ ⲉⲓⲓⲱⲛⲢ ⲥⲉⲒⲎ
[ⲛⲓⲃⲱ]ⲕ ⲉⲙⲁ ⲁⲭⲎ ⲱⲛⲉ
ⲧⲎⲟ ⲛⲉⲧⲉⲛⲟⲓⲙⲟ[ⲥ]
ⲉⲧⲣⲉⲛⲫ ⲥⲟⲟⲩ ⲛⲉⲟ
ⲁⲟⲕⲰ(ⲟⲧⲓⲛⲟⲥ)

És a dir, traduït:

Jo, Victor, sóc garant de Soua; jo Kyrikos, el diaca, sóc garant de Soua; si es torna boig¹¹⁰⁷ i marxa del lloc sense permís, estem disposats a pagar cinc «holokotins».

Com resulta del text, el diaca i l'altre garant estaven disposats fins i tot a fer-se càrrec de l'eventual bogeria del garantit!

1106 P.Moscow.Copt 46.

1107 Seguim la interpretació de Jernstedt en la traducció d'aquest hàpax: Написание сєгн - вариант слова соб, для которого Крам в своем Словаре под словом отмечает следующие разновидности написания: снѣе, сєбн, сгн. Наш вариант до сих пор не встречался, но его возможность уже заранее вытекает из наличия формы сєбн и фонетической эквивалентности г и ѓ. В Словаре Крама р сєбн = be fool. (P.Moscow.Copt, p. 111). Però Till (1964) p. 202: *vernünftig sein*.

En conclusió, els diaques que figuren com a parts en documents de garantia, ho fan sempre en la posició de garant, que, evidentment, implica una posició socioeconòmica que atorga una certa confiança en la capacitat de resposta davant l'eventual incompliment, o, especialment en el cas de garanties personals, permet pensar en una certa autoritat del garant sobre el garantit, en el sentit de compel·lir-lo a romandre o a comparèixer en el lloc assignat. Tenim un únic cas en què el garant és un diaca i el garantit un ordenand de diaca.

Es tracta d'un tipus de document que tenim testimoniats, pel que fa a la intervenció de diaques, en el període més antic, entre els segles IV i VI en els documents grecs. És probable que la disminució de la freqüència de les garanties amb el temps es degui a la prevenció de l'Església per la intervenció de clergues en negocis que implicaven risc patrimonial, a què ja s'ha al·ludit. La documentació copta no està datada, llevat de l'òstrakon de l'arxiu d'Apa Abraham, que es pot situar l'any 700.

Els diaques, en documents de garantia aïllats, garanteixen la presència de persones, en ordre a prestacions personals, a la permanència en el lloc de residència o a la compareixença davant les autoritats. L'autoritat civil, en els documents del segle V, té un paper rellevant en l'articulació del sistema de garanties, atès que es produeix un sistema escalonat en què els diaques figuren com a garants probablement per llur posició preeminent en els pobles, i són presentats com a tals pel *comarca* davant l'administració del *pagus*.

Tenim un únic cas de diaca que presta garantia per obligacions eclesiàstiques, en ocasió d'una ordenació, també diaconal.

Finalment, existeixen garanties també per obligacions materials, normalment associades a un negoci jurídic o al pagament d'impostos. En dos dels textos estudiats trobem el cas que el diaca és el beneficiari de la garantia, és a dir, al persona a qui cal satisfer l'operació o lliurament garantit.

2.2.4.1.5.- ALTRES CONTRACTES

Pel que fa a la resta de contractes, els testimonis són més variats i comprenen des de documents fragmentaris a contractes de matrimoni, de societat o altres.

Els dos documents que poden remuntar-se a una data més endarrerida són ambdós fragmentaris.

El primer és un fragment de contracte¹¹⁰⁸ procedent del *nomós* Arsinoïta, que tanmateix podria situar-se entre els segles IV i VII. D'ell només podem deduir amb certesa que es tractava d'un contracte, atès que hi apareix l'expressió *μαρτυρῶ*, pròpia d'aquests documents, que un diaca anomenat Kosmas n'era part, perquè és esmentat en datiu *Κοσμά διακ(όνω)* és a dir, *per a Kosmas el diaca*, expressió que no fa pensar en funcions de fedatari o escriba (llevat que el text fés un ús laxe de la morfologia).

El segon és un altre document¹¹⁰⁹ amb la mateixa procedència i datació, del que també podem afirmar, únicament, que es tractava d'un contracte i que hi intervenia un diaca en una posició indeterminada. El primer extrem es dedueix de l'expressió *ὁμολογοῦμεν δι' ἀλληλεγγ[ύης]*, és a dir, *declarem solidàriament*, mentre que la intervenció del diaca ve donada per l'expressió

1108 SB 1.4807.

1109 SB 1.4809.

Ἰερεμίου διακόν[ου Δ]αμιανοῦ , és a dir, *Jeremias diaca, fill de Damianos*; tot i així, la migradesa del text conservat no permet assolir altres conclusions.

En l'arxiu de Diòscor d'Afrodito se'ns ha conservat un altre document en què intervé un diaca com a part. Es tracta d'un contracte de matrimoni¹¹¹⁰ datat entre 566 i 570 probablement a Antinoòpolis, celebrat entre Ioannes, diaca, i Victor, metge, que acorden el matrimoni de llurs fills Victorina i Aphous. El contracte està redactat en un pèssim grec, però, tanmateix, les clàusules que s'hi pacten denoten que es tractava de dues famílies de posició social rellevant. Tenim un altre contracte de matrimoni¹¹¹¹, molt tardà, en què el nuvi es el contractant i que estudiarem més endavant.

Un document¹¹¹² summament fragmentari, d'Hermòpolis i datat l'any 594/595, ja esmentat en l'apartat corresponent a les professions, ens presenta un diaca anònim d'Hermòpolis, metge de professió que pactava un contracte a propòsit, segurament, d'un celler de vi, sense que puguem aventurar cap més conclusió al respecte.

De l'any 591 i procedent d'Arsinoiton Polis se'ns ha conservat l'encapçalament d'un contracte¹¹¹³ en el qual era part un diaca anomenat Neilos; tanmateix, el fragment s'interromp immediatament després i ens impedeix conèixer qui era l'altra part del contracte i la naturalesa del negoci. Encara menys ens permet conèixer un fragment de rebut¹¹¹⁴ datat entre els segles VI i VII que fa referència a un diaca que duia per nom Paniran.

1110 *P.Cair.Masp 1.67006*. Sobre el contracte de matrimoni en edat bizantina, Montevecchi (1988) p. 205.

1111 *SB Kopt 4.1801*.

1112 *P.Lond 5.1898*.

1113 *SB 1.4484*.

1114 *P.Mil.Congr XIVpg97*.

Ja al segle VII podem recordar el ja esmentat diaca Kol·louthos, director de l'hospital d'Arsinoiton Polis, que en aquesta condició contractà amb un grup de persones, sense que puguem determinar la natura del negoci per haver-se perdut el cos del text que el recollia¹¹¹⁵.

Entre els documents coptes, trobem més testimonis de diaques que participen en algun acord contractual, si bé descartem aquells en què ho fan de manera evident com a representants d'una administració episcopal o d'un monestir, aspectes que ja han estat estudiats, per centrar-nos en aquells casos en què el diaca actua a títol personal o, almenys, és molt versemblant que ho faci així.

Dels segles VI-VII és un òstracon¹¹¹⁶ copte procedent de Tebes, que recull la dissolució d'un contracte de societat¹¹¹⁷ per l'explotació d'un taller de ceramista¹¹¹⁸, que havien constituït Georgios, un diaca, i Faustos. El contracte sembla incloure els termes de partició d'aquest taller i el repartiment dels béns socials, així com clàusules penals per al cas d'incompliment.

Del segle VII i procedent d'Hermòpolis tenim el cas del diaca Víctor, fill de Thomas, que signa la subscripció d'un document contractual juntament amb un lector i un superior monàstic, que

1115 SB 1.4668.

1116 O.Crum 306.

1117 Sobre el contracte de societat, del que tenim pocs exemples en paper, cf. Montevecchi (1988) p. 225. Una de les tipologies que esmenta és precisament la societat per dur a terme treballs conjunts o empreses comercials. Modrzejewski (1954) p. 220 nota 39, en recull una relació amb un total de 10 papirs, que no inclou aquest text. Schmelz (2002) p. 238, en referir-se a aquest text no fa referència expressa a la liquidació d'una societat, sinó a *das Ende einer gemeinsamen Arbeit*.

1118 L'editor no fa una interpretació segura d'aquest aspecte: *The subject (? or place) of their work seems to be a sekôt, which is now to be partitioned between them up to the limit of its contents*. Crum (1905), p. 28. Val a dir que tampoc no dóna per segura la interpretació de *sekôt*. Tanmateix, a Crum CD p. 123 s.v. *κωτ* dóna la traducció *potter's place, workshop*. Aquesta és també la interpretació que en fa Schmelz (2002) p. 238: *σεκωτ* *der Begriff für die Töpferwerkstatt*.

actua de testimoni, cosa que fa pensar que no es tractava d'un negoci propi del monestir. Tanmateix el document¹¹¹⁹, que es qualifica a si mateix de ΑΜΕΡΙΜΝΙΑ, és a dir document alliberador, no ens permet saber la classe de negoci en què es fonamentava¹¹²⁰.

Al segle VIII tenim el cas d'Apa Markos, fill del difunt Phoibammon, d'Hermòpolis, que, juntament amb un altre clergue, apareix com a contractant en un document l'estat fragmentari del qual no ens permet determinar la natura del negoci que recollia¹¹²¹.

De data, procedència i contingut incert és una subscripció¹¹²² conservada que recull la signatura de Theodosios, un diaca que contracta amb Xenoute, un fuster.

Tenim un una ordre de lliurament de vi¹¹²³, procedent d'Hermòpolis Magna i datable en els segles VII-VIII, en la que el diaca en resulta el beneficiari, juntament amb 20 personatges més. El diaca figura el tercer en la relació. El text diu així: ΤΙΟΥΩΩ ΟΥΝ ΕΤΡΕΧΩΔΑΣ ΠΗΡΗ ΕΒΟΛ ΝΟΟΥΤΗ ΝΚΤΙ ΝΝΕΙΡΩΜΕ ΕΙΑΣΖΑΙΟΥ ΝΑΚ ΕΤΕΝΑΙΝΕ ... ΠΑΜΟΥΝ ΠΡΟΜΣΙΜΟΥ ΜΝΤΧΜΗΝ ΝΚΑΛ.ΟC..., és a dir, *Vull que treguis vi, l'enviïs i el donis als homes que t'escriu i que són aquests: ... a Pamoun¹¹²⁴, divuit «kados¹¹²⁵»...* Val a dir que el text parla d'homes en masculí, però entre els beneficiaris hi figura també una monja¹¹²⁶. El verso del document té un resum en grec, que només

1119 CPR 4.191.

1120 Es podria tractar d'una declaració d'indemnitat, ambé anomenada ἀσφάλεια ο παράκλησις, cf. Montevecchi (1988) p. 232-233.

1121 CPR 4.190.

1122 P.Lond.Copt 1066.

1123 P.Lond.Copt 1130.

1124 En el text copte, el nom de Pamoun va acompanyat d'un altre mot de sentit obscur, tant per la dificultat de lectura com per la impossibilitat d'accedir a la referència que forneix la nota de l'editor.

1125 El κάδος, en sentit directe amb el significat de gerra, és una mesura de capacitat utilitzada per líquids equivalent a un άμφορεύς, amb una cabuda de 25 litres. LSJ p. 848 s.v. i p. 95 s.v. άμφορεύς; Casson (1939) p. 5-9.

1126 Cf. Albarrán (2010) p. 95.

conté noms i quantitats, però que és essencial perquè ens permet reconèixer el diaca Pamoun: Παμοῦν διακ(όνω) ιη, és a dir, *A Pamoun, diaca, 18*. Ignorem la relació jurídica que unia l'ordenant, el destinatari de l'ordre i els beneficiaris del lliurament, entre els que es comptava el diaca.

Cal esmentar també un important document¹¹²⁷ procedent d'Hermòpolis, que a pesar del seu estat fragmentari ens permet saber que Ioannes, diaca, fill de Victor, havia venut determinats camps a Apa Merkourios, a qui s'aplica el tractament de κύρις; en el document en qüestió, Ioannes s'adreça a Merkourios per agrair-li uns diners que li ha estat pagant en concepte de *demosion*, comprensiu de dos impostos, l'*embole* i el *khrysisikon*, malgrat les males collites que han fet improductius els camps. A continuació l'allibera de més pagaments per raó d'impostos. Igualment, el document fa referència a la futura herència de Merkourios en els camps esmentats.

Veiem, en aquest cas, com la compravenda permetia subsistir determinades vinculacions de l'antic propietari amb el bé venut; en aquest cas sembla que el venedor va continuar essent el responsable dels impostos sobre la producció de blat de les terres alienades, els imports dels quals cobrava al nou propietari, fins que, com veiem en aquest cas, l'alliberà.

En conclusió, tenim testimonis de la participació de diaques en altres tipus de negocis jurídics, com contractes de societat (que en general són escassos), documents alliberatoris diversos i contractes de compromís matrimonial però es tracta de documents aïllats i no se'n poden extreure conclusions generalitzables.

1127 *P.Ryl.Copt 188*.

A banda, existeix un cert nombre de textos que documentaven contractes amb participació de diaques, però llur estat fragmentari ens impedeix determinar-ne el contingut.

2.2.4.2.- LES SUCCESSIONS

Són molt escassos els documents que ens il·lustren sobre la intervenció de diaques en qüestions de dret successori¹¹²⁸, un cop descartats, com venim fent, els casos en què actua de mer testimoni o escriba de testaments, encara que ho facin en alguns documents certament importants, com ara el testament del bisbe Abraham d'Hermontis¹¹²⁹.

En llengua grega, un dels testimonis que tenim d'un diaca que deixà béns en herència és el del diaca Khristodoros, ja difunt a l'època que es va redactar el document que en conserva la memòria, que fou pare d'Osetes i Ei(). Aquests dos fills vengueren a Ioannes, *scriniarios*¹¹³⁰ d'Antinoòpolis, una part d'una casa amb tres habitacions situada en aquesta ciutat i que havien hereditat de llur pare. En paraules del document de compravenda, Osetes i Ei() venen a Ioannes τὸ ὑπάρχον ἡμῖν καὶ περιελθὸν εἰς ἡμᾶς ἀπὸ κληρονομίας τοῦ μακαριωτάτου ἡμῶν πατρὸς Χριστοδώρου διακόνου [δίμοιρον μέρος οἰκί]ας, τουτέστιν κέλλια τρία¹¹³¹, és a dir, *la part de la casa, composada de tres habitacions, que és propietat nostra per herència del nostre difunt pare, Khristodoros, diaca*. El document es pot datar en l'imperi de Justinià, entre 526 i 565.

1128 Els documents més importants en aquest àmbit són, naturalment, els testaments, les donacions *mortis causa* i les particions d'herència. Cf. Montevecchi (1988) p. 207-208. Cf. Taubenschlag (1955) p. 190-200 pels testaments, p. 204-207 i p. 210-222, respectivament.

1129 *P.Lond* 1.77.

1130 Aquest càrrec equivalia a registrador o secretari; Lampe p. 1242 s.v. *σκρινιάριος*: *keeper of records, secretary*.

1131 *P.Berl.Zill* 6, 21-23.

Els altres casos que coneixem, a partir de documents grecs, procedeixen del còdex fiscal d'Hermòpolis¹¹³², del segle VII. Es tracta de tres casos en què la contribució s'atribueix al conjunt d'hereus d'un diaca, senyal que no necessàriament indicava la permanència del patrimoni relicte indivís¹¹³³. El primer cas és el dels hereus d'Epiphanius, fill de Phoibammon¹¹³⁴; el segon és el dels hereus d'Hermeias¹¹³⁵, de qui no es cita el patronímic; i el tercer és el dels hereus de Sarapion¹¹³⁶, que contribueixen en aquest cas en nom d'un tercer anomenat Mousaios, que tenia el càrrec de *singularios*¹¹³⁷.

La documentació copta ens aporta pràcticament només casos de diaques testimonis i escribes en escriptures successòries.

Tanmateix, entre ella trobem un document destacable, el testament d'un diaca¹¹³⁸ procedent d'Hermòpolis i datable el segle VII. En ell Basile, humilíssim diaca, veient-se prop de la mort:

...ΤΙΘΩΝΕ ΜΕΝ ΣΩΣ ΡΩΜΕ ΠΑΣΗΤ ἸΜΟΙ ΑΥΩ ΤΑΔΙΑΝΟΙΑ ΤΟΥΧΗΥ ΠΑΛΟΓΙ[С]ΜΟС
[С]ΜΟΝἮ ΝΤΓΓΙ ΣΒΑ ΑΝ ΣἸ ΠΑΦΑΧΕ ΑΛΛΑ ΕΠΕΙΔΗ ΤΙἮ [ΣΟΤΕ] Χ[Ε Ν]ΝΕΠΕΤΕ
ΦΑΥΦΩΠΕ ἸΡΩΜΕ ΝΙΜ ΦΩΠΕ ἸΜΟΙ ΣΩΩΤ Ε[ΤΕ ΠΜΟ]Υ ΠΕ...

Traduït:

1132 P.Sorb 2.69.

1133 De fet, Gascou a P.Sorb II, p. 26, considera que el nom de l'ascendent constitueix un mer *onoma* utilitzat a efectes fiscals per identificar el patrimoni durant períodes relativament llargs després de la seva defunció, però que en realitat els hereus administraven llur patrimoni separatament i eren directament responsables fiscalment de la seva quota part de l'herència rebuda, tot i que formalment apareguin com a intermediaris.

1134 P.Sorb 2.69, 76, D, 2, 6.

1135 P.Sorb 2.69, 34, 2, 26.

1136 P.Sorb 2.69, 112, C, 2, 3.

1137 El *singularis* era un funcionari subaltern de l'administració financera. Montevecchi (1988) p. 166.

1138 CPR 4.177.

...Estic malalt, tant com pot estar-ho un home, però en les meves facultats; la meva raó està sana i el meu pensament ferm, no parlo incoherentment, però temo que allò que ha d'arribar a tots els homes m'arribi a mi també, és a dir, la mort...

Troba necessari fer el seu testament. En ell fa, en primer lloc, una deixa a favor del Santuari de Sant Gerouotx¹¹³⁹, a fi d'assegurar la salvació de la seva ànima: a aquesta finalitat sembla dedicar 6 artabes de blat, el fruit de 3 arures, i els fruits a partir de la desena indicció, perpètuament¹¹⁴⁰. A la seva mare sembla deixar-li un camp, un teixit i una casa, i algun altre bé. La resta de l'herència se l'han de repartir els seus germans Anastase i Xenoute, i disposa també que en rebi part la seva germana quan tingui un fill. Finalment ordena els hereus que paguin els deutes que té, i que detalla segons aquesta enumeració: a la senyora Maria, 1 *holokottinos*, a Kolthe, el comerciant de tramussos, 1 *holokottinos* menys 2 *keratia*, al taberner Markos, 1 *holokottinos* i 6 mesures de vi, i a Abraam, d'Antinoòpolis, 3 *holokottinos* i mig que li havia prestat per als seus horts i per ajudar els seus germans.

Veiem, doncs, com el diaca atorga testament com qualsevol altra persona privada, sense cap referència a la seva condició diaconal més que la continguda en l'encapçalament. Naturalment, la deixa pietosa per a sufragi de la pròpia ànima és una pràctica comuna que no té cap relació amb la condició de clergue¹¹⁴¹. Podem deduir,

1139 Till a CPR IV p. 161, en la introducció al text, fa la suposició que el diaca era monjo, com certament sembla indicar el fet que no esmenti ni dona ni fills, i que possiblement ho era en el monestir beneficiari del llegat.

1140 El text en aquest passatge està deteriorat i només permet llegir la segona part de les línies, de manera que el contingut concret dels llegats no deixa d'ésser hipotètic.

1141 Cf. Fournet a P.Köln X, p. 189: *la mention d'un o deux monastères ... implique une donation ou la création d'une fondation effectuée pour le salut de l'âme du futur défunt. Ce type de disposition est d'une extrême fréquence dans les testaments byzantins: historiquement, il redn compte pour une part de l'accroissement des biens des monastères et des églises.*

a més, que Basile era una persona situada en una bona posició socioeconòmica, atès que era propietari de finques rústiques que produïen rendes, que també tenia immobles urbans i, a més, diners en efectiu. Ens informa també de les seves relacions mercantils, que l'havien dut a contraure determinats deutes¹¹⁴². El document, d'altra banda, és prou complex jurídicament, amb diversos hereus, un llegat fideicomissari, ordre de liquidació de deutes i l'establiment d'una renda perpètua.

Com a conclusió, tot i que els documents conservats són molt pocs, podem advertir que els diaques disposaven *mortis causa* de llur patrimoni amb tota normalitat. El darrer document esmentat té la virtut de donar-nos informació sobre el conjunt de la vida patrimonial i econòmica del diaca testador, al contrari que els contractes, que només ens faciliten informació sobre un aspecte concret.

2.2.4.3.- ELS DELICTES

La documentació ens ha fet arribar diversos casos de diaques relacionats amb el procediment penal o amb la comissió de delictes¹¹⁴³.

El procés penal, en el període tardoromà i bizantí, començava normalment per una denúncia o petició adreçada a l'autoritat per part de l'ofès. Examinada la petició, si es considerava que el

1142 Cal tenir en compte que els monjos en ingressar al monestir, podien, o bé lliurar llurs propietats a la comunitat, o bé retenir-les i disposar-ne lliurement. Cf. Wipszycka (2011) p. 163. Això que explica, fins i tot admetent que fos monjo, aquest diaca conservés propietats immobles i hagués incorregut en deutes i que, només en ocasió de la mort, els seus béns passessin en part al monestir.

1143 Dintre dels delictes, en època romana i bizantina, es feia una distinció entre delictes contra la persona, delictes fiscals i delictes polítics, que podien prendre la forma de ἀγνοήματα o ἀμαρτήματα, en funció del dany derivat i del grau de responsabilitat. Taubenschlag (1955) p. 430.

denunciat podia ser culpable, se'n decretava l'arrest. Aquest podia ser eludit mitjançant una fiança o una garantia personal que assegurés la compareixença del detingut. Normalment, la presó no constituïa en si mateixa un càstig, tot i que alguns documents apunten en aquest sentit, sinó més aviat una mesura per assegurar que els delinqüents reparessin el mal causat. L'activitat de l'Església en general anava adreçada a alleugar la vida dels presoners, tot i que hi ha documentades també presons eclesiàstiques pels clergues. Igualment hi ha indicis de presons privades en els grans latifundis¹¹⁴⁴.

Veurem primer els casos en què els diaques han estat acusats o empresonats per diverses raons.

El primer cas d'un diaca empresonat el tenim documentat a Alexandria l'any 335, poc abans del sínode de Tir. Aquell any es van produir tumults a la capital, que van comportar l'arrest de diversos membres de la comunitat meleciana, entre ells diversos clergues. Ens ho descriu vívidament una carta¹¹⁴⁵ que Kal·listos remeté des d'Alexandria, a Apa Paieus, que es trobava a l'Alt Egipte, probablement a Cinòpolis, i que formava part, com el mateix remitent, dels seguidors de Meleci¹¹⁴⁶.

El text, en la part que descriu l'empresonament, diu així:

... ἤνεκεν γὰρ ἐπίσκοπον τῆς κάτω χώρας
καὶ συνέκλισεν αὐτὸν ἐν τῷ μακέλλῳ, καὶ πρεσβύτερον τῶν αὐτῶν μερῶν
συνέκλισεν καὶ αὐτὸν ἐν τῷ ἀπλικίτῳ καὶ διάκωνα ἐν τῇ μεγίστῃ φοιλακῇ,
καὶ μέχρις

1144 Torallas Tovar (2003) 209-223.

1145 *P.Lond* 6.1914. Aquest text és estudiat per Schmelz (2002) p. 215-216; també Judge-Pickering (1977) p. 57.

1146 Per una adequada contextualització d'aquests tumults i la resta de circumstàncies descrites, vid. Martin (1996) p. 359-360 i nota 72.

τῆς ὀγδόης καὶ εἰκάδος τοῦ Παχῶν μηνὸς καὶ Ἡραεῖσκος συνκεκλισμέ-
νος ἐστὶν ἐν τῇ παρεμβολῇ εὐχαριστῶ μὲν τῷ δεσπότη θεῷ ὅτι ἐπαύθησαν
ἐ πλη-
γαὶ ἃς εἶχεν καὶ ἐπὶ τῇ εὐδόμῃ καὶ εἰκάδι ἐποίησεν ἐπισκόπους ἑπτα ἀποδη-
μῆσαι ...

És a dir, traduït

...Perquè va portar el bisbe de la ciutat baixa i el va tancar al mercat de la carn, i un prevere de les mateixes parts, el va tancar també en el calabós, i un diaca a la presó gran, i fins el vint-i-vuit del mes de pakhon també Heraiskos està tancat al campament; però dono gràcies a Déu que hagin sanat les ferides que tenia, i el dia vint-i-set va fer exiliar-se set bisbes...

Veiem, doncs, que aquest diaca anònim va sofrir presó per raons de consciència, si és que no s'ha d'atribuir la seva reclusió a la comissió d'accions violentes durant els tumults, cosa que la carta de Kal·linikos no ens aclareix.

Se'ns ha conservat una relació de reclusos de la presó del poble de Pitoul(.), al *nomós* Arsinoita¹¹⁴⁷. El text és del segle VIII, i entre els presos, que ho estan per diverses causes, trobem el diaca Senouphios, del poble de Boubastis, que estava a la presó per una reclamació monetària¹¹⁴⁸.

Val la pena reproduir el text complet, atès que ens permet copsar el context i la naturalesa dels delictes comesos per les persones que compartien reclusió amb Senouphios:

r

1147 P.Horak 64 + Stud.Pal 10.30.

1148 Respekte de la presó per deutes, cf. Taubenschlag (1955) p. 528.

† γνῶ(σις) τῆ(ς) φυλακῆ(ς) . . χω(ρίου) Πιτωυλ . () . οἰ() φ . μ . () . .
ο(ὔτως)
χω(ρίου) Σεβενήτ(ου) Ἄφοῦ Βίκτ(ορος) (καὶ) Φολ() Δαμια(νοῦ) χάρ(ιν)
κλ(α)π(έντων) ἱματίω(ν) ἀπ(ο)θ(ήκης) Μωβάρου
χω(ρίου) Κιεράτου Βαρθολομα(ῖος) Ἐπιμ(ά)χ(ου) (καὶ) Κολλοῦθ(ος)
Φοιβά(μμωνος) χάρ(ιν) κλ(α)π(έντος) οἴνου ἀπ(ο)θ(ήκης) ἀδελφοῦ
5Ἄκ . () Κοσμᾶ ἐρωτ(ηθέντες) ἀμφ(ότεροι) εἰ(ς) χω(ρίον) Τήεω(ς)
χω(ρίου) Οὐρανίου . . . ε . ατιω() Σε(νουθίου) (καὶ) Βίκτ(ωρ) Μακα(ρίου)
(καὶ) Σε(νούθιος) υἱὸ(ς) αὐτ(οῦ) χάρ(ιν) εἰςυς . () ἀνθ(ρωπ) . . . ()
τῶ(ν) ξένω(ν)
χω(ρίου) Σύρου . α . . Λεόντ(ιος) Σε(νουθίου) (καὶ) Ἀναστασία γα(μετῆ)
Σε(νουθίου) χάρ(ιν) κλ(α)π(έντος) ταύρο(υ) Αλαρετ ἀπὸ χω(ρίου)
Ἐλευσίνα(ς)
10χω(ρίου) (Τετρα)θύ(ρων) Σ . λλ() Π . . () χάρ(ιν) κλ(α)π(έντων) οἴνου
(καὶ) ἱματίω(ν) ἀπ(ο)θ(ήκης) κυ() κ
(καὶ) μικ(ρᾶς) αἰτία(ς) . . . ἀπὸ τοῦ
χω(ρίου) Βουσ(ίρεως) Θεόδ(ωρος) Πέ(τρου) (καὶ) Φοιβά(μμων) Δαμια(νοῦ)
(καὶ) Ἀπαιούλ(ιος) Ψαμε . . . ()
(καὶ) Δαμια(νὸς) πρ(α)γ(ματευτῆς) χάρ(ιν) καυσιν τοῦ ἀπετησι τοῦ χω(ρίου)
τοῦ αὐτ(οῦ) χω(ρίου) Θεόδ(ωρος) Ποῦσι χάρ(ιν) μαχει μ(ε)τ(ὰ) ἀνθρ(ώ)π(ου)
τοῦ αὐτ(οῦ) χω(ρίου)
15χω(ρίου) Τάννε(ως) Σουσάννα γα(μετῆ) Θια . [-ca.?-] . [-ca.?-] . [-ca.?-] .
χω(ρίου) Νέστου Θεοδώτ(η) γα(μετῆ) Θια . [-ca.?-] . () [-ca.?-]
χω(ρίου) Ναλήου Ἄννα γα(μετῆ) [-ca.?-]
χω(ρίου) Ἰερά(ς) Νικ(ο)λ(σάου) Μη(νᾶς) Παρεῦ ν(αύ)τ(ης) φυγ(ών) χάρ(ιν) [-ca.?-]
(ὑπὲρ) ιτια() . . . () [-ca.?-]
20χω(ρίου) Βεκιο() Γε(ώργιος) Κοσμᾶ φυγ(ών) ἔλαβε μ . . . [-ca.?-]
χω(ρίου) Πελκε(ήσεως) Πτολε(μαῖος) Βραειτι χάρ(ιν) αἰτία(ς(?)) [-ca.?-]
χω(ρίου) Τεβέττυ Φοιβά(μμων) Βίκτ(ορος) χάρ(ιν) αἰτία(ς(?)) [-ca.?-]
(καὶ) ἀπετησε¹¹⁴⁹ νο(μισμάτων) δ
χω(ρίου) Βουβά(στου) Σενουφιου¹¹⁵⁰ διά(κονος) χάρ(ιν) ἀπετησ[ε]
[νο(μισμάτων) -ca.?-]
25χω(ρίου) Τασατ [-ca.?-] . [-ca.?-] . [-ca.?-]
ν
. δ . . τρου χωρίου Πιτωυλ . ()

És a dir:

Recto: Relació de la presó ... del poble de Pitoul(...)

Com segueix:

Del poble de Sebenetos, Aphou fill de Victor i Fol(...) fill de Damianos, per un robatori de roba dels magatzems de Mobaros.

1149 Iege ἀπαιτήσεως. Igualment a la línia següent.

1150 Iege Σενούφιος.

Del poble de Kieratos, Bartholomaios fill d'Epimakhos i Kol·louthos, fill de Phoibammon, pel robatori de vi del magatzem del seu germà.

Ak(...) de Kosmas, enamorats tots dos, al poble de Teos.

Del poble d'Ouranios ... fill de Senouthios i Victor fill de Makarios i Senouthios el seu fill per ... d'homes... dels estrangers...

Del poble de Syros ... Leontios fill de Senouthios i Anastasia esposa de Senouthios pel robatori d'un brau d'Alaret, del poble d'Eleusina...

Del poble de Tetrathyra, ... pel robatori de vi i roba del magatzem de ... i per una causa menor ... de

Del poble de Bousiris, Theodoros fill de Petros i Phoibammon fill de Damianos i Apa Ioulios fill de Psame i Damianos comercial a causa d'un incendi, a petició del poble.

Del mateix poble, Theodoros fill de Pousi a causa d'una baralla amb homes del mateix poble.

Del poble de Tannis, Sousanna esposa de Thia ...

Del poble de Nestos, Theodote, esposa de Thia ...

Del poble de Naelos, Anna, esposa de...

Del poble de Iera Nikolaou, Menas, fill de Pareus, mariner fugitiu, per...

Del poble de Beko, Georgios fill de Kosmas, fugitiu, prengué...

Del poble de Pelkeesis, Ptolemaios fill de Braetis, a causa de...

Del poble de Tebenty Phoibammon fill de Victor, a causa de ... i per una reclamació de 4 «nomismata»

Del poble de Boubastis Senouphios diaca, a causa d'una reclamació de 4¹¹⁵¹ «nomismata»

Del poble de Tasat...

Verso: ...del poble de Pitoul(...)

Veiem, doncs, que Senouphios compartia presidi amb altres deutors com ell, però també amb lladres d'objectes mobles i animals, amb incendiaris, amb persones que han obrat amb violència, amb desertors i, possiblement, amb persones empresonades per delictes de caire sexual¹¹⁵². Igualment, és destacable el fet que la presó fos mixta, i fins i tot hi estiguessin reclosos matrimonis. Finalment, cal esmentar que Senouphios no era l'únic clergue empresonat. També s'hi trobava reclòs Apa Ioulios¹¹⁵³, per haver provocat un incendi.

Trobem altre diaca, de nom Senouthios, i del mateix segle VIII, aquest cop, però, a Heracleòpolis, relacionat amb la presó, atès que signa com a testimoni en un contracte de garantia¹¹⁵⁴ pel qual unes persones, de qui s'ha perdut el nom -almenys un d'ells era prevere- es comprometen a fer tornar a la presó quan els sigui requerit, una família que hi estava ingressada i a qui han permès sortir sota la responsabilitat dels garants¹¹⁵⁵.

1151 Suplim la xifra 4 a partir de *Stud.Pal* 10.30, que dóna la part final del mateix text i que no reproduïm per mor de la brevetat.

1152 És la interpretació més probable del mot ἔρωτηθέντες que es troba a la línia 5. Si no tingués relació amb el delicte, no tindria sentit esmentar aquesta circumstància. Malauradament l'estat mutilat del text ens impedeix saber-ne la natura exacta. Cf. Taubenschlag (1955) p. 463-464. Tanmateix, l'ἔρως podia referir-se a una circumstància atenuant en altres delictes, com l'homicidi, *ibid.* p. 433.

1153 L'editor interpreta Ἀπαιούλιος com un sol nom propi, però és més coherent amb la pràctica onomàstica intepretar-lo com un títol clerical o monàstic i el nom. Aquesta interpretació ens permet pensar que es tractava d'un altre clergue.

1154 *SB* 6.9146. Cf. Schmelz p. 264, nota 38.

1155 Cf. Torallas Tovar (2003) p. 214-216.

Per la correspondència¹¹⁵⁶ remesa al bisbe Pisentios de Coptos per un prevere anomenat Peqoix, als segles VI-VII, ens assabentem d'un altre cas d'un diaca sotmès a una acusació. En aquest cas es tracta d'un arxidiaca de qui desconeixem el nom, a qui els dos arconts Ioseph i Heriphyl·los, per instigació de dos personatges importants, Iakob i Hormisdas, volen expulsar. Tot i que els acusadors no tenen credibilitat davant del bisbe, almenys així es desprèn de les paraules de Peqoix, aquest l'adverteix de llurs intencions contra l'arxidiaca: ...ΤΕΝΟΥ †COΟΥΝ ΧΕ ΠΚΥΡΟΣ ΙΩΣΗΦ (ΜΗ ΕΡΥΦΙΛΙΟΣ ΟΥΟΦ ΕΣΙ) ΠΑΡΧΙΔΙΑΚ(ΟΝΟΣ) ΣΙΒΟΛ ΝΝΕΦΟΥΦΩ, ΑΥΣΣΑΙ ΠΑΚ Α(ΥΦ ΑΥΧΟΟΣ ΝΑΦΝΣΕ ΝΤΑ ΝΕΙΡΦΜΕ) ΙΑΚΩΒ ΜΗ ΟΡΜΙΣΔΑ ΤΑΣΤΑΥΟ ΠΣΦΒ ΕΡΟΟΥ ΕΤΒΕ ΝΚ(ΕΛΕΥΣΙΣ ΝΤΑΥΧΙΤΟΥ)¹¹⁵⁷..., és a dir, ...*ara sé que el senyor Ioseph, (amb Heryphilios volen expulsar) l'arxidiaca contra la seva voluntat, t'han escrit i han dit com aquests homes, Iakob i Hormisdas, han pertorbat l'afer en el que fa referència a les ordres que han rebut. Finalment, però, el bisbe sembla que ha actuat amb justícia i amb l'aprovació del poble: ...†ΤΑΜΟ ΝΤΕΚΜ̄ΝΤΕΙΩΤ) ΧΕ Α ΠΛΟΣ ΤΗΡΗ ΡΑΦΕ ΧΕ ΑΚΡ ΠΑΙ...* és a dir: ...*informo a la vostra paternitat que tot el poble està content amb el que has fet...*

Una altra situació és la del diaca Phoibammon, que va viure el segle VI al poble de Spania¹¹⁵⁸, al nomós Oxirinquita. En aquest cas, el diaca només és responsable civilment de part de la indemnització per un delicte. En el poble esmentat es produí un robatori a casa del prevere Kyriakos i els propietaris del poble van ser obligats a compensar-li les pèrdues sofertes¹¹⁵⁹. Entre ells hi ha el diaca Phoibammon. El cas ens és conegut a través de

1156 P.Pisentius 9.

1157 P.Pisentius 9, 10-12.

1158 Verreth (2008-2013) p. 532.

1159 Sobre la restitució de les coses robades en període bizantí, cf. Taubenschlag (1955) p. 458, que tanmateix es refereix únicament a la responsabilitat dels autors del robatori.

l'acta¹¹⁶⁰ corresponent, que recull, primer la relació de coses robades de casa de Kyriakos, i després, la relació de propietaris obligats a compensar-li'n el valor, amb indicació de les quantitats degudes per cadascun.

El començament del text fa així:

[†(?) πρά]γμα(τα) λημφθ(έντα) έν τῆ οίκία Κυριακοῦ πρεσβυτέρ(ου)
[καὶ] μείζονος Σπανίας πρὸς τὴν ὑποβολὴν αὐτοῦ τε
[καὶ] τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ὑπὸ τῶν τῆς αὐτῆς κώμης Σπανίας,
οὔ(τως)¹¹⁶¹.

Que traduïm:

Coses robades a casa de Kyriakos, prevere i prohoms, per a la seva restitució i la del seu germà per part dels del poble de Spania.

Segueix la relació de les coses robades. A continuació comença la llista dels obligats a compensar:

† γνῶσι(ς) τῶν κτητόρ(ων) Σπανίας ὀφειλόντων πληρῶσαι
τὴν γεναμένην βλάβην έν τῷ οἴκ(ω) τοῦ μείζ(ονος) Κυριακοῦ
πρε(σβυτέρου),
οὔτ(ως)·

.

Φοιβάμμωνος διακόνου νό(μισμα) α,¹¹⁶²...

O sigui:

Relació dels propietaris de Spania obligats a pagar la pèrdua a

1160 *P.Oxy 16.2058.*

1161 *P.Oxy 16.2058, 1-4*

1162 *P.Oxy 16.2058, 38-38, 133.*

casa del prohom Kyriakos, prevere:

.

De Phoibammon, diaca, l «nomisma»...

A la mateixa relació hi ha un altre Phoibammon, fill d'un diaca. Desconeixem la causa per la qual tots aquests propietaris vingueren obligats a compensar a Kyriakos; pel seu nombre, sembla impensable que tots ells haguessin participat en el robatori, per tant la responsabilitat no devia venir tant com a resultat de les seves accions individuals sinó, com a molt, per omissió en la vigilància, o com una mena de responsabilitat solidària dels prohoms de la vila envers un prevere que, com hem vist, formava part probablement del cercle dirigent del poble.

Troblem altres diaques relacionats amb el procediment penal, però en la posició de querellants o denunciants¹¹⁶³ per haver estat víctimes de delictes.

El cas més antic que coneixem està datat l'any 343 a Teadèlfia, al nomós Arsinoita, i es recull en la petició¹¹⁶⁴ que Aurelios Zoilos, fill de Melan adreça a Aurelios Ision, el *praepositus pagi*. En ella li explica com, quan el seu fill Gerontios estava molt malalt, Sakaon va segrestar la seva esposa; mort Gerontios, quan el seu altre fill Paseis es va queixar, el van pegar i els van robar el bestiar. Demana justícia per aquests fets. La subscripció deixa entendre que era analfabet. És rellevant el fet que el mateix querellant es defineixi a si mateix com ἀπράγμονα βίον ἄσκηων¹¹⁶⁵; hem d'entendre que feia una vida quasi monacal? És una possibilitat que el text no aclareix.

1163 Toralla Tovar (2003) p. 210-213.

1164 *P.Sakaon 48*. El cas és estudiat per Judge-Pickering (1977) p. 63.

1165 *P.Sakaon 48, 13*.

Pocs anys posterior és una petició¹¹⁶⁶ adreçada pel diaca Aurelios Heron al cap de la guàrdia, Flavios Abinnaeos, de qui s'ha conservat un important arxiu¹¹⁶⁷, per raó d'un robatori que ha sofert per part d'una persona que identifica amb precisió. L'escrit està datat el dia 11 de febrer de 351 i procedeix del *nomós* Arsionita.

El text és el següent:

Φλαουίω Ἀβιν[ν]έω ἕξ ἀποπροτηκτῶρων ἐπάρχῳ
εἵλης κάστρων Διονουσιάδος. παρὰ Αὐρηλίου
Ἰρῳνο[ς] διάκω[ν]ος ἀπὸ κώμης Βερνικείδος τοῦ αὐτοῦ
νομοῦ χάριεν. εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἡμεῖν ἢ τῶν
νόμων ἀλήθεια πάλαι δ' ἂν ὑπὸ τῶν κακούργων
ἀναιλούμεθα. Εὐπορος τοίνυν υἱὸς Ἑρμεία
ἀπὸ κώμης Φιλαγρείδος τοῦ αὐτοῦ νομοῦ
ἐσύλησέν με ἔνδων τῆς οἰκείας, ἐπιβὰς
ληστρικῶ τρόπῳ, καὶ πᾶσαν τὴν ἐσθηταν
συνελάβετο καὶ ξ[ίς] τὸ ἴδιον ἀνεστιλατω μέχρεις
δ[ευ]ρω, δυναμ[έν]ου μου καὶ τ[ὰς] ἀποδίξει[ς] [ποι]εῖν
ὡς τούτου τήνδε τὴν κ[α]κουργίαν π[ε]ποιημένου.
διω ἀξ[ι]ῶ, πραιπόσιται κ[ύ]ριε, ἀπραγμῶνος
ἃ ἀφῆρπασέν μου [π]αρασχεθῆναί μοι· διάκων γὰρ
τετ[ύ]χηκα τῆς κ[αθ]ολικῆς ἐκ[λ]ησίας. καὶ τούτου
τυχῶν εἴσαιεν σοι εὐχαριστήσω. διευτύχει.
[μετὰ τὴν] ὑπατείαν Φλ(αουίω) Σεργίου καὶ Νειγρειαυλοῦ/
τῶ[ν] λαμπροτά[των], Μεχεῖρ ιζ.

És a dir, traduït:

1166 *P.Abinn 55*; el text es presenta sense esmenar les errades ortogràfiques. Aquest document és exemple d'una petició de persecució del delictes a càrrec del perjudicat, que era la forma normal d'inici del procediment, si bé en casos greus també es donava una persecució *ex officio*; Taubenschlag (1955) p. 453.

1167 Montevicchi (1988) p. 259, núm. 73.

A Flavios Abinneos, comandant de la cohort dels vigilants del campament de Dionisias, d'Aurelios Heron, diaca, del poble de Berenike, del mateix «nomós», salut. Si no estigués de la nostra part la veritat de les lleis, ja faria temps que els malfactors ens haguessin anorreat. Car Euporos, fill d'Hermeias, del poble de Philagreis, del mateix «nomós», em va robar dintre de casa meva, entrant-hi a la manera dels lladres, i em va prendre tota la roba i se la va endur a casa, on la reté fins avui; puc presentar proves que ha estat ell qui ha comès aquesta malvestat. Per això, et demano, senyor, que sense més em retornis el que em va arrabassar, car sóc diaca de l'Església Catòlica. I, si aconseguixo això, t'ho agrairé sempre. Salut. Donat en el consolat dels il·lustríssims Flavi Sergi i Nigrinià, el 17 de mekheir.

Com a elements distintius d'aquesta petició, podem veure que el diaca s'adreça a l'autoritat civil en petició de justícia, sense fer ús encara de cap fórmula cristiana en el redactat ni en l'estructura del document, com esdevindrà comú posteriorment. Aquest fet ens dóna clarament la idea que ens trobem en una època en què el cristianisme encara no ha esdevingut la confessió general de la població ni l'oficial, de manera que hom no pot pressuposar, en adreçar-se a una autoritat, que sigui cristiana¹¹⁶⁸. Nogensmenys, el mateix remitent és qui s'encarrega de manifestar de manera expressa la seva condició de diaca de l'Església Catòlica, i, a més, ho fa en uns termes que clarament donen a entendre que aquesta condició ha d'ésser motiu de més per tal que la seva petició sigui atesa¹¹⁶⁹. Aquest text, doncs, ens permet

1168 De fet, si l'arxiu de Flavios Abinnaeos ens demostra que el cristianisme estava força estès a la seva jurisdicció i que molts dels seus corresponents eren manifestament cristians, la seva creença personal no resulta obvia, si bé es pot concloure que estava avesat als conceptes i fraseologia del cristianisme o, si més no, d'un monoteisme vague. Judge-Pickering (1977) p. 57-59.

1169 Ewa Wipszycka (1994) p. 174, diu a propòsit d'aquest text: *C'est pour*

veure com a meitat del segle IV, poc més d'una generació després de la proclamació de l'Edicte de Milà (313), el clergat cristià havia adquirit ja una consciència d'estar en una posició social privilegiada que es permetia invocar davant les autoritats civils, i que els diaques estaven ja inclosos en aquesta condició.

Del mateix segle IV, però de les dècades finals, ens ha arribat un altra petició¹¹⁷⁰, aquesta vegada, però, no adreçada a l'autoritat civil, sinó a un personatge a qui es dona el qualificatiu de πάτρων i que probablement podríem identificar amb el propietari del terreny on s'assentava el monestir d'Ankyropolis¹¹⁷¹. El document conté la queixa per dos robatoris, en el primer del qual, al menys, hi intervé un diaca, en part com a víctima i en part com a causant. Qui formula la queixa és un monjo anomenat Timotheos, en representació del monestir esmentat, al qual probablement pertanyia el diaca Horos. Reproduïm només la part del document que fa referència a aquest primer robatori¹¹⁷²:

Παῦλος τον στ[ρ]ατιωτῶν ἀφήρπαξεν τω μονό-
βολον τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν. Ἄπα Ἵωρος τον
διακωνοις τοῖς Ἀνγυρωνιτης ὑπὲρ οὐδὲν χρ[ε]ωσ-
τῆ αὐτον ἔ μὴ μόνον δισχιλίον τετρακοσίων
μυριάδον · [κ]αὶ πολλῶν μοναζον ἀναχωριτῶν
καὶ πρεσβυτεροις καὶ διακωνος καὶ ἀτενιστον
ἀρίθμιον, καὶ αὐτοῦ γὰρ διαφέρει τω μονόβολον·
καὶ εἶπεν Ἵωρ[ι]γένους ὅτι ἐπροσφώνησεν Ἄπα Αἰ-
αντῆνος τον πρεσβυτέρον μονῆς Ἀνγυρωνιτης τὰς

rehausser sa position sociale aux yeux d'un représentant des autorités que le diacre qui dépose cette pétition se dit diacre τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας: il se présente comme un membre d'un corps prestigieux et, à cette époque déjà, nettement privilégié, à savoir, «l'Église universelle».

1170 SB 8.9683.

1171 Aquesta és, almenys, la interpretació que en fa H. Zilliakus (1954) p. 199-208.

1172 SB 8.9683, 4-17. Hem respectat la literalitat del text, tot i que la morfologia és completament agramatical i traduïm segons l'aparat proposat per l'editor.

δισχιλίας τ[ε]τρακοσίας μυριάδας · καὶ ὁ προυκωρά-
τωρ αὐτοῦ οὐδὲν ἔλαβεν ἔ μὴ μόνον χιλίας δια-
κοσίας μυριάδος . ἀξιῶ καὶ παρακαλῶ σου, δέσποτα, ποίη-
σον αὐτὸν ἐκῖνον τὸν Παῦλον ἐλθῖν εἰς Θελβὼ καὶ δια-
λήσασθαι μετ' αὐτοῦ

És a dir, traduït:

... Paulos, un dels soldats, va robar l'àncora dels nostres germans. Apa Horos, dels diaques del monestir d'Ankyron, no li deu res, sinó vint-i-quatre mil (denaris), i tampoc molts dels monjos, anacoretas, preveres i diaques en gran nombre, perquè el valor de l'àncora és molt diferent. I va dir Origenes que havia reclamat Apa Aiantinos el prevere del monestir d'Ankyropolis els vint-i-quatre mil (denaris) i que el seu procurador no va rebre'n sinó dotze mil. Et demano i et prego, senyor, que facis venir aquell esmentat Paulos a Thelbo i que es posi d'acord amb ell. ...

Veiem, doncs, com el deute d'Apa Horus, el diaca, és la causa que el mateix monestir reconeix que ha causat el robatori, tot i que el valor d'allò robat difereix en gran mesura del deute que el va causar. Del text podem deduir que, molt probablement, Apa Horus actuava com a administrador del monestir, i que hi havia més diaques que en formaven part. Alhora, però, en tant que membre de la congregació, Apa Horus també fou perjudicat per l'acció furtiva del soldat Paulus.

També ens trobem en posició de denunciant el diaca Heraklides, que coneixem pel que diu d'ell una lletra¹¹⁷³, datada entre els segles VI i VIII i procedent d'Apollonòpolis Magna, que remet una persona que ha estat objecte d'una acusació a un superior a qui

1173 O.CrumST 192.

tracta de *santedat* i *paternitat*. El diaca Heraklides és qui ha proporcionat les informacions que el remitent vol rebatre: ...
 ἡ̄τε̄ρε̄ῖ̄π̄ρ̄ε̄σ̄β̄(γ̄τε̄ρο̄ς) πολ̄ῡκ̄ρ̄ᾱν̄ς τ̄σᾱβο τ̄ᾱε̄π̄ισ̄το̄λ̄η̄ [] ε̄γκ̄λ̄η̄μα. κᾱι γ̄αρ
 ἡ̄τε̄ρε̄τε̄τ̄η̄μ̄ν̄τ̄εῑω̄τ̄ ε̄νο̄χ̄ᾱ[ει] ε̄τε̄νε̄ν̄τᾱπ̄δ̄ιᾱκ̄(ων) η̄ρᾱκ̄λ̄εῑδ̄η̄ς τ̄ᾱῡο̄ο̄ῡ ε̄ρο̄νη̄ε̄. ε̄ᾱ
] ω̄ω̄π̄ε̄ λ̄ικ̄ᾱτ̄ᾱκ̄ρ̄ῑνε̄σ̄θ̄αι λ̄ῡω̄ ἡ̄τε̄π̄ε̄π̄ῑσ̄κο̄(πο̄ς) ἀ̄πεῑλει [...]ο̄λο̄γ̄ια κᾱι ἡ̄τ̄ᾱπ̄δ̄ιᾱκ̄(ων)
 τ̄ᾱῡο̄ο̄ῡ ε̄ρο̄ν ἡ̄π̄εῑμᾱ χ̄ε̄[]τ̄η̄ρο̄ῡ ε̄τ̄χ̄εῑρε̄ ἡ̄μ̄ο̄ῡ ε̄χ̄εῑρε̄ ἡ̄μ̄ο̄ῡ ἀ̄ν̄ ε̄τ̄βε̄ κ̄ε̄λ̄ᾱ[λ̄ῡ]
 ἡ̄τ̄χ̄ρ̄ω̄ ἡ̄μ̄ο̄ῡ ἡ̄τ̄εῑζε̄ ε̄χ̄ω̄ ἡ̄μ̄ο̄ς χ̄ε̄ο̄ῡδ̄ιᾱ[κ̄ων] ἡ̄τ̄ᾱχ̄ρ̄ω̄ ἡ̄ᾱφ̄ ἡ̄σ̄μο̄τ̄ ἡ̄ῑμ̄
 ε̄ιο̄ῡω̄...), és a dir, ...*quan el prevere Polykrates va informar sobre la meua carta [] un crim. Perquè quan la vostra paternitat es va enfadar per el que el diaca Herakleides va manifestar contra nosaltres [] va esdevenir que vaig ser jutjat i el bisbe va amenaçar []... i el que el diaca va manifestar de nosaltres era d'aquesta mena [] tot el que va fer no ho va fer per altra cosa que perquè té un deute amb mi, dient d'aquesta manera, un diaca, que jo li dec a ell, de qualsevol manera que vulgui...*

Veiem, doncs, com en aquest cas Heraklides sembla valer-se de la seva condició de diaca per formular una acusació, que l'acusat nega.

Acabem la referència als delictes amb un cas que es remunta al 6 de juny de 324, l'any que va contemplar la derrota definitiva de Licini enfront de Constantí i per tant va ser decisiu per al futur del cristianisme a l'Imperi Romà. Es tracta d'un document¹¹⁷⁴ pertanyent a l'arxiu d'Isidor¹¹⁷⁵, procedent del *nomós* Arsinoïta, en el qual aquest personatge presenta una queixa al prepòsit del

1174 P.Col 7.171.

1175 Aquest personatge era propietari d'una extensió de terreny important, 80 arures, a propòsit de la qual mantenia unes relacions altament conflictives amb els seus veïns, que foren font de la litiogiositat abundosa que ens ha conservat el seu arxiu; els intents d'aquests de forçar-lo utilitzant bestiar per espatllar-li els sembrats ens són prou coneguts. Judge-Pickering (1977) p. 62. Montevicchi (1988) p. 257-258, núm. 65.

pagos a causa d'una agressió criminal que ha sofert¹¹⁷⁶. En aquest document, el diaca, Antoninos¹¹⁷⁷, no és la víctima del delictes, però està al seu costat.

El text diu així:

Διοσκόρω Καίσωνι πραιπ(οσίτω) ε πάγου
παρὰ Ἰσιδώρου Πτολεμαίου ἀπὸ κώ(μης) Καρ[α]νίδος
τοῦ ὑμετέρου πάγου· τῶν θρεμμ[ά]των Παμού-
νεως καὶ Ἀρπάλου καταλυμηνα[μέ]νων ἦν
ἔχω σπορὰν καὶ μὴν καὶ τῆς β[οῦ]ς ἀ[ύ]των] πάλιν
ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ καταβοσκηθείσης ὥστε ἀχρή-
σιμόν μοι τὴν γεωργίαν γενέσθαι, καὶ καταλαβο-
μένου μου τὴν βοῦν καὶ ἀνάγοντος αὐτὴν
ἐπὶ τῆς κώμης ἀπαντήσαντές μοι κατὰ τοὺς
ἀγροὺς μεγάλα καὶ χαμαιριφῆ ἐμὲ ποι-
ησάμενοι πληγαῖς κατέκοψαν καὶ τὴν βοῦν
ἀφείλαντο ὥσπερ καὶ αἱ περὶ ἐμὲ πληγαὶ
δηλοῦσιν, καὶ εἰ μὴ βοηθείας ἔτυχον(ν) ὑπὸ
τῶν παραγενομένων Ἀντωνίνου διάκο-
νος καὶ Ἰσὰκ μοναχοῦ τάχα ἂν τέλεόν
με ἀπώλεσαν. ὅθεν ἐπιδίδωμι τάδε
τὰ ἔνγραφα ἀξιῶν αὐτοὺς ἀχθῆναι ἐπὶ σοῦ
καὶ περὶ τῆς σπορᾶς καὶ περὶ τῆς ὕβρεως
τηρεῖσθαι ἐμοὶ καὶ τὸν λόγον ἐπὶ τοῦ
ἡγεμονικοῦ δικαστηρίου
τοῖς ἐσομένοις ὑπάτοις τὸ δ
Παῦνι ιβ

1176 Sobre els delictes de danys causats pel bestiar i els de violència, com els reportats en aquest text, vid. Taubenschlag (1955) p. 459 i 448-449. Naturalment, en el normal ordre de coses, els danys causats pels ramats no havien de comportar una reacció violenta, en si mateixa un altre delictes, sinó una compensació per al perjudicat.

1177 Relacionat per Martin (1996) p. 784.

I traduït fa:

A Dioskoros Kaiso, prepòsit del 5 «pagos», de part d'Isidoros fill de Ptolemaios, de la població de Karanis, del vostre «pagos». Com que el bestiar de Pamounis i d'Harpalos m'espatlaven el sembrat que tinc, fent pasturar novament en aquell lloc una vaca seva fins al punt de malmenar-me completament la plantació, vaig agafar-la per dur-la al poble. Aleshores em van sortir a l'encontre enmig dels camps amb un gran bastó i, havent-me llençat a terra, em van apallissar i es van endur la vaca, tal com demostren les meves ferides; i si no hagués rebut l'ajut del diaca Antoninos i del monjo Isaak, que passaren per allà, potser m'haurien matat del tot. Per això, et lliuro aquesta petició tot demanant-te que els facis comparèixer davant teu i que mantinguis el meu dret en el que es refereix al sembrat i a l'ofensa que he rebut davant del tribunal de l'«hegemon»... que seran cònsols per 4 vegada. 12 de Paini.

Aquest document és important, en primer lloc, perquè és un dels més antics documents datats que fan referència a un diaca cristià¹¹⁷⁸, circumstància que confirma la presència simultània del monjo Isaak.

És evident, pel tenor en què està escrit el text, que Antoninos i Isaak van fer el paper de bon Samarità amb Isidor, a qui van assistir en la seva desgràcia. Sabem que la seva aparició afortunada va interrompre l'agressió a què Pamounis i Harpalos estaven sotmetent Isidoros.

1178 De fet, Judge-Pickering (1977) p. 62, consideren que es tracta del primer cas segur de diaca cristià, com també ho és, fins i tot considerant les fonts literàries, el del monjo que l'acompanyava.

No podem precisar, però, si fou en virtut de la seva condició de diaca i de monjo, que els eclesiàstics van aconseguir que cessés l'atac. En qualsevol cas, l'esment exprés de les dignitats eclesiàstiques dels personatges en l'escrit adreçat al prepòsit és en si mateix una prova de l'expansió que el cristianisme havia assolit en el medi rural egipci i porta a pensar que és probable que, efectivament, la categoria d'aquestes persones hauria contribuït a aturar la violència. Si això fos així, seria una prova del prestigi que ja en una època tan primerenca haurien assolit els representants de la comunitat cristiana, fins i tot en un context social en què la manca de respecte envers les persones i propietats alienes i, fins i tot, la violència física eren habituals¹¹⁷⁹.

Finalment, també trobem diaques exercint funcions judicials. És el cas d'un diaca anònim que trobem acompanyant el bisbe en el judici per robatori seguit contra la monja Thaeisis¹¹⁸⁰. L'acta del judici¹¹⁸¹ diu així:

Φαρμούθι ιη έν τῷ πυλῶνι τῆς κ[αθ]ολικῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπὸ Πλουσιανὸν ἐπιδιμῶ-
τατον ἐπίσκοπον. διέτης γενομένης μετα-
ξὺ Θαήσιος ἀειπαρθ[ένο]υ καὶ τῶν κλη-
5ρο[ν]όμων Βησαρίωνος [τὸ δ[ια]ιτ[η]τικὸ[ν] π[ρο]σ-
εδόθη ὑπὸ τοῦ α(ύτοῦ) ἐπισκόπου Πλουσιανοῦ
διετήσαντος παρ[όντων] Διοσκ[ο]ρ[ίδου] Ὑμνίω-
νος βουλ(ευτοῦ) καὶ Ε.[. τοῦ] καὶ

1179 La consideració d'altres documents de l'arxiu d'Isidoros permet concloure que la situació de conflicte entre el pagès i els ramaders de les rodalies no eren pas un fet excepcional. Per exemple, en un document del 30 de gener del mateix any, *P.Cair.Isid 78*, Isidoros es queixa al mateix Dioskoros de danys similars. Altres documents (*P.Cair.Isid 65, 66^a, 67, 124, 139, 142...*) ens parlen d'incendis provocats, extorsions, assalts o robatoris, esdevinguts al llarg d'un període de temps important, almenys entre 298 i 324.

1180 Cf. Albarrán (2010) p. 118-119.

1181 *P.Lips 1.43*.

[Ἡ]ρακλείου Εἰθ [. . . καὶ . . .] .ου
 10[. . .]του διακό[ν]ου ὥστε ἦ τοὺς κληρο[νό]μους
 [Βησ]αρίωνος π[α]ρνεγκεῖν μάρτυρας τ[οὺς]
 ἐλλέγγοντας Θαῆσιν περὶ ἀφαιρέσε[ω]ς
 βιβλίων χρε[ιστ]ια[ν]ικῶν ὡς [γ]ενομένης ὑ[π'] αὐ-
 τῆς . καὶ ταῦτ[α] αὐτὴν εἰσενεγκεῖν
 15ἢ αὐτὴν ὄρκο[ν] διδοῖναι περὶ τοῦ μηδ[ε]μίαν
 ἀφαίρησιν πεποιῆσθαι καὶ [ο]ὔτω πάντα
 τὰ ἐπὶ τῆς οἰκείας καταλιφθέντα εἰς δύο
 μέρη καὶ τ[ῆ]ν μὲν Θαῆσιν ἔν μέρος
 . . ἔξασθαι, τοὺς δὲ κληρονόμους τὸ ἕτερον
 20μ[έ]ρος, τοῦτο δὲ γενέσθαι εἴσω τριακάδος
 τοῦ αὐτοῦ Φαρμοῦθι.

Text del qual la traducció és:

El 18 de farmouthi, a la porta de l'Església Catòlica regida per l'honorabilíssim Plousianos, bisbe. Havent-se presentat una dissensió entre Thaesis, verge a perpetuïtat, i els hereus de Bessarion, ha estat dictada sentència pel mateix bisbe Plousianos amb la presència de Dioskorides fill d'Hymnion, senador, i de . . . i d'Heracklios . . . i del diaca, en el sentit que o bé els hereus de Bessarion presentessin testimonis que acusessin Thaesis d'haver estat l'autora del robatori de llibres cristians, o bé que ella prestés jurament de no haver dut a terme cap robatori, i així, totes les coses que hi ha al seu domicili fossin dividides en dues parts, de les que una es quedés Thaesis i l'altra els hereus. Cosa que ha d'ésser feta abans del trenta del mateix farmouthi.

En aquest cas, doncs, veiem com el diaca ocupa un lloc important en l'administració de justícia episcopal¹¹⁸², juntament amb un altre

¹¹⁸² L'*audientia episcopalis*, esdevé cada cop més freqüent en època bizantina.

personatge que ostenta la categoria de senador; malauradament el text està malmenat i no ens permet identificar la resta de membres del tribunal.

A partir dels textos examinats, que són tots els que relacionen diaques amb el procés penal, podem arribar a les conclusions següents:

Els diaques estaven subjectes al dret penal i com a tals podien ésser objecte d'acusació i sofrir presó. Si bé el primer cas documentat cal emmarcar-lo en el context dels tumults causats per la querella meleciana i per tant l'empresonament del diaca podia estar relacionada amb la seva pertinença a aquest moviment, en l'altre, ja al segle VIII, trobem el diaca empresonat per deutes i compartint la reclusió amb condemnats per diversos delictes comuns.

Els casos de diaques que han estat víctimes de delictes i exerceixen l'acusació corresponent són més abundants. En ells, és destacable el fet que ja des del mateix segle IV, els diaques intenten valer-se de la seva condició diaconal per tal de donar més crèdit a la seva acusació o reclamació. En un cas, sembla molt probable que la condició eclesiàstica del diaca i el monjo intervinents fos rellevant per aconseguir aturar una agressió física.

Finalment, veiem que la participació dels diaques en l'administració diocesana també es reflectia en la seva inclusió en els tribunals eclesiàstics.

Taubenschlag (1955) p. 494, si bé no es pot concloure que esdevingués una jurisdicció general, sinó més aviat un *privilegium fori* per jutjar els clergues; cf. Cifrò (1992) p. 410. És el cas d'aquest document, que ens presenta el diaca auxiliant el bisbe en les funcions jurisdiccionals en el judici d'una monja.

2.2.5.- VIDA PERSONAL I FAMILIAR

La naturalesa dels papirs documentals no deixa traslluir gaire els aspectes referents a la vida personal dels diaques que hi surten esmentats, fins i tot, com ja hem vist, als que es refereixen a llur vida de pietat.

El caràcter instrumental de la immensa majoria de documents i l'ús, progressivament més gran, d'epítets religiosos per fer referència al clergat, tant de caràcter elogiós, com εὐσεβέστατος o θεοφιλέστατος, com indicadors de modèstia, com l'omnipresent ἐλάχιστος, encobreixen la veritable disposició de les persones concretes envers el fet religiós.

El mateix succeeix en relació amb els altres aspectes de la vida personal.

Podem, tanmateix, fer-nos una idea de la vida familiar els diaques a partir de l'esment que es fa d'aquestes relacions en els diferents documents.

Amb gran diferència, la font d'informació més important és l'esment sistemàtic de patronímics. Aquest ús, destinat a individualitzar les persones en un context en què els noms propis es repetien de manera abundant, esdevé gairebé sistemàtic. Només en certes ocasions és substituït per l'esment de la població d'origen o, en el cas dels clergues, pel del seu orde eclesiàstic. De vegades, també, es complementa amb l'esment de matronímics, si bé aquesta pràctica és molt més esporàdica.

Lògicament, l'esment dels patronímics dels diaques no ens aporta

informació rellevant de les seves relacions familiars, perquè és un fet que totes les persones tenen pares, amb independència de llur condició. No trobem cap exemple, en el conjunt dels diaques coneguts, en que es faci esment d'un progenitor desconegut.

En canvi, la informació que obtenim és més important quan els diaques apareixen esmentats en la fórmula del patronímic d'una altra persona. Ens indica, efectivament, que aquell diaca tingué descendència.

D'altra banda, la informació que tenim del matrimoni dels diaques per fonts documentals, és molt minsa¹¹⁸³. Es limita pràcticament a dos textos. Un procedent de l'arxiu de Diòscor d'Afrodito¹¹⁸⁴, i datat l'any 570, que documenta un contracte en què una part està constituïda per la filla i la viuda d'un diaca: ἕκ δὲ θατέρου μέρους / Αὐρηλία Μ[α]ρία [θυγ]άτ[η]ρ ἅπα Μια τοῦ [τῆς] εὐλ[α]βοῦ[ς] μνήμης ἀ]πογενο[μ]έ[νου] δι[α]κόν[ου], ἕκ τῆς π]ρογεγραμμ[ένης] Τεκρομπίας / αὐ[τοῦ] συ]μβίου γαμετῆς καὶ ταύτης μητρός¹¹⁸⁵, és a dir per l'altra part, *Aurelia Maria, filla d'apa Mia, de venerable memòria, que fou diaca, i de la suprascrita Tekrompia, la seva esposa i mare d'aquesta*. L'altre és un òstracon de l'arxiu d'Apa Abraham, procedent de Tebes i datable els segles VII-VIII¹¹⁸⁶. En ell, dos personatges s'adrecen a un superior, probablement el bisbe, i li parlen d'un diaca amb qui han estat dejunant, tot dient-li a continuació: ΜΠΕΦΘΗΤΥΠΟΣ ΝΗΕΙ ΕΞΟΥΝ ΝΗΠΡΟΣΚΥ ΝΤΕΤΝΑΓΙΩΣΗΗΗ ΚΑΙ ΓΑΡ ΑΝΤΗΝΟΥ ΦΑ ΤΕΤΝΑΓΑΠΗ ΝΚΟΥΣΟΠ ΕΤΒΕΝΣΑ[]ΠΤΕ ΝΤΕΦΣΖΙΜΕ ΝΤΑΥΧΙΤΟΥ, és a dir, *no ha trobat manera de venir a reverenciar la teva santedat,*

1183 Els diaques podien estar casats en ésser ordenats i contraure matrimoni posteriorment; l'única restricció teòrica era un segon matrimoni després de la mort de la primera esposa, que constituiria una situació de bigàmia, desaconsellada en general i prohibida al clergat. Tanmateix, en la pràctica el diaca que havia contret segon matrimoni podia ésser readmès a l'orde després d'un temps de suspensió. Wipszycka (1992c) p. 244-245.

1184 P.Cair.Masp 2.67157=67156c

1185 P.Cair.Masp 2.67157, 6-8.

1186 O.Crum 93.

perquè ja havíem enviat (missatge) a la teva santedat sobre les robes de la seva dona, que li han estat preses; a continuació el text demana que el bisbe actuï davant d'aquest cas.

Per a la resta de casos, només disposem de la informació que aporta un patronímic, que s'esgota en si mateixa i per tant no podem fer més que constatar els casos en què ens consta que els diaques foren pares. Naturalment, el fet que llurs fills apareguin esmentats en documents de caire, normalment, jurídic, implica que tenien una posició social suficient per operar en el tràfic administratiu o comercial.

Els casos de diaques dels que ens consta la filiació es recull a continuació en dues taules, una referent als papirs grecs i l'altre als documents coptes.

Nom diaca	Fills	Papir	Població	Segle	Ministeri
Ἀναστάσιος	Πέτρος	<i>SB 1.5681</i>	Arsinoiton Polis	VII	Diacas
Αὐρήλιος Ζῶϊλος	Γερόντιος, Πάσις	<i>P.Sakaon 48</i>	Teadelfia	IV	Diacas
Βίκτωρ	Ἰωσήφ	<i>P.Oxy 58.3958</i>	Oxirinc	VII	Diacas
Γεώργιος	Πέτρος	<i>CPR 14.11</i>	Arsinoiton Polis	VI	Diacas
Γεώργιος	Λόθε	<i>SB 24.16210</i>		VII-VIII	Diacas
Διάκονος ¹¹⁸⁷	Παῖσις	<i>P.Ant 3.201</i>		VI	
Θεόδωρος	Καμοῦλ	<i>Stud.Pal 3.356</i>	Tlesidos	VII-VIII	Diacas
Ἰωάννης	Βικτωρίνη	<i>P.Cair.Masp 1.67006</i>	Antinoòpolis	VI	Diacas
Ἰωάννης	Βίκτωρ	<i>P.Cair.Masp 3.67332</i>	Afrodites Kome	VI	Subdiacas
Ἰωσήφ	Ἀμαῖος	<i>SB 1.4742</i>		VI-VII	Diacas
Μαρτύριος	Ἰωάννης	<i>SB 1.4493</i>		VI-VI	Diacas
Μία	Αὐρηλία Μαρία, Ἄννα, Φοιβάμμων, Εὐχαριστία	<i>P.Cair.Masp 2.67157</i>	Antinoòpolis	VI	Diacas
Νειλάμμων	Ἀνδρέας	<i>Stud.Pal 20.264</i>		VII-VIII	Diacas
Παμοῦθιος	Αὐρήλιος Ὀννωφρις	<i>P.Oxy 19.2238</i>	Oxirinc	VI	Diacas
Παῦλος	Ἀθανάσιος	<i>P.Mich 11.6121</i>	Oxirinc	VI	Diacas
Φιλόξενος	Αὐρήλιος Σερῆνος	<i>P.Oxy 16.1961</i>	Oxirinc	V	Diacas
Φοιβάμμων	ἄπα Ὀλ	<i>CPR 14.32</i>	Arsinoiton Polis	VII	Diacas
Χριστόδωρος	Εἰ..., Ἰσητης	<i>P.Berl.Zill 6</i>	Antinoòpolis	VI	Diacas
Ψοῖς	Βώρ	<i>SB 8.9776</i>	Hermòpolis Magna	V	Diacas
Ἔωρος	Γεώργιος	<i>P.Lond 3.778</i>	Oxirinc	VI	Diacas

1187 Es tracta amb tota probabilitat d'un nom propi.

Nom	Fills	Text	Població	Segle	Ministeri
ΔΑΜΙΑΝΟΣ	ΧΑΗΛ	<i>CPR 4.126</i>	Piam	VII-VIII	Diaca
ΚΟΛΛΟΥΘΟΣ	ΠΩΕ	<i>CPR 4.33</i>	Hermòpolis	VIII	Diaca
ΚΥΡΙΑΛΟΣ	ΑΠΑ ΙΟΥΛΕ	<i>CPR 4.61</i>	Piam	VII	Diaca
ΙΩΣΑΠΗΝΣ	ΔΑΥΕΙΑ	<i>O.Medin.Habu 131</i>	Tebes	VII-VIII	Diaca
ΠΑΠΠΟΥΤΕ	ΠΑΠΠΟΥΤΕ	<i>O.Medin.Habu 272</i>	Tebes	VIII	Diaca
ΜΗΝΑΣ	ΜΩΥΣΗΣ (lit: ΜΩΥΛΣΗΣ)	<i>O.Vindob.Copt 315</i>	Tebes?	VII-VIII	Diaca
ΖΩΡ	ΠΕΤΡΟΣ	<i>P. BL Or 6202</i>	Titkois	IX	Diaca
ΖΩΡ ¹¹⁸⁸	ΠΕΤΡΟΣ	<i>P. BL Or 6204</i>	Titkois	IX	Diaca
ΠΑΜΙΛΙΣΗΛ ?	ΓΑΒΡΙΗΛ	<i>SB Kopt. 4.1801</i>	Esfun	X o XIII	Diaca
ΠΙΣΕΝΤΕ	ΠΟΥΣΣΑΚ	<i>SB Kopt. 4.1801</i>	Esfun	X o XIII	Diaca
ΠΟΥΣΟΥΡΟΥΡ	ΠΑΥΛΟΣ	<i>SB Kopt. 4.1801</i>	Esfun	X o XIII	Diaca
ΠΟΥΣΣΟΥΡΟΥΡ	ΠΟΥΣ...	<i>SB Kopt. 4.1801</i>	Esfun	X o XIII	Diaca
ΠΟΥΒΑΛΠ	ΣΗΘ ΑΛΠΑΣΑ	<i>SB Kopt. 4.1801</i>	Esfun	X o XIII	Diaca
ΦΙΛΟΘΕΟΣ	ΦΙΛΟΘΕ	<i>P.Hermitage Copt. 20</i>	Afrodito	VIII	Diaca
ΠΑΠΠΟΥΘΙΟΣ	ΠΑΠΠΟΥΘΙΟΣ	<i>P.KRU 3</i>	Tebes	VIII	Arxidiaca
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΑΒΑΓΓΙΑ	<i>P.KRU 35</i>	Tebes	VIII	Diaca
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΑΒΑΓΓΙΑ	<i>P.KRU 36</i>	Tebes	VIII	Diaca
ΙΩΣΑΠΗΝΣ	ΦΟΙΒΑΜΜΩΗ, ΒΙΚΤΟΡΙΝΗ, ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑ	<i>P.Lond 5.1709</i>	Afrodito	VI	Diaca
	ΑΠΑ ΚΥΡΙ	<i>P.Lond.Copt 1059</i>	Hermòpolis		Diaca
ΓΕΡΟΝΤΙΟΣ	ΑΠΑ ΣΕΥΗΡΟΣ	<i>P.Lond.Copt 1061</i>	Hermòpolis		Arxidiaca
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	ΘΕΟΔΩΡΟΣ	<i>SB 1 5594=P.KRU 81</i>	Tebes	VIII	Diaca
ΜΗΝΑΣ	ΓΑΥΡΙΗΛ	<i>SB Kopt 3.1410</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΜΑΡΙΑΝΟΣ	ΦΙ	<i>SB Kopt 3.1411</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΜΗΝΑΣ	ΓΑΥΡΙΗΛ	<i>SB Kopt 3.1411</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΜΗΝΑΣ	ΡΑΦΑΗΛ	<i>SB Kopt 3.1414</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΜΗΝΑΣ	ΡΑΦΑΗΛ	<i>SB Kopt 3.1416</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΠΗΛ	ΙΩΣΑΦΑΤ	<i>SB Kopt 3.1416</i>	Teixlot	XI	Diaca
ΠΗΛ	ΙΩΣΑΦΑΤ	<i>SB Kopt 3.1417</i>	Teixlot	XI	Diaca

D'aquests casos, podem destacar algunes situacions singulars que es deriven de la informació disponible, com ara el fet que pare i fill siguin ambdós diaques, o que el diaca que ha tingut fills sigui monjo.

Cal tenir en compte que en la societat egípcia tardoantiga era habitual que els fills succeeïssin els pares en llur professió; oi més quan tota l'organització social estava adreçada a fixar la

1188 És el mateix que el del document anterior.

població per assegurar la mà d'obra agrícola. En aquest sentit, la successió familiar en oficis eclesiàstics era un usatge perfectament admès, que només suscitava protestes en cas que un bisble ordenés un germà o un fill¹¹⁸⁹. Convé recordar aquí el cas del diaca Sourous, superior del monestir de Sant Phoibammon, que succeí els germans Matthaïos i Kyriakos en l'exercici de la magistratura¹¹⁹⁰.

El primer cas, és a dir, pare i fill diaques, el tenim documentat per primer cop des del punt de vista cronològic, en el document¹¹⁹¹ que ens ha conservat la memòria del diaca Georgios, agricultor, a qui ja s'ha fet referència en el seu moment. Només recordarem la fórmula en la que se'ns dóna la notícia que era fill de diaca: Γεώργιος / διάκονος υἱὸς Ἄπα Ὠρο(υ) γενομένο(υ) καὶ αὐτο(ῦ) διακόνου μητρὸς Σαρᾶς, és a dir, *Georgios, diaca, fill d'Apa Horos, que fou també diaca, i de la seva mare Sara.*

El segon figura en un rebut força elaborat¹¹⁹², procedent d'Arsinoiton Polis, i probablement datable l'any 655. La part central del document està mutilada, però val la pena reproduir l'encapçalament, on figura el diaca apa Hol, que era fill d'un altre diaca anomenat Phoibammon, i que actuava en representació del gremi de fabricants de selles:

† ἐν ὀνόματι τοῦ κ[υ]ρ[ί]ου καὶ δεσπ[ό]τ[ου] Ἰησοῦ(ῦ)
Χριστοῦ τοῦ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν καὶ
τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας θεοτόκ(ου)
καὶ πάντων τῶν ἁγίων, Μεσορῆ κς, ιδ ἰν(δικτίονος), ἐν Ἄρ(σινὴ).
Φλ(αουίω) Ἰωάννη τῷ ἐ[ὐ]κ[λ]εεστάτῳ δουκὶ ταύτης

1189 Wipszycka (1992b) p. 212-216, on fa un recull de casos de clergues que són fills de clergues.

1190 Till (1962) p. 204-205.

1191 *P.Lond* 3.778.

1192 *CPR* 4.32.

τῆς Ἀρκάδων ἐπαρχ[ία]ς διὰ Ἀφρουᾶ τοῦ λαμπρ(οτάτου)
ρίπαρίου ταύτης τῆς Ἀρσινοιτῶν πόλεως,
τὸ κοινὸν τῆς ἐργασίας τῶν σελλοποιῶν ταύτ(ης)
τῆς πόλεως δι' ἡμῶν Μηνᾶ πρεσβυτέρ(ου)
υἱοῦ Ἀναστασίου καὶ αὐτοῦ πρεσβυτέρου καὶ
ἄπα Ὁλ διακόνου υἱοῦ Φοιβάμμωνος καὶ αὐτοῦ
διακόνου καὶ Μηνᾶ υἱοῦ Γεωργίου καὶ Θεωδώρου...

És a dir,

*En nom de Nostre Senyor i Amo Jesucrist, Déu i Salvador nostre,
i de la Nostra Senyora la Santa Mare de Déu i de tots els
sants, dia 26 de mesorè de la 14 indicció, a Arsinoe. A Flavios
Ioannes el gloriosíssim dux d'aquesta eparquia dels Arcadis, a
través d'Apphouas l'il·lustríssim ripari d'aquests ciutat dels
Arsinoites, el comú dels fabricants de selles d'aquesta ciutat,
a través nostre, Menas prevere, fill d'Anastasios, també
prevere, i apa Hol, diaca, fill de Phoibammon, també ell diaca,
i de Menas, fill de Gregorios, de Theodoros...*

El fet que el prevere Menas també fos fill d'un prevere fa pensar en la possibilitat que fos un fet comú que els fills dels clergues ho esdevinguessin a llur torn. Val a dir que a l'època que es redactà aquest document, el diaca Phoibammon, pare del diaca Hol, ja era difunt, com resulta de la subscripció del document, que no n'esmenta, tanmateix, la condició de diaca.

Aquesta circumstància revela que podria haver-hi hagut molts altres casos similars que, no genysmenys, no ens han quedat documentats.

La documentació copta, més tardana, ens ha conservat més casos de

pares i fills diaques, i també preveres fills de diaques. De fet, les condicions socials a partir dels primers segles de la dominació àrab expliquen l'extensió del fenomen: els càrrecs eclesiàstics deixen d'ésser llocs privilegiats i l'Església disposa de menys recursos, per la qual cosa en disminueix la demanda entre qui no té la tradició d'exercir-los, de manera que els bisbes opten més fàcilment per ordenar els qui hi estan disposats, que normalment sorgeixen de famílies de clergues¹¹⁹³.

Al segle VII trobem un cas a Medinet Habu, en un òstracon fragmentari¹¹⁹⁴ que comença d'aquesta manera: ΔΑΥΓΙΑ ΠΑΔΙΑΚ(ΟΝΟC) ΠΟΥΝΙΩΑΝΝΗ[C] ΔΙΑΚ(ΟΝΟC)... és a dir, *David, el diaca, fill de Ioannes, diaca...*

En un text copte¹¹⁹⁵ procedent de l'Arsinoïta i datable entre els segles VII i VIII, que recull un contracte de lloguer d'un camp de conreu, trobem la subscripció en grec d'un diaca que recull un cas possible de diaca fill d'un diaca: δι' ἑμοῦ Χαῖλ ἐλ(α)χ(ίστου) δια(κόνου) τοῦ μακα(ρίου) Δαμιανοῦ νο(μικὸς)¹¹⁹⁶ διάκο(νος) ἀπὸ Ἀρχ() Μαχ() ἔγρ(αφα) (καὶ) μαρτυρῶ, és a dir, *a través mde mi, Khael, humilíssim diaca (fill) del difunt Damianos, jurista i diaca de Arkh(.) Makh(.), ho he escrit i en sóc testimoni.*

1193 Wipszycka (1992b) p. 217.

1194 *O.Medin.Habu* 131.

1195 *CPR* 4.126.

1196 Respectem la resolució de les abreviatures que fa l'editor. Segons elles, el diaca només seria Khael, que apareixeria primer en genitiu i després en nominatiu com a subjecte dels verbs *signar* i *ésser testimoni*. Aquesta solució forneix un subjecte als verbs que si no n'estarien mancats, però presenta l'inconvenient de la repetició del títol de diaca. D'altra banda, és molt freqüent en les subscripcions l'elisió del subjecte en nominatiu, del tipus *Per mi, Khael, ho he escrit i en sóc testimoni*. D'altra banda, les formes verbals en veu activa també estan restituïdes de manera que es podrien interpretar en passiva, especialment en un context de llengua copta en què no existeix la distinció. La solució de llegir νο(μικοῦ) i διακό(νου) evita l'anacolut en l'aposició i permet entendre que Damianos era també diaca i en sembla la solució preferible.

En un contracte de compravenda¹¹⁹⁷ del segle IX, en què el monestir d'Apa Apol·lo de Bawit pacta una compravenda amb un prevere, trobem un testimoni que també és un diaca fill de diaca: ΑΝΟΚ ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΛΛΑΧ(ΙΣΤΟΣ) ΝΔΙΑΚΩ(Ν) ΥΙΟ(Σ) ΤΟΥ ΜΑΚ(ΑΡΙΟΥ) ΣΩΡ ΔΙΑΚΩ(ΝΟΣ) , és a dir, *Jo Petros, humilíssim diaca, fill del difunt Hor, diaca.*

Troblem també un cas d'un diaca que era pare d'un prevere. En un contracte de donació entre laics¹¹⁹⁸, datable al segle VIII i procedent d'Hermòpolis, trobem un testimoni que signa d'aquesta faisó: [-ca.-] ΠΡΕ(ΣΒΥΤΕΡΟΣ) ΠΩΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΚΟΛΛΟΥΘΕ ΠΕΝΤΑΧΩΠ ΝΔΙΑΚ[-ca.-] [-ca.-]¹¹⁹⁹, és a dir, *...prevere, fill del difunt Kol·louthe, que fou diaca...*

En un dels documents de donació d'infants¹²⁰⁰ al monestir de Sant Phoibammon de Tebes, dels que ja s'ha tractat anteriorment, datat l'any 771, trobem un testimoni que supleix la signatura d'un altre a causa del seu analfabetisme, i que també és un cas de prevere fill de diaca: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΕΛΛΑΧΙΣΤΟΣ ΝΠΡΕΣΒΕΤΕΡΟΣ ΠΩΗΡΕ ΝΠΜΑΚ(ΑΡΙΟΣ) ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΔΙΑΚΟΝ ΠΡΜ ΤΠΟΛΙΣ ΤΒΩ ΔΣΑΓΓΙ ΝΜΟΙ ΔΙΣΣΑΙ ΣΑΡΟΣ ΧΕ ΜΑΣΝΟΙ ΝΣΣΑΙ ΑΥΩ ΤΙΟ ΜΜΝΤΡΕ ΕΠΙΧΑΡΤΙΣ ΝΤΩΡΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣ ΤΕΥΘΟΜ¹²⁰¹, és a dir, *...Theodoros, humilíssim prevere, fill del difunt Basilios, diaca, de la ciutat de Tbo, requerit he signat per ell, que no sap escriure, i sóc testimoni d'aquesta escriptura de donació en els termes vigents.*

Mereixen esment especial uns documents molt tardans, datats després del canvi de mil·leni, que, a diferència dels anteriors, reflecteixen una situació social en què la comunitat cristiana ja

1197 P.BL Or 6204.

1198 CPR 4.33.

1199 CPR 4.33.8.

1200 SB 1.5594=P.KRU 81.

1201 SB 1.5594, 56-59.

ha esdevingut o està a punt d'esdevenir minoritària i la llengua copta està sofrint un procés d'abandonament en favor de l'àrab.

Els documents ens presenten una situació d'abundant presència de clergat en una mateixa família, cosa que fa pensar en una certa endogàmia i en el manteniment del copte com a llengua de tradició d'aquesta societat clerical.

Troblem, en primer lloc, un grup de documents¹²⁰² procedents de la població de Teixlot i datables en un marc temporal que va de 1027 a 1062, i per tant recullen les vicissituds de dues generacions. Pel que fa al seu contingut, es tracta de tres compravendes, d'una casa, d'una part d'una casa i d'un forn, d'un reconeixement de deute, i de dues deixes testamentàries.

Els casos que trobem en aquest conjunt de documents són els següents:

Phif, fill de Mariane, ambdós diaques, que actua d'escriba i testimoni i de testimoni en sengles contractes¹²⁰³ de compravenda d'una casa i d'una porció d'una casa, respectivament. Signa així: $\text{ANOK ΠΔΙ(ΑΚΟΝΟΣ) ΦΙΦ ΠΩΗ ΝΠΔΙ(ΑΚΟΝΟΣ) ΜΑΡΙΑΝΗ ΕΙΟ ΝΜΗΤΡΕ ΠΕΦΖΙ ΠΙΧΑΡΤΕΝ}$ ¹²⁰⁴, és a dir, *Jo, el diaca Phif, fill del diaca Mariane, sóc testimoni del que hi ha escrit en aquest document.*

Gabriel, fill de Mina, ambdós diaques. Gabriel actua com a testimoni en un contracte de compravenda d'una casa¹²⁰⁵, juntament amb el ja esmentat Fif. Signa d'aquesta manera: $\text{ANOK ΠΔΙΔΚ(ΟΝΟΣ) ΓΑΥΡΙΗΛ (ΥΙΟ)Σ ΠΔΙΔΚ(ΟΝΟΣ) ΜΙΝΑ ΕΙΟ ΝΜΗΤΡ[Ε] Π[Ε]ΦΖΙ ΠΙΧΑΡΤΗΣ}$ ¹²⁰⁶, és a dir, *Jo*

1202 SB Kopt 3.1410; 1411; 1412; 1414; 1416 i 1417.

1203 SB Kopt 3.1410 i 1411.

1204 SB Kopt 3.1411, 23-24.

1205 SB Kopt 3.1410.

1206 SB Kopt 3.1410, 20-21.

sóc el diaca Gabriel fill del diaca Mina, i sóc testimoni del que hi ha al document. També és testimoni i escriba en un altre contracte de compravenda¹²⁰⁷ de la mitja casa i en la mateixa condició actua en un contracte de compravenda¹²⁰⁸ d'un forn, i podria ser que també actués així en un reconeixement de deute¹²⁰⁹. També és molt probable que hagi estat el beneficiari d'una part de la casa de Raphael, que també era fill d'un diaca Mina, en la seva deixa testamentària¹²¹⁰. És possible que Raphael i Gabriel fossin germans, el diaca Mina que ambdós tenen per pare hagués estat la mateixa persona.

Ioseph, fill de Ptxeqe, ambdós diaques, que actua de testimoni en un contracte¹²¹¹ de compravenda d'una vivenda. Signa d'aquesta manera: $\lambda\nu\omicron\kappa \pi\tau\lambda(\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma) \iota\omega\chi\eta\phi (\gamma\iota\omicron)\varsigma \pi\tau\lambda(\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma) \pi\chi\eta\theta\epsilon \epsilon\iota\omicron \nu\mu\eta\tau\tau\epsilon \epsilon\pi\epsilon\chi\tau\epsilon \pi\iota\chi\lambda\alpha\rho\tau\epsilon\nu$ ¹²¹², és a dir, Jo el diaca Ioseph fill del diaca Ptxeqe sóc testimoni del que hi ha al document.

Ens hem limitat a exposar els casos de diaques fill de diaques, però en aquest conjunt de documents apareixen diversos casos més de diaques que són pares de testimonis o parts en el contracte, fet que reforça la idea d'una comunitat tancada integrada per persones relacionades amb el ministeri diacanal. Són aquests: el diaca Israel¹²¹³, pare de Iosaphat, que actuava d'escriba, el diaca Khael¹²¹⁴, pare de Soueres, que actuà de testimoni, i el diaca Mina¹²¹⁵, pare de Raphael, que és part en diversos contractes.

1207 SB Kopt 3.1411.

1208 SB Kopt 3.1412.

1209 SB Kopt 3.1414.

1210 SB Kopt 3.1417.

1211 SB Kopt 3.1411.

1212 SB Kopt 3.1411, 17-18.

1213 SB Kopt 3.1416; 1417.

1214 SB Kopt 3.1411 i potser 1416 i 1417.

1215 SB Kopt 3.1410, 1412, 1414, 1416 i 1417. Podria donar-se el cas, que no podem comprovar, que aquest Mina i el pare del diaca Gabriel fossin la mateixa persona, de manera que aleshores Raphael i Gabriel haurien estat germans.

Si en el conjunt documental anterior ja se'ns manifestaven signes evidents d'endogàmia, en un document uns cent-cinquanta anys posterior aquest fet ja és una evidència indiscutible.

Es tracta d'un contracte matrimonial¹²¹⁶ procedent d'Asfinis, al *nomós* Latopolita, a l'Alt Egipte, possiblement datable l'any 1247. És d'un document escrit en paper i en dialecte sahídic, tot i que conté influències del bohairic, que en aquell moment s'estava estenent com a llengua eclesiàstica, i frases en grec completament agramaticals. És evident, pels noms àrabs transcrits al copte, que l'àrab havia esdevingut ja la llengua habitual d'aquesta família cristiana i el copte es mantenia com a llengua de tradició.

Es tracta de l'acta de celebració del casament de Paixaeir, un jove diaca, fill del prevere Poulfaraq (Abu-l-Faraq), fill de Stauros, amb Seth Alpha, la filla del germà del seu pare, el també diaca Pouhalib (Abu-Halib): ΤΑΙΤΕ ΤΖΟΜΟΛΟΓΕΙΑ ΝΤΑΨΟΜΟΛΟΓΕΙ ΜΜΟC ΝCΠΦΗΡΕ ΦΗΜ ΠΔΙΑΚ(ΟΝΟC) ΠΑΦΑΕΙΡ ΜΠΕΠ̄(Ε)C̄(ΒΥΤΕΡΟC) ΠΥΛΧΑΡΑC ... ΕΧΙ [Ν]ΤΦΕΡΕ ΜΠCΟΝ ΜΠΕΦΕΙΩΤ̄ ΝΔΙΑΚ(ΟΝΟC) ΠΟΥΨΑΛΙΠ ΕΠΕCΡΑΠΠΕ CΗΘ ΑΛΠΑCΑ ΕΧΙΤC ΠΑΨ ΝCΣΙΜΑ ΚΑΤΑΠΝΟΜΟC ΜΠΧ̄(ΟΕΙ)C̄¹²¹⁷... és a dir, *Aquest és l'acord matrimonial que acorda el jove diaca Pashair, fill del prevere Poulfaraq, ... per prendre la filla del germà del seu pare el diaca Pouhalip, que es diu Seth Alpha, com a esposa segons la Llei de Déu.*

El contracte matrimonial s'estén davant del bisbe Abraham. Paixaeir ha portat per la seva banda alguns fidels, preveres i diaques. En el contracte es pacta el dot. Signen com a testimonis el diaca Pouhalib, fill de Nantias, prevere, el diaca Pous[], fill del diaca Poussour, el diaca Poushak, fill del diaca Pisente, que

1216 *SB Kopt 4.1801.*

1217 *SB Kopt 4.1801, 3-8.*

ha estat també l'escriba, així com els preveres Gabriel, fill del diaca Pamilihel, George, fill de David també prevere, i Stauros, fill de Mou]. A més, signa de testimoni un Paulos, fill del diaca Poussourour, de qui no es diu que sigui prevere o diaca, però que utilitza l'epítet *elakhistos* i per tant, o l'omissió de l'orde és un descuit, o bé era monjo sense ordenar.

Trobem, doncs, un diaca i un prevere que són germans, Pouhalib i Poulfaraq, i que llurs fills, cosins germans per tant, contrauen matrimoni, i que el fill del prevere, el nuvi Paixair també és diaca. Dels testimonis no tenim informació sobre les relacions d'agnació i cognació, però és evident una successió de pares a fills en els ministeris sacerdotal i diaconal, atès que tots, absolutament, són diaques fills de diaques o preveres fills diaques o preveres.

A banda de l'evidència d'un tancament comunitari de la població cristiana, el sorgiment d'una casta levítica dedicada als ministeris eclesiàstics fou facilitada per la manca de restriccions al matrimoni del baix clergat, llevat de a relativa al segon matrimoni¹²¹⁸.

Potser també el fet que el fill fos ja diaca, i per tant un home amb plena capacitat d'obrar, explica el fet que el contracte, si més no formalment, no es pacti entre els pares sinó que ho faci el mateix nuvi.

Trobem també un cas certament estrany, el del diaca Samouel, que era monjo i pare d'una dona anomenada Abaigaia i de dos homes, Stephanos i Khareb, com consta en dues escriptures, una de divisió d'una casa i una altra de partició d'herència¹²¹⁹ procedents de

1218 Wipszycka (1992c) p. 244-245.

1219 P.KRU 35 i 36.

Tebes i datables entre el 719 i el 724. Els termes dels documents no deixen lloc al dubte: ΑΝΟΚ ΑΒΑΙΓΑΙΑ ΤΩΘΕΡΕ ΣΑΜΟΥΗΛ ΠΑΔΙΑΚΟ(ΝΟC) ΑΥΩ ΠΝΟΝΟΧΟC ΝΠΤΟΟΥ ΝΧΗΜΕ ΤΑΜΟΤΕ ΤΜΑΚΑΡΙΑ ΤCΕΝΟΥΤΕ¹²²⁰, és a dir, *Jo Abaigaia, filla de Samouel, diaca i monjo, de la muntanya de Tebes, i de la meua difunta mare Tsenoute...* Pel contrast entre la manera d'esmentar la mare, podem deduir que a l'hora de signar aquesta escriptura el diaca Samouel encara era viu. És lícit suposar que el diaca s'havia retirat a la vida monàstica arran de la defunció de la seva esposa Tsenoute. És destacable que en un dels documents¹²²¹ sigui també un diaca, Pxere, que supleix la signatura d'un testimoni analfabet: ΑΝΟΚ ΠΩΗΡΕ ΠΕΙΕΛΑΧΙCΤΟC ΠΑΔΙΑΚ(ΟΝΟC) ΠΝΑΠΟCΤΟΛΟC ΑΙCΖΑΙ ΖΑΡ[ΟΦ] ΧΕ[ΝΦ]ΝΟΙ ΑΝ CΖΑΙ¹²²², és a dir, *jo Pxere, humilíssim diaca, ho he escrit en nom d'ell perquè no sap escriure.*

En conclusió, entrava dintre de la més absoluta normalitat que els diaques contraguessin matrimoni i fossin pares.

És més destacable el cas que els diaques fossin fills o pares de clergues, cosa que tenim també prou documentada. Aquests casos semblen reflectir l'immobilisme social que portava els fills a succeir els pares en llurs oficis. A partir de la conquesta àrab, és evident la constitució de famílies dedicades al clergat és símptoma del tancament de la comunitat i, alhora, de les majors dificultats dels bisbes per proveir ministeris ordenats que ja no portaven aparellada una situació de privilegi o prestigi social.

1220 P.KRU 35, 11-13.

1221 P.KRU 36.

1222 P.KRU 36, 78-79.

2.3.- ELS DIACONETES

2.3.1.- IDENTIFICACIÓ I FONTS

La institució dels diaconetes no és equivalent a la dels diaques; tanmateix, l'evident relació etimològica i, com veurem, funcional que existeix entre ambdues aconsella tractar-ne també, ni que sigui tangencialment.

Els textos que tenen referències a diaconetes són un total de 13, que s'enumeren a continuació:

CPR 4.90

P.Ant 2.95

P.Cair.Masp 1.67002

P.Cair.Masp 1.67060

P.Cair.Masp 2.67138

P.Cair.Masp 2.67139

P.Cair.Masp 3.67286

P.Cair.Masp 3.67325

P.Naqlun 1.7

P.Oxy 27.2480

P.Palaurib 20

PSI 16.1641

SB 26.16523

A aquests documents cal afegir-ne un altre, *P.Cair.Masp. 3.67347*, que esmenta dos dels personatges identificats com a diaconetes en els textos anteriors.

Tots els textos estan datats en el segle VI i la majoria d'ells pertany a l'arxiu de Diòscor d'Afrodito i procedeixen d'Afrodites Kome, d'Antaiòpolis o bé d'Antinoòpolis, on Diòscor va exercir també la seva professió.

Els únics textos que no estan relacionats amb aquestes localitats són *CPR 4.90*, que prové d'Hermòpolis i és l'únic en llengua copta, i *P.Oxy 27.2480*, que prové d'Oxirinc. *P.Naqlun 1.7* és originari, amb molta probabilitat, del nomós Arsinoita; tanmateix, fa referència a uns pagaments corresponents a la ciutat d'Antinoòpolis.

L'aparició d'aquests textos planteja d'antuvi dues qüestions que inviten a reflexionar-hi.

La primera és la de la identitat, natura i funció de la institució dels diaconetes, tal com ens al reflecteixen les fonts documentals.

La segona és la raó per la que tots els esments dels diaconetes en la papirologia documental es concentren pràcticament en unes localitats de l'Alt Egipte, i per què tots els documents són del segle VI, mentre que el mot és absent en la resta de papirs documentals.

2.3.2.- FUNCIO DELS DIACONETES EN ELS TEXTOS CONSERVATS

Entre el conjunt de textos conservats, destaca en primer lloc el grup de certificats d'embarcament de blat procedent del tribut destinat al monestir de la Metànoia, a Alexandria (*P.Cair.Masp 2.67138*, *P.Cair.Masp 3.67286*, *P.Cair.Masp 3.67347* i *SB 26.16523*).

En total, es conserven 6 certificats¹²²³, tots redactats segons un mateix formulari¹²²⁴. En ells apareix esmentat 8 vegades el càrrec de diaconeta, si bé 7 d'elles mitjançant l'abreviació διακ- o διακκ per designar un plural¹²²⁵- que habitualment s'utilitza per designar els diaques. Per aquesta raó, probablement, l'editor de *P.Cair.Masp* 3.67347 ha restituit el mot com διάκ(όνου) i διακκ(όνων). Tanmateix, a *P.Cair.Masp* 3.67286, línia 15, el mot apareix escrit de forma plena, διακονιτών. Resulta evident, doncs, que tots els formularis s'han de restituir com referits a diaconetes, com a mínim els que designen amb aquest títol els monjos Anastasios, Iskhirion i un altre personatge el nom del qual s'ha conservat només fragmentàriament, i també probablement el Fotinos i el Iosephios que ens ha transmès *SB* 26.16523.

Els diaconetes que actuen en aquests certificats són eclesiàstics, com denota el tractament de θεοφιλέστατος/θεοσεβέστατος i ἄββα que se'ls aplica, monjos, de fet, com s'indica expressament amb el participi μονάζων que n'acompanya la designació.

Això no obstant, exerceixen una funció purament civil, la d'actuar d'intermediari en l'embarcament del blat recollit a la ciutat sota la responsabilitat de les autoritats civils, el comes, el protocometes o l'administrador. De fet, en quatre dels textos¹²²⁶ el mot *diaconeta* ve qualificat pel nom de la ciutat d'Antaios (διακονητῆς Ἀνταίου), i no amb referència a cap institució eclesiàstica com succeeix en altres casos, cosa que fa dubtar fins

1223 *P.Cair.Masp* 3.67286 i *P.Cair.Masp* 3.67347 contenen dos certificats cadascun.

1224 El formulari és com segueix: ἐμέτρησεν καὶ ἐνέβαλεν το (ὑπὲρ) nom del comes, de la ciutat i de l'administrador, εἰς πλοῖον τοῦ μοναστηρίου Μετανοίας διὰ, nom dels diaconetes, διακονητῶν ὑπὲρ ἐμβολῆς/ἀστικῶν πόλεως, indicció, σίτου ἀρτάβας NN σὺν ναύλοις. Segueix normament un resum i la signatura de l'escriba.

1225 *P.Cair.Masp* 3.67347 fol 1, r, 1. Cf. Schmelz (2002) p. 215, nota 84.

1226 *P.Cair.Masp* 2.67138 fol 4; *P.Cair.Masp* 2.67347 fol 1r, 5; *P.Cair.Masp* 2.67347 fol 1r, 19; *SB* 26.16523.

i tot del caràcter civil no ja de les funcions, sinó del càrrec mateix que exerceixen els diaconetes, més enllà de la seva condició personal d'eclesiàstics.

Convé notar, a propòsit de la intrvenció d'eclesiàstics en funcions civils, que és habitual que l'Església col·labori amb les autoritats civils en l'exercici de funcions relacionades especialment amb el fisc¹²²⁷. En aquests mateixos certificats es pot comprovar que els vaixells destinats a transportar la recaptació a Alexandria pertanyen al monestir de la Metanoia¹²²⁸.

Als textos anteriors, cal afegir sense gaire dubte, malgrat que no es tracti d'un certificat d'embarcament, el rebut conservat al sisè foli de *P.Cair.Masp 3.67325* que fa referència a un pagament destinat a les ναύλα¹²²⁹, és a dir als drets d'embarcament, dels diaconetes, mot que apareix esmentat amb *scriptio plena*. Amb tota probabilitat, aquest embarcament fa referència als embarcaments del producte de la recaptació gestionats pels diaconetes, dels quals queda constància en els papirs anteriorment comentats.

Les funcions civils del diaconeta, en especial com a alt funcionari del *nomós* amb relació directa amb el pagarca queden reflectides a *P.Cair.Masp 1.67060*. En aquest document el pagarca Menas mateix s'adreça als *protocometes* Diòscoros i Apol·los en un to directe i imperatiu perquè encara no han ingressat els impostos

1227 Com a mínim, en la recaptació dels impostos corresponents a les terres que en depenien i als colons que les conreaven, anàlogament a l'*autopragia* dels grans dominis rurals. Cf. Schmelz (2002) p. 200-201.

1228 El paper del monestir de la Metanoia en la recaptació d'impostos ha merescut diferents interpretacions. J. Maspéro va entendre que es tractava d'un cas de finançament del monestir amb impostos estatals: cf. introducció a *P.Cair.Masp 3.67286* i a Maspéro (1923) p. 56. Rémondon, per contra, entén que sobre el monestir pesava la càrrega de fornir vaixells i personal per posar-los al servei de la recaptació: Rémondon (1971) p. 777. El monestir de la Metanoia, habitat per monjos pacomians, havia estat fundat a Canopos pel patriarca Teòfil (384-412) després de destruir un temple d'Isis. Wipszycka (1988) p. 80.

1229 Cf. Montevecchi (1988) p. 224.

corresponents a la ciutat. El pagarca cita expressament el diaconeta com la font d'informació en què fonamenta el seu blasme: el text comença directament amb l'expressió οὐδὲν παντελῶς ἐσήμμανέν μοι ὁ θεοφιλέστατος διακονητῆς ὑπερ τῆς κώμης ὑμῶν¹²³⁰, és a dir *el diaconeta estimant de Déu no m'ha donat cap informació sobre el vostre poble*, de la que és obligat deduir que el diaconeta exercia funcions civils en la recaptació dels impostos de la ciutat, o de diverses ciutats, i en donava comptes al pagarca. Aquesta situació és plenament compatible amb les funcions que desenvolupent els diaconetes en els certificats d'embarcament anteriorment ressenyats.

En un altre document, *P.Cair.Masp 1.67002*, Diòscoros i els habitants d'Afrodito s'adrecen a l'*stratelates* amb una amarga queixa sobre la conducta del pagarca Menas, que els extorsiona amb diverses violències i exaccions. En culminar el relat dels fets ominosos que li atribueixen, després de relatar el perjudici que això representa per la hisenda imperial, refereixen que el secretari i el diaconeta de la població se li han adreçat en va per tal d'evitar que distregui la recaptació de l'*embolé*¹²³¹, que ja estava preparada¹²³². Aquest document ve a confirmar, doncs, que el diaconeta, probablement el mateix a què es refereix Menas a *P.Cair.Masp 1.67060*, exercia una funció civil important a la ciutat. En concret, tenia responsabilitats en la recaptació dels impostos i el lliurament o la rendició de comptes per aquestes contribucions als funcionaris superiors del *nomós*, en concret, al pagarca.

1230 *P.Cair.Masp 1.67060, 1.*

1231 L'ἐμβολή era un impost sobre els cereals, normalment pagat en espècie, cosa que explica la necessitat de disposar de vaixells per al seu transport. Cf. Kahle, P.Bal (1954) p. 46.

1232 *P.Cair.Masp 1.67002, 3, 19*: ἔγραψεν γὰρ αὐτῷ ὁ γραμματεὺς καὶ ὁ διακονητῆς τούτου χάριν, τοῦ μὴ ἀνελεῖν τὴν κώμην ἀκαίρως καὶ διαστρέψαι τὴν ἐμβολὴν ἐτοιμασμένην καὶ ἐμβαλλομένην, és a dir, *perquè li hem escrit, el secretari i el diaconeta, a fi i efecte que no vingui el poble inoportunament i desbarati l'"embole" ja preparada i embarcada.*

En un altre grup de textos trobem un conjunt de diaconetes, també de la ciutat d'Afrodito, que exerceixen funcions eclesiàstiques. Es tracta dels encarregats de les *diaconies* dels monestirs de Psinabla i d'Afrodito. Els coneixem a través dels comptes del comes Ammonios, que se'ns han conservat en el llarg document classificat com *P.Cair.Masp 2.67139*.

Aquest document esmenta, amb *scriptio plena*, el diaconeta Apa Phib¹²³³ com a monjo que va rebre una partida de blat destinada al monestir de Psinabla. Poc després, el mateix document esmenta el mateix Apa Phib com a encarregat de la *diaconia* d'aquest monestir¹²³⁴. Malgrat que el nom Phib és freqüent, la coincidència del mateix nom al mateix monestir, fent les mateixes funcions i en documents coetanis, ens permet assegurar amb raonable seguretat que es tractava del mateix personatge. Alhora, aquesta coincidència del personatge ens permet associar el càrrec de *diaconeta* a l'exercici de funcions, probablement de responsabilitat, en la *diaconia* del monestir. En canvi, no sembla el mateix personatge un altre Phib, diaca (si bé també es podria resoldre l'abreviatura com a diaconeta), que regentava un molí del monestir d'Ibeke¹²³⁵, perquè, a part de tractar-se d'un monestir diferent, apareix en una posició jurídica clarament distinta.

Podem inferir també que el monjo anomenat Isakios que esmenten els mateixos comptes efectuant les mateixes funcions al monestir d'Afrodite seria al seu torn el diaconeta d'aquest monestir.

1233 El text diu: ...ἄπα Φεῖβ μονάζ(οντος) (καὶ) διακονητοῦ/, *P.Cair.Masp 2.67239*, fol 3, r, 1. ...apa Pheib monjo i diaconeta.

1234 La referència és: τῷ ἄπα Φεῖβ ἐν τῇ διακονίᾳ ὄρους Ψιναβλα, *P.Cair.Masp 2.67239*, fol 4, r, 4. A apa Pheib a la «*diaconia*» de la muntanya de Psinabla.

1235 *P.Cair.Masp 2.67239* fol. 5, r, 11: Φεῖβ μολονάρχ(η) (καὶ) [δ]ιακ(όνω) (ὑπὲρ) τῆς θήκ(ης) το(ῦ) μολ(ῶνος) το(ῦ) ὄρ(ους) Ιβεκε νό(μισμα) α, és a dir: Pheib responsable del molí i diaca per la instal·lació del molí de la muntanya d'Ibeke, 1 nomisma; cf. Schmelz (2002) p. 164.

Efectivament, Isakios apareix esmentat juntament amb Pheib en el segon dels passatges esmentats, com a encarregat de la *diaconia* del monestir d'Afrodite¹²³⁶. En uns altres tres passatges trobem novament aquest mateix Isakios relacionat amb la *diaconia* del monestir d'Afrodite¹²³⁷, o sense esmentar el monestir¹²³⁸.

En el mateix àmbit geogràfic, Afrodites Kome-Antaios, i en un document pertanyent també a l'arxiu de Diòscor, trobem un altre diaconeta esmentat en termes compatibles amb les funcions civils o eclesiàstiques suara comentades. Es tracta del diaconeta que figura a *P.Palaurib 20*, un document fragmentari que esmenta un monjo diaconeta¹²³⁹ en relació amb la garantia d'un préstec relacionat amb una contribució pública o el mateix impost del *demosion*.

Fora d'aquest àmbit geogràfic, les mencions de diaconetes són més escasses i esparses.

Una carta privada, conservada sota la sigla *P.Ant 2.95*, ens informa de l'existència d'un grup de diaconetes, esmentats en plural. En aquest cas, es tracta d'un document procedent d'Antinoòpolis, en el qual el remitent, que tracta el destinatari de "senyoria fraternal" i també d'"il·lustre fraternitat"¹²⁴⁰, recorda que s'hi havia dirigit anteriorment a través del *symmakhon*, és a dir, la corporació, dels diaconetes¹²⁴¹. El

1236 *P.Cair.Masp 2.67239 fol. 4,r,3*: τῷ ἄπα Ἰσακίῳ ἐν τῇ διακονίᾳ ὄρους Ἀφροδ(ίτης); a *apa Isakios a la "diakonia" de la muntanya d'Afrodite*.

1237 *P.Cair.Masp 2.67239 fol. 3,v,1-2*: λόγ(ος) σίτο(υ) δοθέντων εἰς τὴν διακονίαν τοῦ ἁγίου ὄρους / Ἀφροδίτης δ(ιὰ) τοῦ θεοφιλεστάτο(υ) ἄπα Ἰσακίου: *compte del blat donats (sic) a la "diakonia" de la santa muntanya d'Afrodite a través de l'estimadíssim de Déu Isakios*.

1238 *P.Cair.Masp 2.67239 fol. 5,r,9*: τῷ ἄπα Ἰσακίῳ τῆ(ς) διακον(ί)ας: a *apa Isakios de la "diakonia"*; *P.Cair.Masp 2.67239 fol. 5,r,19*: τῷ ἄπα Ἰσακίῳ τ[ῆ] διακονίᾳ: a *apa Isakios, a la "diakonia"*.

1239 *P.Palaurib 20,3*: [μον]άζοντι καὶ διακονιτῆ: *monjo i diaconeta*.

1240 *P.Ant 2.95.10*: ἡ σὴ λαμπρὰ ἀδελφότης: *la teva il·lustre fraternitat*.

1241 *P.Ant 2.95.1* γέγραφα τῇ ὑμετέρᾳ ἀδελφικῇ δεσποτείᾳ διὰ τοῦ συμμαχοῦ τῶν διακονητῶν περὶ τοῦ ἀναλ[ώ]ματος αὐτῆς: *he escrit a la vostra fraternal*

tractament del destinatari fa pensar que es tracti d'un bisbe, a qui freqüentment s'aplica el tractament de δεσπότης. En aquest cas, el remitent seria també un bisbe, atès el tractament fraternal amb què se li dirigeix. Existeix també la possibilitat que es tracti d'una carta adreçada a un germà de sang, possiblement bisbe, hipòtesi que es recolzaria en l'esment de la mare del destinatari¹²⁴² i certes expressions¹²⁴³ que denoten una intimitat de tracte que aflora per sobre del tracte respectuós en tercera persona. En qualsevol cas, els diaconetes constituïrien un cos organitzat en l'administració episcopal que exerciria determinades funcions d'intermediació amb el bisbe, especialment en assumptes econòmics, com és el cas d'aquesta carta, que fa referència a uns préstecs i uns pagaments.

També a Antinoòpolis, aquesta vegada relacionat amb una administració monàstica i no diocesana, trobem el diaconeta Ioulianos¹²⁴⁴, esmentat en un rebut d'un pagament fet a la *diaconia* del monestir d'Apa Sabinos.

Finalment també està relacionat amb Antinoòpolis *P.Naqlun 1.7*, que recull els comptes d'uns pagaments en blat que s'havien d'exigir a diverses persones, designades segons llur professió, per fer front a la despesa militar de la ciutat. Entre els obligats a pagar hi ha personatges relacionats amb el món eclesiàstic, com un anacoreta, i professions purament civils, com un cuiner o un jurista. Figura entre aquestes persones el diaconeta, tot i que

senyoria a través del "symmakhon" dels diaconetes sobre la seva despesa.

1242 *P.Ant 2.95.8*: παρακαλῶ δὲ αὐτὴν γράψαι τῇ κοινῇ δεσποίνῃ τῇ μητρὶ ὑμῶν ὅπως ἀνέλθῃ: *prego que ella escrigui a la nostra comú senyora la vostre mare per tal que vingui.*

1243 *P.Ant 2.95.10*: κλαίουσα καὶ θλιβομένη καὶ ἀναιζομένη (*lege ἀνιαζομένη*): *plorant i afligida i lamentant-se.*

1244 *PSI 16.1640,1-2*: τῷ θεοφιλεστάτῳ Ἄββα Ἰουλιανῷ διακο[νητῇ -ca?-] [Πέτρας Ἄββα Σαβίνου: *a l'estimadíssim de Déu Ioulianos diaconeta ... del monestir d'Abba Sabinos.*

afegit per una segona mà només per fer constar que un altre obligat havia de fer el pagament en substitució d'ell¹²⁴⁵.

A Hermòpolis pertany un document, l'únic copte per ara conegut que esmenti un diaconeta, de nom Apa Iohannes¹²⁴⁶, a qui l'emissor del document, un pastor de nom Phib, confessa deure una determinada quantitat de llana, que es compromet a pagar. El tractament del diaconeta posa de manifest que es tractava d'un eclesiàstic, però no permet concloure res sobre la naturalesa de la relació contractual que unia els dos personatges, en concret, per allò que interessa aquí, si es tractava d'una operació privada, pública o eclesiàstica. Tan sols el fet que intervingui com a intermediari un secretari¹²⁴⁷, càrrec especialment vinculat a funcions civils, permet pensar que no es tractaria d'un negoci vinculat a l'administració eclesiàstica. En el mateix sentit apunta el fet que el diaconeta no estigui associat a cap monestir o església; fins i tot és temptador pensar que l'apel·latiu *diaconeta de Xmoun* pogués fer referència a una funció civil a la ciutat d'Hermòpolis, però podria tractar-se simplement d'un gentilici¹²⁴⁸.

El darrer esment de diaconetes en un papir el trobem en uns comptes procedents de la ciutat d'Oxirinc, conservats a *P.Oxy 27.2480*, on es recull una llarga relació de pagaments amb els seus beneficiaris. Entre ells trobem un col·lectiu, els diaconetes¹²⁴⁹,

1245 *P.Naqlun 1.7.9*: Τᾶτανῶ τ(ῶ) ἀπὸ Τερθ() (2 mà) (ὑπὲρ) τοῦ διακονήτ(ου) (1 mà) σί(του) (ἀρτάβαι) ε: *a Tatianos de Terth... per compte del diaconeta, 5 artabes de blat.*

1246 *CPR 4.90,1*: ΑΠΑ ΙΩΣΑΝΗΣ ΔΙΑΚΟΝΗΤΗΣ ΝΩΜΟΥΝ: *apa Iohannes, el diaconeta de Xmoun.*

1247 *CPR 4.90,2*: ΣΙΤΝ ΒΙΚΤΩΡ ΠΕΓΡΑΜΜΑΤ(ΕΥΣ): *a través de Victor el secretari.*

1248 Iohannes és l'únic personatge en el papir de qui s'esmenta el càrrec associat a l'origen geogràfic; les altres persones esmentades són identificades pel patronímic. De Phib, el promotor del document, s'esmenta la professió -era pastor- i el patronímic -fill de Hatre. De Victor, el secretari, només s'esmenta aquesta condició, igual que succeeix amb Iosep, el *nomikós* que va redactar el document. Dels testimonis, només s'esmenta el patronímic.

1249 *P.Oxy 27.2480.215*: τοῖ[ς] διακονητήρ(σι(?)): *per als diaconetes.*

sobre el qual el caràcter fragmentari del text no ens permet obtenir més dades. Cal esmentar que la forma que apareix en aquest paper, διακονητήρ, és un *hapax legomenon* per la forma ordinària διακονητής.

2.3.3.- ELS DIACONETES EN EL MARC DEL CORPUS LITERARI

Tots els textos esmentats pertanyen al segle VI i tots els que provenen de la zona d'Afrodites Kome-Antaios se'ns han conservat a l'arxiu de Diòscor d'Afrodito. Ni abans ni després d'aquests papirs no apareix cap altre diaconeta en els textos documentals.

Aquesta concentració espacial i, sobretot temporal, dels papirs que parlen de diaconetes suscita moltes qüestions, a les que només podem respondre amb hipòtesis.

El contrast amb els textos literaris és realment sorprenent, perquè en aquest àmbit els diaconetes són esmentats amb una pauta molt diferent.

Per intentar respondre a aquestes qüestions, cal girar la mirada vers les fonts literàries que recullen notícies sobre els diaconetes.

El mot no apareix en cap obra conservada fins el segle IV.

Gregori de Nissa el fa servir un vegada per referir-se a hipotètics col·laboradors de Déu en l'obra de la creació de l'home, per negar immediatament la seva existència i afirmar que l'home no sorgí de la terra mateixa, ni fou modelat per ajudants de Déu, àngels, liturgs o diaconetes, sinó per la Seva mateixa

mà¹²⁵⁰. En aquest sentit, els diaconetes s'associarien a altres persones que exerceixen determinades funcions en la societat civil o eclesiàstica, els liturges, i a unes entitats sobrenaturals, els àngels, que haurien esdevingut els missatgers per antonomàsia, incorporant plenament la significació que abans es referia a personatges humans.

Els Apotegmes dels Pares del Desert, en el mateix segle IV o, si més no, recollint narracions orals originades en vides d'eremites d'aquella època, fan esment dels diaconetes exclusivament en el sentit de *fàmuls* o criats o ajudants joves de vells anacoretas. En igual sentit les narracions atribuïdes al Pseudomacari¹²⁵¹.

Joan Filopó, al segle VI, utilitza el terme metafòricament per referir-se als sentits com auxiliars de l'ànima en el seu comentari a Aristòtil¹²⁵².

1250 Gregori de Nissa, *De creatione hominis sermo alter*, 43: "Ἐλαβε, γάρ φησιν, ὁ θεὸς χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον. ἰδίᾳ χειρὶ καταξιοῖ διαπλάσαι τὸ ἡμέτερον σῶμα. οὐκ ἄγγελος ὑπηρετήσατο εἰς τὴν πλάσιν, οὐχ ἡ γῆ αὐτομάτως ἡμᾶς ἐξέβρασεν ὡς τοὺς τέττιγας, οὐ λειτουργοῖς τισι καὶ διακονηταῖς ἐχρήσατο πρὸς τὸ ποιῆμα, ἀλλ' ἰδίᾳ χειρὶ φιλοτεχνεῖ χοῦν λαβὼν ἀπὸ τῆς γῆς: *Perquè diu que Déu va prendre pols de la terra i va formar l'home. Amb la seva mà es digna crear el nostre cos. No el va ajudar cap àngel en la creació, ni tampoc la terra ens va fer brollar per si mateixa, com passa amb les cigarres, no va valer-se d'auxiliars ni «diaconetes» per aquesta obra, sinó que la fa amb la seva mà prenent pols de terra.*

1251 Un exemple, on resulten evidents les funcions de servei del diaconeta, serà suficient. *Apophthegmata patrum, collectio anonyma, (e codd. Coislin) 368*: Ἐξῆλθε δὲ καὶ ὁ διακονητὴς τοῦ ἀναχωρητοῦ κατὰ τὸ ἔθος ἀπενεγκεῖν αὐτῷ ἄρτους, καὶ εὐρίσκει αὐτὸν βεβρωμένον ὑπὸ ὑαίνης. Traduït: *Sortí el «diaconeta» de l'anacoreta, segons tenia per costum, per portar-li pa, i el troba devorat per una hiena.*

1252 Joan Filopó, *Comentaris als llibres de la generació dels animals*, 15, 449, 25 (ed. Hayduck): ὡσπερ ὁρῶμεν ὅτι ὁ ἀῆρ ἔξωθεν διακονεῖ καὶ ὀσμὰς καὶ χροιάς καὶ ψόφους, ἀλλ' ὅμως ἐπὶ τῶν ἐχόντων τρεῖς μόνας αἰσθήσεις, ἀφὴν λέγω καὶ ὄσφρησιν καὶ γεῦσιν, οὐ διακονεῖ χροιάς, ἔστι δὲ ὁμοίως τῶν τοιούτων διακονητῆς, ἀλλὰ παρὰ τὸ μὴ εἶναι δύναμιν οὐ διακονεῖ, τί ἄτοπον καὶ ἐπὶ ἡμῶν τῶν ἐχόντων πέντε αἰσθήσεις λέγειν ὅτι ἔστι μὲν ἄλλα αἰσθητήρια, οὐκ ἀντιλαμβάνονται δὲ παρὰ τὸ μὴ εἶναι αἰσθήσεις ἐν αὐτοῖς; *Com veiem que l'aire exteriorment serveix de vehicle a l'olfacte, als colors i als sorolls, però tanmateix, per aquells que només tenen tres sentits, vull dir el tacte, l'olfacte i el gust, no els serveix de vehicle per al color -segueix essent igualment auxiliar (diaconeta) d'aquests, però com que no en tenen la capacitat, no els serveix- què hi ha doncs d'estrany que respecte de nosaltres, que tenim cinc sentits, diguem que hi ha altres coses sensibles però que no es perceben perquè no hi ha hi ha sentits per a elles?*

Als segles VII-IX Teodor Estudita ja es refereix als diaconetes com els encarregats d'una funció determinada, tot i que no es pot assegurar que fos exclusivament eclesiàstica, atès que en la relació on se'n fa esment per recordar que Déu aprecia sobretot la disposició amb què es duu a terme la feina, apareixen oficis civils¹²⁵³.

Al Testament d'Atanasi de l'Atos, segle IX, apareix ja clarament com una designació dels monjos encarregats dels serveis del monestir¹²⁵⁴.

Les posteriors constitucions monàstiques que se'ns han conservat recullen en molts casos la institució dels diaconetes i, com més va més, en ritualitzen una forma de designació. N'és exemple el

1253 Teodor Estudita, *Catequesi Magna* 46: ἐπιβλέπων γὰρ ἐπιβλέπει ὁ κύριος ἕκαστον, καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ τὸ πρόθυμον καὶ τὸ δύσθυμον καὶ τὸ ὀκνηρὸν καὶ τὸ προφασιστικόν. Καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ καλλιγράφοι ταῦτα σκοπεῖν ἔωσαν, καὶ οὐ μόνον αὐτοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑφάνται, οἱ τε νοσοκόμοι καὶ θυρωροί, οἱ τε τέκτονες, καὶ οἱ χρυσοῦχοι, οἱ ζωγράφοι τε καὶ οἱ ἀμφισταί, οἱ μάγκιπές τε καὶ οἱ κτηνῖται, οἱ διακονηταί τε καὶ οἱ ἐπιτηρηταί, οἱ ἀφυπνισταί τε καὶ οἱ κανδηλάριοι, οἱ ἀμπελουργοί τε καὶ οἱ κηπουργοί, οἱ πρωτοορδινάριοι τε καὶ οἱ διὰ μέσης, οἱ ἀλειεῖς τε καὶ οἱ κοσμήτορες καὶ εἴ τις ἄλλος μικρὸς καὶ μέγας διακονῶν τε καὶ διακονούμενος, ἀσθενῶν τε καὶ ὑγιαίνων. *Mirant, el senyor veu cadascú i la seva obra i la seva disposició i la seva manca de voluntat i la mandra i les excuses. I això que encara ho tinguin més en compte els cal·lígrafs, i no només ells, sinó també els teixidors i els infermers i els porters, i els fusters i els orfebres, els pintors i fan corones, els forners, els que tenen cura dels animals, els «diaconetes», i els vigilants, els despertadors i els que porten els llums, els vinyaters i els hortalsans, que té el primer lloc i els que van al mig, els pescadors i els que endrecen, i qualsevol altre, petit o gran, que serveix i és servit, que està malalt o té salut.*

1254 Acta monasterii Lavrae. Testamentum Athanasii Athonitae, 123-130: Θέλω δὲ καὶ ἐντέλλομαι τῷ καθηγουμένῳ καὶ τῷ ἐπιτρόπῳ καὶ πᾶσι τοῖς πνευματικοῖς μου ἀδελφοῖς, ἵνα [...] τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν καλλιγράφον κατὰ τὸν τύπον καὶ τὴν τάξιν καὶ τὴν συνήθειαν, ἣν ἐπὶ τῆς ἐμῆς ταπεινώσεως ἐφύλαττον οἱ διακονοῦντες αὐτῷ, τὴν τοιαύτην καὶ μετὰ θάνατόν μου διατηρήσωσιν ὃ τε καθηγούμενος καὶ οἱ διακονηταί καὶ πάντες οἱ ἀδελφοί, μᾶλλον δὲ καὶ πλέον καὶ τὴν προσσήκουσαν τιμὴν καὶ ἀγάπην ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιδεικνύτωσαν εἰς αὐτόν... *Vull i ordeno al superior i al responsable i a tots els meus germans espirituals que [...] de la manera, ordre i costum, que sota la meva humilitat guardaren els que servien el monjo Joan, ho continuïn fent després de la meva mort el superior i els diaconetes i tots els germans, i encara més que li mostrin l'honor i amor que escau als seus actes...*

Typikon del Monestir del Temible Precursor, del segle XII, que recull un ritual d'«ordenació» (χειροτονία) dels diaconetes¹²⁵⁵.

En els textos posteriors, el mot διακονητής s'especialitza per designar els monjos encarregats dels serveis en el monestir.

D'aquest ràpid i, necessàriament, parcial repàs, podem concloure que el mot διακονητής apareix per designar allò que anteriorment expressava el mot διάκονος en el moment en què la seva especialització com a grau del ministeri ordenat cristià en va excloure, a partir del segle IV, aquells altres sentits més genèrics de «servidor», «intermediari», etc.

Tanmateix, el mot διακονητής sofreix ell mateix una evolució semblant. En un principi té un sentit més genèric, que designa qualsevol tipus de servei, fins i tot de caire civil, però poc a poc es va circumscriuint al camp religiós i, finalment, s'especialitza per designar els monjos que presten serveis als monestirs. Es tracta, en tot cas, de serveis relacionats amb l'administració o les necessitats materials del monestir, no pas amb les funcions litúrgiques o espirituals, malgrat la ritualització de la designació dels diaconetes.

2.3.4.- ELS TEXTOS DOCUMENTALS EN LA TRADICIÓ LITERÀRIA

Els textos documentals, tots del segle VI, semblen reflectir el principi d'aquesta especialització del mot διακονητής que ens permet descobrir l'evolució del mot en el corpus literari. Tot i

¹²⁵⁵ El capítol 47 de les Constitucions del monestir, atribuïda a Joan el Monjo, es titula περί τοῦ πῶς δεῖ χειροτονεῖσθαι τοὺς διακονητάς, i recull un detallat ritual que en essència conté els següents elements: col·locació de les claus (o, si l'ofici no en comporta l'ús, d'una icona i el segell de l'hegumen) davant la icona de Crist o del Precursor, cant del trisagi, triple genuflexió de l'instituït, aprehensió de les claus, inclinació de l'instituït i benedicció del superior segons un text fix.

que la majoria d'exemples documentats es tracta de personatges eclesiàstics, només en el cas dels comptes d'Ammonios la designació sembla associada a una funció concreta en un monestir. En altres exemples, els diaconetes, malgrat ser eclesiàstics, exerceixen funcions clarament civils i, en algun cas, ni tan sols tenim elements per pensar que es tracti d'eclesiàstics.

Tanmateix, no hi ha cap raó que expliqui de manera convincent per què en la papirologia documental els diaconetes només apareixen esmentats en un nombre limitat de documents i reduïts a un àmbit geogràfic i una època molt concretes. Front a gairebé 1100 textos que esmenten diaques, només 13 recullen notícies de diaconetes. Això encara es fa més estrany pel fet que el nombre absolut de textos s'incrementa molt en els segles VII a IX i, en termes relatius, també puja molt el percentatge de textos que procedeixen d'un ambient monàstic. Si l'evolució del terme «diaconeta» a Egipte hagués estat el que reflecteixen els textos literaris per al conjunt de l'àmbit de llengua grega, esperaríem una presència continuada, i creixent, de diaconetes en els textos documentals posteriors al segle VI.

El fet que, fins i tot en els 13 documents que els esmenten, el mot diaconeta aparegui abreujat amb la mateixa abreviatura que habitualment designa els diaques (διακ-, διακο-), suggereix que alguns dels personatges que en documents d'altres èpoques i procedències s'han identificat com a diaques poguessin haver estat realment diaconetes¹²⁵⁶. Tanmateix, segueix resultat inexplicable que el mot sense abreujar no aparegui cap altra vegada (com sí que ho fa, de manera més o menys homogènia, el mot διάκονος/διάκων).

1256 Tenim un cas evident a *P.Cair.Masp* 3.67347 en què Anastasios i Iskhirion han estat identificats com a diaques per l'editor a partir de la resolució de l'habitual abreviatura διακ, quan en un text d'identica natura recollit a *P.Cair.Masp* 3.67286 s'identifiquen com a diaconetes sense cap mena de dubte.

Potser el mot no va arribar a quallar en el grec d'Egipte? Potser va ser una importació, una moda o, fins i tot, un idiolecte de Diòscor i el seu entorn, que no va tenir continuïtat, com sí que va succeir en territori originàriament grecoparlant? Aquesta hipòtesi vindria recolzada per la llarga estada de Diòscor a Constantinoble¹²⁵⁷, on podria haver adoptat usos lingüístics de la capital, especialment, tenint en compte que era una persona amb sensibilitat lingüística fins el punt d'exercir una activitat poètica que s'insereix en el corrent literari representat per Nonnos, Trifiodor, Col·lut o Museu¹²⁵⁸.

Noves troballes papirologiques podrien desvetllar part del misteri.

1257 Per dificultats relacionades amb la recaptació fiscal. Conf, entre altres, SB 6.9102, P.Cair.Masp 1.67029, SB 4.7438 i P.Cair.Masp 1.67024.

1258 Sobre aquest ambient literari, cf. Cameron (1965) p. 470-509.

3.- CONCLUSIONS

En primer lloc, l'anàlisi dels textos papiroològics documenals que contenen el lema διακ- permet constatar l'evolució semàntica, constituïda per un doble procés d'especialització.

En els papirs documentals precristians o no cristians el lema, que no és gaire freqüent, s'utilitza en el sentit general de prestar un servei a una altra persona o efectuar funcions d'intermediari, que són els sentits que es troben documentats al corpus literari. Es pot observar símptomes d'una incipient especialització en els formularis utilitzats per a contractes d'aprenentatge procedents d'Oxirinc i datats al segle I dC. Tanmateix aquest ús queda restringit geogràficament i temporalment i no assoleix vigència general.

En paral·lel, però, s'estava produint una especialització cristiana del mot δίακονος, que tenim àmpliament documentada en textos literaris, per designar una funció concreta dintre de la jerarquia eclesiàstica, el grau més baix del clergat ordenat, constituït per l'episcopat, el presbiterat i el diaconat.

Aquest ús no es manifesta en els textos documentals fins el segle IV, amb alguns casos dubtosos el segle III; aquest fet només es pot atribuir al caràcter minoritari i semiclandestí del cristianisme entre els segles I i principi del IV. Ara bé, en el segle IV l'ús especialitzat cristià esdevé hegemònic i suplanta, en els textos documentals, qualsevol altra utilització del mot.

Una consideració a banda mereix l'ús del lema en els papirs màgics. En aquest cas, es parteix dels mateixos sentits bàsics sobre el que es modelarà el sentit cristià, essencialment l'assistència a taula, el servei a altres persones i la intermediació. Tanmateix, en l'univers màgic, que pretén una inversió de l'ordre còsmic per tal que les entitats sobrenaturals o divines posin llur poder al servei del mag que les invoca, el sentit de διακονεῖν prendrà també connotacions de servei forçós, tot sovint de caire violent i transgressor de l'ordre natural i social.

Una segona especialització, molt menys documentada que l'anterior, es produeix posteriorment, quan el mot διακονητής, que tenim testimoniats en textos literaris a partir del segle IV per designar funcions de servei genèric a altres persones, esdevé al seu torn un mot tècnic per designar una funció institucionalitzada en els serveis monàstics. Aquesta especialització, pel que fa al corpus documental, apareix localitzada geogràficament a l'Alt Egipte i temporalment al segle VI, cosa que no succeeix al corpus literari. No estem en disposició d'apuntar raons sòlides que ho expliquin, més enllà de formular hipòtesis, i de recordar que el corpus documental, malgrat l'abundància de documentació que ens ha preservat, no deixa de constituir una ínfima part dels textos que es produïren i que, a diferència dels textos literaris, la seva conservació obeeix només a raons externes, sense relació amb el contingut dels textos.

En segon lloc, els textos documentals ens han permès comprovar diversos aspectes de la vida i les funcions desenvolupades pels diaques en tant que clergues de l'Església cristiana.

Les notícies sobre llur ordenació, malgrat que en la seva gran majoria procedents de dos llocs i dues èpoques molt concretes, la Tebes copta del pas del segle VII al VIII i la Panòpolis del segle XII, tot i que disposem també d'un document aïllat del segle IV, ens il·lustren sobre les condicions de la seva entrada en l'orde diaconal.

Els documents fan palès el fort lligam de dependència del diaca respecte del bisbe que l'ordenava, de manera que l'ordenació, en principi, es referia només a aquella diòcesi o fins i tot a una església concreta. No només ens donen notícia de l'ordenació jeràrquica respecte del bisbe, sinó també de la jerarquitització dintre del cos diaconal.

Especialment significatives són les notícies que apunten a les funcions litúrgiques dels diaques. En aquest aspecte conloem que la participació en la litúrgia del diaca era sentida com a necessària, si més no en ocasions festives. Tenim documentada la seva participació en la celebració eucarística, que exigia guardar determinades normes de puresa ritual, i, possiblement, també en la del baptisme.

Dintre de la litúrgia tenim testimoniada la relació del diaca amb la lectura de l'Evangelí, del que se n'exigia la memorització, així com la distribució de la Comunió. Altres funcions concretes es revelen com especialment importants, com ara la custòdia de les làmpades, dels llibres i dels sants olis.

Pel que fa a les funcions econòmiques i administratives, es desprèn dels textos que els diaques exercien una tasca rellevant en les Esglésies diocesanes i també en els monestirs. En l'administració diocesana i monàstica era habitual que exercissin

carrecs superiors sota diverses denominacions, com ecònom, pronoeta, canceller, *frontistes* i altres. Si en el cas de l'administració diocesana el lloc suprem sempre corresponia al bisbe, en el cas dels monestirs tenim documentada una relativa freqüència de diaques que en foren superiors.

En l'època tardana també es documenta la participació dels diaques en l'administració civil, especialment en els pobles, on podien convertir-se en autoritats representatives.

Per altra banda, el corpus documental ens permet comprovar que els diaques també exercien oficis o professions particulars, que complementaven les de caire eclesiàstic, i mantenien la gestió i administració del patrimoni particular. Aquest aspecte és especialment important perquè no resulta il·lustrat per les fonts literàries. Els treballs exercits pels diaques ocupen un ampli ventall d'activitats, amb preponderància dels relacionats amb l'agricultura, activitat econòmica majoritària de la població, però també amb l'artesanía i les professions liberals com la medicina.

Cal esmentar també, en aquest punt, que els papirs documentals ens permeten constatar una especialització dels diaques en les tasques relacionades amb la redacció de documents contractuals i l'exercici de càrrecs relacionats amb la fe pública i el notariat, tasques en les que estan molt més representats que els preveres.

Alhora, el corpus ens demostra que els diaques exercien la seva activitat, tant en nom propi com de l'Església o el monestir, mitjançant la participació en molt variats negocis jurídics que queden documentats en documents contractuals, especialment

arrendaments, compravendes, préstecs i garanties. Igualment, disposaven del seu patrimoni mitjançant actes *mortis causa*.

Finalment, pel que fa a l'estat de vida, els papirs documentals, amb les limitacions que suposa el fet que molts textos no es refereixin a aquests aspectes, ens permeten concloure que la majoria de diaques estaven casats i tenien família. Això no obstant, amb una freqüència creixent apareixen diaques que són alhora monjos, alguns dels quals probablement haurien abraçat la vida monàstica després d'haver enviudat.

En definitiva, l'estudi del corpus documental permet accedir a un conjunt de dades sobre les funcions del diaconat i la vida dels diaques en l'època tardoantiga i bizantina, i en els primers segles posteriors a la conquesta àrab, que altrament ens resultarien completament desconegudes, car no són recollides per les fonts literàries.

I alhora ens han possibilitat accedir a fragments de vida de persones concretes, que passaren pel món fa molts segles sense fer res d'extraordinari, i així ens permeten humanitzar els relats de la gran història que ens transmet la literatura.

FIGURES

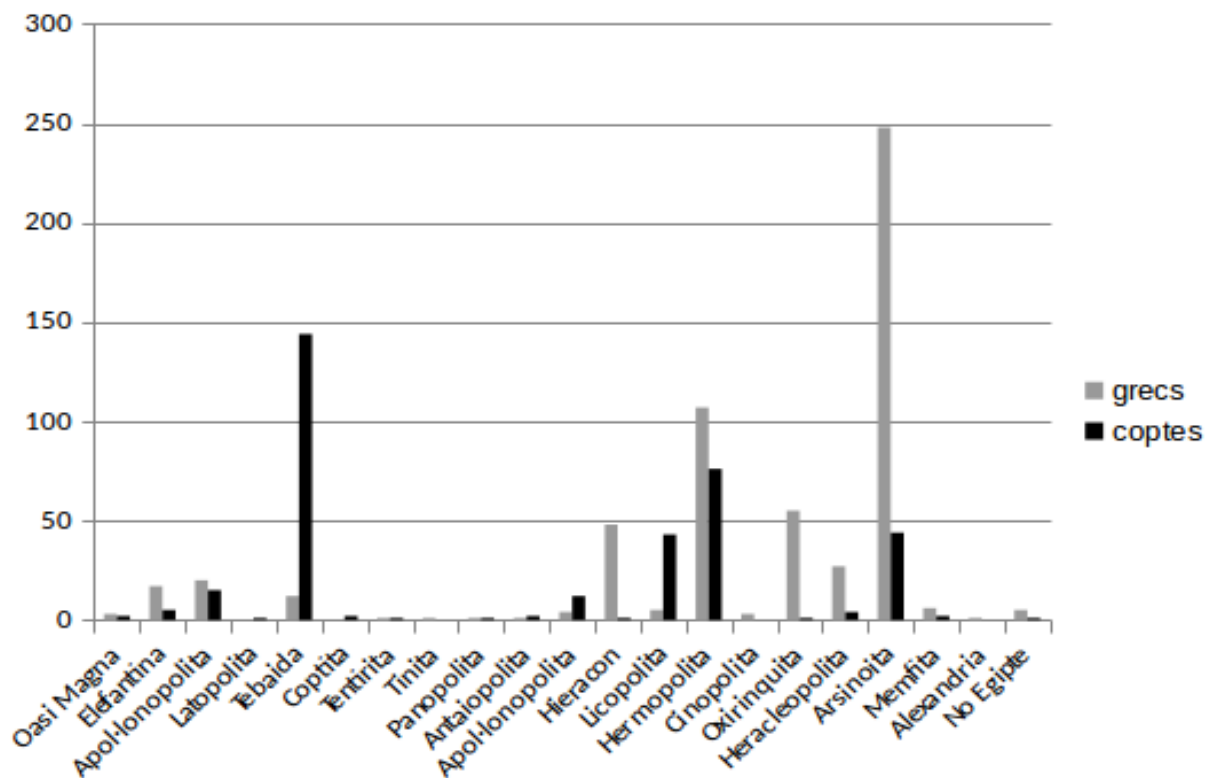

Fig. 1 Distribució geogràfica dels papirs que contenen el lema διακ-

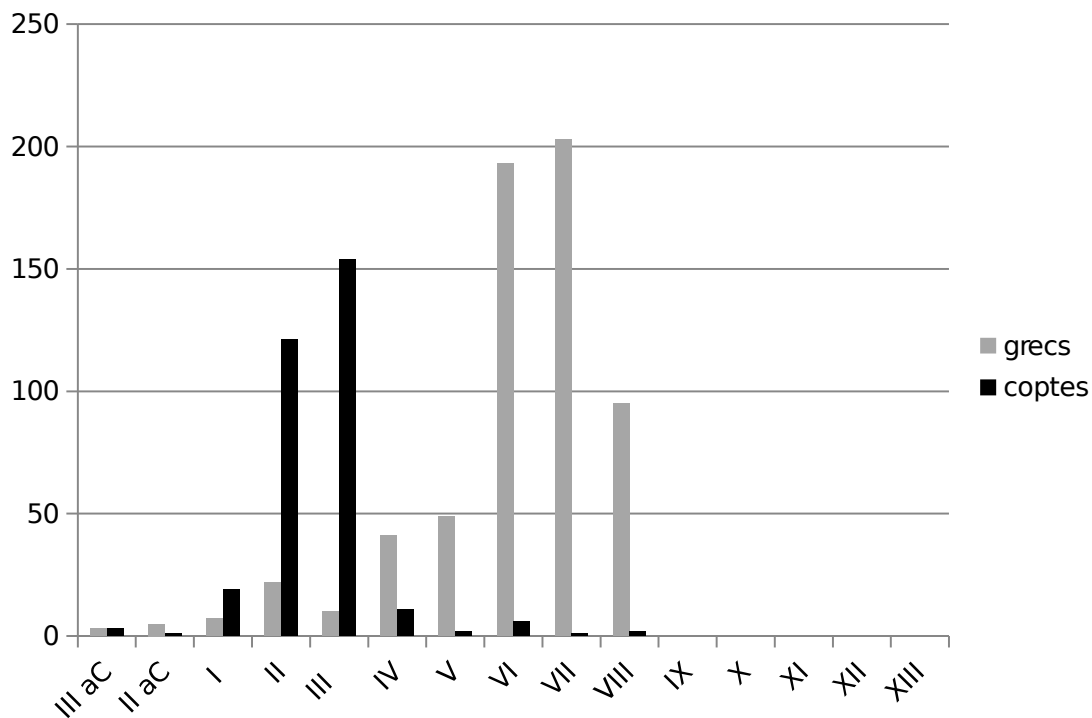

Fig. 2 Distribució temporal dels papirs que contenen el lema διακ-

RELACIÓ DE TEXTOS

S'inclou a continuació la relació de tots els textos papiroològics que contenen referències al camp semàntic διακ- en qualsevol de les seves formes (διάκονος, διάκων, διακονία, διακονεῖν, διακονητής) i els seus equivalents coptes.

La relació s'ordena alfabèticament per la sigla del paper.

En la indicació del *nomós* s'ha emprat la codificació estandaritzada per Trismegistos¹²⁵⁹:

L: Baix Egipte
U: Alt Egipte
00: Arsinoïtes
L00: Alexandria
L01: Memphites
U01: Omboi – Philae
U02: Apollonopolites
U03: Latopolites
U04a: Pathirites
U04b: Peri Thebas
U05: Koptites
U06: Tentyrites
U08: Thinites
U09: Panopolites
U10a: Antaiopolites
U10b: Apollonopolites
U12: El-Atawla
U13: Lykopolites
U15: Hermopolites
U17: Kynopolites
U19: Oxyrhynchites
U20: Herakleopolites

A més, s'ha fet servir la sigla OM per indicar l'Oasi Magna i NE per indicar els textos que no provenen d'Egipte.

Els segles separats per guionet indiquen una datació incerta compresa entre la data més antiga i la més moderna possible.

Pel que fa a la llengua, Gr: grec; Co: copte; La: llatí.

¹²⁵⁹http://www.trismegistos.org/geo/about_egyptiannomes.php consultat el dia 25.03.2017.

Finalment, pel que fa al material: Pa: papir; Os: òstracon. El paper, el pergamí i la fusta s'indiquen amb el nom sencer.

SIGLA TEXT	LOCALITAT	NOMOS	ANY	SEGLE	IDIOMA	MATERIAL
BGU 1.261		00	5	I	Gr	Pa
BGU 1.305	Arsinoiton Polis	00	556	VI	Gr	Pa
BGU 1.312		00	657	VII	Gr	Pa
BGU 2.547		00		IV-VII	Gr	Pa
BGU 2.597		00	75	I	Gr	Pa
BGU 2.668		U04b		IV-VII	Gr	Pa
BGU 2.678				VII-VIII	Gr	Pergamí
BGU 2.682				VII-VIII	Gr	Pergamí
BGU 3.809				VII-VIII	Gr	Pa
BGU 3.874	Narmuthis	00		IV-VII	Gr	Pa
BGU 6.1240				II aC	Gr	Pa
BGU 12.2151	Hermoupolis Magna	U15	476	V	Gr	Pa
BGU 12.2157	Hermoupolis Magna	U15	485	V	Gr	Pa
BGU 12.2181	Hermoupolis Magna	U15	509	VI	Gr	Pa
BGU 12.2189	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
BGU 12.2190	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
BGU 12.2204	Hermoupolis Magna	U15	574	VI	Gr	Pa
BGU 17.2683	Hermoupolis Magna	U15	513	VI	Gr	Pa
BGU 17.2694	Hermoupolis Magna	U15	608	VII	Gr	Pa
BGU 17.2698	Hermoupolis Magna	U15		VII	Gr	Pa
BGU 17.2709	Hermoupolis Magna	U15		V	Gr	Pa
BGU 17.2714	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
BKU 3.399				VI-VIII	Co	Pa
BKU 3.422	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
BKU 3.427	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
BKU 3.438				VI-VIII	Gr	Pa
BKU 3.465				VI-VIII	Co	Pa
BKU 3.496				VI-VIII	Co	Pa
Chla 21.717	Ravenna	NE	600	VI	La-Gr	
Chr.Wilck 265		00	166	II	Gr	Pa
CLT 02			703	VIII	Co	Pa
CPR 1.227	Ptolemais Euergetis	00		III	Gr	Pa
CPR 2.15				VIII		Pa
CPR 2.78	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 2.163				VII	Co	Pa
CPR 2.168		U20		VIII	Co	Pa
CPR 2.174				VIII	Co	Pa
CPR 2.175	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 2.178				VII		Pa
CPR 2.180	Arsionoites	00		VIII	Co	Pa
CPR 2.181	Arsionoites			VIII		Pa
CPR 2.202	Arsionoites	00		VIII	Co	Pa
CPR 2.212	Arsionoites	00		VII	Co	Pa
CPR 2.213	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 2.227	Arsionoites	00		VIII-IX	Co	Pa
CPR 4.9	Hermoupolis Magna	U15		VI-VII	Co	Pa

CPR 4.10				IX	Co	Pa
CPR 4.11				VII-VIII	Co	Pa
CPR 4.18		00		VII		Pa
CPR 4.20	Memphis	L01		VIII	Co	Pa
CPR 4.28	Nubia	NE		VIII	Co	Pergamí
CPR 4.29	Heracleópolis	U20		VIII		Pa
CPR 4.30				VIII	Co	Pa
CPR 4.33	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 4.37	Arsinoe	00		VIII	Co	Pa
CPR 4.39	Arsinoe	00		VII		Pa
CPR 4.41	Arsinoe	00		VII	Co	Pa
CPR 4.61	Arsinoe	00		VII	Co	Pa
CPR 4.72	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.75	Hermoupolis Magna?	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.79				VII	Co	Pa
CPR 4.81		00		VII	Co	Pa
CPR 4.85	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
CPR 4.86	Ampeliou - Tbonalaali	00		VII	Co	Pa
CPR 4.87				VIII	Co	Pa
CPR 4.89		00		VII	Co	Pa
CPR 4.90		U15	596	VI	Co	Pa
CPR 4.91	Arsinoe	00		VIII		Pa
CPR 4.103		U15		VII	Co	Pa
CPR 4.117	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.120		00		VIII		Pa
CPR 4.126	Piam	00		VII-VIII	Co	Pa
CPR 4.147				VIII	Co	Pa
CPR 4.148		U15		VII	Co	Pa
CPR 4.153				VIII	Co	Pa
CPR 4.154	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.161	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.164	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 4.167	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 4.168a				VIII	Co	Pa
CPR 4.169	Arsinoe	00		VIII		Pa
CPR 4.171	Sepa	U19		VII	Co	Pa
CPR 4.173	Pehsamoun	U20		VIII	Co	Pa
CPR 4.174 a		00		VIII		Pa
CPR 4.175	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.177	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.179				VII	Co	Pa
CPR 4.181	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.185		00		VIII		Pa
CPR 4.189b				VII	Co	Pa
CPR 4.190	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
CPR 4.191	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.192	Arsinoe	00		VII	Co	Pa
CPR 4.196				VII	Co	Pa
CPR 4.198	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.202	Hermoupolis Magna	U15		IX	Co	Pa
CPR 4.205		U20		VIII		Pa
CPR 4.206		00		VIII		Pa

CPR 4.208				VIII	Co	Pa
CPR 4.209	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 4.212	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
CPR 5.11				IV	Gr	Pa
CPR 5.26	Skar	U15		V	Gr	Pa
CPR 6.10		00	599	VI	Gr	Pa
CPR 8.72		00		VII-VIII	Gr	Pa
CPR 9.8		U15		VI	Gr	Pa
CPR 9.29	Hermoupolis Magna	U15	631	VII	Gr	Pa
CPR 9.37		U15		VI-VII	Gr	Pa
CPR 9.51		U15		VII	Gr	Pa
CPR 9.57		U15		V-VI	Gr	Pa
CPR 10.64				VI	Gr	Pa
CPR 10.100				VII	Gr	Pa
CPR 10.124	Arsinoiton Polis	00	557	VI	Gr	Pa
CPR 10.136	Arsinoiton Polis	00	702	VIII	Gr	Pa
CPR 12.16				VII-IX		Pa
CPR 12.20				VII-IX		Pa
CPR 14.3		00	604	VII	Gr	Pa
CPR 14.4	Alexandrou Nesos	00		VI	Gr	Pa
CPR 14.11	Arsinoiton Polis	00	578	VI	Gr	Pa
CPR 14.30	Kainos Notinos	00		VIII	Gr	Pa
CPR 14.32	Arsinoiton Polis	00	655	VII	Gr	Pa
CPR 14.35		U15		V	Gr	Pa
CPR 14.50				VII	Gr	Pa
CPR 22.60		00		VII-VIII	Gr	Pa
CPR 31.10	Afroditopolis	U12		VIII		Pa
CPR 31.15			838	IX		Pa
CPR 31.16				IX		Pa
CPR 31.17	Hermopolis	U15		VIII		Pa
O.Ashm.Copt 16=O.CrumST 115	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Ashm.Shelt 16	Elephantine	U01	118	II	Gr	Os
O.Bawit 42	Bawit	U15		VIII	Co	Os
O.Bawit.IFAO 42	Bawit	U15		VII-VIII	Gr	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl XXII 1	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl XXX 1				VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl LII 3	Karnak	U04		VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl LIII 1				VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl LXXII 2	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl LXXVIII 2	Petermute	U04		VII-VIII	Co	Os
O.Brit.Mus.Copt I , pl XC 2	Thebae	U04		VII-VIII	Co	Os
O.Crum 29	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 30	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 31	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 32	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 33	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 34	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 35	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 42	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os

O.Crum 44	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 45	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 58	Thebae	U04b		VII	Co	Os
O.Crum 82	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 84	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 92	Thebae	U04b		VII	Co	Os
O.Crum 93	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Crum 104	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 106	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 107	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 111	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 120	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 126	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 160	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 175	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 214	Thebae?	U04b?		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 248	Thebae?	U04b?		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 288	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 290	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum 291	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 294	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 306	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 315	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 317	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 323	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 347	Tentyris	U06		VI-VIII	Co	Os
O.Crum 481	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum Ad.7	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum Ad. 11	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
O.Crum Ad. 48	Thebae?	U04b?		VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 46	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Pa
O.CrumST 48	Thebae	U04b		VII	Co	Pa
O.CrumST 96	Elephantina	U01		VII	Co	Pa
O.CrumST 97	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
O.CrumST 156				VI-VIII	Co	Pa
O.CrumST 169				VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 182	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Pa
O.CrumST 192	Apollonopolis Magna	U02		VI-VIII	Co	Pa
O.CrumST 232				VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 275				VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 284				VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 292				VI-VIII	Co	Os
O.CrumST 331	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.CrumST 423	Thebae	U04b		VI	Co	Os
O.CrumVC 031	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.CrumVC 036a	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Os
O.CrumVC 038				VI-VIII	Co	Pa
O.CrumVC 065				VI-VIII	Co	Os
O.CrumVC 074+099				VI-VIII	Co	Os
O.CrumVC 123				VI-VIII	Co	Os
O.CrumVC 127				VI-VIII	Co	Os
O.Deir el-Bahari 1	Deir el-Bahari	U04b		VII	Co	Os

O.Deir el-Bahari 4	Deir el-Bahari	U04b		VII	Co	Os
O.Edfou 2.314	Apollonopolis Magna	U02		IV-VII	Gr	Os
O.Edfou 2.315	Apollonopolis Magna	U02		VI-VII	Gr	Os
O.Edfou 2.316	Apollonopolis Magna	U02		VII	Gr	Os
O.Edfou 3.481	Apollonopolis Magna	U02		VII	Gr	Os
O.Edfou Copt 29	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Edfou Copt 44	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Frangé 36	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Frangé 192	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Frangé 524	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Frangé 796	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Louvre AF 12312	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12313	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12314	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12315	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12316	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12317	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12318	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12319	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12323	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12324	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Louvre AF 12325	Apollonopolis Magna	U02		VII	Co	Os
O.Medin.Habu 58	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 61	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 64	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 66	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 75	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 101	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 108	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 121	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 122	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 123	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 131	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 131	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 154	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 272	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Medin.Habu 322	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
O.Mich 2.782	Karanis	00	344	IV	Gr	Os
O.Mich 3.1046	Karanis	00		III	Gr	Os
O.Narm 1.55	Narmuthis	00		II-III	Gr	Os
O.Strasb 625	Thynis	U04a		II	Gr	Os
O.Strasb 626	Thynis	U04a		II	Gr	Os
O.Theb 02	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 031	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os

O.Vindob.Copt 034	Koptos	U05		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 042	Hermontis	U04		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 043	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 052	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 054	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 104	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 156	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 227	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 228	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 235	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 254	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 269	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 275	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 292	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 294	Thebae	U04b		VII-VIII	Co	Os
O.Vindob.Copt 315	Thebae?	U04b?		VII-VIII	Co	Os
P. BL Or 6201	Titkois	U15	849	IX	Co	Pa
P. BL Or 6202	Titkois	U15	849	IX	Co	Pa
P. BL Or 6203	Titkois	U15	833	IX	Co	Pa
P. BL Or 6204	Titkois	U15	842	IX	Co	Pa
P. BL Or 6206	Titkois	U15	847	IX	Co	Pa
P.Abinn 55	Berenikis Aigialou	00	351	IV	Gr	Pa
P.Alex 38	Apollonopolis Heptakomias	U10b		VI-VII	Gr	Pa
P.Amst 1.81				V	Gr	Pa
P.Anag 192		00		VI	Gr	Pa
P.Ant 1.42	Lenaïos	U15	542	VI	Gr	Pa
P.Ant 2.95		U15		VI	Gr	Pa
P.Ant 3.196		U15		VI-VII	Gr	Pa
P.Ant 3.201		U15		VI	Gr	Pa
P.Apoll 10	Apollonopolis Magna	U02	704	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 37	Apollonopolis Magna	U02	708	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 57	Apollonopolis Magna	U02	708	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 68	Apollonopolis Magna	U02	703	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 77	Apollonopolis Magna	U02	703	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 83	Apollonopolis Magna	U02	712	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 86	Apollonopolis Magna	U02	709	VIII	Gr	Pa
P.Apoll 87	Apollonopolis Magna	U02	703	VIII	Gr-Co	Pa
P.Apoll 100	Apollonopolis Magna	U02	703	VIII	Gr	Pa
P.Apollo 12	Aphrodito	U10		VI	Co	Pa
P.Apollo 16	Aphrodito	U10		VI	Co	Pa
P.Ath.Xyla 12		U15		VI	Gr-Co	Pa
P.Bad 2.31				IV	Gr	Pa
P.Bad 4.54	Hipponon	U20		V	Gr	Pa
P.Bad 4.94	Apollonopolites Heptakomias	U10b		V	Gr	Pa
P.Bal 103	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 104	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 111	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa

P.Bal 114	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 143	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 154	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 158	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 164	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 168	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 186	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 192	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 197	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 223	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 225	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 228	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 236	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 248	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 252	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 259	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 260	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 263	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 266	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 272	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 276	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 290	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 291	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 292	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 293	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 295	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 303b	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 312	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 317	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 338	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 346	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Gr	Pa
P.Bal 358	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 361	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 377	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 382	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 395	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 395	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bal 396	Deir el-Bala'izah	U13		VII-VIII	Co	Pa
P.Bawit Clackson 37	Bawit	U15		VIII	Co	Pa
P.Bawit Clackson 43	Bawit	U15		VIII	Co	Pa
P.Bawit Clackson 60	Bawit	U15		VIII	Co	Pa
P.Bawit Clackson 79	Bawit	U15		VIII	Co	Pa
P.Berl.Bork 1	Panopolis	U09		IV	Gr	Pa
P.Berl.Frisk 1	Ptolemais Euergetis	00		II	Gr	Pa
P.Berl.Leihg 1.4	Theadelphia	00	163	II	Gr	Pa
P.Berl.Leihg 1.8		00	163	II	Gr	Pa
P.Berl.Leihg 2.39	Theadelphia	00	160	II	Gr	Pa
P.Berl.Zill 6	Antinoopolis	U15	527	VI	Gr	Pa
P.Berl.Zill 14				VI	Gr	Pa
P.Bingen 143		00		VII	Gr	Pa
P.Bodl 1.102				IV-VII	Gr	Pa
P.Bodl 1.152				VI-VII	Gr	Pa

P.Bour 42	Hiera Nesos	00	166	II	Gr	Pa
P.Brook 15				VI	Gr	Pa
P.Cair SR 3733	Aphrodito	U10a		VI		Pa
P.Cair.Masp 1.67001	Aphrodite	U12	514	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67002	Aphrodito - Antinoopolis	U15	567	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67003	Antinoopolis	U15	657	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67006	Antinoopolis	U15	566	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67058	Aphrodites Kome	U12	520	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67060	Antaiopolis	U12	553	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67094	Aphrodites Kome	U12	552	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67096	Aphrodites Kome	U12	573	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 1.67111	Aphrodites Kome	U12	585	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67126	Constantinopolis	NE	541	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67128	Aphrodites Kome	U12	547	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67130	Aphrodites Kome	U12	557	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67138	Aphrodites Kome	U12	545	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67139	Aphrodites Kome	U12	544	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67143	Aphrodites Kome	U12	538	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67157	Antinoopolis	U15	570	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67162	Antinoopolis	U15	568	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 2.67257	Aphrodito - Aphroditopolis	U12		VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67283	Aphrodites Kome	U12	547	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67286	Aphrodites Kome	U12	543	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67288	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67298	Tentyris	U06	526	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67306	Aphrodites Kome	U12	515	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67319	Aphrodites Kome	U12	567	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67325	Aphrodites Kome	U12	585	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67328	Aphrodites Kome	U12	521	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67332	Aphrodites Kome	U12	552	VI	Gr	Pa
P.Cair.Masp 3.67347	Aphrodites Kome	U12	542	VI	Gr	Pa
P.Cair.Preis 20	Hermoupolis Magna	U15	356	IV	Gr	Pa
P.Col 7.167	Karanis	00	373	IV	Gr	Pa
P.Col 7.171	Karanis	00	324	IV	Gr	Pa
P.Col 8.230	Karanis	00		III	Gr	Pa
P.Col 8.244	Arsinoiton Polis	00		VI	Gr	Pa
P.Col 11.297		U19		V-VI	Gr	Pa
P.Dub 32	Arsinoiton Polis	00	512	VI	Gr	Pa
P.Dub 33	Arsinoiton Polis	00	513	VI	Gr	Pa
P.Dub 34	Arsinoiton Polis	00	511	VI	Gr	Pa
P.Apollonopolis Magna 1.3	Apollonopolis Magna	U02	619	VII	Gr	Pa
P.Eirene 1.36				VII-VIII	Gr	Pa
P.Eirene 2.1		00		IV-V	Gr	Pa
P.Eirene 2.10	Arsinoiton Polis	00	681	VII	Gr	Pa
P.Eirene 2.25	Hermoupolis Magna	U15		VII	Gr	Pa
P.Eirene 2.27	Herakleopolis	U20		VII	Gr	Pa
P.Eleph.Wagner 1.277	Elephantina	U01		IV	Gr	Os
P.Eleph.Wagner 1.367	Elephantina	U01		IV-V	Gr	Os
P.Eleph.Wagner 1.368	Elephantina	U01		VI	Gr	Os
P.Eleph.Wagner	Elephantina	U01		IV-V	Gr	Os

1.372						
P.Fay.Copt 13	Deir el Hamman	00		VIII	Co	Pa
P.Fay.Copt 14	Deir el Hamman	00		VIII	Co	Pa
P.Fay.Copt 22	Deir el Hamman	00		VIII	Co	Pa
P.Fay.Copt 42	Deir el Hamman	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Fay.Copt 44	Deir el Hamman	00		VIII	Co	Pa
P.Fay.Copt 45	Deir el Hamman	00		VIII-IX	Co	Pa
P.Fay.Copt 46	Deir el Hamman	00		VIII-IX	Co	Pa
P.Fay.Copt 50	Deir el Hamman	00		VIII-IX	Co	Pa
P.Fay.Copt App	Arsinoe	00		VIII-IX	Co	Pa
P.Flor 1.70	Hermoupolis Magna	U15	642	VII	Gr	Pa
P.Flor 1.94	Hermoupolis Magna	U15	491	V	Gr	Pa
P.Flor 2.121	Theadelphia	00	259	III	Gr	Pa
P.Flor 3.285	Aphrodites Kome	U12	552	VI	Gr	Pa
P.Flor 3.289	Antaiopolis	U12		VI	Gr	Pa
P.Flor 3.297	Aphrodites Kome	U12	525	VI	Gr	Pa
P.Flor 3.323	Hermoupolis Magna	U15	525	VI	Gr	Pa
P.Flor 3.325	Oxyrhynchus	U19	489	V	Gr	Pa
P.Fouad 1.25			200	II	Gr	Pa
P.Freer 1+2	Aphrodites Kome	U12	524	VI	Gr	Pa
P.Gen 4.181	Arsinoita?	00		VII		Pa
P.Giss 1.54	Peri Thebas	U04b		IV-V	Gr	Pa
P.Giss 1.55	Thebae	U04b		VI	Gr	Pa
P.Giss 1.101				III	Gr	Pa
P.Giss 1.103	Oasis Magna	OM		III	Gr	Pa
P.Grenf 1.58	Hermoupolis Magna	U15	561	VI	Gr	Pa
P.Grenf 1.68				VII	Gr	Pa
P.Grenf 2.111	Ibion	00		V-VI	Gr	Pa
P.Hamb 3.228	Oxyrhynchus	U19		VI	Gr	Pa
P.Hamb 3.229	Oxyrhynchus	U19		VI	Gr	Pa
P.Hamb 4.259	Karanis?	00		III	Gr	pa
P.Hamb 4.266		U15	507	VI	Gr	Pa
P.Harr 1.69	Oxyrhynchus	U19	217	III	Gr	Pa
P.Harrauer 58		00		VI-VII	Gr	Pa
P.Haun 3.54		U17		IV-V	Gr	Pa
P.Haun 3.56				IV-V	Gr	Pa
P.Haun 3.58	Karanis	00	439	V	Gr	Pa
P.Haun 3.65	Aphroditopolis	U12		IV-V	Gr	Pa
P.Heid 5.356	Hermoupolis Magna	U15		V-VI	Gr	Pa
P.Herm 59		U12	430	V	Gr	Pa
P.Herm 68				IV	Gr	Pa
P.Herm.Landl 1	Hermoupolis Magna	U15	346	IV	Gr	Pa
P.Hermitage Copt. 07	Bawit	U15		VIII	Co	Pa
P.Hermitage Copt. 20	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Horak 64	Boubastis	00		VIII	Gr	Pa
P.Iand 3.38	Leukion	U19		V-VI	Gr	Pa
P.Iand 3.41	Oxyrhynchus	U19		V-VI	Gr	Pa
P.Iand 6.102				VI	Gr	Pa
P.Iand 6.103	Ankyropolis (Hibe)	U20		VI	Gr	Pa
P.Iand 8.154				VI	Gr	Pa
P.Ifao 2.9				II	Gr	Pa

P.Kell 1.24	Kellis, Mothis	OM	352	IV	Gr	Pa
P.Kell 4.96	Kellis	OM	361	IV	Gr	Fusta
P.Kell.Copt 19	Kellis	OM		IV	Co	Pa
P.Kell.Copt 34	Kellis	OM		IV	Co	Pa
P.KRU 3	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 16	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 17	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 28	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 35	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 36	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 37	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 38	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 44	Thebae	U04b	728	VIII	Co	Pa
P.KRU 45	Thebae	U04b	725	VIII	Co	Pa
P.KRU 47	Thebae	U04b	799	VIII	Co	Pa
P.KRU 48	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 66	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 67	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 79	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 82	Thebae	U04b	771	VIII	Co	Pa
P.KRU 92	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 97	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.KRU 104	Thebae	U04b	771	VIII	Co	Pa
P.KRU 108	Thebae	U04b		VI-VIII	Co	Pa
P.KRU 118	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.Laur 3.88		U15		VII-VIII	Gr	Pa
P.Laur 3.114	Hermoupolis Magna	U15	642	VII	Gr	Pa
P.Laur 3.117	Hermoupolis Magna	U15	642	VII	Gr	Pa
P.Laur 4.182		U15		VII-VIII	Gr	Pa
P.Leid.Inst 13				VII-VIII	Gr	Pa
P.Leid.Inst 73				VI	Gr	Pa
P.Lips 1.25	Hermoupolis Magna	U15		VI-VII	Gr	Pa
P.Lips 1.43	Lykopolis	U13	390	IV	Gr	Pa
P.Lond 1.77	Ta Mnemoneia	U04b	610	VII	Gr	Pa
P.Lond 1.116		00	705	VIII	Gr	Pa
P.Lond 2.266				I-II	Gr	Pa
P.Lond 2.483	Tanyaithis	U10b	615	VII	Gr	Pa
P.Lond 3.778	Oxyrhynchus	U19	568	VI	Gr	Pa
P.Lond 3.981	Lycopolis	U13		IV	Gr	Pa
P.Lond 3.1015	Hermoupolis	U15		VI	Gr	Pa
P.Lond 3.1028	Hermoupolis	U15		VII	Gr	Pa
P.Lond 3.1044	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
P.Lond 3.1307			509	VI	Gr	Pa
P.Lond 4.1419	Aphrodito	U12	716	VIII	Gr	Pa
P.Lond 4.1420	Aphrodites Kome	U12	706	VIII	Gr	Pa
P.Lond 4.1449	Aphrodito, Aphroditopolis	U12	703	VIII	Gr	Pa
P.Lond.4.1504	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Lond 4.1508	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Lond 4.1509	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Lond 4.1548	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Lond 4.1553	Aphrodites Kome	U12		VIII	Gr-Co	Pa
P.Lond 4.1554	Aphrodites Kome	U12		VIII	Gr-Co	Pa

P.Lond 4.1596	Aphrodito	U10a		VIII	Co	Pa
P.Lond 4.1599	Aphrodito	U10a		VIII	Gr-Co	?
P.Lond 5.1673	Ibion	U15		VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1709	Aphrodito	U10a	570	VI	Co	Pa
P.Lond 5.1724	Syene	U01	578	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1727	Syene	U01	583	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1728	Syene	U01	585	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1729	Syene	U01	584	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1731	Syene	U01	585	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1733	Syene	U01	594	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1734	Syene	U01	550	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1736	Syene	U01	611	VII	Gr	Pa
P.Lond 5.1762	Oxyrhynchus	U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Lond 5.1765	Hermoupolis Magna	U15	554	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1767		U15	561	VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1844	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Lond 5.1898	Hermoupolis Magna	U15	594	VI	Gr	Pa
P.Lond 6.1913	Hipponon	U20	334	IV	Gr	Pa
P.Lond 6.1914	Alexandria	L00	335	IV	Gr	Pa
P.Lond 7.2052	Alexandria?	L00	-245	III aC	Gr	Pa
P.Lond.Copt 370	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pergamí
P.Lond.Copt 391	Tebes			VI-VIII		
P.Lond.Copt 449	Syene	U01		IX	Co	Pergamí
P.Lond.Copt 450	Syene	U01		IX	Co	Pergamí
P.Lond.Copt 463	Akhmim	U09		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 529				VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 530	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 545	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Paper
P.Lond.Copt 548				VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 578	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 583				VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 585	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 588	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 593	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 633	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 643	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 647	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 672	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 673	Arsinoe	00	987	X	Co	Pergamí
P.Lond.Copt 696	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 699	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 701	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 710	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1015	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1022	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1037	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1039	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1049	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1059	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1061	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1066	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1070	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa

P.Lond.Copt 1110	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1124	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1128	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1130	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1137	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1159				VI-VIII	Co	Pa
P.Lond.Copt 1227	Baix Egipte - Delta	L		VIII	Co	Pa
P.Mich 4.224	Karanis	00	173	II	Gr	Pa
P.Mich 8.473	Alexandria	L00		II	Gr	Pa
P.Mich 10.596	Karanis	00	373	IV	Gr	Pa
P.Mich 11.612	Oxyrhynchus	U19	514	VI	Gr	Pa
P.Mich 12.651	Karanis	00	360	IV	Gr	Pa
P.Mich 13.667	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Mich 15.732		U20		V	Gr	Pa
P.Mich 15.742				VI	Gr	Pa
P.Mich 15.744	Aphrodites Kome	U12		VI-VII	Gr	Pa
P.Michael 49	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Mil.Congr XIVpg97				VI-VII	Gr	Pa
P.Mil.Vogl 3.188	Tebtynis	00	125	II	Gr	Pa
P.Mon.Epiph 131	Thebae	U04		VII	Co	Pa
P.Mon.Epiph 152	Thebae	U04		VII	Co	Pa
P.Mon.Epiph 158	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 162	Thebae	U04		VII	Co	Pa
P.Mon.Epiph 192	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 279	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 285	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 299	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 496	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.Mon.Epiph 524	Thebae	U04		VII	Co	Os
P.MoscowCopt 001	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.MoscowCopt 002	Arsinoe	00		VIII	Co	Pa
P.MoscowCopt 028	Arsinoe	00		VI-VIII	Co	Pergamí
P.MoscowCopt 045	Thebae	U04b		VI-VII	Co	Os
P.MoscowCopt 046	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
P.MoscowCopt 047	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
P.MoscowCopt 053	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
P.MoscowCopt 055	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
P.MoscowCopt 067	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
P.MoscowCopt 076	Thebae	U04		VI-VII	Co	Os
P.MoscowCopt 078	Thebae	U04		VI-VII	Co	Os
P.Muench 1.8	Syene	U01	540	VI	Gr	Pa
P.Muench 1.9	Syene	U01	585	VI	Gr	Pa
P.Muench 1.11	Syene	U01	586	VI	Gr	Pa
P.Muench 1.16	Syene	U01		V	Gr	Pa
P.Muench 3.1.106				VII-VIII	Gr	Pa
P.Muench 3.1.132				V-VI	Gr	Pa
P.Naqlun 7	Naqlun	00		VI	Gr	Pa
P.Neph 15				IV	Co	Pa
P.Ness 3.46	Nessana, Palaestina	NE	605	VII	Gr	Pa
P.Ness 3.47	Nessana, Palaestina	NE	605	VII	Gr	Pa
P.Ness 3.57	Nessana, Palaestina	NE	689	VII	Gr	Pa

P.NYU 2.22		U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Oslo 3.113	Pois	U15	346	IV	Gr	Pa
P.Oxf 16	Hermoupolis Magna	U15		VI-VII	Gr	Pa
P.Oxy 1.136	Oxyrhynchus	U19	583	VI	Gr	Pa
P.Oxy 2.275	Oxyrhynchus	U19	66	I	Gr	Pa
P.Oxy 6.993	Oxyrhynchus	U19	493	V	Gr	Pa
P.Oxy 8.1130	Senokomis	U19	484	V	Gr	Pa
P.Oxy 8.1162	Oxyrhynchus	U19		IV	Gr	Pa
P.Oxy 16.1847	Oxyrhynchus	U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Oxy 16.1901	Oxyrhynchus	U19		VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.1911	Oxyrhynchus	U19	557	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.1912	Oxyrhynchus	U19	566	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.1917	Oxyrhynchus	U19	616	VII	Gr	Pa
P.Oxy 16.1961	Oxyrhynchus	U19	487	V	Gr	Pa
P.Oxy 16.1989	Oxyrhynchus	U19	590	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.1993	Oxyrhynchus	U19	587	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.2019	Oxyrhynchus	U19	577	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.2037	Oxyrhynchus	U19	575	VI	Gr	Pa
P.Oxy 16.2038	Oxyrhynchus	U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Oxy 16.2058	Spania	U19		VI	Gr	Pa
P.Oxy 18.2196	Oxyrhynchus	U19	587	VI	Gr	Pa
P.Oxy 19.2238	Oxyrhynchus	U19	551	VI	Gr	Pa
P.Oxy 19.2244	Oxyrhynchus	U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Oxy 20.2270	Oxyrhynchus	U19		V	Gr	Pa
P.Oxy 27.2480	Oxyrhynchus	U19	565	VI	Gr	Pa
P.Oxy 36.2780	Oxyrhynchus	U19	553	VI	Gr	Pa
P.Oxy 46.3313	Oxyrhynchus	U19		II	Gr	Pa
P.Oxy 51.3640	Oxyrhynchus	U19	532	VI	Gr	Pa
P.Oxy 55.3787	Oxyrhynchus	U19	313	IV	Gr	Pa
P.Oxy 55.3804	Oxyrhynchus	U19	566	VI	Gr	Pa
P.Oxy 56.3863	Oxyrhynchus	U19		V	Gr	Pa
P.Oxy 58.3958	Oxyrhynchus	U19	614	VII	Gr	Pa
P.Oxy 60.4011	Oxyrhynchus	U19		VI-VII	Gr	Pa
P.Oxy 63.4397	Oxyrhynchus	U19	545	VI	Gr	Pa
P.PalauRib 20	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Paris 21 bis	This	U08	592	VI	Gr	Pa
P.Paramone 18	Hermoupolis Magna	U15	620	VII	Gr	Pa
P.Phrur.Diosk 15	Herakleopolis	U20	-155	II aC	Gr	Pa
P.Pisentius 09	Koptos	U05		VI-VII	Co	Pa
P.Prag 1.27	Diakonou Thtpar	U10a	741	VIII	Gr	Pa
P.Prag 1.33		00	391	IV	Gr	Pa
P.Prag 1.64	Arsinoiton Polis	00	636	VII	Gr	Pa
P.Prag 1.73	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
P.Prag 1.83	Kynon	00		VII-VIII	Gr	Pa
P.Prag 1.85	Tamauis	00		VII	Gr	Pa
P.Prag 1.95	Arsinoiton Polis	00		VI-VII	Gr	Pa
P.Prag 2.136	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
P.Prag 2.186		00		VIII	Gr	Pa
P.Princ 2.82	Lykopolis	U13	481	V	Gr	Pa
P.Rain.Cent 101	Koba	U20	457	V	Gr	Pa
P.Rain.Cent 79	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
P.Rain.Cent 86	Tamoros	U20	381	IV	Gr	Pa

P.Ross.Georg 3.16	Aphroditos Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Ross.Georg 3.53	Arsinoiton Polis	00	674	VII	Gr	Pa
P.Ross.Georg 3.57	Sebennytos	00		VII-VIII	Gr	Pa
P.Ross.Georg 4.17	Aphroditos Kome	U12		VIII	Gr	Pa
P.Ross.Georg 4.23	Aphroditos Kome	U12		VIII	Gr	Pa
P.Ross.Georg 5.46.3				VIII	Gr	Pergamí
P.Ross.Georg 5.46.5	Arsinoiton Polis			VIII	Gr	Pa
P.Ross.Georg 5.63		00		VII	Gr	Pa
P.Ryl.Copt 122		U15?		VI-VII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 146				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 150				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 157	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 166	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 174	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 178	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 188	Hermoupolis Magna	U15		VII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 190	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 191	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 202				VII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 209	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 214	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 220				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 224				VI-VII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 238	Hermoupolis Magna	U15		VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 255				VII-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 282				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 287				VIII-IX	Co	Pa
P.Ryl.Copt 289				VII-VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 293				VI	Co	Pa
P.Ryl.Copt 323				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 356				VIII	Co	Pa
P.Ryl.Copt 368				X-XI	Co	Pergamí
P.Ryl.Copt 461	Fustat	L01		XVIII-XIX	Co	Paper
P.Sakaon 48	Theadelphia	00	343	IV	Gr	Pa
P.Sarga 100	Wadi Sarga	U10a		VII	Co	Pa
P.Sarga 166	Wadi Sarga	U10a		VII	Co	Pa
P.Sarga 51	Wadi Sarga	U10a		VII	Co	Pa
P.Sijp 24 a		U15		VII	Gr	Pa
P.Sijp 44	Karanis	00	130	II	Gr	Pa
P.Sorb 2.69	Hermoupolis Magna	U15	618	VII	Gr	Pa
P.Strasb 1.15		U15		VI-VII	Gr	Pa
P.Strasb 1.5	Hermoupolis Magna	U15	262	III	Gr	Pa
P.Strasb 3.154				IV	Gr	Pa
P.Strasb 5.333		00		II	Gr	Pa
P.Strasb 5.399	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
P.Strasb 5.484		U15	548	VI	Gr	Pa
P.Strasb 5.495	Hermoupolis	U15		V-VI	Gr	Pa
P.Strasb 7.638				IV	Gr	Pa
P.Strasb 7.678	Antinoopolis	U15	568	VI	Gr	Pa
P.Strasb 8.740	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
P.Strasb 8.755		U15		VI	Gr	Pa
P.Strasb 8.756		U15		VII	Gr	Pa

P.Strasb 8.758		U15		VII	Gr	Pa
P.Strasb 9.820		00		VI	Gr	Pa
P.Strasb 9.829	Theadelphia	00	138	II	Gr	Pa
P.TT 29 inv 292404	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
P.Vatic.Aphrod 11	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Vatic.Aphrod 19	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Vatic.Aphrod 5	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
P.Vindob.Sal 9	Hermoupolis Magna	U15	509	VI	Gr	Pa
P.Vindob.Tandem 30	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
P.Vindob.Worp 14				VI-VII	Gr	Pa
P.Vindob.Worp 21		U15		V-VI	Gr	Pa
P.Wisc 1.4	Oxyrhynchus	U19	58	I	Gr	Pa
P.Wuerzb 16	Kerkesephis	00	349	IV	Gr	Pa
P.Yale Copt 01=P.Yale inv 1804	Antinoe	U15		VII	Co	Pa
PSI 1.43	Demetriou Epoikion	U15		V	Gr	Pa
PSI 1.75	Oxyrhynchus	U19		VI	Gr	Pa
PSI 1.81	Oxyrhynchus	U19	595	VI	Gr	Pa
PSI 5.495	Philadelphia	00	-258	III aC	Gr	Pa
PSI 8.964		U19	520	VI	Gr	Pa
PSI 13.1341	Cleopatra	U15		V	Gr	Pa
PSI 13.1342	Alabastrine	U15		V	Gr	Pa
PSI Congr 21.19	Ibion Sesembytheos	U15		VIII	Gr	Pa
PSI inv. Laur 26023	Thebae	U04b		VIII	Co	Os
SB 1.1490 ?		00		VI-VII	Gr	
SB 1.4484	Arsinoiton Polis	00	591	VI	Gr	Pa
SB 1.4493		00		VI-VII	Gr	Pa
SB 1.4668	Arsinoiton Polis	00	681	VII	Gr	Pa
SB 1.4675		00		VI-VII	Gr	Pa
SB 1.4742		00		VI-VII	Gr	Pa
SB 1.4807		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4809		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4825		00		VII	Gr	Pa
SB 1.4880	Arsinoiton Polis	00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4898		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4903	Arsinoiton Polis	00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4909		00		V-VI	Gr	Pa
SB 1.4930		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4935		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.4936		00		IV-VII	Gr	Pa
SB 1.5112	Apollonopolis Magna	U02	618	VII	Gr	Pa
SB 1.5114	Apollonopolis Magna	U02	630	VII	Gr	Pa
SB 1.5124	Tebtynbis	00	193	II	Gr	Pa
SB 1.5558=P.KRU 5	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
SB 1.5593=P.KRU 80	Thebae	U04b	776	VIII	Co	Pa
SB 1.5594=P.KRU 81	Thebae	U04b	771	VIII	Co	Pa
SB 1.5595=P.KRU 83	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
SB 1.5596=P.KRU 84	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
SB 1.5597=P.KRU 86	Thebae	U04b	766	VIII		Pa
SB 1.5600=P.KRU 89	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
SB 1.5603=P.KRU 93	Thebae	U04b	770 - 780	VIII	Gr	Pa

SB 1.5604=P.KRU 94	Thebae	U04b		VIII	Co	Pa
SB 1.5605=P.KRU 96	Thebae	U04b	775	VIII	Co	Pa
SB 1.5606=P.KRU 99	Thebae	U04b	780	VIII	Co	Pa
SB 1.5607=P.KRU 100	Thebae	U04b	779	VIII		Pa
SB 1.5608=P.KRU 105	Thebae	U04b		VII		Pa
SB 1.5662		00		II	Gr	Pa
SB 1.5681	Arsinoiton Polis	00	654	VII	Gr	Pa
SB 1.5690	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
SB 4.7482	Thebai	U04b		VI-VII	Gr	Pa
SB 5.7621	Philadelphia	00	312/14	IV	Gr	Pa
SB 5.7696	Ptolemais Euergetis	00	249	III	Gr	Pa
SB 5.7758	Magdola Boukolon	U15	497	V	Gr	Pa
SB 6.8988	Apollonopolis Magna	U02	649	VII	Gr	Pa
SB 6.9146	Herakleopolis	U20		VI-VII	Gr	Pa
SB 6.9198				V-VI	Gr	Pa
SB 6.9218			319	IV	Gr	Pa
SB 6.9262	Leukogion	U20	714	VIII	Gr	Pa
SB 6.9370	Tebtynbis	00	170	II	Gr	Pa
SB 6.9397		00		VI-VII	Gr	Pa
SB 6.9576	Herakleopolis	U20	643	VII	Gr	Pa
SB 6.9583	Arsinoiton Polis	00		VIII	Gr	Pa
SB 6.9590	Herakleopolis	U20		VII	Gr	Pa
SB 6.9595				VII	Gr	Pa
SB 6.9613	Apollonopolis Magna	U02		VI-VII	Gr	Pa
SB 8.9683	Ankyropolis, Thelbo	U20		IV	Gr	Pa
SB 8.9756	Herakleopolis	U20	653	VII	Gr	Pa
SB 8.9763	Hermoupolis Magna	U15	456	V	Gr	Pa
SB 8.9776	Hermoupolis Magna	U15	496	V	Gr	Pa
SB 8.9876	Herakleopolis	U20	534	VI	Gr	Pa
SB 8.9932	Hermoupolis Magna	U15	599	VI	Gr	Pa
SB 10.10236	Oxyrhynchus	U19	36	I	Gr	Pa
SB 10.10291				VI-VII	Gr	Pa
SB 12.10809	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
SB 12.11225			424	V	Gr	Pa
SB 14.11330	Sepho	U19		V	Gr	Pa
SB 14.11373	Hermoupolis Magna	U15	513	VI	Gr	Pa
SB 14.11540				VI	Gr	Pa
SB 14.12194	Piaerocclides	00	619	VII	Gr	Pa
SB 16.12253		00		VII	Gr	Pa
SB 16.12301				VII	Gr	Pa
SB 16.12371	Aphrodites Kome	U12		VI	Gr	Pa
SB 16.12473				VI-VII	Gr	Pa
SB 16.12488	Enseu	U15	538	VI	Gr	Pa
SB 16.12514				VI	Gr	Pa
SB 16.12828		U15		IV	Gr	Pa
SB 16.12830				II aC	Gr	Os
SB 16.12998	Kynopolis	U17		VII-VIII	Gr	Fusta
SB 16.13037	Hermoupolis Magna	U15	522	VI	Gr	Pa
SB 18.13320	Aphrodites Kome	U12	613	VII	Gr	Pa
SB 18.13596	Oxyrhynchus	U19	564	V	Gr	Pa
SB 18.13740				VI-VII	Gr	Pa

SB 18.13777	Ta Mnemoneia, Thebai	U04b	556	VI	Gr	Pa
SB 18.13778	Ta Mnemoneia, Thebai	U04b		VI	Gr	Pa
SB 18.13888	Phathor	U20		VII-VIII	Gr	Pa
SB 18.13913		00		IV	Gr	Pa
SB 18.14003	Kerkethoeris	00		VII-VIII	Gr	Pa
SB 20.14110	Oxyrhynchus	U19		VI	Gr	Pa
SB 20.14228		U15		VII	Gr	Pa
SB 20.14282	Apollonopolis Magna	U02		VII	Gr	Pa
SB 20.14448				VI-VII	Gr	Pa
SB 20.14459	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
SB 20.14626	Aphrodites Kome	U12	573	VI	Gr	Pa
SB 20.14685		00		VII-VIII	Gr	Pa
SB 20.15002	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
SB 20.15099	Aphrodites Kome	U12	716	VIII	Gr	Pa
SB 20.15138	Senekeleu	U19	581	VI	Gr	Pa
SB 22.15244				VII	Gr	Pa
SB 22.15266		U15		V-VI	Gr	Pa
SB 22.15311		U15	367	IV	Gr	Pa
SB 22.15566				VII-VIII	Gr	Pa
SB 22.15601				V-VI	Gr	Pa
SB 22.15728	Euhemeria	00	343	IV	Gr	Pa
SB 22.15842	Karanis	00		IV	Gr	Pa
SB 24.15902		00		IV	Gr	Pa
SB 24.15908	Antaiopolis			VI		Pa
SB 24.16000	Panopolis	U09		IV	Gr	Pa
SB 24.16023		U04b		VII-VIII	Gr	Os
SB 24.16029		U04b		VII-VIII	Gr	Os
SB 24.16210		U20		VII-VIII	Gr	Pa
SB 24.16211		00		VII-VIII	Gr	Pa
SB 24.16253	Oxyrhynchus	U19	98	I	Gr	Pa
SB 24.16324	Oxyrhynchus	U19	557	VI	Gr	Pa
SB 26.16530	Antaiopolis			IV		Pa
SB Kopt 1.024	Elephantine	U01		VI-VIII	Co	Os
SB Kopt 1.030	Elephantine	U01		VI-VIII	Co	Os
SB Kopt 1.036	Edfu	U02		VII	Co	Pa
SB Kopt 1.041				VI	Co	Pa
SB Kopt 1.044			1166 - 1209	XII-XIII		Paper
SB Kopt 1.050	Hermoupolis Magna	U15		VIII-IX	Co	Pa
SB Kopt 1.243	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Co	Pa
SB Kopt 1.278	Thebae	U04		VI-VII	Co	Pa
SB Kopt 2.0895	Thebae	U04		VI-VIII	Co	Os
SB Kopt 2.0945	Thebae	U04		VIII	Co	Pa
SB Kopt 2.0950	Hermoupolis Magna?	U15?		VIII	Co	Pa
SB Kopt 2.1045	Hermoupolis Magna	U15		VI-VIII	Co	Pa
SB Kopt 3.1274				V-VII	Co	Pa
SB Kopt 3.1370				IV-VIII	Co	Pa
SB Kopt 3.1382	Thebae	U04		VIII		Os
SB Kopt 3.1410	Teshlot	U15	1027	XI	Co	Pergamí
SB Kopt 3.1411	Teshlot	U15	1032	XI	Co	Pergamí
SB Kopt 3.1412	Teshlot	U15		XI		Pergamí

SB Kopt 3.1414	Teshlot	U15	1032	XI	Co	Pergamí
SB Kopt 3.1416	Teshlot	U15	1062	XI	Co	Pergamí
SB Kopt 3.1417	Teshlot	U15	1062	XI	Co	Pergamí
SB Kopt 3.1428				VIII	Co	Pa
SB Kopt 4.1801	Esfun	U03		X o XIII	Co	Paper
Stud.Pal 1.1	Antinoopolis	U15		V	Gr	Pa
Stud.Pal 3.49	Hermoupolis Magna	U15		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.54	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.64	Herakleopolis	U20		VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.78		U15		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.95	Prere	U15	493	V	Gr	Pa
Stud.Pal 3.102				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.128	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.168	Arsinoiton Polis	00		V	Gr	Pa
Stud.Pal 3.180	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.190	Herakleopolis	U20	710	VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.210	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.211	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.216	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.217	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.218	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.219	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.220	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.221	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.222	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.223	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.224	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.225	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.226	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.227	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.228	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.229	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.230	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.231	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.232	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.233	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.234	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.235	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.236	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.239	Arsinoiton Polis	00		VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.245	Hermoupolis Magna	U15		V-VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.266	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 3.269	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.271	Hermoupolis Magna	U15		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.289	Arsinoiton Polis	00		VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.294	Hermoupolis Magna	U15		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.313	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.316	Hermoupolis Magna	U15		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.324	Arsinoiton Polis	00	672	VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.343	Herakleopolis	U20		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.347		00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.356	Tlesidos	U20		VII-VIII	Gr	Pa

Stud.Pal 3.411	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.451	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.465		U15		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.481		00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.490	Karpe	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.491	Tassat	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.492	Tassat	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.507		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.509		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.532	Kalliphanus	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 3.576		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.597	Hermoupolis Magna	U15		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.604				VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.609	Alexandrou	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.613		00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 3.649	Magais	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.656	Arsinoiton Polis	00		VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.657	Arsinoiton Polis	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 3.665	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 3.668	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 3.689	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 3.691	Arsinoiton Polis	00		VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.702	Arsinoiton Polis	00		VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.709	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.730	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.737	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.743	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.749	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.756	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.788	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.789	Arsinoiton Polis	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.791	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.794		00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.815	Alexandrou	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.845		00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.846	Magais	00	645	VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.856	Alexandrou	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.860	Alexandrou	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.871	Paulou, Arkadiou	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.875	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.876		00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.879	Arsinoiton Polis	00		VII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.898	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.899	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.900	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.901	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.902	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.903	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.904	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.905	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.906	Neilopolis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.907	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí

Stud.Pal 8.908	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.909	Sintoou	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.910	Tali	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.911	Elia	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.912	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.913	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.914	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.915	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.916	Psineuris	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.917	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.918	Sintoy	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.919	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.920	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.921	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.922	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.923	Psineuris	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.924	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.925	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.927	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.928	Mouchis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.929	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.930	Neilopolis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.931	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.932	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.933	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.934	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.938	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.940	Rodeon	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.941	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.942	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.943	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.944	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.945	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.958	Hermoupolis Magna?	U15		V-VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1027		00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1069		00		V-VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1074	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.1076	Arsinoiton Polis	00		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.1089	Hermoupolis Magna?	U15		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1104		00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1192b	Alexandrou	00	651	VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1215	Hermoupolis Magna?	U15		V	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1253				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1258		00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1269				VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1279	Hermoupolis Magna?	U15		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1286		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1291a	Hermoupolis Magna?	U15		VII-VIII	Gr	Pergamí
Stud.Pal 8.1309	Diasemotatou	U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 8.1337		00		VII-VIII	Gr	Pa

Stud.Pal 10.6		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.30	Boubastos	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.38	Phanamet	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.44		U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.54		00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.57	Zizon	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.60	Arphokra	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.74	Straton	00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.80		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.89	Belou	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.106	Kalliphanous	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.135		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.179		00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.202		U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.208		U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.216	Poimenon Laura	U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.250	Ibion	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 10.261	Kalliphanous	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.274	Theagenis	00		VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.296	Peme	L01		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.297	Pan.e	L01		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.298	Memphis	L01		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 10.299	Paame	L01		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.170	Arsinoiton Polis	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 20.189				VI	Gr	Pa
Stud.Pal 20.191	Arsinoiton Polis	00		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 20.194				VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.197				V	Gr	Pa
Stud.Pal 20.206	Ano Meris			VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.208	Kynon	00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.214	Chara	U20		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.215		U15		VI	Gr	Pa
Stud.Pal 20.232				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.233				VI-VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.237				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.242				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.248				VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.249				VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.252				VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.258		00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.263		00		VII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.264		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.267		00		VII-VIII	Gr	Pa
Stud.Pal 20.281				VIII	Gr	Pa
T.Varie 10	Thous Bouserapamonos	U19		VII	Gr	Fusta
UPZ 1.18		L01	-168	II aC	Gr	Pa
UPZ 1.19		L01	-168	II aC	Gr	Pa

BIBLIOGRAFIA

La bibliografia s'ha dividit en quatre apartats.

En el primer es dona la referència completa de les edicions papiroològiques citades, a partir de la sigla dels documents.

En el segon es recullen les publicacions periòdiques.

El tercer apartat recull les monografies i articles. En el text es citen per l'autor, l'any de publicació (acompanyat d'una lletra si cal) i la pàgina; en el cas dels articles d'E.Wipszycka reimpresos a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, la paginació utilitzada és la d'aquesta edició, malgrat que la publicació s'identifiqui per l'any de la primera edició.

Finalment, un quart apartat recull les obres d'altre tipus, com ara diccionaris, paleografies, cronologies, catàlegs d'exposició, obres de referència, portals web i altres.

1.- EDICIONS PAPIROLÒGIQUES

BGU

= *Aegyptische Urkunden aus den Königlichen (després Staatlichen) Museen zu Berlin, Griechische Urkunden*. Berlin.

I, 1895.

II, 1898.

III, 1903.

IV, 1912.

VI, *Papyri und Ostraka der Ptolemäerzeit*, ed. W. Schubart i E. Kühn. 1922.

XII, *Papyri aus Hermupolis*, ed. H. Maehler. 1974.

XVII, *Griechische Papyrusurkunden spätrömischer und byzantinischer Zeit aus Hermopolis Magna*, ed. G. Poethke. Munich-Leipzig 2001. (Archiv Beih. 7)

BKU

= *Aegyptische Urkunden aus den Königlichen (després Staatlichen) Museen zu Berlin: Koptische Urkunden.*

III, ed. H. Satzinger. Heft 1, 1967; Heft 2, 1968.

BL

= *Berichtigungsliste der griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten.*

I, ed. F. Preisigke. Berlin/Leipzig 1922.

II, ed. F. Bilabel, in 2 pts. Heidelberg 1929, 1933.

III, ed. M. David, B.A. van Groningen i E. Kiessling. Leiden 1958.

IV, ed. idem. Leiden 1964.

V, ed. E. Boswinkel, M. David, B.A. van Groningen i E. Kiessling. Leiden 1969.

VI, ed. E. Boswinkel, P.W. Pestman i H.-A. Rupprecht. Leiden 1976.

VII, ed. E. Boswinkel, W. Clarysse, P.W. Pestman i H.-A. Rupprecht. Leiden 1986.

VIII, ed. P.W. Pestman i H.-A. Rupprecht. Leiden 1992.

IX, ed. P.W. Pestman i H.-A. Rupprecht. Leiden 1995.

X, ed. P.W. Pestman i H.-A. Rupprecht. Leiden 1998.

XI, , ed. H.-A. Rupprecht i A.M.F.W Verhoogt. Leiden 2002.

XII, ed. H.-A. Rupprecht i K.A. Worp. Leiden 2009.

Vols. I-XI CD-ROM. Leiden, 2009.

Chrest.Mitt.

= L. Mitteis and U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der*

Papyruskunde, II Bd. *Juristischer Teil*, II Hälfte
Chrestomathie. Leipzig-Berlin 1912.

Chrest.Wilck. (o Chr.Wilck o W.Chr.)

= L. Mitteis i U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, I Bd. *Historischer Teil*, II Hälfte
Chrestomathie. Leipzig-Berlin 1912.

C.Pap.Hengstl

= *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens*, ed. J. Hengstl amb G. Häge i H. Kühnert. Munich 1978.

C.Pap.Jud.

= *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Cambridge, Mass.
III, ed. V.A. Tcherikover, A. Fuks i M. Stern. 1964.

CPR

= *Corpus Papyrorum Raineri*. Wien.

I, *Griechische Texte I, Rechtsurkunden*, ed. C. Wessely. 1895.

II, *Koptische Texte*, ed. J. Krall. 1895.

IV, *Die koptischen Rechtsurkunden der Papyrussammlung der Oesterreichischen Nationalbibliothek*, ed. W. Till. 1958.

V, *Griechische Texte II*, ed. J.R. Rea i P.J. Sijpesteijn. 1976.

VI, 1, *Griechische Texte III, Part 1*, ed. H. Harrauer i S.M.E. van Lith. Fascicle separat amb figures. 1978.

VI, 2, *Griechische Texte III, Part 2*, ed. H. Harrauer. Fascicle separat amb figures. 1985.

VIII, *Griechische Texte V*, ed. P.J. Sijpesteijn and K.A. Worp. 1983.

IX, *Griechische Texte VI*, ed. J.M. Diethart. 1984.

X, *Griechische Texte VII*, ed. H. Harrauer et alii. 1986.
XII, *Koptische Texte*, ed. M.R.M. Hasitzka. 1987.
XIV, *Griechische Texte X, Greek Papyri of the Byzantine Period*, ed. G. Fantoni. 1989.
XXXI, *Koptische dokumentarische und literarische Texte "First International Summer School in Coptic Papyrology 2006"*, ed. M. Hasitzka, Berlin-New York 2011.

C.Ptol.Sklav.

= *Corpus der ptolemäischen Sklaventexte*, ed. R. Scholl. Stuttgart 1990

C.Zen.Palestine

= *Des Grecs en Palestine au IIIe siècle avant Jésus-Christ: Le Dossier syrien des archives de Zénon de Caunos (261–252)*, ed. X. Durand. Paris 1997. (Cahier de la Revue Biblique 38).

FIRA III

= *Fontes Iuris Romani Antejustiniani, pars tertia, Negotia*, ed. V. Arangio-Ruiz. 2nd ed. Florence 1943

Jur.Pap.

= *Juristische Papyri*, ed. P.M. Meyer. Berlin 1920

Naldini, Cristianesimo

= *Il Cristianesimo in Egitto, lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, ed. M. Naldini. Firenze, 1968

O.Ashm.Shelt.

= *Greek Ostraca in the Ashmolean Museum from Oxyrhynchus and other sites*, ed. J.C. Shelton. Firenze 1988. (= Pap.Flor. XVII).

O.Crum

=*Coptic Ostraca from the Collections of the Egypt Exploration Fund, the Cairo Museum and Others*, ed. W.E. Crum. London 1902.

O.CrumST

=*Short Texts from Coptic Ostraca and Papyri*, ed. W.E. Crum. Oxford 1921.

O.CrumVC

=*Varia Coptica*, ed. W.E. Crum. Aberdeen, 1939.

O.Deir el-Bahari

=*Le monastère de St. Phoibammon. Deir el-Bahari 5*, ed. W. Godlewski, Warsaw, 1986.

O.Edfou, inclosos a P.Edfou

= *Papyri published in Fouilles Franco-Polonaises I-III*, sèrie publicada per l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire i la Universitat de Varsòvia.

II, Tell Edfou 1938, by K. Michalowski, J. de Linage, J. Manteuffel, J. Sainte Fare Garnot. Cairo 1938.

III, Tell Edfou 1939, by K. Michalowski, Ch. Desroches, J. de Linage, J. Manteuffel, M. Zejmo-Zejmis. Cairo 1950.

O.EdfouIFAO = O.Edfou.Copt

= *Ostraca grecs et coptes des fouilles franco-polonaises sur le site de Tell Edfou. O. EdfouCopte 1-145*, ed. S. Bacot. Cairo 2009.

O.Frangé

= *Les ostraca coptes de la TT 29. Autour du moine Frangé*, ed. A. Boud'hors i Ch. Heurtel. Brussels 2010. (Études

d'archéologie thébaine 3).

O.Louvre AF

= *Ostraca coptes d'Éléphantine au Musée du Louvre, Études coptes VII. Neuvième Journée d'Études. Montpellier 3-4 juin 1999*, Cahiers de la Bibliothèque copte 12. Ed. Heurtel, Ch. I Bacot, S. Paris-Louvain-Sterling-Virginia, 2000

O.Medin.Habu=O.Medin.HabouCopt

= *Coptic Ostraca from Medinet Habu*, ed. E. Stefanski i M. Lichtheim. Chicago 1952. (Univ. of Chicago. Oriental Institute Publications 71).

O.Mich.

= *Greek Ostraca in the University of Michigan Collection*.
II = P.Mich VI.

O.Strasb.

I, *Griechische und griechisch-demotische Ostraka der Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg im Elsass*, ed. P. Viereck. Berlin 1923.

II, *Thèbes et ses taxes: Recherches sur la fiscalité en Égypte romaine*, ed. P. Heilporn. Paris 2009.

O.Theb.

= *Theban Ostraca*. London 1913. (Univ. of Toronto Studies, Philological Series I). Part IV, Coptic Texts, ed. H. Thompson.

O.Trim.

I, *Amheida I: Ostraka from Trimithis. Vol.1*, ed. R.S. Bagnall i G.R. Ruffini. New York, 2012

O.Vindob.Copt = O.Vind.Copt

= *Die koptischen Ostraka der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*, ed. W. C. Till. Vienna 1960. (*Denkschrift Wien* 78.1).

O.Wilck. (o WO)

= *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien*, ed. U. Wilcken. Leipzig-Berlin 1899. 2 vols.

P.Abinn.

= *The Abinnaeus Archive: Papers of a Roman Officer in the Reign of Constantius II*, ed. H.I. Bell, V. Martin, E.G. Turner i D. van Berchem. Oxford 1962.

P.Amst. I

= *Die Amsterdamer Papyri I*, ed. R.P. Salomons, P.J. Sijpesteijn i K.A. Worp. Zutphen 1980. (*Stud.Amst.* XIV).

P.Anag.

= *Corpus Papyrorum Anagennesis*, ed. F. Farid. Atenes 1986. Textos revisats, publicats originalment per diversos editors a la revista *Anagennesis* vols. 1–3, 1981–1983.

P.Ant.

= *The Antinoopolis Papyri*. London.

I, ed. C.H. Roberts. 1950. (*Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs* 28).

II, ed. J.W.B. Barns i H. Zilliacus. 1960. (*Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs* 37).

III, ed. J.W.B. Barns i H. Zilliacus. 1967. (*Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs* 47).

P.Apoll.

= *Papyrus grecs d'Apollônônos Anô*, ed. R. Rémondon. IFAO, Cairo 1953.

P.Apollos

=*The Apa Apollos Monastery of Pharoou (Aphrodito) and its Papyrus Archive*, ed. L.S.B MacCoull. Muséon 106, 1993

P.Athen.Xyla

= *P.Sta.Xyla: The Byzantine Papyri of the Greek Papyrological Society I*, ed. B.G. Mandilaras. Atenes 1993.

P.Bad. (o VBP)

= *Veröffentlichungen aus den badischen Papyrus-Sammlungen*. Heidelberg.

II, *Griechische Papyri*, ed. F. Bilabel. 1923.

IV, *Griechische Papyri*, ed. F. Bilabel. 1924.

P.Bal.

= *Bala'izah: Coptic Texts from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt*, ed. P.E. Kahle. London 1954. 2 vols

P.BawitClackson

= *It is Our Father Who Writes: Orders from the Monastery of Apollo at Bawit*, ed. S. J. Clackson. Cincinnatti 2008.

P.Berl.Bork.

= *Une description topographique des immeubles à Panopolis*, ed. Z. Borkowski. Warsaw 1975.

P.Berl.Frisk

= *Bankakten aus dem Faijûm nebst anderen Berliner Papyri*, ed. H. Frisk. Gothenburg 1931. (Göteborgs kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar, Femte Följden, Ser. A,2,2).

P.Berl.Leihg.

= *Berliner Leihgabe griechischer Papyri*.

I, ed. T. Kalén i el Seminari Grec a Uppsala. Uppsala 1932. (*Uppsala Universitets Årsskrift* 1932, Filosofi, Språkvetenskap och Historiska Vetenskaper 1). Nos. 1–25. [MF 1.61]

II, aus dem Nachlass T. Kaléns ed. A. Tomsin. Uppsala 1977. (*Studia Graeca Upsaliensia* XII).

P.Berl.Thun.

= *Sitologen-Papyri aus dem Berliner Museum*, ed. K. Thunell. Uppsala 1924.

P.Berl.Zill

= *Vierzehn Berliner griechische Papyri*, ed. H. Zilliacus. Helsingfors 1941. (Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum XI, 4).

P.Bingen

= *Papyri in Honorem Johannis Bingen Octogenarii*, ed. H. Melaerts. Leuven 2000. (*Studia Varia Bruxellensia ad Orbem Graeco-Latinum Pertinentia* 5).

P.Bodl.

= *Papyri Bodleianae I*, ed. R.P. Salomons. Amsterdam 1996.

P. BL Or.

= Numéro d'inventari de la British Library, Oriental. Números 6201, 6202, 6203, 6204 i 6206 a BASP 31 (1994) *The Bawit*

Contracts: Texts and Translations, ed. MacCoull, L.S.B.

P.Bour.

= *Les Papyrus Bouriant*, ed. P. Collart. Paris 1926.

P.Brookl.

= *Greek and Latin Papyri, Ostraca, and Wooden Tablets in the Collection of the Brooklyn Museum*, ed. J.C. Shelton. Florència 1992. (Pap.Flor. XXII)

P.BruX.Bawit

= *Papyrus coptes et grecs du monastère d'apa Apollô de Baouît conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles*, ed. A. Delattre. (Académie royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in-8°. 3e série. Tome XLIII, No. 2045.)

P.Cair.Isid.

= *The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo, and the University of Michigan*, ed. A.E.R. Boak and H.C. Youtie. Ann Arbor 1960.

P.Cair.Masp.

= *Papyrus grecs d'époque byzantine, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, ed. J. Maspero.
Cairo.

I, 1911.

II, 1913

III, 1916.

P.Cair.Preis.

= *Griechische Urkunden des Aegyptischen Museums zu Kairo*, ed. F. Preisigke a *Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft*

zu Strassburg 8. Strassburg 1911. Nova edició de R.P.Salomons a *Papyrologica Bruxellensia* 35. Bruxelles, 2014.

P.Cair.SR

=*Du nouveau dans les archives de Dioscore d'Aphrodité, Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia*. Ed. J.L. Fournet. Firenze, 2001

P.Clackson

= *Monastic Estates in Late Antique and Early Islamic Egypt. Ostraca, Papyri, and Essays in Memory of Sarah Clackson*, ed. A. Boud'hors, J. Clackson, C. Louis, i P. Sijpesteijn (Am.Stud.Pap. XLVI), Cincinnati 2009.

P.CLT

= *Ten Coptic Legal Texts*, ed. A.A. Schiller. New York 1932.

P.Col.

= *Columbia Papyri*.

VII, *Fourth Century Documents from Karanis*, ed. R.S. Bagnall i N. Lewis. Missoula 1979. (Am.Stud.Pap. XX).

VIII, *Columbia Papyri VIII*, ed. R.S. Bagnall, T.T. Renner i K.A. Worp. Atlanta 1990. (Am.Stud.Pap. XXVIII).

XI, *Columbia Papyri XI*, ed. T.M. Teeter. Atlanta 1998. (Am.Stud.Pap. XXXVIII).

P.Col.Teeter = P.Col. XI

P.Coll.Youtie

= *Collectanea Papyrologica: Texts Published in Honor of H.C. Youtie*, ed. per diversos autors sota la direcció de A.E. Hanson. Bonn 1976. (Pap.Texte Abh. XIX–XX).

P.Dub = P.Dubl

= *Greek Papyri from Dublin*, ed. B.C. McGing. Bonn 1995.

P.Eirene = *Studia Graeca et Latina (Papyrologica)*

I, ed. J. Bazant and R. Pintaudi amb molts altres. Praga 1998.
(Eirene 34 [1998]).

II, ed. J. Bazant i R. Pinaudi amb molts altres. Praga 2004.
(Eirene 40 [2004] p. 1-193.)

P.Eleph.Wagner (els òstraca es citen també com O.Eleph.DAIK)

= *Elephantine XIII: Les papyrus et les ostraca grecs d'Elephantine*, ed. G. Wagner. Mainz 1998. (Deutsches Archäologisches Institut (Kairo), Archäologische Veröffentlichungen 70).

P.Fay.Copt.

= *Coptic Manuscripts Brought from the Fayyum by W.M. Flinders Petrie, Esq., D.C.L., Together with a Papyrus in the Bodleian Library*, ed. W.E. Crum. London 1893.

P.Flor.

= *Papiri greco-egizii, Papiri Fiorentini* (Supplementi Filologico-Storici ai Monumenti Antichi). Milan.

I, *Documenti pubblici e privati dell'età romana e bizantina*, ed. G. Vitelli. 1906.

II, *Papiri letterari ed epistolari*, ed. D. Comparetti. 1908–1910.

III, *Documenti e testi letterari dell'età romana e bizantina*, ed. G. Vitelli. 1915.

P.Fouad

= *Les Papyrus Fouad I*, ed. A. Bataille, O. Guéraud, P. Jouquet, N. Lewis, H. Marrou, J. Scherer i W.G. Waddell. Cairo 1939. (Publ.Soc. Fouad III).

P.Gen

= *Les Papyrus de Genève*.

IV, ed. S. Gaffino Moeri, S. Gällnö, N. Poget, P. Schubert, i altres. Geneva 2010.

P.Giss.

= *Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen*, ed. O. Eger, E. Kornemann i P.M. Meyer. Leipzig-Berlin 1910–1912.

PGM

= *Papyri Graecae Magicae*,

I, ed. K. Preisendanz et al. Berlin 1928 (2 ed. A. Henrichs, Stuttgart, 1974).

II, ed. K. Preisendanz. Berlin 1931. (2 ed. A. Henrichs, Stuttgart, 1974).

P. Graux

IV, *Papyrus Graux IV (P.Graux 31)*, ed. S. Kambitsis. Geneva 2004. (Hautes Études du Monde Gréco-Romain 34).

P.Grenf.

II, *New Classical Fragments and Other Greek and Latin Papyri*, ed. B.P. Grenfell i A.S. Hunt. Oxford 1897.

P.Hamb.

= *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek*.

III, ed. B. Kramer i D. Hagedorn. Bonn 1984.

IV, ed. B. Kramer i D. Hagedorn. Stuttgart - Leipzig 1998.

P.Harr.

= *The Rendel Harris Papyri of Woodbrooke College, Birmingham.*

I, ed. J.E. Powell. Cambridge 1936.

P.Harrauer

= *Wiener Papyri als Festgabe zum 60. Geburtstag von Hermann Harrauer*, ed. B. Palme. Wien 2001.

P.Haun.

= *Papyri Graecae Haunienses.*

III, ed. T. Larsen i A. Bülow-Jacobsen. Bonn 1985. (Pap.Texte Abh. XXXVI).

P.Heid.

= *Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrussammlung.*

V (= Pap.Heid. N.F. VI), *Vertragliche Regelungen von Arbeiten im späten griechischsprachigen Ägypten, mit Editionen von Texten der Heidelberger Papyrussammlung, des Istituto Papirologico "G.Vitelli", des Ägyptischen Museums zu Kairo und des British Museum, London*, ed. A. Jördens. Heidelberg 1990.

P.Herm.

= *Papyri from Hermopolis and Other Documents of the Byzantine Period*, ed. B.R. Rees. London 1964. (Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 42).

P.Herm.Landl.

= *Zwei Landlisten aus dem Hermupolites (P.Giss. 117 und P.Flor. 71)*, ed. P.J. Sijpesteijn i K.A. Worp. Zutphen 1978.

(Stud.Amst. VII).

P.HermitageCopt

= Коптские тексты Государственного Эрмитажа. (*Koptskie teksty Gosudarstvennogo Ermitazha*), ed. P.V. Ernshtedt (Jernstedt). Editorial de l'Acadèmia de Ciències de la URSS. Leningrad, 1959.

P.Horak

= *Gedenkschrift Ulrike Horak*, ed. H. Harrauer and R. Pintaudi. 2004. (Pap.Flor. XXXIV).

P.Iand.

= *Papyri Iandanae*, ed. C. Kalbfleisch et al. Leipzig.
III, *Instrumenta Graeca publica et privata, pt. I*, ed. L. Spohr. 1913.
VI, *Griechische Privatbriefe*, ed. G. Rosenberger. 1934.
VII, *Griechische Verwaltungsurkunden*, ed. D. Curschmann. 1934.
VIII, *Griechische Wirtschaftsrechnungen und Verwandtes*, ed. J. Hummel. 1938.

P.IFAO

= *Papyrus grecs de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*. Cairo. (Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire. Bibliothèque d'Étude).
II, ed. G. Wagner. 1971. (Bibl. 55).

P.Jena

II, *Late Antique Greek Papyri in the Collection of the Friedrich-Schiller-Universität Jena*, ed. R. Ast (Pap.Texte Abh. XLV). Bonn 2010.

P.Kellis (o P.Kell)

= *Papyri from Kellis*. Oxford.

I, *Greek Papyri from Kellis I*, ed. K.A. Worp, amb contribucions de J.E.G. Whitehorne i R.W. Daniel. 1995. (Dakhleh Oasis Project: Monograph No. 3).

IV, *The Kellis Agricultural Account Book*, ed. R.S. Bagnall, amb contribucions de C.A. Hope, R.G. Jenkins, A.J. Mills, J.L. Sharpe, U. Thanheiser i G. Wagner. 1997. (Dakhleh Oasis Project: Monograph No. 7).

P.KellisCopt. (o P.Kell.Copt)

= *Papyri from Kellis*. Oxford.

V, *Coptic Documentary Texts from Kellis I*, ed. I. Gardner, A. Alcock i W.-P. Funk amb contribucions de C.A. Hope and G.E. Bowen. 1999. (Dakhleh Oasis Project: Monograph No. 9).

P.Köln (o P.Koeln)

= *Kölner Papyri*.

X, ed. M. Gronewald i altres. Paderborn et al. 2003. (Pap.Colon. VII/10).

P.KRU

= *Koptische Rechtsurkunden des achten Jahrhunderts aus Djême (Theben)*. ed. W.E. Crum Leipzig 1912.

P.Laur.

= *Dai Papiri della Biblioteca Medicea Laurenziana*. Firenze.

III, ed. R. Pintaudi. 1979.

IV, ed. R. Pintaudi. 1983.

P.Leid.Inst

= *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden*

Papyrological Institute, ed. F.A.J. Hoogendijk and P. van Minnen. Leiden 1991. (Pap.Lugd.Bat. XXV).

P.Lips.

= *Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig*, I, ed. L. Mitteis. Leipzig 1906.

P.Lond

= *Greek Papyri in the British Museum*. London.

I, ed. F.G. Kenyon. 1893.

II, ed. F.G. Kenyon. 1898.

III, ed. F.G. Kenyon i H.I. Bell. 1907.

IV, *The Aphrodito Papyri*, ed. H.I. Bell, with appendix of Coptic papyri ed. W.E. Crum. 1910.

V, ed. H.I. Bell. 1917.

VI, *Jews and Christians in Egypt; The Jewish Troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy*, ed. H.I. Bell i W.E Crum. 1924.

VII, *The Zenon Archive*, ed. T.C. Skeat. 1974

P.Lond.Copt

=I, *Catalogue of the Coptic Manuscripts in the British Museum*, ed. W.E. Crum. 1905.

P.Louvre

=II, *Griechische Papyri der Cahiers P. 1 und P. 2 aus der Sammlung des Louvre*, ed. A. Jördens i P. Schubert. Bonn 2005. (Pap.Texte Abh. 44).

P.Mich.

= *Michigan Papyri*. Cada volum porta un subtítol propi. La seqüència numèrica com una sèrie única no es va establir fins

el volum II.

IV, pt. I, *Tax Rolls from Karanis*, ed. H.C. Youtie. Ann Arbor 1936. (Univ. of Mich. Studies, Humanistic Series 42). pt. II, ed. H.C. Youtie i O.M. Pearl. Ann Arbor 1939. (Univ. of Mich. Studies, Humanistic Series 43).

VI, *Papyri and Ostraca from Karanis*, ed. H.C. Youtie i O.M. Pearl. Ann Arbor 1944.

VIII, *Papyri and Ostraca from Karanis, Second Series*, ed. H.C. Youtie i J.G. Winter. Ann Arbor 1951. (Univ. of Mich. Studies, Humanistic Series 50).

XI, *Papyri from the Michigan Collection*, ed. J.C. Shelton. Toronto 1971. (Am.Stud.Pap. IX).

XII, *Michigan Papyri XII*, ed. G.M. Browne. Toronto 1975. (Am.Stud.Pap. XIV).

XV, *Michigan Papyri XV*, ed. P.J. Sijpesteijn. Zutphen 1982. (Stud.Amst. XIX).

P.Michael.

= *Papyri Michaelidae, being a Catalogue of Greek and Latin Papyri, Tablets and Ostraca in the Library of Mr G.A. Michailidis of Cairo*, ed. D.S. Crawford. Aberdeen 1955.

P.Mil.Cong.XIV

= *Papyri documentari dell'Università Cattolica di Milano*, diversos editors. Milà 1974. 43 documents sense numerar. (Aegyptus 54 [1974] 1-140; textos reimpressos com SB XIV 11264-11305).

P.Mil.Vogl.

I, *Papiri della R. Università di Milano*, ed. A. Vogliano. Milano 1937. També anomenats *P.Mil.R.Univ.*, *PRIMI* o *P.R.U.M.*, per distingir-los de la sèrie *P.Mil.* Reimpressió a Milà el

1966 amb el mateix títol com Vols. II–IV.

III, Milano 1965. PSI

P.Mon.Apollo

= *Coptic and Greek texts relating to the Hermopolite Monastery of Apa Apollo*, ed. S.J. Clackson. Oxford 2000.

P.Mon.Epiph.

= *The Monastery of Epiphanius at Thebes, Part II*, ed. W.E. Crum i H.G. Evelyn White. New York 1926.

P.Monac.

= *Byzantinische Papyri in der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek zu München*, ed. A. Heisenberg i L. Wenger. Leipzig-Berlin 1914. Reimprès com P.Münch. I.

P.MoscowCopt

= Коптские тексты Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина (*Koptskie teksty Gosudarstvennogo muzeia izobrazitel'nykh iskusstv imeni A.S. Pushkina*), ed. P.V. Ernstedt (Jernstedt). Leningrad 1959.

P.Münch. (o P. Muench)

= *Die Papyri der Bayerischen Staatsbibliothek München.*

I, *Byzantinische Papyri der Bayerischen Staatsbibliothek München*, ed. A. Heisenberg i L. Wenger, 2a edició ed. D. Hagedorn. Stuttgart 1986.

III, *Griechische Urkundenpapyri der Bayerischen Staatsbibliothek München, Part I*, ed. U. i D. Hagedorn, R. Hübner i J.C. Shelton. Stuttgart 1986.

P.Naqlun

= *Deir El-Naqlun: The Greek Papyri*.

I, ed. T. Derda. Varsòvia 1995.

P.Neph.

= *Das Archiv des Nepheros und verwandte Texte*, ed. B. Kramer, J.C. Shelton i G.M. Browne. Mainz 1987. (Aegypt.Trev. IV). Part I, *Das Archiv des Nepheros*.

P.Ness.

= *Excavations at Nessana*.

III, *Non-Literary Papyri*, ed. C.J. Kraemer, Jr. Princeton 1958.

P.NYU

= *Greek Papyri in the Collection of New York University*.

II, *Papyri from the New York University Collection II*, ed. B. Nielson and K. A. Worp. Wiesbaden 2010.

P.Oslo

= *Papyri Osloenses*. Oslo.

III, ed. S. Eitrem i L. Amundsen. 1936.

P.Oxf.

= *Some Oxford Papyri*, ed. E.P. Wegener. Leiden 1942 (text), 1948 (figures). (Pap.Lugd.Bat. IIIA i IIIB).

P.Oxy.

= *The Oxyrhynchus Papyri*. Publicats per la Egypt Exploration Society a Graeco-Roman Memoirs. London.

I, ed. B.P. Grenfell and A.S. Hunt. 1898.

II, ed. B.P. Grenfell i A.S. Hunt. 1899.
VI, ed. B.P. Grenfell i A.S. Hunt. 1908.
VIII, d. A.S. Hunt. 1911.
XVI, ed. B.P. Grenfell, A.S. i Bell. 1924
XVIII, ed. E. Lobel, C.H. Roberts and E.P. Wegener. 1941.
XIX, ed. E. Lobel, E.P. Wegener, C.H. Roberts and H.I. Bell.
1948.
XXVII, ed. E.G. Turner, J.R. Rea, L. Koenen, and J.M.F. Pomar.
1962.
XLVI, ed. J.R. Rea. 1978.
LI, ed. J.R. Rea. 1984.
LV, ed. J.R. Rea. 1988.
LVI, ed. M.G. Sirivianou, amb participació de H.-C. Gunther,
P.J. Parsons, P. Schubert i altres. 1989.
LVIII, ed. J.R. Rea. 1991.
LX, ed. R.A. Coles, M.W. Haslam, P.J. Parsons i altres. 1994.
LXIII, ed. J. Rea. 1996

P.Oxy.Descr.

= *Varia Descripta Oxyrhynchita*, ed. D. Montserrat, G. Fantoni
i P. Robinson. *BASP* 31 (1994)

P.Palaurib

= *Papiri documentari greci del fondo Palau-Ribes*, ed. S.
Daris. Barcelona 1995.

P. Par = P.Paris

= *Notices et textes des papyrus du Musée du Louvre et de la
Bibliothèque Impériale*, ed. J.A. Letronne, W. Brunet de Presle
and E. Egger. Paris 1865. (Notices et extraits des manuscrits
de la Bibliothèque Impériale et autres bibliothèques 18.2).

P.Param.

=*Paramone. Editionen und Aufsätze von Mitgliedern des Heidelberger Instituts für Papyrologie zwischen 1982 und 2004.*
ed. M.S.Cowey i B.Kramer, München Leipzig 2004

P.Phrur.Diosk.

= *Das Archiv des Phrurarchen Dioskurides*, ed. J.M.S. Cowey, K. Maresch i C. Barnes. Paderborn 2003

P.Pisentius

=*Textes coptes. Extraits de la correspondance de St. Pésunthius, évêque de Coptos, et de plusieurs documents analogues (juridiques et économiques)*, ed. E. Rebillout en tres números de RevÉgypt: 9 (1900); 10 (1902); i 14 (1914)

P.Prag.

= *Papyri Graecae Wessely Pragenses*, ed. R. Pintaudi, R. Dostálová i L. Vidman. Firenze.
I, 1988. (Pap.Flor. XVI).
II, 1995. (Pap.Flor. XXVI).

P.Princ.

= *Papyri in the Princeton University Collections.*
II, ed. E.H. Kase, Jr. Princeton 1936. (Princ.Stud.Pap. I).

P.Rain.Cent.

= *Festschrift zum 100-jährigen Bestehen der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek, Papyrus Erzherzog Rainer.* Wien 1983.

P.RebilloutCopte

= *Papyrus coptes. Actes et contrats des musées de Boulaq et du*

Louvre, ed. E. Revillout. Paris 1876.

P.Ross.Georg

= *Papyri russischer und georgischer Sammlungen*. Tiflis.
V, *Varia*, ed. G. Zereteli and P. Jernstedt. 1935.

P.Ryl.Copt.

= *Catalogue of the Coptic Manuscripts in the Collection of the John Rylands Library*, ed. W.E. Crum. Manchester 1909.

P.Sakaon

= *The Archive of Aurelius Sakaon: Papers of an Egyptian Farmer in the last Century of Theadelphia*, ed. G.M. Parássoglou. Bonn 1978. (Pap. Texte Abh. XXIII).

P.Sarga

= *Wadi Sarga, Coptic and Greek Texts*, ed. W.E. Crum i H.I. Bell, amb introducció de R. Campbell Thompson. Copenhagen 1922.

PSI

= *Papiri greci e latini*. (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto). Firenze. Els primers onze volums foren editat per diverses persones sota la direcció de Vitelli i M. Norsa.

I, 1912.

V, 1917.

VIII, 1927.

XIII, ed. M. Norsa i V. Bartoletti. 1949–1953.

XVI, ed. G. Bastianini, F. Maltomini, G. Messeri. 2013.

PSI Congr. XXI

= *Dai papiri della Società Italiana: Omaggio al XXI Congresso Internazionale di Papirologia*. Firenze 1995.

PSI inv Laur 26023

= *Tre ostraka copti della Biblioteca Medicea Laurenziana*. Ed. Pintaudi, R i Sijpesteijn, P.J, *Enchoria* 17, 1990, p. 97-100, no 3.

P.Sijp.

= *Papyri in Memory of P. J. Sijpesteijn*, ed. A. J. B. Sirks i K. A. Worp. Oakville, Conn. 2007. (Am.Stud.Pap. 40).

P.Sorb.

= *Papyrus de la Sorbonne*.

II, *Un Codex fiscal Hermopolite (P.Sorb. II 69)*, ed. J. Gascou. Atlanta 1994.

P.Strasb.

= *Griechische Papyrus der Kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg*, ed. F. Preisigke. Leipzig. I, 1912.

III, *Papyrus grecs de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg*, ed. P. Collomp et ses élèves. Paris 1948. (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg 97).

V, ed. J. Schwartz et ses élèves. 1973. (Publications de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg III).

VII, ed. J. Schwartz et ses élèves. 1976-1979. Publicat en fascicles 1/2, 3, 4 i 5. (Publications V).

VIII, ed. J. Schwartz et ses élèves. 1980-1985. Publicat en fascicles 1, 2, 3, 4, i 5. (Publications VI).

IX, ed. J. Schwartz et ses élèves. (Publications IX) 1985-

1989. Publicat en fascicles 1, 2, 3, 4, i 5.

P.Thomas

= *Essays and Texts in Honor of J.David Thomas*, ed. T. Gagos i R.S. Bagnall. Oakville 2001. (Am.Stud.Pap. XLII)

P.TT 29 inv 292404

= *L'apport de papyrus postérieurs à la conquête arabe pour la datation des ostraca coptes de la tombe TT29*, e. A. Boud'Hors, a *From Al-Andalus to Khurasan: Documents from the Medieval Muslim World*, Leyde-Boston, 2007

P.Vat.Aphrod. = P.Vatic.Aphrod.

= *I Papiri Vaticani di Aphrodito*, ed. R. Pintaudi. Rome 1980.

Carpeta de làmines separada.

P.Vindob.Sal

= *Einige Wiener Papyri*, ed. R.P. Salomons. Amsterdam 1976. (Stud.Amst. IV).

P.Vindob.Tandem = P.Vind.Tand.

= *Fünfunddreissig Wiener Papyri*, ed. P.J. Sijpesteijn i K.A. Worp. Zutphen 1976. (Stud.Amst. VI).

P.Vind.Worp

= *Einige Wiener Papyri*, ed. K.A. Worp. Amsterdam 1972. (Stud.Amst. I).

P.Wisc.

= *The Wisconsin Papyri*, ed. P.J. Sijpesteijn. I, Leiden 1967. (Pap.Lugd.Bat. XVI).

P.Worp

= *Sixty-Five Papyrological Texts Presented to Klaas A. Worp on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. F. A. J. Hoogendijk i B. P. Muhs. Leiden 2008.

P.Wuerzb. (o P.Würzb)

= *Mitteilungen aus der Würzburger Papyrussammlung*, ed. U. Wilcken. Berlin 1934.

P.YaleCopt

= *Coptic Documentary Papyri from the Beinecke Library (Yale University)*, ed. L.S.B. MacCoull. Cairo 1986.

SB

= *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten*. (Col·lecció de papirs documentals, òstraca, inscripcions, etiquetes de mòmia i textos relacionats publicats en revistes o catàlegs sense índex. Iniciat per F. Preisigke in 1915, continuat per F. Bilabel, E. Kiessling, i H.-A. Rupprecht).

I, Strassburg i Berlin 1913–1915.

III, Berlin i Leipzig 1926–1927.

IV, Heidelberg 1931.

V, Heidelberg i Wiesbaden 1934–1955.

VI, Wiesbaden 1958–1963.

VIII, Wiesbaden 1965–1967.

X, Wiesbaden 1969–1971.

XII, Wiesbaden 1976–1977.

XIII, Wiesbaden 1979.

XIV, Wiesbaden 1981–1983.

XVI, Wiesbaden 1985–1988.

XVIII, Wiesbaden 1993.

XX, Wiesbaden, 1997.
XXII, Wiesbaden 2001.
XXIV, Wiesbaden 2003.
XXVI, ed. H.A. Rupprecht. Wiesbaden 2006.

SB Kopt.

= *Koptisches Sammelbuch*
I, ed. M.R.M. Hasitzka. Wien 1993.
II, ed. M. R. M. Hasitzka. Wien 2004.
III, ed. M.R.M. Hasitzka. München-Leipzig 2006.
IV ed. M.R.M. Hasitzka. Berlin 2012.

Sel.Pap.

= *Select Papyri*. (The Loeb Classical Library). London i
Cambridge, Mass.
I, *Private Affairs*, ed. A.S. Hunt i C.C. Edgar. 1932.

Stud.Pal. (o SPP)

= *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, ed. C. Wessely.
Leipzig 1901–1924.
I, Greek texts in: "Die griechischen Papyrusurkunden des
Theresianums in Wien," ed. C. Wessely, 1901.
III, *Griechische Papyrusurkunden kleineren Formats (P.Kl.
Form. I)*, ed. C. Wessely. 1904. III2 *Griechische
Papyrusurkunden kleineren Formats Neuedition*, ed. S. Tost,
F.Mitthof, C.Kreuzsaler. Wien, 2007.
VIII, *Griechische Papyrusurkunden kleineren Formats (P.Kl.
Form. II)*, ed. C. Wessely.
X, *Griechische Texte zur Topographie Aegyptens*, ed. C.
Wessely. 1910.
XVIII, *Griechische und koptische Texte theologischen Inhalts
V*, ed. C. Wessely. 1917.

XX, *Catalogus Papyrorum Raineri. Series Graeca. Pars I. Textus Graeci papyrorum, qui in libro "Papyrus Erzherzog Rainer-Führer durch die Ausstellung Wien 1894" descripti sunt*, ed. C. Wessely.

StudPap .

= *Studia Papyrologica, Revista española de papirología*. Publicada semestralment per les Facultats de Filosofia i Teologia, Sant Cugat del Vallès. Barcelona 1962–1983.

Vol. 11, 1972

T.Varie

= *Tavolette lignee e cerate da varie collezioni*, ed. R. Pintaudi, P.J. Sijpesteijn et al. Florence 1989. (Pap.Flor. XVIII).

UPZ

= *Urkunden der Ptolemäerzeit (ältere Funde)*, ed. U. Wilcken. (Nova publicació de textos publicats el segle XIX, fins els papirs Petrie, exclosos)

I, *Papyri aus Unterägypten*. Berlin–Leipzig 1927.

2.- PUBLICACIONES PERIÓDIQUES

Aegyptus = *Aegyptus, Rivista italiana di egittologia e papirologia*. Publicada anualment per la Scuola di Papirologia dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, Milan 1920–

ADSV = *Античная Древность и Средние Века (Antichnaya Drevnost' i Srednie Veka)* Publicacions de la Universitat dels Urals. Volgograd–Ekaterimburg–Sevastopol, 1960–

Anagennesis = *Anagennesis: a Papyrological Journal*. Publicada per Publishing House Classica, Atenes 1981–1986

AnalPap = *Analecta Papyrologica*. Publicada anualment per Editrice Sicania, Messina 1989–

AncSoc = *Ancient Society*. Publicada anualment per la Universitat Catòlica de Lovaina. 1970–

Ant.Tard = *Antiquité Tardive: Revue internationale d'histoire et d'archéologie (IVe -VIIIe s.)*. Publicada anualment per l'Association pour l'Antiquité Tardive. Turnhout 1986–

APF (o AfP o Archiv.)= *Archiv für Papyrusforschung und verwandete Gebiete*. Publicada semestralment per K.G. Saur (successor de B.G. Teubner), München/Leipzig 1901–

Arctos = *Arctos, Acta Philologica Fennica*. Publicada anualment per la Klassillis-filologinen Yhdistys, Associació Clàssica de Finlàndia. Helsinki, 1954–

BASP = *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*. Publicada trimestralment per la Societat, 1963 –

Beiträge zur Forschung: *Beitrage zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal*. München, 1915 –?

BIFAO = *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*. Publicada per l'Institut. El Caire, 1901–

BSAC = *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte*. Publicada per la Societat. El Caire, 1935–

CE (o CdÉ) = *Chronique d'Égypte, Bulletin périodique de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth*. Publicada per la Fundació, Brussel·les 1925–

CIMA (o CIMAGL) = *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*. Publicada per la Universitat de Copenhagen. Copenhagen 1969–

Clio Medica = *Clio Medica, Perspectives in Medical Humanities*. Publicada per l'Acadèmia Internacional d'Història de la Medicina. Amsterdam 1965–

CRAI = *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*. Publicada trimestralment per l'Acadèmia. Paris 1854–

CRIPEL

= *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille*. 1973–

Dikaion = *Δίκαιον καὶ Ἱστορία, μικρὰ μελετήματα*, ed. Anastasios P. Christophilopoulos, Atenes, 1973.

Enchoria = *Enchoria, Zeitschrift für Demotistik und Koptologie*. Publicada per Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1971–

EOS = *Eos. comentarii societatis philologiae Polonorum*. Publicada per la societat filològica polonesa. Warszawa 1894–

Études Alexandrines = *Études Alexandrines*. Publicada pel Centre d'Études Alexandrines. Alexandria 1998–

EtPap = *Études de Papyrologie*. Publicada per la Reial Societat Egípcia de Papirologia, després Societat Fouad Primer de Papirologia. Cairo 1932–

FBSM = *Forschungen und Berichte, hrsg. von den Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin, 1951–1990.

JAOS = *Journal of the American Oriental Society*. Publicat per la American Oriental Society, Ann Arbor, 1843–

JbAC = *Jahrbuch der Antike und Christentum*. Editada per l'Acadèmia de Ciències de Renània-Westfàlia i el Franz Josef Dölger-Institut. Münster-Westfalen, 1958–

JEA = *The Journal of Egyptian Archaeology*. Publicat anualment per la Egypt Exploration Society, London, 1914–

JJP (o JJurPap) = *The Journal of Juristic Papyrology*. Publicada per l'Institut de Papirologia i Dret Antic, Universitat de Varsòvia, 1946–

JÖBG (o JOByz) = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*. Publicada anualment per l'Institut de Bizantinística i Estudis Neogrecs de la Universitat de Viena i pel Departament de Bizantinística de l'Acadèmia Austríaca de Ciències. A partir de 1968 s'anomena *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. 1951–

Journal for the Study of the New Testament. Actualment publicada

en cinc volums anuals per la Dra. Catrin H. Williams. New York
– Los Angeles, 1978–

MDAIK = *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts,
Abteilung Kairo*. Publicat per l'Institut Arqueològic Alemany
del Caire. Wiesbaden, 1930–

MIFAO = *Mémoires publiés par les Membres de l'Institut français
d'Archéologie orientale*. Publicada per IFAO. El Caire, 1902–

MME = *Manuscripts of the Middle East*. Publicada per Ter Lugt
Press. Leiden, 1986–1994

New documents illustrating early Christianity. Publicada per la
Universitat de Macquarie. Sidney, 1976–

OMRO = *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van
Oudheden te Leiden*. Publicat pel Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden, 1931–

Orientalia NS = *Orientalia. Commentarii periodici Pontificii
Instituti Biblici. Nova Series*. Roma, 1932–

Pap.Brux = *Papyrologica Bruxellensia*. Brussels 1962–

PSBA = *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*.
Publicada per la Society of Biblical Archaeology. Londres,
1870–1918.

Rheinisches Museum für Philologie. Publicada per la Universitat de
Colònia. 1827–

REG = *Revue des études grecques*. Publicada per l'Association pour l'encouragement des études grecques en France. Paris, 1888–

Sphinx = *Sphinx: Revue critique embrassant le domaine entier de l'Égyptologie*. Ed. Piehl, K.F. Akademiska Bokhandeln, Uppsala 1897–

TAPhA = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. Publicada bianualment per l'Associació. Baltimore, 1869–

Travaux = *Travaux et Mémoires*. Publicada per De Boccard, Edition-Diffusion, després per l'Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance. Paris 1965–

Tyche = *Tyche, Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*. Publicada anualment per Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, 1986–

WS = *Wiener Studien. Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik und lateinische Tradition*. Publicada per l'Institut de Filologia Clàssica i Mig i Nou Llatí de la Universitat de Viena i l'Acadèmia Austriaca de Ciències. 1879–

ZÄS = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. Publicada per De Gruyter Akademie Verlag. Leipzig-Basel. 1863–

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Actualment publicada en quatre o cinc volums anuals pel Dr Rudolf Habelt, Bonn 1967–

ZRG (o Savigny-Zeitschrift). = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung*

für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung. Publicada actualment per Bohlau Verlag. Seccions de romanística, germanística i canonística. Wien, 1815–

3.- MONOGRAFIES I ARTICLES

Abbott, N. *The Rise of the North Arabic Script and Its Kur'anic Development, with a Full Description of the Kur'an Manuscripts in the Oriental Institute.* Chicago, 1939.

Albarrán Martínez, M.J. *Prosopographia Asceticarum Aegyptiarum.* Madrid, 2010.

Andreau, J. *Structure et fonction du livre de comptes de Kellis.* A CRAI 2004, Paris, 2006.

Bagnall, R.S, *End of a Sale Contract. A Scritti in onore di Orsolina Montevecchi.* Bologna, 1981.

Bagnall, R.S, *Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt.* BASP 19, 1982

Bagnall, R.S, *Egypt in Late Antiquity.* Princeton, 1993.

Bagnall, R.S, *Reading Papyri, Writing Ancient History. (Approaching the Ancient World).* London - New York, 1995.

Bagnall, R.S – Cribiore, R. *Women's letters from Ancient Egypt, 300 BC-AD 800.* Ann Arbor, 2006, 2008.

Bagnall, R.S. i Worp, K. *Five papyri on Fourth Century Money and Prices.* BASP 20, 1983

Bagnall, R.S. i Worp, K.A, *The Fourth Century Tax Roll in the Princeton Collection*. Archiv 30, 1984.

Bastianini, G – Casanova, A. *100 anni di istituzioni fiorentine per la papirologia*. Firenze, 2009.

Basurko, X. *Historia de la Liturgia*. Barcelona, 2006.

Bataille, A. *Les papyrus*. Paris, 1955.

Beaucamp, J. *Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*. I, *Le droit impériale*; II, *Les pratiques sociales*. Paris, 1990-1992.

Betz, H.D. *The Greek Magical Papyri in Translation. Including the Demotic Spells*. Chicago, 1986, 2 ed 1992.

Biscottini, M.V. *L'archivio di Tryphon, tessitore di Oxyrhynchos*. Aegyptus 46. Milano, 1966.

Boak, A.E.R. *Notes on Canal and Dike Work in Roman Egypt*. Aegyptus 7. Milano, 1926.

Bremmer, J.N. *The birth of the term «magic». A The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Ed. J.N. Bremmer i J.R. Veenstra. Leuven, 2002.

Browne G.M. *Two Private Letters from the Michigan Collection*. BASP 11, 1974.

Brunsch, W. *Drei koptische Ostrakonbriefe aus der Sammlung des Ägyptologischen Instituts in Heidelberg*, a ZÄS 106, 1979.

Bülow-Jacobsen, A. – Ebbesen, S. *Five Copenhagen Papyri*. CIMA 6
Copenhagen, 1971.

Burnet, R. *L'Égypte ancienne à travers les papyrus: vie
quotidienne*. Paris, 2003.

Cadell, H. *Nouveaux fragments de la correspondance de Kurrah ben
Sharik*. Rech. Pap. 4, 1967.

Calderini, R. *Ricerche sul doppio nome personale nell'Egitto
greco-romano*. Aegyptus, 21, 1941.

Calderini, R. *Gli agrammatoi nell'Egitto greco-romano*. Aegyptus
30, 1950.

Cameron, A. *Wandering Poets: a Literary Movement in Byzantine
Egypt*. A Historia, 14, 1965.

Carrié J.M. *Solidus et crédit: qu'est-ce que l'or a pu changer?*
A E.Lo Ciasco (ed.), *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli
Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri, 12-14
ottobre 2000)* = Pragmateiai, 8. Bari, 2003.

Casson, L. *Wine measures and prices in byzantine Egypt*. TAPhA 70.
Baltimore, 1939.

Cavallo, G – Maehler, H. *Greek bookhands from the early Byzantine
period. AD 300-800*. London, 1987.

Cavallo, G. *La scrittura greca e latina dei papiri. Una
introduzione*. Pisa-Roma, 2008.

Cifrò, G. *A proposito di Episcopalis Audientia. A Actes de la table ronde autour de l'oeuvre d'André Chastagnol (Paris 20-21 janvier 1989)*. Roma, 1992.

Clarysse, W – Vandorpe, K. *Zenon, un homme d'affaires grec a l'ombre des Pyramides*. Leuven, 1995.

Collins, J.N. *Diakonia: Re-interpreting the Ancient Sources*. Oxford, 1990.

Colson, Jean. *La fonction diaconale aux origines de l'église*, Bruges, 1960.

Crisci, E – Cavallo, G. *Scrivere greco fuori d'Egitto. Ricerche sui manoscritti greco-orientali di origine non egiziana dal IV secolo a.C. all'VIII*. Florència, 1996

Daniel, R.W. *Architectural Orientation in the Papyri*. (*Papyrologica Coloniensia*. XXXIV.) Paderborn, 2010

Deissmann, Adolf. *Licht von Osten*, Tübingen, 1924

Demiri, L – Römer, C. *Texts from the Early Islamic Period of Egypt. Muslims and Christians at their First Encounter. Arabic Papyri from the Erzherzog Rainer Collection, Austrian National Library, Vienna*. (Nilus.15.). Wien, 2009.

Dewing, H.B. *A Dialysis of the Fifth Century A.D. in the Princeton Collection of Papyri*. TAPhA 53. Cleveland, 1922.

Diethart, J.M – Worp, K.A. *Notarsunterschriften im byzantinischen*

Ägypten, Wien, 1986

Döllstädt, W. *Griechische Papyrusprivatbriefe in gebildeter Sprache aus den ersten vier Jahrhunderten nach Christus*. Jena, 1934.

Eck, W. - Heinrichs, J. *Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der römischer Kaiserzeit*. Darmstadt, 1993.

Eldamaty, M (ed.) *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum*. 2 vol. Cairo, 2002.

Ensslin, W. *Ein Prozessvergleich unter Klerikern vom Jahre 481 (Zu Papyrus Princeton 55)*. *A Rheinisches Museum für Philologie*, vol. 75, fasc. 4. 1926.

Erman, A - Krebs, F. *Aus den Papyrus der königlichen Museen*. Berlin, 1899.

Feissel, D - Gascou, J. *La pétition à Byzance*. Paris, 2004.

Festugière, A.J. *L'idéal religieux des Grecs et l'évangile*. Paris, 1932.

Froschauer, H. - Römer, C., *Spätantike Bibliotheken. Leben und Lesen in den frühen Klöstern Ägyptens*, (Nilus 14). Wien, 2008.

Gascou, J. *Les grands domaines, la cité et l'état en Egypte byzantine*. Paris, 1985.

Gascou, J. *Fiscalité et société en Égypte Byzantin*. Paris, 2008.

Gascou, J. - MacCoull, L. *Le Cadastre d'Aphroditô. A Travaux* 10. Paris, 1987.

Georgi, Dieter. *Die Gegner des Paulus im 2. Korintherbrief.* Neukirchen-Vluyn, 1964.

Ghedini, G. *Lettere cristiane dai papiri greci del III e IV secolo.* Milano, 1923.

Grohmann, A. *From the World of Arabic Papyri.* Cairo, 1952.

Guerra, M. *Diáconos helénicos y bíblicos,* *Burgense,* 4 (1963) p. 9-143.

Guilmot, M. *Le Serapeion de Memphis: Étude topographique.* CDE 37, 1962.

Harrauer, H. *Handbuch der griechischen Paläographie. Textband-Tafelband.* Stuttgart, 2010.

Harrauer, H. - Sijpesteijn, P.J. *Drei Ostraka aus dem Sammlung Moen.* BASP 20, 1983.

Heinen, H. *Taxation in Roman Egypt.* A CE vol. 7. New York, 1991.

Heurtel, Ch. *Reçus coptes d'Edfou.* A *Études Coptes* V. Leuven, 1998

Heurtel, Ch. *Le petit mond de Frangé.* A *Actes du colloque tenu à Bruxelles les 2 et 3 décembre 2005, Papyrologica Bruxellensia.* Brussels, 2008a.

Heurtel, Ch. *Une correspondance copte entre Djémé et Pétémout. A Lettres d'Archive, IFAO. El Caire 2008b.*

Hickey, T.M. *Wine, Wealth and the State in Late Antique Egypt. The House of Apion at Oxyrhynchus. Berkeley, 2012.*

Horsley G.H.R., *New Documents Illustrating Early Christianity. 1. A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published in 1976. North Ryde, 1981.*

Hunger, H. *Eine frühe byzantinische Dialysis-Urkunde in Wien (Pap.Graec.Vindob.16). JÖBG 10, 1961*

Janeras, S. *Les esglésies orientals. Barcelona, 2011.*

Johnson, AC. *Roman Egypt to the reign of Diocletian (An economic survey of Ancient Rome, T.11). Baltimore, 1936.*

Jördens, A – Sperling, W. *Wirtschaft und Gesellschaft im spätantiken Ägypten. Kleine Schriften Itzhak F. Fikhman. Stuttgart, 2006.*

Judge, E.A. – Pickering, S.R. *Papyrus documentation of Church and Community in Egypt to the Mid-Fourth Century. A JbAC 20. Münster-Westfalen, 1977.*

Koenen L. *Sprachliche Bemerkungen zu P. Petra 17 (inv. 10). A A. Bierl, A. Schmitt i A.A.Willi (ed) Antike Literatur in neuer Deutung. (Festschrift für Joachim Latacz anlässlich seines 70. Geburtstages). München - Leipzig, 2004*

Krause, M. *Apa Abraham von Hermonthis. Ein Oberägyptischer Bischof*

um 600. Tesi doctoral, Berlin 1956.

Krause, M. *Das Apa-Apollon Kloster zu Bawit. Untersuchungen unveröffentlicher Urkunden als Beitrag zur Geschichte des ägyptischen Mönchtums.* Tesi doctoral, Leipzig, 1958.

Krause, M. *Die Testamente der Äbte des Phoibammon-Klosters in Theben.* MDAIK 25, 1969.

Krause, M. *Zur Edition koptischer nichtliterarischer Texte P.Würzburg 43 neu bearbeitet.* ZÄS 112. Basel, 1985.

Kropp, A. *Ausgewählte Koptische Zaubertexte.* Bruxelles, 1931.

Kruit, N. *Three Byzantine Sales for Future Delivery: SB XVI 12401 + 12402, SB VI 9051, P. Lond. III 997.* Tyche 9. Wien, 1994.

La Rosa, F. *L'έγγυητής della παράστασις.* JJP 13. Varsòvia, 1961.

Lee, A.D. *Pagans and Christians in Late Antiquity: a Sourcebook.* London, 2000.

Lemaire, André. *Les ministères aux origines de l'Église.* Paris, 1971.

Lewis, N. *Life in Egypt under Roman rule.* Oxford, 1983.

Lewis, N. *Greeks in Ptolemaic Egypt. Case Studies in the Social History of the Hellenistic World.* Oxford, 1986.

McCoull, L. *Coptic documentary papyri from Aphrodito in the Chester Beatty Library.* BASP 22, 1985.

- MacCoull, L. *The coptic verso of P.Princ II 84*. ZPE 96, 1993
- MacCoull, L. *The Antaiopolite Estate of Count Ammonios: Managing for this World and the Next in a Time of Plague*. A AnalPap 16-17, 2004-2005-2007.
- Mango, M.M. *Silver from early Byzantium: The Kaper Koraon and related treasures*. Baltimore, 1986.
- Maresch, K. *Nomisma und nomismatia. Beiträge zur Geldgeschichte Ägyptens im 6. Jahrhundert n. Chr.* Papyrologica Colonensia, 11. Köln, 1994
- Martin, A. *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au IVE siècle (328-373)*. Roma, 1996.
- Maspéro, J. *Histoire des patriarches d'Alexandrie*. Paris, 1923.
- Mees, A.W. *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturenamb Beispiel von Arezzo und Rheinzabern*. Bonn, 2002.
- Meyer, M.W. i Smith, R. *Ancient Christian Magic: coptic texts of ritual power*. Princeton, 1999.
- Mitthof, F. *Annona militaris: die Heersversorgung in spätantikes Ägypten*. = Pap.Flor. XXXII
- Modrzejewski, J. *Additional provisions i private legal acts in Greco-Roman Egypt*. JJP 7-8. Varsòvia, 1954.
- Montevecchi, O. *I contratti di lavoro e di servizio nell'Egitto*

greco-romano e bizantino. Milano, 1950

Morelli, F. *Olio et retribuzioni nell'Egitto tardo (V-VIII d.C.)*, Florència, 1996.

Nanetti, O. *Ricerche sulla medicina e sui medici nei papiri*. Aegyptus 21 p. 301-314. 1941.

Naqsabandi, N. *The Origin of Arabic Lettering* (Sumer Bd. 3, 1947)
Mansha' al-khatt al-arabi watatawwuruhu li-ghayat al- khulafa' al-rashidin, Sumar 3, 1947.

O'Callaghan, J. *Cartas cristianas griegas del siglo V*. Barcelona, 1963.

Olsson, B.H. *Papyrusbriefe aus der frühesten Römerzeit*. Uppsala, 1925.

Otranto, R. *Antiche liste di libri su papiro*. Roma, 2000.

Palme, B. *Die riparii des Dorfes Aphrodite. Claudius bzw. Flavius Apollos, Aurelius Apollos und Flavius Victor*. A H.Heftner i K. Toaschitz (ed.) publicada per la Wiener Humanistischen Gesellschaft: *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden*. Wien, 2004.

Papaconstantinou, A. *La liturgie stationale à Oxyrhynchos dans la première moitié du 6e siècle. Réédition et commentaire du POxy XI 1357*. Révue des études byzantines, vol 54. 1996.

Papaconstantinou, A. *Θεία οἰκονομία. Les actes Thébains de donation*

d'enfants ou la gestion monastique de la pénurie. A Mélanges Gilbert Dagron, Travaux et Mémoires du Centre d'histoire et civilisation de Byzance 14. Paris, 2002a.

Papaconstantinou, A. Notes sur les actes de donation d'enfant au monastère Thébain de Saint Phoebammon. JJP 32. Varsòvia, 2002b.

Parsons, P. City of the Sharp-Nosed Fish: Greek Lives in Roman Egypt. London, 2007.

Petit, P. Le premier siècle de notre ère. Paris, 1968.

Rathbone, D. Economic Rationalism and Rural Society in Third Century AD Egypt: The Heroninos Archive and the Appianus Estate. Cambridge, 1991.

Rémondon, R. L'Égypte et la suprême résistance au christianisme (Ve-VIIe siècles). A BIFAO 51, El Caire, 1952.

Rémondon, R. Le monastère alexandrin de la métanoia était-il bénéficiaire du fisc où a son service? A Studi in onore di E. Volterra. Milà, 1971.

Rémondon, R. L'Église dans la société égyptienne à l'époque byzantine. CdE 47, 1972.

Revillout, E. Les papyrus coptes du musée égyptien du Louvre. Paris, 1873.

Ricci, S. - Winstedt, E.O. Papyrus coptes du Musée d'Alexandrie a Sphinx 10, 1906.

Richter, T.S *What's in a story? Cultural narratology and Coptic child donation documents*. JJP 35 p. 237-264, Varsòvia, 2005.

Roloff, J. *Anfänge der soteriologischen Deutung des Todes Jesu (Mk X.45 un Luk XXII.27)*, a *New Testament Studies* 19, p. 38-64, 1971-1972.

Rouillard G. *Prêt de grain A.D. 497 (Texte inédit)*. A *Mélanges Maspero. II. Orient grec, romain et byzantin. Fasc. 2* = MIFAO. 67. El Caire, 1937.

Rowlandson, J - Bagnall, R.S. *Women and society in Roman Egypt*. Cambridge, 1998.

Ruprechtsberger, E. (ed), *Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen* = *Linzer Archäologische Forschungen. 21*. Mainz, 1993

Schubart, W. *Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum*. Berlin, 1912-1923.

Schweizer, E. *Church order in the New Testament*, trad. angl. London, 1963.

Scibilia, A. *Supernatural assistance in the greek magical papyri. The figure of the parhedros. A The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Ed. J.N. Bremmer i J.R. Veenstra. Leuven, 2002.

Seider, R. *Paläographie der griechischen Papyri*. Bd. I Urkunden, Bd. II Literarische Papyri, Bd. III Text, pt. 1 Urkundenschrift. Stuttgart 1967, 1970, 1990.

Sigalas, A. *Ίστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς. Μετὰ εἰσαγωγῆς. Δευτέρα ἔκδοσις βελτιωμένη.* Tessalònica, 1974.

Sijpesteijn, P.J. *Gleanings from Papyri.* ZPE 19, 1975.

Sijpesteijn P.J. *Some Michigan Papyri.* Aegyptus 59, 1979.

Sijpesteijn P.J. *Corrections on Some Princeton Papyri.* ZPE 68, 1987.

Sijpesteijn, P.J. *The Archive of Kyri(a)kos διάκονος καὶ ἀρτοποιῆς.* ZPE 77, 1989.

Sijpesteijn, P.J. *P.Cairo Preisigke 10. A κατ'οἰκίαν ἀπογραφή from the Memphite Nome.* ZPE 80, 1990.

Sijpesteijn, P.J. *Small Texts from the Michigan Papyrus Collection.* AnalPap 5, 1993.

Sijpesteijn, P.J. *Varia Papyrologica III.* ZPE 100, 1994.

Skeat, T.C. *The reigns of the Ptolemies.* München, 1954-1969.

Skeat, T.C. - Wegener, E. *Trial before the Prefect of Egypt Appius Sabinus.* JEA 21, 1935

Stegemann, V. *Die Koptischen Zaubertexte der Sammlung Papyrus Erherzog Rainer in Wien.* Heidelberg, 1933.

Steinwenter, Artur. *Kinderschenkungen an koptischer Klöster.* ZRG, 42, 1921.

Steinwenter, Artur. *Die Ordinationsbitten koptischer Kleriker.* Aegyptus, 11, 1931.

Steinwenter, Artur. *Das Recht der koptischen Urkunden*. Handbuch der Altertumswissenschaft, X.4.2, München, 1955.

Steinwenter, Artur. *Aus dem Kirchlichen Vermögensrechte der Papyri*. A ZGR (kan. Abt) 75, 1958.

Strassi, S. *L'archivio di Claudius Tiberianus da Karanis*. *Archiv für Papyrusforschung und verwandete Gebiete. Beiheft*, 26. Berlin-New York, 2008.

Taubenschlag, R. *The law of Graeco-Roman Egypt in the Light of Papyri. 332 BC-640 AD*. Varsòvia, 1955.

Taft, R.F. *The Byzantine Rite. A Short History*. Collegeville, 1992.

Thomson, H. *A Coptic Marriage Contract*, PSBA 34, 1912.

Till, W. *Eine Verkaufsurkunde aus Dschjême*. BSAC 5, El Caire, 1939.

Till, W. *Die koptischen Eheverträge*. A *Die Österreichische Nationalbibliothek. Festschrift Jozef Bick*. Wien, 1948.

Till, W.C. *Erbrechtliche Untersuchungen auf Grund der koptischen Urkunden*, Wien 1954 (Relacions de l'Acadèmia Austriaca de Ciències, secció històrica i filològica. 229,2).

Till, W.C. *Zu den Koptischen Texten aus Balaiza*, *Orientalia* 25, 1956a.

Till, W.C. *Die koptischen Arbeitsverträge*. A *Symbolae Raphaeli*

Taubenschlag dedicatae = Eos 48 fasc. 1, 1956b.

Till, W.C. *Die koptischen Bürgerschaftsurkunden*, a *Bull.Soc.Arch.Copt.* 14, 1958 .

Till, W.C. *Datierung un Prosopographie der koptischen Urkunden aus Theben*. Wien, 1962.

Till, W.C. *Die koptischen Rechtsurkunden aus Theben*. Wien, 1964.

Till, W.C. - Steinwenter, A. *Neue koptische Rechtsurkunden*. Aegyptus 13. Milano, 1933.

Torallas Tovar, S. *Arresto y encarcelamiento en el Egipto romano tardío y bizantino. A Castigo y reclusión en el mundo antiguo. Manuales y Anejos de «Emerita» - XLV*. E. Torallas, S. i Pérez I. Madrid, 2003.

Torallas Tovar, S. 64-65. *Two Documents from the Abbey of Montserrat*. A *Mélanges Jean Gascou*. Ed. J.L.Fournet i A. Papaconstantinou. Paris, 2016.

Torallas Tovar, S. *A lexical note on the Life of Pisentios*. A *Festschrift for Ariel Shisha-Halevy*. Ed. A. Boud'hors i E. Grossmann. Leuven (en premsa).

Turaev, B.A. *Коптские ostraca коллекции В. С. Голенищева (Koptskie ostraca kollektsij B.S. Golenisheva)*. Butlletí de la Societat d'Arqueologia, núm 12, Acadèmia de Ciències de Rússia, Sant Petersburg, 1899.

Urbanik, J. *Tuas res tibi habeto: la funzione delle "parole*

approve" nel divorzio. A B.Anagnostou-Canas (ed.), *Dire le droit: normes, juges, jurisconsultes = Colloques Panthéon-Assas*. Paris, 2006.

Wessely, C. *Die Stadt Arsinoe (Krokodilopolis) in griechischer Zeit*. Wien, 1903.

Westermann, W.L. *Dike corvée in Roman Egypt. The meaning of ΑΦΥΛΙΣΜΟΣ*. Aegyptus 6. Milano, 1925.

Wietheger, C. *Das Jeremias-Kloster zu Saqqara unter besonderer Berücksichtigung der Inschriften*. Altenberge, 1992.

Wilamowitz-Möllendorff, U.v. *Grenfell and Hunt. The Oxyrhynchus Papyri I*. A Göttingische gelehrte Anzeige, 160. Göttingen, 1898.

Winter, J.G. *Life and letters in the papyri*. Ann Arbor, 1933.

Wipszycka, E. *L'industrie textile dans l'Égypte romaine*. Varsòvia, 1965.

Wipszycka, E. *Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne*. A *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*. Toronto, 1970. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Les reçus d'impôts et le bureau des comptes des pagarchies aux Vie-VIIe siècles*. A JJP 16-17 p. 105-166, Varsòvia 1971.

Wipszycka, E. *Les ressources et les activités économiques des églises en Egypte du IV au VIIIe siècle*. Brussel·les, 1972.

Wipszycka, E. *La chiesa nell'Egitto del IV secolo: le strutture ecclesiastiche*. Brussel·les, 1983a. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Un lecteur qui ne sait pas écrire ou un chrétien qui ne veut pas se souiller? (P.Oxy XXXIII 2673)*. A ZPE 50, 1983b. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *La christianisation d'Égypte aux IV-VI siècles. Aspects sociaux et ethniques*. Aegyptus 68, 1988. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Le degré d'alphabétisation en Égypte byzantine*. A *Révue des Études Augustiniennes*, vol 30, 1984. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Il vescovo e il suo clero. A proposito di CPR V.11*. A JJP 22, Varsòvia, 1992a. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Fonctionnement de l'Eglise égyptienne aux IVE – VIIIe siècles (sur quelques aspects)*. El Caire, 1992b. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Les ordres mineurs dans l'église d'Égypte du IVE au VIIIe siècle*. JJP 24, Varsòvia 1992c. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Καθολική et les autres épithètes qualifiant le nom ἐκκλησία: contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Égypte byzantine*. JJP 24, Varsòvia, 1994. Reimprès a *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996.

Wipszycka, E. *Les clercs dans les communautés monastiques d'Égypte*. JJP 26. Varsòvia, 1996a.

Wipszycka, E. *Les rapports entre les monastères et les laures à la lumière des fouilles de Naqlun (Fayoum)*. A *Études sur le Christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*. Roma, 1996b.

Wipszycka, E. *Les papyrus documentaires concernant l'Église d'avant le tournant constantinien. Un bilan des vingt dernières années*. A *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze 1998*. Firenze, 2001.

Wipszycka, E. *Ressources and Economic Activities of the Egyptian Monastic Communities (4th-8th century)*. JJP 41, Varsòvia, 2011.

Wipszycka, E. *Les activités de production et la structure sociale des communités monastiques égyptiennes, a La vie quotidienne des moines en Orient et Occident (IV-IX s.)*. Ed. Delouis, O. i Mossakowska-Gaubert, M. El Caire, 2015a.

Wipszycka, E. *Il consolidamento degli episcopati nelle grandi città cristiane, a Storia del cristianesimo*. Ed. Prinzivalli, E. Roma, 2015b.

Wipszycka, E. *Eremitismo in Tebaide, a Eremitismo e habitat*

rupestre; Atti del VI Convegno internazionale sulle civiltà rupestre in ricordo di Giuseppe Giacobazzo, Salvellettri di Fasano (BR), 13-15 novembre 2013. Spoleto, 2015c.

Wolley, R.M. *The Liturgy of the Primitive Church*. Cambridge, 1910.

Worrell, W.H. *Coptic Sounds*. Ann Arbor, 1934.

Youtie, H.C. *Scriptiunculae II*. Amsterdam, 1973.

Zilliacus, H. *The stolen Anchor. A Arctos, acta philologica Fennica, nova series, vol 1*. Helsinki, 1954.

Zuckerman, C. *The Hapless Recruit Psois and the Mighty Anachorite, Apa John*. BASP 32, p. 183-194, 1995.

Zuckerman, C. *Du village a l'Empire: Autour du Registre fiscal d'Aphroditô (525/526)*, Paris, 2004.

4.- FONTS LITERÀRIES

Acta Conciliorum Oecumenicorum, Ed. Schwartz, E. Berlin. Tom 1, vol 1-5 *Concilium Generale Ephesenum*. 1922-1929; Tom 2, vol. 1-5 *Concilium Generale Chalcedoniense*. 1933-1937.

Apotegmes dels pares del desert, col·lecció anònima. Ed. Nau, F. *Apophthegmata patrum, collectio anonyma e codd. Coislin a «Le chapitre Περὶ τῶν ἀναχωρητῶν ἁγίων et les sources de la vie de Saint Paul de Thebes»*; *Revue de l'Orient Chrétien* 10, Paris 1905.

Atanasi d'Alexandria. *Vita Antonii*. MPG vol. 26.

Atanasi de l'Atos. *Testamentum Athanasii Athonitae, a Acta Monasterii Lavrae*. Ed. Meyer, P. *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*. Amsterdam, 1965.

Besa. *Letters and Sermons* (text). Ed. Kuhn, K.H. *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol 157, Scriptores Coptici, Tomus 21*, Leuven, 1956.

Chronicon Paschale. MPG vol. 92.

Codex Iustinianus. Ed. Krüger, P. Berlin, 1877.

Codex Theodosianus. Ed. Mommsen, Th. i Meyer, P.M. Berlin, 1895.

Constitutiones Apostolorum = Les Constitutions Apostoliques, ed. B.M. Metzger, Paris 1985-1987.

BCI = *Bíblia Catalana, Traducció interconfessional*. Barcelona, 1993.

Epifani de Salamina, *Contra les heretgies (Panarion)*. Ed. Holl, K. *Epiphanius, Bände 1-3: Ancoratus und Panarion. a Die griechischen christlichen Schriftsteller 25, 31, 37*. Leipzig: 1915, 1922 i 1933.

Eusebi de Cesarea, *Eusebius' Werke*. ed. F. Winkermann. Berlin, 1975.

Gregori de Nissa, *Gregorii Nysseni opera suppl.* ed. Hörner, H. Leiden, 1972.

Ignasi d'Antioquia. *Epistulae*. MPG vol. 5.

Joan Cassià. *Institutiones coenobiticae; Collationes*. MPL vol. 49.

Joan Crisòstom, *De paenitentia et in lectionem de Davide et de uxore Uriae*. MPG vol. 44.

Joan el Monjo (ps). *Constitució del monestir del Terrible Precursor = Constitutio monasterii Prodromi τοῦ Φοβεροῦ (sub auctore Joanne monacho)*. Ed. Papadopoulos-Kerameus, A. *Noctes Petropolitanae (Subsidia Byzantina lucis ope iterata 21)*. Sant Petersburg, 1913, reimprès 1976.

Joan Filopó. *Comentaris als llibres sobre la generació dels animals*. Ed. Hayduck, M. *Ioannis Philoponi (Michaelis Ephesii) in libros de generatione animalium commentaria a Commentaria in Aristotelem Graeca 14.3*. Berlin, 1903.

Joan Moscos. *Pratum spirituale*. MPG 87c.

Joannou, P.P. *Discipline générale antique*, vol. I/1 i I/2, München, 1962.

Lleó el Gran. *Epistulae*. MPL 54.

LXX = *Septuaginta, id est vetus testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Ed. Rahlfs, A. Stuttgart 1935, 5 ed. 1950.

MPG: Migne, J.P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. Paris, 1857-1866.

MPL: Migne, J.P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*.

Paris, 1857-1866.

Nou Testament = *Novum Testamentum Graece*, Nestle – Aland, 28 ed. Stuttgart, 2012 ed. rev. 2014.

Pacomi. *Regula*. MPL vol. 50.

Pal·ladi. *Dialogus de vita S. Iohannis Chrysostomi*. MPG 47.

Pal·ladi. *Historia Lausiaca*. Ed. Butler, C. *The Lausiaca history of Palladius*, Cambridge, 1904.

Pseudo-Atanasi. *Didascalia*. MPG vol. 28.

Rufí d'Aquileia. *Historia Monachorum in Aegypto*. MPL vol. 21.

Sancti Pachomii Vita Graeca Tertia. Ed. Halkin, F. *Sancti Pachomii Vitae Graecae. A Subsidia Hagiographica*, 19. Bruxelles, 1932.

Sirici papa. *Epistula ad Himerium*. MPG vol. 13.

Sozomen. *Historia Ecclesiastica*. MPG vol. 67.

Teodor Estudita. *Catequesi Magna: Patris Nostri Theodori Studitae, Magnae Catecheseos Sermones*. Ed. J. Cozza-Luzi, S. a *Nova Patrum Bibliotheca* 9/2 i 10/1, Roma, 1888-1905.

Teodoreta de Cir. *Historia Ecclesiastica*. MPG vol. 82.

Vida de Pisentios de Koptos. *Un Évêque de Keft au VIIe siècle*. Ed. E. Amélineau, a *Mémoires présentées à l'Institut Égyptien*, 2 p. 261-423. El Caire, 1889.

Xenute, *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia*, 3 vol. a *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Series Coptica*. ed. I. Leipoldt. Leipzig, 1906-1913.

5.- ALTRES PUBLICACIONS

Actes IX sessió I. Oriental. Ac. C. URSS

= *Testimonis escrits i problemes de la història de la cultura dels pobles d'Orient*. Actes de la IX sessió científica anual de la secció de Leningrad de l'Institut Oriental de l'Acadèmia de Ciències de la URSS. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. IX Годичная научная сессия Ленинградского отделения Института Востоковедения Академий Наук СССР. (Pis'mennye pamjatniki i problemy istorii kultury narodov Vostoka. IX Godikhnaia naukhnaia sessija Leningradskogo otdelenija Instituta Vostokovedenija Akademii Nauk SSSR). Moscou, 1973.

Alberich-Ros-Morera

= Alberich, J – Ros, M – Morera, J. *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*. Barcelona, 1993.

Antinoe cent'anni dopo

= Del Francia Barocas, L (ed.), *Antinoe cent'anni dopo. Catalogo della mostra, Firenze, Palazzo Medici Riccardi 10 luglio-1° novembre 1998*, Firenze, 1998.

Auriga, revisa de divulgació del món clàssic. Barcelona 1991–

Bagnall, R.S. *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford, 2009.

Bailly, A. *Dictionnaire Grec-Français*. 26 ed. Paris, 1963.

Calderini-Daris *Dizionario*

= Calderini, A. - Daris, S. *Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto greco-romano*. I pt. 1, ed. A. Calderini. Cairo 1935; pt. 2, ed. A. Calderini. Madrid 1966; II, ed. S. Daris en 4 parts. Milano 1973–1977; III, ed. idem en 4 parts. Milano 1978–1983; IV, ed. idem en 4 parts. Milano 1983–1986; V, ed. idem. Milano 1987. Supplemento 1 (1935–1986), ed. idem. Milano 1988. Supplemento 2 (1987–1993), ed. idem. Bonn 1996.

CE = *The Coptic Encyclopedia*. Ed. Atiya, A.S. New York, 1991. Actualització a càrrec de Claremont Graduate University a partir de 2009, ed. Gabra, G i Torjesen K.J i consultable en línia a: <http://ccdl.libraries.claremont.edu/cdm/landingpage/collection/cce>

CSBE = Bagnall, R.S – Worp, K.A. *Chronological systems of Byzantine Egypt*. 2 ed., Leiden, 2004.

Checklist of greek, latin, demotic, and coptic papyri, ostraca and tablets. Ed. Sosin, J.D, Bagnall, R.S, Cowey, J. Depaw, M. Wilfong, T.G. Worp, K.A. Edició electrònica a: http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/c_list.html

Congr. XVIII=*Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology*. Atenes, 1988

Congr. XXV= *Proceedings of the 25th International Congress of Papyrology*. Ann Arbor, July 29–August 4, 2007, ed. T. Gagos and A. Hyatt. (American Studies in Papyrology. Special

Edition). Ann Arbor 2010.

Credito e moneta= *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri, 12-14 ottobre 2000)* = *Pragmateiai*. 8 ed. Lo Cascio, E. Bari, 2003.

Crum CD

=Crum, W.E. *A Coptic Dictionary*. Oxford, 1939. Reimpressió 2000.

DDbDP = Duke Databank of Documentary Papyri.

Recurs electrònic: <http://papyri.info/browse/ddbdp/> Accessible des de papyri.info.

DGC = *Diccionari Grec-Català, d'Homer al S. II dC*. Barcelona, 2015.

DGE = *Diccionario Griego Español*. En curs de publicació per l'Institut de Lengüas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo (ILC) del Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS) del CSIC (Madrid) sota la direcció de Francisco R. Adrados i Juan Rodríguez Somolinos (cobreix la secció alfabètica α - ἄλφα). Consultable en línia a través del lloc web del CSIC: <http://dge.cchs.csic.es/xdge/>

CVII = Concilium Oecumenicum Vaticanum II, documenta. Accessibles online a www.vatican.va.

Dire le droit = *Dire le droit: normes, juges, jurisconsultes* = Colloques Panthéon-Assas, ed. Barbara Anagnostou-Canas, Paris, 2006.

Égyptes... l'Égyptien et le Copte. Catàleg de l'exposició homònima celebrada al Museu Arqueològic Henri Prades, a Lattes. 1999.

Eucologi de l'Església d'Alexandria = ΠΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΝΤΕ ΨΕΚΚΛΗΣΙΑ ΠΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ. Roma, 1971.

HGV = Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens. Recurs electrònic: <http://papyri.info/browse/hgv/> Accessible des de papyri.info.

Hieratikon = Ἱερατικόν. Αἱ Θεῖαι Λειτουργεῖαι Ἰωάννου τοῦ Χρισσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν Προηγιασμένων μετὰ τῆς τιπικῆς αὐτῶν διατάξεως καὶ τινων ἀπαραιτήτων ἱερῶν ἀκολουθιῶν, τάξεων καὶ εὐχῶν. Atenes, 1962, 5 ed. 1995.

KP = *Der Kleine Pauly, lexikon der Anike in fünf Bänden*. München, 1979.

Études Coptes V = Etudes coptes V : sixieme Journee d'etudes, Limoges, 18-20 juin 1993 et septieme Journee d'etudes. Neuchatel, 18-20 mai 1995 Ed. M. Rassart-Debergh. Cahiers de la Bibliothèque copte 10, Paris-Louvain, 1998

Études Coptes VII. Neuvième Journée d'Études. Montpellier 3-4 juin 1999. Ed. Heurtel. Ch i Bacot, S. Cahiers de la Bibliothèque copte 12, Paris-Louvain-Sterling-Virginia, 2000

Festschrift Dobesch =Heftner, H i Tomascitz, K. eds., *Ad Fontes – FS für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004, dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden*, Wien, 2004.

Festschrift Jozef Bick = *Die Österreichischen Nationalbibliothek. Festschrift Jozef Bick. Biblioteca Nacional d'Àustria, Viena, 1948.*

Festschrift J. Latacz = *Antike Literatur in neuer Deutung. Festschrift für J. Latacz anlässlich seines 70. Geburtstages.* ed. Bierl, A; Schmitt, A i Willi, A. München-Leipzig, 2004.

Festschrift O. Montevecchi = *Scritti in onore di Orsolina Montevecchi.* Bologna, 1981.

Fournet, J.L, *Le système des intermédiaires dans les reçus fiscaux byzantins et ses implications chronologiques sur le dossier de Dioscore d'Aphrodité.* Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, 46, Leiden, 2000.

Fournet, J.L. *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après sa découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantin. Actes du colloque de Strasbourg (8-10 décembre 2008).* Ed. J.L. Fournet. 2008.

Fournet, J.L. - Gascou, J. *Moines pachômiens et batellerie. A Aléxandrie Médiévale 2 - Études Aléxandrines vol 8.* Ed. C.Décobert. El Caire, 2002.

Gazda, E.K. *Karanis, an Egyptian town in Roman times. Discoveries of the University of Michigan expedition to Egypt (1924-1935).* Catàleg d'exposició. Ann Arbor, 1983.

Heuser, G. *Die Personennamen der Kopten I a Studien zur Epigraphik und Papyrusurkunde, Bd. 1 Schrift 2.* Leipzig, 1929.

Hoffmann, O; Debrunner, A; Scherer, A. *Geschichte der Griechischen Sprache*. Berlin, 1969; trad. cast. Madrid 1973.

Kittel, Gerhardt et al. (ed) *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 11 vol. Stuttgart 1933 - 1979.

Kongr. XXIII = Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses, Wien, 22.-28. Juli 2001, ed. B. Palme (Pap.Vind. 1, Wien 2007).

Kosack, W. *Lehrbuch des Koptischen*, Graz, 1974.

Layton, B. *A Coptic Grammar*. 3 ed. Wiesbaden, 2011.

LBG = *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*, ed. Trapp, E. Wien, 1994-2011. Accessible en línia a través de TLG: <http://stephanus.tlg.uci.edu/lbg/#eid=1&context=lsj> (consultat 14.04.2017).

LMPG = *Léxico de Magia y Religión en los Papiros Mágicos Griegos. Anejo V al Diccionario Griego Español*. Redactat per L. Muñoz Delgado en col·laboració amb J. Rodríguez Somolinos. CSIC, Madrid, 2001. Consultable en línia al lloc web del CSIC: <http://dge.cchs.csic.es/lmpg/> (consultat 14.04.2014).

LSJ = Liddell, H.G. - Scott, R. - Johns, H.S. - McKenzie, R. *A Greek-English Lexicon*. 9 ed. Oxford, 1996.

LTK = *Lexikon für Theologie und Kirche*. Ed. Walter Kasper. Freiburg-Basel-Roma-Wien, 1993-2001.

Marriage = *Marriage: Ideal - Law - Practice. Proceedings of a Conference Held in Memory of Henryk Kupiszewski in Warsaw on the 24th of April 2004* ed. J. Urbanik i Z. Sluzewska = *The Journal of Juristic Papyrology. Supplements. Volume V, Warsaw, 2005.*

Mélanges Maspéro. *II. Orient Grec, Romain et Byzantin.* El Caire, 1935-1937.

Montevecchi, O. *La papirologia.* Milano, 1988.

New Pal. Soc. = *Facsimiles of ancient manuscripts. 2nd series.* Publicada per la New Palaeographical Society, London, 1913-1930.

Pap.Eleph.Eng. = *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change,* ed. B. Porten amb J.J. Farber, C.J. Martin, G. Vittman, L.S.B. MacCoull, i S. Clackson. Leiden 1996. (*Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, Studies in Near Eastern Archaeology and Civilization XXII*). Traducció a l'anglès dels textos.

Pap.Flor. = *Papyrologica Florentina.* Florence. 1976

VII, *Miscellanea Papyrologica* ed. R.Pintaudi. 1980

XXIV, *I papiri dell'archivio de Zenon a Firenze. Mostra documentaria-settembre 1993,* ed. G. Messeri Savorelli i R. Pintaudi.1993.

XXX, *Scrivere libri e documenti nel mondo antico,* by G. Cavallo, E. Crisci, G. Messeri and R. Pintaudi. 1998.

XXXII, *Annona militaris: die Heersversorgung in spätantikes Ägypten.* ed. Mitthof, F. 2001.

RAC = *Reallexikon für Antike und Christentum.* Ed. Theodor Klauser. Stuttgart, 1950-2016.

Schmoller, A. *Handkonkordanz zum Griechischen Neuen Testament (text nach Nestle)*. 11 ed. Stuttgart, 1949.

Reintges, C. *Coptic Egyptian (Sahidic Dialect). A Learner's Grammar*. Köln, 2004.

Seider, R. *Paläographie der griechischen Papyri*. Bd. I Urkunden, Bd. II Literarische Papyri, Bd. III Text, pt. 1 Urkundenschrift. Stuttgart 1967, 1970, 1990.

Till, W. *Koptische Dialektgrammatik, mit Lesestücken und Wörterbuch*. München, 1961.

TLG = *Thesaurus Linguae Graecae*. Base de dades del corpus literari de la llengua grega gestionada a la Universitat d'Irving, Califòrnia, sota la direcció de Maria Penella. Accessible en línia a <http://stephanus.tlg.uci.edu/> (consultat 14.04.2017)

TRE = *Theologische Realenzyklopädie*. Ed. Gerhardt Krause i Gerhardt Müller. Berlin-New York, 1977-2004.

Triantafyllidis, M. *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική, αναπαράσταση*. (Petita gramàtica del grec modern, actualització), Atenes, 1987.

Trismegistos = portal papiroològic accessible en línia a www.trismegistos.org (Consultat 14.04.2017).

TUAT-NF = Bernd Janowski, Gernot Wilhelm (eds), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Neue Folge. Vols 1-10*, Gütersloh, 2004.

Verreth, H. *A survey of toponyms in Egypt in the Graeco-Roman period. 2 Version.* Köln-Leuven, 2008-2013. Publicació descarregable en línia : <http://www.trismegistos.org/dl.php?id=15> (consultada 07.12.2016).

WL = *Wörter Listen aus den Registern von Publikationen griechischer und lateinischer dokumentarischer Papyri und Ostraka.* Ed. Hagedorn, D. 2016. Publicació en línia: <http://www.zaw.uni-heidelberg.de/hps/pap/WL/WL.pdf> (consultada 22.04.2017).